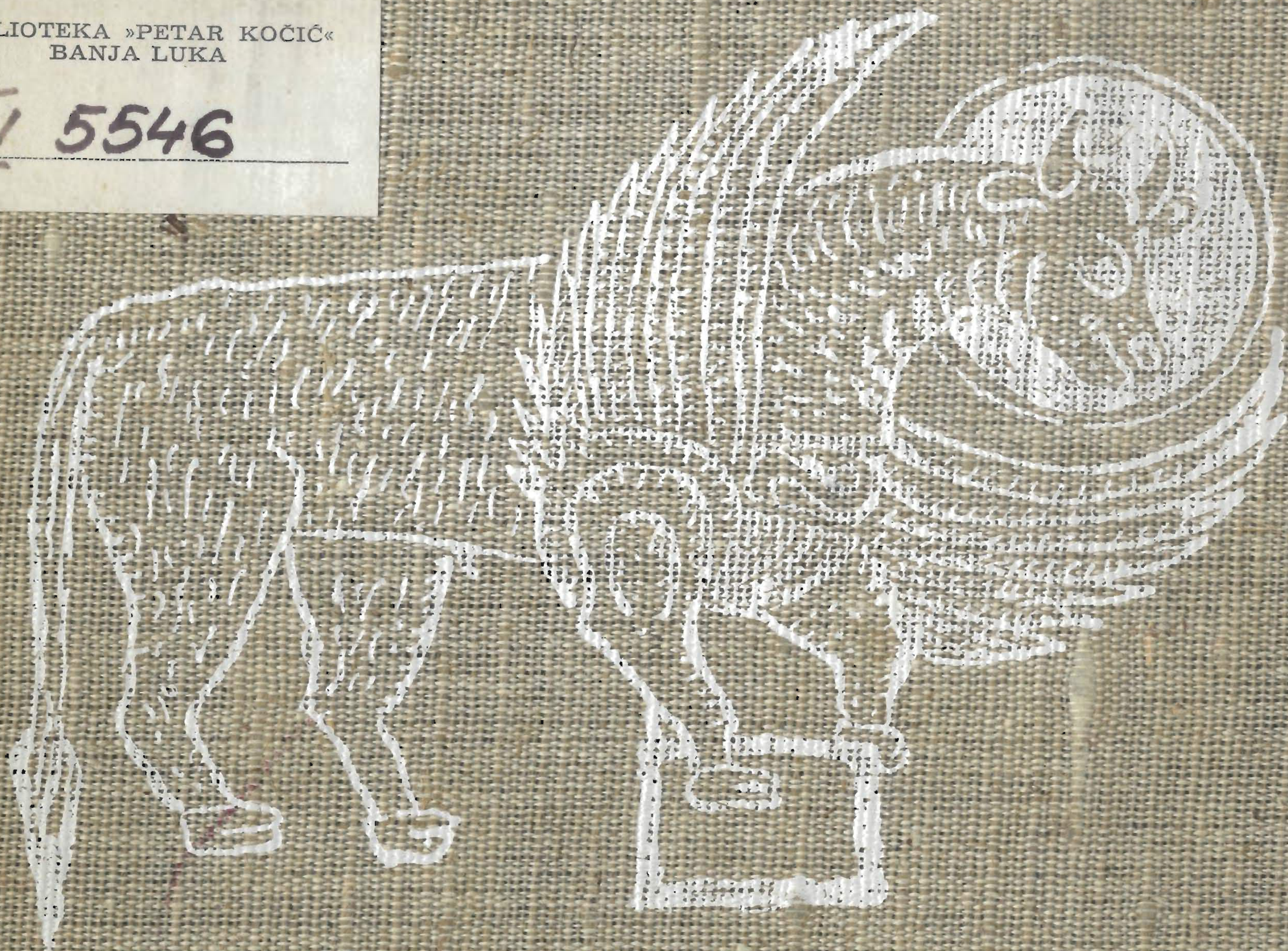
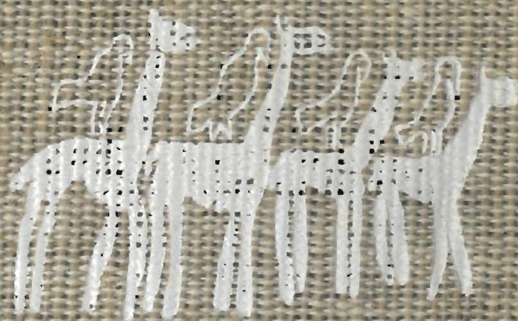
BIBLIOTEKA »PETAR KOČIĆ«
BANJA LUKA
V 5546

ВОЈИСЛАВ
БОГИЋЕВИЋ

ПИСМЕНОСТ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

ВОЈИСЛАВ БОГИЋЕВИЋ

ПИСМЕНОСТ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

БИБЛИОТЕКА КУЛТУРНО НАСЉЕЂЕ

Редакциони одбор:

Др Алојз Бенац, Ристо Бесаровић, Јелена Чехић, Митар Папић и др Мидхат Шамић

Уредник:

Јелена Чехић

ВОЈИСЛАВ БОГИЋЕВИЋ

ПИСМЕНОСТ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

ОД ПОЈАВЕ СЛОВЕНСКЕ ПИСМЕНОСТИ У IX В. ДО КРАЈА АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАДАВИНЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1918. ГОДИНЕ

»ВЕСЕЛИН МАСЛЕША«, САРАЈЕВО — 1975.

Sign. V 5...

Inv. br. 91866

Narodna biblioteka
„Petar Kočić"
Banja Luka

Мојој мајци Мари
Аутор

»Неима тако веће потрибе на овом свиету од науке штити и писати знати«

(Иван фра Франо Јукић у писму фра Бони Перишићу 10. марта 1848)

ПРЕДГОВОР

Задатак разматрања у овој књизи је да се на основу изворне грађе и одговарајуће литературе прикаже развитак и ширење писмености у Босни и Херцеговини у сљедећим историјским епохама:

од појаве словенске писмености у IX вијеку па до досад познатог првог писаног и датираног босанског документа Повеље бана Кулина Дубровнику 1189. године;

развитак и ширење писмености у вријеме постојања босанске средњовјековне државе у XII вијеку па до њеног пада под турску власт у XV вијеку;

стање писмености и промјене у том погледу за вријеме турске владавине у Босни од 1463. до окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске 1878. године; и

прилике у којима се развијала и ширила писменост у Босни и Херцеговини у доба аустроугарске владавине 1878. па до под крај 1918. године.

Временски период од појаве словенске писмености (глагољица и ћирилица) у IX вијеку па до појаве Повеље бана Кулина био је релативно дуг и трајао је нешто преко три стотине година. Премда је изворна грађа која се односи на писменост у овом времену ријетка, ипак нам пружа убједљив доказ да је у Босни, Захумљу (Хуму) и Травунији било словенске писмености, која се развијала у оквиру цркве и за свакидање потребе живота. Постоје докази у латинским изворима да су у Босни у XI вијеку постојали манастири источног и западног обреда, али се не зна ништа подробније о њиховој активности.

На развитак писмености у Босни, Захумљу и Травунији, у поменуто вријеме, дјеловали су разни политички, економски и културни утицаји. На територију ових земаља укрштао се Исток са Западом. До формирања босанске средњовјековне државе, Босна, Захумље и Травунија налазили су се повремено, дјелимично или потпуно, у саставу Византије, Рашке (Србија), Хрватске, Македоније за вријеме владања цара Самуила, Зете (Дукље) и Угарске.

За обраду материјала садржаног у овој књизи било је нужно узети у обзир и разне друге научне дисциплине, као што су филологија, дипломатика, палеографија, археологија и сл. У нај-

новије доба у Босни се посвећује нарочита пажња археолошким истраживањима. Показало се да се помоћу резултата археолошког истраживања могу освијетлити многа питања у вези са развитком писмености, нарочито овог најранијег времена.

Босанска средњовјековна држава са својим феудалним друштвеним уређењем постојала је готово три вијека. Имала је уређену државну канцеларију са способним дијацима, као и пергаменат властите производње. Сличне канцеларије имала је и босанска и хумска властела. У њима су израђивани разни писани елаборати (повеље, писма, уговори и сл.), на чијем се писму може лијепо пратити како се ћирилско писмо, тада доминирајуће, усавршавало у својим облицима и приближавало курзиву.

Писменост се ширила и у оквиру цркве босанске, као и обадвије друге — православне и католичке, премда о стању писмености ове посљедње знамо врло мало података.

Писменост је у ово доба била и у служби привреде, о чему постоје многи докази.

Период турске владавине у Босни и Херцеговини трајао је преко четири стотине година. За то вријеме десиле су се разне промјене у вези са писменошћу. Ћирилска писменост се задржава дуже вријеме у служби исламизираних босанских и херцеговачких феудалаца, па и на самом султанском двору у Цариграду, да би постепено уступила мјесто арапској писмености и арапском писму прилагођеном народном језику, званом аребица. Ћирилица старога типа задржаће се у породичном животу босанскохерцеговачких Муслимана све до данашњег дана.

Босанскохерцеговачки Срби се служе исто тако ћирилицом старога типа, која постепено губи неке архаичне знакове да би се у првој половини XIX вијека преобразила у писмо које је реформисао Вук Стефановић Караџић. Тај процес је био дуг и постепен.

Босански Хрвати се исто тако послије пада Босне под турску власт служе ћирилицом старога типа, а фрањевци је у XVI вијеку употребљавају у писменом саобраћају и штампаним књигама вјерског карактера. Истовремено се служе и латиницом која због компликованости појединих слова није приступачна народним масама. У првој половини XIX вијека босански фрањевци напуштају ћирилицу у својој књижевности и прелазе на латиницу коју је реформисао Људевит Гај.

У развитку писмености у доба турске владавине у Босни и Херцеговини било је и повољних и тешких тренутака. Већ су почетком XVI вијека босански Срби имали штампарију (Горажде), а у XVII вијеку су уређене основне школе. У Сарајеву је у другој половини XIX вијека отворена званична Вилајетска штампарија, а у Мостару су и Хрвати имали своју штампарију. Основне школе босанских Хрвата почеле су се оснивати почетком XIX вијека под руководством фрањеваца. Нешто касније су Ми-

лосрдне сестре, које су дошле из Загреба, оснивале школе за женску дјецу.

Аустро-Угарска, која је припремала окупацију Босне, мијешала се у рад основних школа којима су управљали фрањевци, али је рад тих школа унеколико материјално помагала.

Турске власти су покушале да неколико година пред окупацију створе у Босни и Херцеговини основне школе под државним руководством, али тај покушај није успио.

Ова културна настојања значила су у извјесном смислу напредак у ширењу писмености, али је, опште узевши, писменост остала у народним масама пред окупацију на врло ниском нивоу.

Период аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини трајао је четрдесет година. За то вријеме повећан је број основних школа, које су и у педагошком погледу досегле извјестан напредак. Аустро-Угарска је и културу у Босни и Херцеговини подредила својим политичким или боље речено експанзионистичким циљевима. И поред већег броја основних школа, гдје се уз опште образовање стицала и основна писменост, и поред одржавања аналфабетских течајева, број неписмених премашао је 80%, а у неким крајевима је био већи и од 90%. Претежан број дјеце дорасле за школовање није имао могућности да посјећује основну школу. У погледу школства и уопште писмености село је било врло занемарено.

Уз приказ развитка и ширења писмености у Босни и Херцеговини, било је нужно да се у овој књизи веже у најсуженијем виду и језичко питање.

За објашњење појединих питања у вези са развитком и ширењем писмености коришћено је доста разних ћирилских и других извора. Потребно је нагласити да су неки аутори често погрешно транскрибовали разне записе, натписе и сл. Учињене транскрипције нису језички, нити у погледу графије мијењане, а није то било ни нужно јер се углавном радило о садржини тих докумената, а не о језичким или палеографским анализама. Цио садржај ове књиге израђен је претежно на културноисторијској подлози.

Приликом проучавања развитка и ширења писмености у Босни и Херцеговини све од најранијих времена, уочљива је велика љубав људи из народа према писмености и писменим људима, чије знање се каткад истиче и на њиховим надгробним споменицима. Поштивање писмености евидентно је нарочито на селу. Писмене жене биране су као старјешине породичних задруга, а и старији људи љубили су их у руку и називали их књижевницама.

Прва посљедица неписмености становништва Босне и Херцеговине била је и његова непросвијећеност, а из тога и нерационалност у разним гранама привређивања. Крајња посљедица је било лоше економско стање, погоршано већ и тиме што је пре-

тежан број босанскохерцеговачког становништва без разлике на конфесионалну припадност живио под теретом феудалног притиска све до краја аустроугарске владавине.

Осим неукости у привређивању неписменост је носила и друга обиљежја која су штетила привредном и културном развитку домаћег становништва, а користила окупатору. Посљедице таквог стања осјећале су се све до најновијег времена.

Проблематика која се излаже у вези са писменошћу у овој књизи врло је разноврсна и обухвата временско раздобље од готово хиљаду година. Стога је било нужно свести садржину појединих питања у најнужнији опсег, прегледати знатан број архивских материјала у разним архивама (Дубровник, Сарајево, Загреб, Задар итд.), издвојити из разних биографија, путописа, хроника, мемоара и сл. само оно што се директно односи на теме садржане у појединим поглављима књиге, све то по могућности критички оцијенити, систематизовати и дати у врло кондензованом облику. Овакав рад је тражио не само доста стрпљивости него и доста времена.

Уз друге архивске установе, Хисторијски архив у Дубровнику садржи највећи и најважнији изворни материјал који се односи на ћирилску писменост све од XIII до XVIII вијека.

У вези са приказом развитка писмености и њеног ширења требало је приказати и најнужнија миграциона кретања, као и стање популације која се током поменутог периода стално мијењала.

Постоји доста питања која су у вези са писменошћу, али она нису могла бити обрађена, или су само овлаш дотакнута.

У току обраде прикупљеног материјала било је често потребно да се аутор консултује са појединим научницима уже специјалности, који су се редовно одазивали било путем писменог споразумијевања или усмених дискусија о појединим важним питањима. Стога сматрам угодном дужношћу да се захвалим проф. универзитета и академику пок. Анти Бабићу и проф. Митру Папићу, који су дали корисне сугестије и напомене у најранијој редакцији овога рада. Врло корисне писмене и усмене савјете и напомене дао ми је и пок. др Грегор Чремошник, академик и проф. универзитета у Љубљани, у вези са разним палеографским питањима и писменошћу средњовјековне Босне. Обраћао сам се и истакнутим научницима академицима, дру Владимиру Мошину, Вјекославу Штефанићу, Блажу Конеском, дру Јосипу Врани и пок. др Ђорђу Сп. Радојичићу и другима, који су ми радо помогли у разним питањима која су се односила на тему.

На крају се нарочито захваљујем рецензентима др Херти Куна, проф. универзитета у Сарајеву, проф. Марку Веги, научном савјетнику Земаљског музеја у Сарајеву, и проф. Славку Ми-

ћановићу, директору Архива Босне и Херцеговине у пензији, који су не само по дужности него и из љубави према тематици ове књиге дали своја корисна мишљења.

На прикупљању писама старе босанске ћирилице, којом се и данас служе понеки становници у Босни и Херцеговини, помогли су ми друг Рајко Гаговић, тадањи потпредсједник Извршног вијећа СР Босне и Херцеговине и народни посланик, и пок. Хамид Кукић, тадањи директор Вакуфске дирекције у Сарајеву. Њиховим посредством послали су ми власт順ручно писана писма старом босанском ћирилицом неки појединци, углавном Муслимани, а такође и Вакуфски одбори Исламске заједнице Југославије из Рогатице, Горажда, Пријепоља и још неких мјеста. Нека им је свима хвала.

В. Богићевић

I ДИО

ПИТАЊЕ ПОСТОЈАЊА СЛОВЕНСКЕ (ГЛАГОЉСКЕ И ЋИРИЛСКЕ) ПИСМЕНОСТИ У БОСНИ, ЗАХУМЉУ И ТРАВУНИЈИ ДО ПОЈАВЕ ДОСАД ПРВОГ ПОЗНАТОГ ПИСАНОГ И ДАТИРАНОГ ЋИРИЛСКОГ СПОМЕНИКА, ПОВЕЉЕ БОСАНСКОГ БАНА КУЛИНА ДУБРОВНИКУ 1189. ГОДИНЕ

I ПОГЛАВЉЕ

1. КАКВУ ПИСМЕНОСТ СУ ЗАТЕКЛИ ДОСЕЉЕНИ СЛОВЕНИ, ОДНОСНО ПЛЕМЕНА НАРОДА СРБА И ХРВАТА У БОСНИ, ЗАХУМЉУ И ТРАВУНИЈИ У VII ВИЈЕКУ

Историјска је чињеница да је на територији Босне, Захумља и Травуније у X вијеку становао народ Срба и народ Хрвата. Доказ за то је саопштење Константина Порфирогенета (912—959), византијског цара и историчара, у његовом дјелу »De administrando imperio« (О државној управи). Ту Порфирогенет говори о Србији (ἡ Σερβλία)[1] којој је у X вијеку припадао један дио Босне.

У »Земљи Хрвата« (ἡ χόρα των Χροβάτον) међу осталим жупанијама које су јој припадале, помињу се и жупаније Плива код Јајца и Ливно на територију Босне.[2]

На територију Захумља Порфирогенет наводи да станују Срби.[3]

---

[1] *Ћоровић Владимир,* Хисторија Босне, Београд, 1940. стр. 143. Порфирогенетово саопштење о коме је овдје ријеч односи се на доба владања рашког жупана Часлава Клонимировића (931—960). Јиречек каже да су »предио Тузле (Салинес код Порфирогенета), а можда и цијела долина Дрине у Константиново доба припадали Србији«(»Die Gegend von Tuzla und wohl das ganze Drinathal gehörten in Konstantinszeit zu Serbien.«) *Јиречек Константин,* Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Праг, 1879, стр. 30.

[2] *Станојевић Станоје — Ћоровић Владимир,* Одабрани извори за српску историју, књ. X, Бгд., 1921 (доба од VI—X в.), стр. 71—72. Порфирогенет овдје наводи да се код ријеке Цетине (Cencina) и Хлијевна (χλεβάα) граничи Хрватска са земљом Србијом. Српска земља сучелице је са свима осталим земљама на сјеверу; на сјеверу граничи са Хрватском, а на југу са Бугарском.

[3] Ибид. стр. 160—161. (»οἱ δὲ νῦν ἐκεῖσε οἰκόντες, ϵαχλοῦμοι Σέρβλοι τυ κάνοσιν.«)

Облици најстарије глагољице, писма које су саставили Ћирило и Методије

Ове историјске чињенице нарочито истичемо, јер се народи Срба и Хрвата на територију Босне и Херцеговине потврђују до данашњег дана као континуирано насељене етничке групе. И сам развитак и ширење писмености у уској су повезаности са овим историјским чињеницама, због чега ти процеси управо у Босни и Херцеговини имају свој специфичан печат.

Порфирогенет говори о Србима и Хрватима на територију Босне, Захумља и Травуније у X вијеку, али је посве логична претпоставка да то вријеме не значи вријеме досељења, нити освајања тих територија, него да су се Срби и Хрвати ту налазили од свога досељења. О томе нам говори и случај који помиње франачки аналиста и историчар Ајнхард. Он наводи да је Људевит Посавски послије неуспјелог устанка против Франака пре-

бјегао Србима (»ad Sorabos«) 822. године. У нашој историографији постоји мишљење да се ради о Србима на територију Босне.[4] Са Људевитом Посавским без сумње прешао је и дио његових људи, односно устаника.

Све до XV вијека, односно до пада Босне и Херцеговине под турску власт, нема промјена у етничком саставу ових земаља. Тада ће се јавити промјене, о чему ће бити говора у једном од сљедећих поглавља овог разматрања. Ове промјене унијеће нове моменте у сам развитак и ширење писмености у Босни и Херцеговини и утицати на састав дотадањих етничких група-ција народа Срба и народа Хрвата у Босни и Херцеговини.

Што се тиче питања да ли су Словени, у нашем случају Срби и Хрвати, имали неко своје писмо прије појаве ћириломе-тодског словенског писма и какав је карактер тога писма био, данас је оно у круговима извјесног броја иностраних слависта предмет научне дискусије. Југословенска славистика је сагласна у томе да је Словенима створио писмо у IX вијеку Константин — Ћирило са својим братом Методијем и да је то првостворено писмо била глагољица. Ћирилица је настала нешто касније.[5]

---

[4] *Станојевић С.* — *Ћоровић В.*, оп. ц., књ. X, стр. 66. (»Anno 822. . . ad Sorabos quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur.«) *Анто Бабић* такође сматра да у науци данас није спорно да се у погледу Људевита Посавског радило о Босни. *Бабић Анто,* О питању формирања средњовјековне босанске државе, НД БиХ, књ. 2, стр. 62—63, Сарајево, 1955. Упор. и *Ћирковић Сима,* Историја средњовековне босанске државе, Бгд, 1964, стр. 39.

[5] Данас сви наши слависти, а и знатан број оних изван наше земље, дијеле мишљење да је писмо које су 863. године понијели собом у Моравску Ћирило и Методије била глагољица. Држећи се апологије анонимног монаха Црнорисца Храбра »О письменѣхь Чрноризца Храбра«, за шта се данас сматра да се под тим именом крије сарадник Климента Охридског Наум, Штефанић В. изражава мишљење да Словени прије првоствореног ћирилометодског писма (глагољице — В. Б.) нису имали »уређеног« писма. Храбар спомиње »чрте и резе« (црте и зарезе) не објашњавајући подробније о каквим »цртама и резама« се ради. Глагољицу су послије Методијеве смрти (885) пренијели његови ученици Климент и Наум у Бугарску за владања кнеза Бориса. За владања бугарског цара Симеона (896—927) дошло је на народном сабору у Преславу у Бугарској године 893. до замјене глагољице ћирилицом. То писмо је настало, према најновијим претпоставкама неких слависта, интерполирањем глагољских знакова за негрчке гласове у грчка писмена (»по обрасцу грчког писма, а по мјери глагољице«). Сматра се да је реформу ћирилице извршио Климент Преславски. Упор. *Штефанић Вјекослав,* Првобитното словенско писмо и најстарата глаголска епиграфика, Словенска писменост — 1050-годишнина на Климент Охридски, Народни музеј, Охрид, 1966.

Данас постоји бројна научна литература о дјелу Ћирила и Методија, у којој се сукобљавају мишљења научника о настанку словенског писма глагољице и ћирилице. Литература која не стоји на становишту југословенских слависта о постанку глагољице и ћирилице садржана је у књизи руског писца: *В. А. Истрин,* 1100 лет словянской азбуки, Академия наук СССР, Москва, 1963.

На територију Босне и Херцеговине, коју су населили Срби и Хрвати, романизовани старосједиоци служили су се латинским писмом. О томе нам говоре неки споменици на остацима старих цркава и надгробни натписи (надгробни натпис нађен у Мујичићима, недалеко од Јајца, са латинским писмом и језиком, вјероватно из IV вијека), јер је христијанизација старосједилаца почела далеко прије доласка Словена у ове крајеве.[6]

Карактеристично је да су старосједиоци Босне (не знамо о којем се народу овдје управо ради) употребљавали латинско курзивно писмо као своје пословно писмо још од IV вијека. Димитрије Сергејевски биљежи да је на Дебелом брду код Сарајева нађена 1896. године боца на којој се налази натпис минускулним курзивом на латинском језику. Сергејевски га ставља у IV вијек (н. ере) и сматра да је то »први натпис у минускулном курсиву нађен у Босни«. Ми бисмо то назвали *пословним писмом.* Натпис гласи:

EGO ISTVS
OLARIVS ET
MANVS MEAS
RVGETVS ET FE
TETVS,

(У преводу: »Ја сам прави лончар, а моје су руке прљаве и плодне.«)[7]

За проучавање питања у вези са дјеловањем Ћирила и Методија, код нас су објављена значајна дјела. *Гривец др Франце,* Житја Константина и Методија, Љубљана 1931; *Конески Блаж,* Охридска књижевна школа, Слово, Згб, 1957, бр. 6—8; *Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци:* Ћирило и Методије, Житија, Службе, Канони, Похвале, приредио *Ђорђе Трифуновић,* Бгд, 1964, издање СКЗ; затим изворна дјела Житије Ћирила и Житије Методија (Панонске легенде). Овим питањем су се надаље бавили Ђорђе Сп. Радојичић, Владимир Мошин, Александар Белић, Стојан Новаковић, и други.

Охридска књижевна школа Климента и Наума прихватила је глагољицу која се у Македонији задржала дуго времена и гдје се развило жариште словенске писмености. Према Стојану Новаковићу, глагољица се задржала у Бугарској до X вијека, а у Македонији до XIII вијека. *Стојан Новаковић,* Први основи словенске књижевности, Београд, 1893, САН, стр. 21, нап. 1.

[6] Не знамо посве тачно којим редом су се на територију Босне до доласка и смјештаја Словена (VII в.) смјењивали разни народи. Сматра се да су се Илири (најбројнији старосједиоци) доселили већ у X вијеку пр. н. е., али се њихова држава помиње тек 230. г. пр. н. е. До почетка н. е. налазили су се у Босни народи Трачани и Келти. Од 489—535. владају Босном Источни Готи, који су срушили Западно Римско Царство, коме је припадала и Босна, а која послије пропасти Источних Гота припада Византији (Источно Римско Царство). Крајеви у којима данас станују Јужни Словени називали су се Илирија, која је у I в. н. е. подијељена на провинције: Далмацију којој је припадала и Босна и на провинцију Панонију (упор. о томе поглавља код Ћоровића у Хисторији Босне и код Ћирковића С., Историја средњовековне босанске државе).

[7] *Сергејевски Димитрије,* Археолошки налази у Сарајеву и околици, ГЗМ, 1947, св. II, 39—40.

Облици најстарије глагољице, писма које су саставили Ћирило и Методије

Насељени Словени у Босни и Херцеговини примили су од затечених старосједилаца многе тековине материјалне културе, фолклора и сл., чији трагови ни данас нису угашени, али ништа не знамо да ли су се »за нужду«, како каже анонимни монах Црноризац Храбар, у прелазном периоду, до појаве словенског писма, користили латинским писмом удешеним за свој језик, као што је то нпр. био случај у Бугарској.

Живот старосједилаца Босне и Херцеговине, а такође и досељених Словена, налази се у фази живог научног истраживања, јер је Босна богата археолошким налазиштима. Ми не можемо данас претпостављати какве ће, у погледу писмености Словена, дати резултате та испитивања. Што се тиче Босне, Захумља и Травуније и питања писмености до XII вијека, тежиште нашег разматрања биће словенско писмо: глагољица и ћирилица.

2. ХРИСТИЈАНИЗАЦИЈА СРБА И ХРВАТА У БОСНИ И ЗАХУМЉУ

Појава и ширење словенске (глагољске и ћирилске) писмености до XII вијека

Као што досад немамо никаквих података на основу којих бисмо могли нешто поуздано говорити о приликама и животу досељених Словена прије података Константина Порфирогенета (X в.), исто тако су мутни подаци о томе како је код Словена, посебно оних у Босни, текла християнизација.

У Хрватској је христијанизација, како се сматра, извршена 800. године, а у осталим крајевима које су населили Словени процес христијанизације почео је касније и текао спорије. То се поглавито односи на Босну, гдје се христијанизација до IX вијека ширила из Далмације. То би се дало закључити на основу остатака неких епиграфских споменика на остацима старих цркава, који су писани латинским словима и језиком (од Брезе, Дубравине до Билимића код Зенице).

Христијанизација се, претпоставља се, ширила доста рано и врло интензивно и са истока, нарочито од IX вијека, када је цвјетала књижевност Охридске школе Климента и Наума и кад је с те стране и ван граница Македоније ширена словенска писменост, углавном уз црквене установе. Рашка (Србија) је већ 876. године имала своју архиепископију.[8]

У Босни и Херцеговини (тадањем Захумљу — Хуму) није христијанизација почела у исто вријеме, нити је у исто вријеме довршена. Било је негдје и отпора многобожачких Словена према христијанизирању (Неретљани).[9] Ништа не знамо поуздано, али се може препостављати да се и у Босну уз христијанизацију ширила и словенска писменост, која је у ово најраније доба могла бити глагољска.

Већ у другој половини XI вијека помињу се у Босни у латинским изворима манастири западног и источног обреда. Уз ове манастире, претпостављамо, а у најновије вријеме се то доказује и епиграфским споменицима, ширена је и писменост. Из писма папе Александра II (1067) види се да је у Босни у то вријеме било »манастира, како латинског, тако и грчког и словенског обреда« (» . . . monasteria quoque tam Latinorum, quam Graecorum sine Slavorum cures«). Историчар В. Клајић, који цитира овај извор, истиче да се »у Босни још у XI вијеку помињу самостани грчко-источног обреда, по томе је било и сљедбеника ове цркве«.[10]

---

[8] *Вукићевић Миленко,* Школа и ширење писмености у држави Немањића, ГНЧ, Београд, 1898, књ. XVIII, 680.

[9] *Јиречек Константин* (превео Јован Радонић), Историја Срба, Бгд, 1911, I, 116. Упор. и Ћоровић В., Хисторија Босне, 131 и д.

[10] *Клаић Вјекослав,* Повиест Босне до пропасти краљевства, Згб, 1882, 53. Такође и: Стојан Новаковић, Први основи, 215.

Требало би да се будући истраживачи озбиљније позабаве овим извором и утврде његову вјеродостојност, а то је важно за проучавање развитка писмености.

У прилог цитираног латинског извора говори и тзв. *Хумачка плоча* (крај X или поч. XI вијека), о којој ће касније бити више говора, а нађена је у Хумцу код Љубушког. Та ћирилски исписана плоча, као што се види из натписа, припадала је старој цркви св. Арханђела Михаила, коју је зидао Крсмир и његова жена Павица. У »Културној историји Босне и Херцеговине« Нада Милетић истиче изузетну важност овог налаза, и то прво као »потврду о постојању засада неоткривене, можда и разорене цркве, која представља, макар само у запису, најстарију сакралну средњевјековну грађевину у Босни и Херцеговини« и друго као »најстарији досада познати примјер словенске писмености у овим крајевима, у којим ће опет, у камену, у каснијим стољећима доживјети пуни процват«.[11]

Као доказ да је у Босни, Захумљу и Травунији било глагољске и ћирилске писмености и прије него што је Босна постала самостална држава, узима се и Повеља бана Кулина (1189).

Управо та повеља, односно њена графија, послужила је неким нашим научницима за стварање мишљења да је у Босни и Захумљу било словенске писмености и прије поменуте повеље.

Говорећи о карактеру графије поменуте Кулинове Повеље В. Јагић дословно каже:

»Ту се види толика сигурност и окретност у словима ћирилским, толика еманципација, да, управо већа него ли у потоње доба, од црквено-словенштине, да није могуће вјеровати, да не би били у Босни, Захумљу, Диоклетији итд., већ давно прије Кулина бана, почели писати ћирилицом и народним језиком српскијем.«

Јагић даље истиче да Кулинова Повеља, не само што је писана чистим уставним писмом него је то писмо »већ мијешано са брзописом, што је доказ на прелаз ка савршенијем и практичнијем писму свакидашњег живота«. Осврћући се на карактер писма Мирослављевог еванђеља (осамдесетих година XII в.), Јагић сматра да је »и у Захумљу ћирилско писмо морало бити и раније познато«.[12]

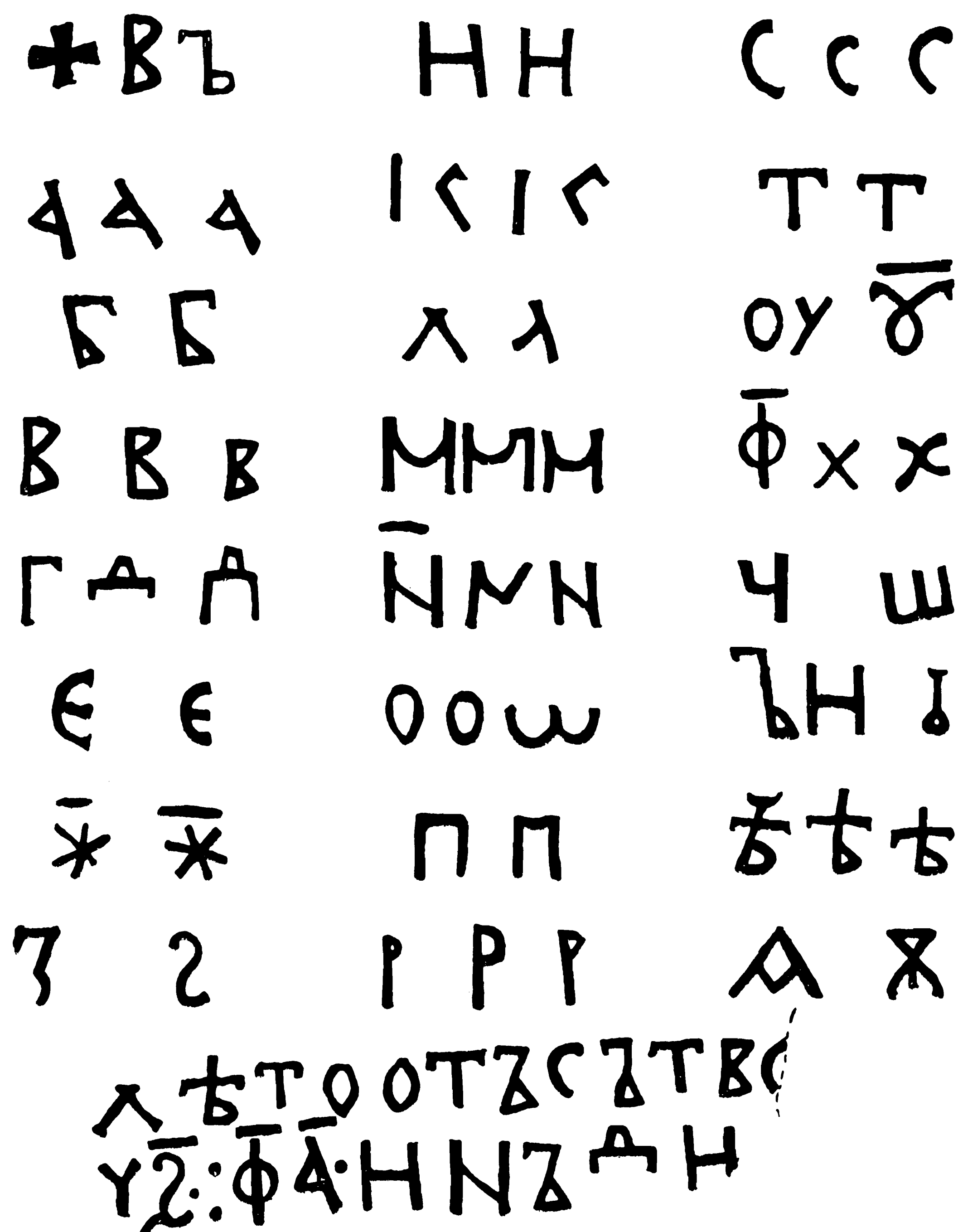
Сјетимо се овдје минускулног курзива, који помиње Сергејевски, на боци нађеној на Дебелом брду. Писмо је од првих својих почетака тежило да се ослободи укочености и неспретности слова која су достојанственошћу одговарала црквеним књигама, али не и динамици свакидањег живота.

---

[11] Културна историја Босне и Херцеговине, Сарајево, »Веселин Маслеша«, 1966, *Милетић Нада,* Рано словенско доба, стр. 386.

[12] *Јагић Ватрослав,* Хисторија књижевности народа Хрватскога и Српскога, Згб, 1867, I, 142.

Пуних 80 година послије Јагића, тј. 1948. год., јавио се са сличним мишљењем и Грегор Чремошник. Од каже да је »ћирилско писмо Кулиновог дијака Радоја додуше још увијек устав, али већ са много будуће минускуле«, односно брзописа.[13]

Један од најстаријих облика ћирилице у камену. Натпис цара Самуила 933. године

И Владимир Мошин, позивајући се на ћирилски потпис рашког великог жупана Стевана Немање и брата му хумског кнеза Мирослава на њиховом уговору са Дубровником из 1186. године, као и на цитирану Повељу бана Кулина, каже да ти споменици

---

[13] *Чремошник др Грегор,* Босанске и хумске повеље средњег вијека, ГЗМ, 1948, III, 111.

свједоче да је »у дипломатској преписци на том терену владао локални тип *пословног писма,* једноставног правописа и упроштених облика у упоређењу са књижевним споменицима«.[14]

На развитак и ширење писмености у Босни и Захумљу нису изостали утицаји Рашке, Хрватске Дукље (Зета) и Македоније, у чијем су се саставу, дуже или краће вријеме, налазиле ове земље до XII вијека.

II ПОГЛАВЉЕ

ПИСАНИ И ЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ БОСАНСКО-ЗАХУМСКОГ (ХУМСКОГ) ПОРИЈЕКЛА КАО ДОКАЗ ПОСТОЈАЊА ГЛАГОЉСКЕ И ЋИРИЛСКЕ ПИСМЕНОСТИ У БОСНИ, ЗАХУМЉУ (ХУМУ) И ТРАВУНИЈИ ДО ПОЈАВЕ ПРВОГ БОСАНСКОГ ПИСАНОГ И ДАТИРАНОГ СПОМЕНИКА (1189)

1. ПИСАНИ СПОМЕНИЦИ ДО XII ВИЈЕКА

Ови споменици су недатирани, али се у научним круговима сматра да су прије XII вијека настали на територију Босне, Захумља и Травуније.

Како је наприjед поменуто, сматра се несумњивим да је у ове крајеве најприје стигла глагољица, и то из свог жаришта, тј. из Македоније. Глагољица се у овим крајевима није могла дуго задржати ни као црквено, а ни као пословно писмо, јер ју је доста брзо потискивала ћирилица, која ће од XII—XV вијека постати не само црквено него и пословно писмо.

Отворено је питање, иако за наше разматрање није примарно: којим путем је словенско писмо стигло у наше крајеве, да ли преко Рашке (Србије), или са западних страна преко Дукље (Зете).

За нас је много важније извориште овога писма.

Говорећи о *Охридској књижевној школи,* гдје су активно дјеловали ученици Ћирила и Методија Климент и Наум и гдје је цвјетала глагољска писменост и књижевност, Блаж Конески истиче да се та школа осјећала и ван Македоније. »Стару глагољску традицију пригрлили су и богумили. Тај факат нарочито се јасно огледа у томе што босански богумилски текстови, чак и

---

[14] *Мошин Владимир,* Најстарата кирилска епиграфика (Слованска писменост — 1050-годишнина на Климент Охридски, Народни музеј, Охрид, 1966, 158—159). Мошин, упоређујући писане забиљешке на брезовој кори код Руса из XI в., каже да се *»обично писмо«* паралелно развијало са уставним писмом. Посебна категорија овог »обичног писма« је »пословно писмо« које се развијало паралелно са књишким писмом у процесу ширења писмености у XI в. (Упор., *Мошин В.,* Методолошке биљешке о типовима писма у ћирилици, Слово, Згб, 1965, бр. 15 и 16, 157—159.)

у почетку XV вијека, показују трагове глагољских оригинала и придржавање језичких и редакцијских особености архаичне Охридске школе. То није никакво чудо кад се зна да је покрет попа Богумила имао свој почетак у X вијеку у Македонији. Апостолске књиге које су употребљавали македонски богумили, а које је ширила Климентова школа, биле су пренесене и у Босну. Природно је да се те књиге због изолованости богумила нису могле у већој мјери подмлађивати оним што се налазило у књигама које је употребљавала православна црква, него су се по традицији предавале у богумилску средину у свом архаичном облику. У вези са свим тим, дјелатност Климента и његове школе снажно је утицала на културни развитак словенских људи.«[15]

У Босни је чак сачувана и једна легенда о Клименту Охридском, а забиљежио ју је неки босански православни свештеник 1887. године у »Босанској вили«. Легенда која носи наслов »Свети Климентије (Аклемије)« гласи: »Свети Климентије кога зову и Аклемије долази 25. новембра сваке године... и народ га на више мјеста служи и поштује као великог угодника божјег и заштитника народног.« Према овој легенди, Климент је био свештеник у неком селу у чијој близини је служио и свештеник св. Никола. Оба свештеника добро су се слагали и друговали. Легенда говори како је Климент живио прије више стољећа и да постоји манастир гдје лежи тијело Климентово.

Поленаковић, који је уочио и ову легенду, сматра да су у Босну долазили људи из Охрида на рад, па су је тако пренијели.[16]

Ми бисмо додали још и ово: Народ ствара легенде само о људима који су га нечим задужили. Тако је створена и легенда о Клименту Охридском, чије име у давним временима због његове културне дјелатности није било познато само у Македонији него је, ето, допрло и у Босну. Довољно је да се присјетимо легенди о Сави Немањићу, св. Сави, којих у Босни има велики број, а које говоре о томе како је учио народ домаћој радиности, пољопривреди и сл., а помиње се он и поштује и као оснивач школа. Легенда о Клименту Охридском је, види се, изблиједјела, па је тешко претпостављати по чему га народ помиње и памти.

Случај култа Климента Охридског постоји и у Србији. У манастиру Студеници, задужбини краља Милутина, појавио се око 1314. године портрет Климентов готово идентичан са његовим ликом у цркви у Охриду. У манастиру Старо Нагоричане (1317—1318), један поред другог насликани су Климент Охридски, Константин Кавасила и архиепископ св. Сава, оснивач српске цркве.[17]

---

[15] *Конески Б.*, о. ц., 59—60.

[16] *Поленаковић Харалампије,* Климентовата традиција во книжевноста, Словенска писменост, Охрид, 1966, 81—82.

[17] *Грoздановић Цветан,* Портретите на Климент Охридски во словенската уметност, Словенска писменост..., Охрид, 1966, 103.

Поменућемо још неколико писаних и недатираних писаних споменика који су претходили Повељи бана Кулина (1189). Поријекло ових споменика сматра се босанским или хумским, чиме се потврђује мишљење Блажа Конеског.

То је на првом мјесту *Мирослављево јеванђеље.* С обзиром на тематику наше књиге, нас на првом мјесту интересује графија Мирослављевог јеванђеља и претпоставке каквим писмом је писан оригинал овога преписа.

Јеванђеље (ми се служимо овим називом јер се рукопис тако назива по Стојану Новаковићу, који је дао назив »*Мирослављево јеванђеље*«) пренесено је из манастира Хилендара 1896. године у Србију, а данас се налази у Народном музеју у Београду. Писано је по наруџби кнеза хумског Мирослава, сина Завидина, а брата по мајци рашког великог жупана Стефана Немање. Жена кнеза Мирослава била је рођена сестра босанског бана Кулина. Препис овога Јеванђеља намијенио је кнез Мирослав цркви све-

Натпис цара Самуила из 993. године

тог Петра у Бијелом Пољу. Кад је српски краљ Урош I нарочитом повељом пренио Хумску епархију из Стона у Бијело Поље око 1255. године, потврдио је те посједе цркве св. Петра као ктиториј кнеза Мирослава.[18]

Тачан датум кад је Мирослављево јеванђеље било преписано, није утврђен. Сматра се да је то могло бити осамдесетих година XII вијека, што је вјероватно, јер већ 1198. године кнез Мирослав није био у животу.

Рукопис има 360 страна са 296 минијатура и иницијала израђених у бојама и злату, што представља ремек-дјело умјетности те врсте сликарства. »Грешни дијак Григорије«, каже у запису на крају рукописа, »заставио« је односно украсио златом Јеванђеље. Међутим, данас, кад се темељито проучава ово значајно дјело писарске вјештине писано на пергаменту, јавиле су се разне претпоставке о томе да ли је Григорије заиста илуминисао Јеванђеље, или је то могао бити неко други. Пошто та проблематика не спада у предмет нашега разматрања, ми је овдје не наводимо.

Поменућемо неке претпоставке о графији самог рукописа. Куљбакин, који је написао расправу о палеографији и језику Мирослављевог јеванђеља, сматра да је праоригинал Јеванђеља био старословенски, али се »не може поуздано рећи да ли је тај старословенски текст био писан ћирилицом или глагољицом али је много вјероватније да је био писан ћирилицом«. Куљбакин још наводи да је оригинални текст могао настати у другој половини XI вијека и да је писан у Македонији. За сам препис, за који каже да су га писале двије руке, односно два преписивача, мишљења је да је »можда најстарији споменик српског језика«, писан »јужним српским дијалектом«, којим су »вероватно говорили последњи преписивачи«.[19]

Према мишљењу Александра Белића, »једна од старих подлога овог јеванђеља је из прве половине XI века, а писана је глагољицом«.[20]

Слично мишљење је и Јосипа Хама, који каже да је препис Мирослављевог јеванђеља »још увијек под утицајем глагољске графије« и да је »настало преписивањем са глагољске матице«.[21]

---

[18] *Кајмаковић Здравко,* Зидно сликарство у Босни и Херцеговини, Сарајево, »Веселин Маслеша«, 1971, цитира: *Љубинковић Радивоје,* Хумско-епархијско властелинство и црква св. Петра у Бијелом Пољу, Старина, САН, 1958/59, Бгд, 1959, 119.

[19] *Куљбакин др Ст. М.,* Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу. СКА, Бгд, 1926, књ. LII, 21—22, 24 и 111 (Посебна издања).

[20] *Белић Александар,* Учешће св. Саве и његове школе у остварењу нове редакције ћирилских споменика. Светосавски зборник, књ. I, 219, 221 и 225, Расправе, Бгд, 1936.

[21] *Hamm dr Josip,* Глагољица, EJ, књ. 2, 466.

Др Јосип Врана види у графији Мирослављевог јеванђеља »утицај глагољске традиције«.[22]

В. Мошин каже за Мирослављево јеванђеље да је то »најстарији сачувани српски ћирилски рукопис, израђен за кнеза Мирослава, брата Стефана Немање осамдесетих година XII вијека«. Правопис и писмо највећим су дијелом зетско-хумске редакције. По ријечи »Версамелеон«, коју је писар тога дјела забиљежио на посљедњем листу, добио је писар име, односно надимак. Мање дијелове писао је писар правописа млађе рашке редакције. Версамелеонов сарадник је дијак Григорије, који се у свом запису представио као илуминатор књиге — »застави златом« (В. Мш. — Владимир Мошин, Мирослављево јеванђеље. Енциклопедија ликовних умјетности, Згб, MCMLXIV /1954/, стр. 478).

У »Рукопису босанског крстјанина Радослава«, који је несумњиво босанског поријекла а писан је ћирилицом, налази се цијели текст глагољске азбуке. Фрањо Рачки каже да је то »врло стари тип глагољице која је босанским патаренима од давнина позната била«. На основу тога Рачки закључује да се глагољица »имала удомити у Босни у старије доба када јој се иза XI вијека налазе трагови на различитих мјестих Балкана и Адрије«.[23]

И »Гршковићев одломак«, тј. одломак апостола, који је, претпоставља се, настао у Захумљу (Хуму), писан је према Јагићу полуоблом глагољицом. Сачувана су свега четири листа. Уз »Бечке листиће«, Јагић га сврстава међу најстарије глагољске споменике српскохрватске редакције и старословенског језика. Ставља га у XII вијек.[24]

Говорећи о Гршковићевом одломку, Ђорђе Сп. Радојичић истиче да на његовим маргинама има и неких биљежака писаних ћирилицом. Те забиљешке су по његовом мишљењу из XII вијека. Радојичић ставља сам одломак под крај XII вијека, премда га, како каже, неки стављају у XI или почетак XII вијека.[25]

Из неколико карактеристичних споменика писмености могли смо се увјерити да је у Босни, Захумљу и Травунији и прије појаве првог досад познатог нам писаног споменика постојало и писмо глагољица, а и ћирилица. Црква је, свакако, била жариште и расадник писмености, али, премда немамо изворне грађе, може се претпоставити да су та писма употребљавана и у свакидањем животу, односно и у пословне сврхе.

---

[22] *Врана др Јосип,* Западно подручје ћирилице у XII и у првој половини XIII в., Слово, Згб, 1962, бр. 11—12, 244—245.

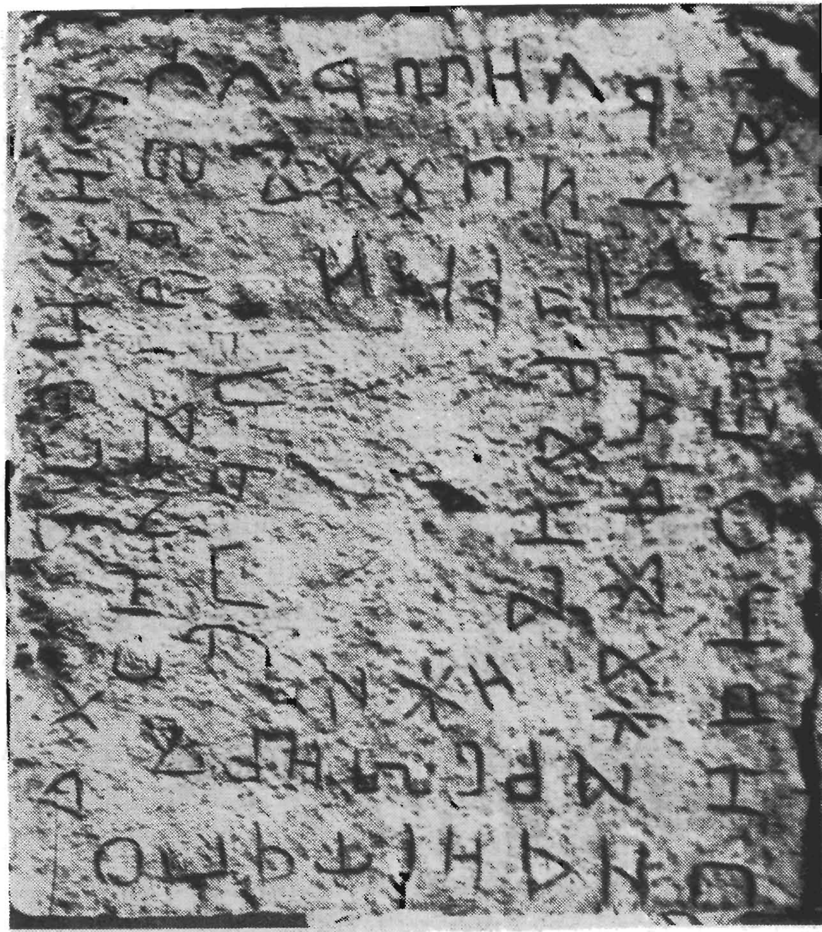
[23] *Рачки др Фрањо,* Рукопис босанског »крстјанина Радослава«, Старине, Згб, 1888, 23 и д.

[24] *Јагић Ватрослав,* Гршковићев одломак глагољског апостола (Старине, Згб, 1893, XXVI), 38, 40 и 42. Упор. и *Врана Владимир,* Књижевна настојања средњовјековне Босне, Сарајево, 1942, 3—5.

[25] *Радојичић др Ђорђе,* Гршковићев апостол, ЕЈ, Згб, 1958, 627.

2. БОСАНСКИ И ХУМСКИ ЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ КАО СВЈЕДОЦИ ПОСТОЈАЊА СЛОВЕНСКЕ ПИСМЕНОСТИ ПРИЈЕ ПОЈАВЕ ПОВЕЉЕ БАНА КУЛИНА

Обично се, усљед немања изворне грађе, раније сматрало да је Повеља бана Кулина полазна тачка за проучавање развитка писмености у Босни, Хуму (Захумљу) и Травунији. Мишљење се промијенило кад су се појавили писани и епиграфски споменици, чије се датирање могло поуздано ставити у временски период прије XII вијека.

Хумска плоча. Ћирилски натпис из Хумца у Херцеговини (XI вијек)

У Босни и Херцеговини, више него у другим нашим крајевима, има велики број надгробних споменика познатих под називом стећци (у народу често и *ками* — каменови). Досад их је евидентирано 58.547, од тога са натписом 323.[26] Стећци су разних облика: плоче, сандуци, сљемењаци, стубови, крстаче и аморфни стећци. На стећцима су натписи углавном ћирилицом, али их има извјестан број на којима су натписи били глагољицом. Углавном су то фрагменти некадањих споменика. До XII вијека нису еви-

---

[26] *Бешлагић Шефик,* Стећци — каталошко-топографски преглед, Сарајево, »Веселин Маслеша«, 1971, 43, 48 и 54.

дентирани у Босни и Херцеговини стећци који би били исписани латиницом и српскохрватским језиком. Постоји мањи број стећака на којима су натписи латинским словима и на латинском језику. Нас, међутим, у цјелокупном овоме разматрању, интересује словенско писмо: глагољица и ћирилица. Стећци су претежно епитафског карактера. Постоји и мањи број камених плоча које су ктиторског карактера, а односе се на оснивање неке цркве и сл.

И стећци и камене плоче представљају како богат историјски материјал тако и поуздану основу на којој се може проучавати развитак писмености. В. Штефанић каже за ове епиграфске споменике да су »претеча рукописног материјала«, јер »они јасније свједоче о карактеру писма него рукописни споменици и у колико су тјешње повезани с крајем гдје су поникли и у колико

Ћирилица у Мирослављевом евანђељу (1180—1190)

су мање повезани са традицијом, него што су то сакрални споменици«.[27]

Стећци говоре о писмености људи свог времена, помињући и ауторе појединих натписа, о чему ће у даљњем разматрању бити говора. Данас се, нарочито у нашој Републици, посвећује озбиљна и свестрана пажња проучавању а, такође, и чувању ових значајних споменика наше историјске прошлости, који уједно говоре и о томе како је код нас настајала писменост.

Ограничићемо се у нашем разматрању на неколико маркантних примјера.

Хумачка плоча. То је камена плоча квадратичног облика, узидана на десној страни фрањевачког самостана на Хумцу код Љубушког у Херцеговини (долина ријеке Требижата). За натпис на плочи знало се и раније, али је тек 1951. године проф. Марко Вего успио да правилно дешифрује и оцијени историјску и палеографску вриједност овог споменика.

Према читању проф. Веге, натпис на плочи у транскрипцији гласи *»У име отца и сина и светаго духа. А се цркi арханђела Михајла, а зида ју Крсмир син Брет, жупи? рун и жена јега Павица«.*[28]

Натпис има 25 ријечи са 80 слова, а писан је ћирилицом. У неке ћирилицом написане ријечи интерполирана су и поједина глагољска слова. Глагољско слово ᴨ долази само једном у натпису, и то на почетку новог реда. То слово је више округло него угласто, као што је случај и код ћирилских слова. Глагољско Е налази се у натпису четири пута. И потези слова Е су више округли. Марко Вего то тумачи тим да је клесару била позната архаична округла глагољица.

Најинтересантније је писање ћирилског слова ѣ које има облик ⅄, а онда и тврдог полугласа ъ. У натпису се јавља и архаични назал Ѫ.

Марко Вего сматра да је клесару била тако добро позната глагољица да су му се у натпису и нехотице поткрала нека глагољска слова. Она су округла а не угласта, што говори и о њиховој старости. Претпоставља да натпис датира из времена кнеза Часлава Клонимировића или македонског цара Самуила, када је ћирилица почела да потискује глагољицу. Стога изражава мишљење да натпис потиче из X вијека. То је уједно доказ да је на територију Босне, Захумља и Травуније владала глагољица старога типа и да ју је временом потисла и замијенила подеснија ћирилица.[29]

---

[27] *Штефанић В.*, о. ц., 23 и д.

[28] *Вего Марко,* Хумачка плоча — најстарији ћирилски споменик у Босни и Херцеговини (X или XI стољеће), ГЗМ, 1956, 41—42, 43, 44.

[29] Ибид., 57—58. Вего објашњава да ријеч »урум« одговара звању жупана.

Извод из Мирослављева еванђеља (1180—1190)

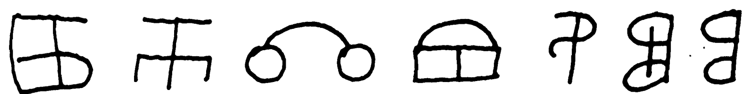
Академик Владимир Мошин осврнуо се подробније на натпис на Хумачкој плочи. Истиче да су неке земље као Дукља, Захумље и Босна извојевале од Византије већу самосталност средином XI вијека. У том времену јавили су се у западном балканском подручју словенски епиграфски споменици. Мошин сматра да је међу њима најстарији натпис на Хумачкој плочи. Описавши сам натпис каже да је нарочито интересантан јер садржи изванредне податке: глагољска слова Е и γ (поред ћирилских облика) и слово Д; уз употребу самог ъ и титулу Уруи која се сматра аварском. »С друге стране језик натписа открива формирану српску редакцију« са прегласом Ѧ > Є (име), ЪІ > И

(ЦРКИ, СИNЪ, ЖОУПИ). Према тим особинама Мошин сматра да споменик не може да иде прије XI вијека.[30]

Ми бисмо још додали да се овдје вјероватно није радило само о клесару као о познаваоцу писма, него и о писару који је, познавајући добро стару глагољицу, мијешао њена слова у ћирилски натпис, као што се неријетко дешава кад неко ко се служи латиницом и ћирилицом често помијеша понеко слово једне или друге азбуке. Несумњива је ствар да је у вријеме о коме је ријеч, а то је по прилици XI вијек, глагољица постепено излазила из употребе, јер је већ нема у Повељи бана Кулина с краја XII вијека, која је у цијелости писана уставном ћирилицом.

Као доказ да је у Босни, Захумљу и Травунији до XII вијека употребљавана и глагољица, поменућемо два примјера које проф. Вего доноси у својим Зборницима средњовјековних натписа.

У селу Кијевцима испод Козаре, код Босанске Градишке, на локалитету Манастиришту нађен је одломак од камена вјероватно неке старе цркве, који у транслитерацији изгледа овако:

У транскрипцији се чита: ... рађну (рађноу) или Рађну (Радиноу).

Натпис датира из X или XI вијека.[31]

На *Панађуру у Колунићу* код Босанске Градишке такође је пронађен један глагољски натпис старијег датума из XIV или XV вијека, у вријеме када је ћирилица у Босни доживљавала извјестан успон у свом развитку. Натпис у транслитерацији изгледа овако:

Натпис је на каменој плочи, а чита се овако: Осто Остојишт (Остојић).[32]

[30] *Мошин В.,* о. ц., 40—41.

[31] *Вего Марко,* Зборник средњовјековних натписа Босне и Херцеговине, Сарајево, 1970, Издање Земаљског музеја у Сарајеву, књ. IV, бр. 277, 95.

[32] Ибид., књ. IV, бр. 264, стр. 81.

И натпис на каменој плочи која је стајала на надвратнику (улазу) *цркве бана Кулина* има у развитку културе и посебно писмености у средњовјековној Босни посебно значење. Плоча је нађена у селу Мухашиновићима код Високог 1899. године. Мошин ставља натпис у 1185. (или 1194) годину. Први датум је Мошин узео, вјероватно, стога што се претпоставља да је бан Кулин заједно са Угрима и Србима ратовао кад су ови све до Софије 1183. године провалили на византијску територију. То произлази из једне реченице у натпису: »јегда плени Кучевско Загорје« (Ћирковић, о. ц., 47). М. Вего претпоставља да се ради о Загорју, које се налазило око Калиновика у Босни, а не у источној Србији (М. Вего, ГЗМ 1965. Арх. 296 и Зборник IV, бр. 254). Мошин каже да су нека слова овог натписа примитивног облика. Нарочито је интересантна употреба слова Ѫ (СИѪ) и ъ.[33]

За културну историју Босне посебно је на натпису интересантна сљедећа реченица:

... И ПОСТАВИ СВОИ ОБРАЗЪ (НАДЪ) ПРАГОМЪ: ББ ДАИ БАНОУ КОУЛИНОУ ЗДРАВИЕ И БАНИ ВОИСЛАВИ.

(Транскрибован овај дио натписа гласи: »И постави свој образ над прагом Бог дај бану Кулину здравље и баници Вониславн.«[34]

Из натписа на цркви бана Кулина не само што сазнајемо да је у то доба грађена у Босни црква него се помиње и ликовна умјетност. Павао Анђелић је претпостављао да се у реченици »и постави свој образ«, под ријечју образ, мисли лик Кулинов у фреско техници (Анђелић П., о. ц., 470). Кајмаковић З. је то кориговао на сљедећи начин: »У добро познатом натпису на каменој плочи из Мухашиновића, која је стајала над улазом Кулинове цркве, између осталог стоји да је Бан, по завршетку градње цркве, поставио над прагом свој ‚образ' — портрет. Допуштала се могућност да је овај Кулинов ‚образ' могао бити изведен у фреско-техници. На жалост, у овом се случају, ипак, не ради о фресци, већ о рељефу, на који се само може односити и глагол *постави*. Да је у питању фреско-портрет, свакако би се овдје нашла и ријеч пописа.«[35]

Испод цитираног натписа на плочи налази се шест кругова са крстовима по три у два реда. Текст исписан у круговима значајан је за саму писменост тадањих људи. Проф. Марко Вего је транскрибовао ријечи у круговима на сљедећи начин:

»И бани: писахь Криле жупан. Азь писахъ Десивој Р ... аб. И азъ писахъ. Се писа Радохна кръстиѣн/и/нь. Десѣнь Ратьнчевить / Ратничевиць / писа у дьни бана Стјепана. Богь му дај здравије

[33] *Мошин В.*, о. ц., 40—41
[34] *Вего М.*, Хумачка плоча, 42.
[35] *Кајмаковић З.*, о. ц., 48.

а мьнь /мени/ животь. Азь Ђ абва. И /?/ викновас /?/. Азъ писа Обрадь, сичь /сиче/ Милгост . . . а . . . у . . . а . . . б . . . ж.«

Марко Вего датира натпис са 1193. годином. У натпису се помиње и Радохна крстјанин — монах, члан хијерархије »цркве босанске«, а такође и »ковач«, односно клесар који је клесао натписе: сич(е) Милгост. У напомени доносимо читање овог натписа др Ћире Трухелке.[36]

Натпис требињског жупана Грда из треће четвртине XII вијека. Нађен је на рушевинама цркве на старом гробљу у селу Пољицама крај Требиња. Клесар је био мајстор (мојстор) Братен. Споменик жупану Грду подигли су брат му Радомир са синовима и женом. Жупан Грд је, према византијским изворима, учествовао 1151. године у борби на Тари против цара Мануила. Спомиње се у писму кнеза Десе 1151. године. Текст натписа показује формирану зетско-хумску рецензију са Є мјесто Ѧ (кнєѕъ) без јотованих вокала (ВЄЛИЄГА, ЄГО, ВЬСЄМИ, ѕАРА ВИЄ), али са употребом самог ъ.[37]

По својој ћирилској графији карактеристични су за Босну, Захумље и Травунију још и сљедећи епиграфски споменици, које наводи Владимир Мошин:

1. Надгробна плоча Кулиновог великог судије Грдеше (зенички крај).

2. Ктиторски натпис хумског кнеза Мирослава у цркви Св. Петра на Лиму код Бијелог Поља, грађеној између 1190. и 1191.

3. Комад плоче нађене у насељу Благај код Мостара са словима старог облика и правописом зетско-хумске школе. Мошин га ставља у 1194—1195. годину. Запис говори да је неки (жупан) и у вријеме славног Немање зидао цркву у свом селу. Натпис је начињен, вјероватно, по одласку Немањиног сина Растка у Св. Гору.

Цитирани натписи према Мошину чине групу »српског дијалекатског подручја«. Мошин истиче постојање свечаног (уставног) и пословног типа ћирилице и каже да су од важности за палеографску проблематику словенске епиграфике. Ћирилица је временом, развитком производних снага у Босни од XII вијека, постала писмо свакидањег живота, или како се Мошин изра-

---

[36] *Вего М.,* Зборник IV, бр. 254. Такође *Мошин В.,* 41. Ћиро Трухелка је прочитао натпис на цркви бана Кулина на сљедећи начин:

»Сију цркв' бан' Кулин зида ег(да) плиени Кучев'ско Загорје и наде на ноу гром... у Под'горје Светичишт постави свој образ ... прагом. Б(ог) даи' баноу Коулиноу здравије и бани(ци) Воиславн«.

Натписе у круговима плоче прочитао је овако:

1. Писах' Криле жупан'... 2. Аз писах' Десивои криже на бана, писах' аз писах'. 3. Се писа Радохна Кр'стјанин'. Писа Обрад'. У нечитљивом натпису читамо поуздано тек име Дејан' и на крају »писа, бог' м(у) даи з'дравие а м'ње живот«.

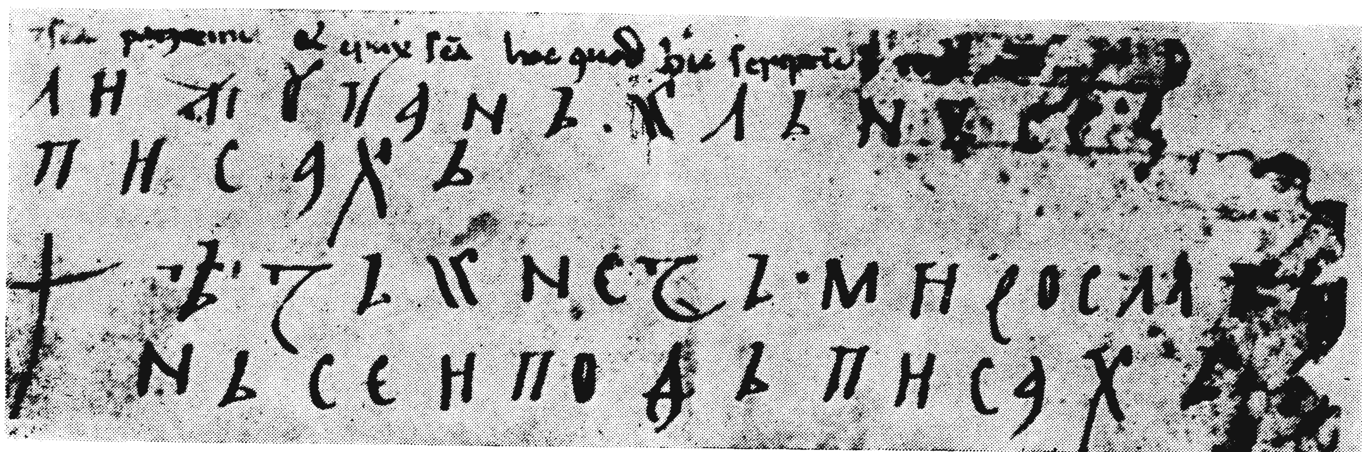
[37] *Мошин В.,* о. ц., 41.

жава — постала је *пословно писмо.* За цијело вријеме постојања босанске средњовјековне државе, ћирилица ће бити писмо државне администрације.[38]

Постављало се питање: одакле је словенска писменост пренесена у Босну и којим путем, да ли преко Србије, Хрватске или Хума. Досадања мишљења научника се своде на то да је ћирилица пренесена из Македоније у Босну, Захумље и Травунију, а тамо јој је било и жариште. Научници, међутим, који се баве овим проблемом настанка и ширења словенске писмености, премда заступају становиште да је словенска писменост пренесена у Босну из Македоније, не изјашњавају се категорички којим путем је она стигла у ове крајеве.

На одређено питање аутора ове књиге, наш познати слависта и књижевник Блаж Конески одговорио је октобра 1968. године:

»Пошто је извесно да се ћирилица најпре афирмисала у Бугарској за време цара Симеона (890—927), онда се она одатле полако преносила у Македонију, Србију и даље у Босну. Али, ту може да буде и другачијих путева.«[39]

Сличност најстарије брзописне ћирилице у Србији и Босни. Својеручни потпис Стевана Немање и кнеза Мирослава на уговору са Дубровником 27. септембра 1186. године

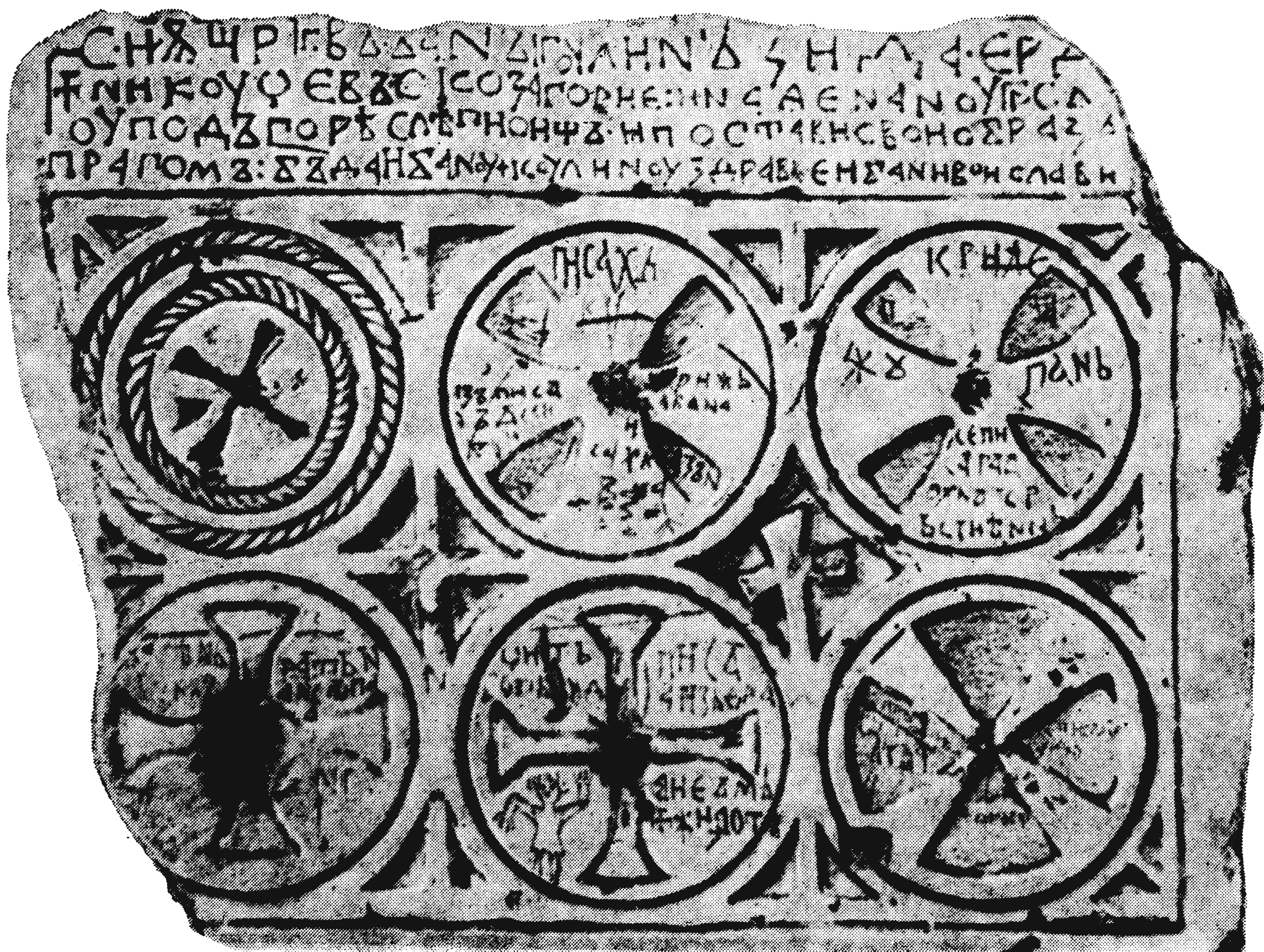
И Александар Белић сматра да се ћирилица код Срба ширила из Македоније и Бугарске, која је од IX вијека у тијесној

[38] Као под 37.

[39] *Конески Блаж,* извод из писма упућеног аутору ове књиге 1. октобра 1968. године (оригинал код В. Б.).

вези са Византијом. Ћирилица је убрзо потисла глагољицу из Босне, Захумља и Травуније и једног дијела Далмације.[40]

Владимир Ћоровић се опширније осврнуо на ово питање. И он заступа исто становиште као Мошин и Белић. Каже да је »утицај маћедонског књижевног дијалекта утврђен већ у XII

Ћирилски натпис на цркви босанског бана Кулина (из 1185. или 1194)

вијеку у Босни и то на једном црквеном споменику«. С тим у вези спомиње ријеч СИѪ у натпису на цркви бана Кулина, као

---

[40] *Белић Александар,* Правопис српско-хрватског језика (Ст. НЕ), III, 531. Белић такође сматра да је ћирилска старословенска азбука дошла Србима вјероватно већ у X вијеку. Међутим, тек у другој половини XII вијека у свјетовним споменицима (повељама и писмима) добила је свој дефинитиван карактер. У црквеним споменицима тај процес био је спорији, па тек крајем XIII вијека има своју устаљену редакцију (Белић А., Ћирилица, Ст. НЕ, IV, 661). У везу с овим тврђењем Белића, доводи се и тзв. *Темнићски натпис,* рађен у камену калиграфским ћирилским словима, нађен у селу Катуну, срез Темнићски, округ Моравски. Мошин га ставља у X вијек. (Упор. о. ц. Ћирили и Методије, издала СКЗ, Београд, 1964. године, приредио *Ђорђе Трифуновић,* факсимил натписа из стр. 55). Мошин назива ћирилицу на натпису »српским писмом.«

што је то учинио и Мошин. Ту се налази назал Ѫ који представља »очевидан траг оних истих маћедонизама, какве сретамо у Мирослављевом еванђељу и у извјесним преписима списа св. Саве. И увођење ћирилице на цијелом босанском подручју дошло је исто тако утицајем с те стране. Босна је, зна се, била једно вријеме у непосредној вези са маћедонском државом, а дошла је тако и у везу са охридском црквом . . . Сигурно је само да је преко црквених кругова проширен утицај маћедонске школе у Рашку и у Босну«. За назал Ѫ каже Ћоровић да се налази у натпису у ово вријеме, кад на осталом подручју па и у Босни имамо потпуно проведену замјену Ѫ са *у*.

II ДИО

РАЗВИТАК И ШИРЕЊЕ ПИСМЕНОСТИ У БОСНИ, ХУМУ И ТРАВУНИЈИ ОД XII ДО XV ВИЈЕКА У ВРИЈЕМЕ РАЗВИЈЕНОГ ФЕУДАЛИЗМА

I ПОГЛАВЉЕ

1. ОПШТИ ПОГЛЕД НА ПРИЛИКЕ, УСЛОВЕ И МОГУЋНОСТИ ПОД КОЈИМА СЕ У БОСНИ, ХУМУ И ТРАВУНИЈИ РАЗВИЈАЛА ПИСМЕНОСТ ДО ПАДА ОВИХ ЗЕМАЉА ПОД ТУРСКУ ВЛАСТ

Из претходног излагања смо могли видјети да се у Босни и до формирања босанске државе ширила писменост и каква је она била.

Од XII вијека, односно од самосталности Босне, писменост се у Босни развија под далеко повољнијим условима, па је о њеном развоју остало много више споменика на основу којих је могуће добити вјерну слику развоја и ширења писмености. Потребно је истакнути да се Босна до своје самосталности налазила под влашћу, а тиме и под утицајем неких сусједних држава и Византије. Одвојивши се као засебна држава, Босна се све до пада под турску власт морала да бори за очување самосталности, због чега је остала културно и политички изолована, а у таквим приликама се развијала и писменост чији напредак је текао врло споро, задржавајући старе традиције и старе узоре.

У доба владавине жупана Часлава Клонимировића Рашком, (од 931. до 960), Босна се налазила у саставу Рашке. Од тога времена срећемо мјесто назива Рашка и назив Србије. У саставу Рашке налазиле су се Дукља (Зета) и Травунија (Требиње). Извор за проучавање прилика овога времена је Порфирогенет, како је напријед поменуто.

Провалом Угра у области између Тисе и Дунава прекинута је веза између Јужних и осталих Словена. Освајања подручја у циљу привредне експлоатације водила су Угре према Хрватској и Босни, отварајући пут према мору. Жупан Часлав се упустио у борбу с Мађарима, потукао их на Дрини, али је у борби са угарским хордама и сам погинуо 960. године.

Босна се послије Часлављеве погибије била за неко вријеме осамосталила, али је убрзо послије тога дошла под власт хрватског краља Михаила Крешимира II (949—969). Кад је босански бан пребјегао Мађарима, Крешимир је заузео Босну, али је његова владавина у Босни била кратког вијека.

Кад је македонски цар Самуило образовао своју пространу државу између Преспе и Охрида и владао њоме од 976—1018. године, вјероватно се и Босна налазила у саставу његове државе. Подаци о томе су врло мутни. Послије пораза војске цара Самуила на Беласици 1014, а затим 1018. године, Босна је краће вријеме признавала врховну власт Византије.[1]

У борби против византијске превласти краљ Дукље (Зете) Бодин (од 1081. до послије 1101. године) завладао је Рашком, Конавлима, Травунијом и Захумљем (Хумом). Под његовом влашћу налазила се неко вријеме и Босна (1082—1085). Тада је Бодин поставио Босни за управљача кнеза Стефана. Послије неуспјеха Зете у борби са Византијом крајем XI вијека и политичким уздизањем Рашке, Босна је неко вријеме дошла под удар Угара. Краљ Бела II, чија је жена Јелена била кћи српског великог жупана Уроша, протегао је своју власт и на Босну, ставивши у своју титулу и наслов »краљ од Раме« (rex Ramae). Рама је на истоименој ријеци Рами, па је с тим историјски нејасно због чега су Угри идентификовали појам Раме с појмом Босне. Од образовања дуалистичке Аустро-Угарске (1867), Угарска се служила цитираном титулом да би доказивала своје претензије на Босну.

Временски период о коме је овдје ријеч и у коме се поред сталне зависности била почела развијати и самосталност босанске државе прије XII вијека, појавио се у Босни домаћи владар бан Борић, родом из Грабарја код Славонског Брода. Борић је био вазал Угарске у чијој војсци је 1154. године ратовао против Византије, командујући једним босанским одредом.

У другој половини XII вијека већ се у Босни формира државна организација феудалног типа, на чијем челу се налазио бан Кулин (1180—1204), тада формално вазал Угра. У исто доба је Рашка (Србија) признала врховну власт Византије. На чело Рашке дошао је њен оснивач велики жупан Стефан Немања. Тада су Србија и Босна живјеле у пријатељским односима, а хумски кнез Мирослав оженио се сестром бана Кулина.[2]

---

[1] *Ћоровић В.*, Хисторија Босне, 147—148. Александар Стојановски наводи да су границе Самуилове државе обухватале читаву Македонију (без Солуна), Тесалију, Епир, Албанију, Дукљу (Зету), Захумље (Хум), Рашку, Босну, Срем и сјеверну Бугарску. *Стојановски Александар*, Македонија — Самуилово царство, ЕЈ, књ. 5, Згб, 1962, 605. Упор. и *Острогорски Георгије*, Историја Византије, Бгд, 1947, издање »Просвете«.

[2] *Историја народа Југославије*, Бгд, 1953, I, 535—540. У поглављу: Успон Босне у доба Твртка I. Такође: *Бабић Анто*, Средњевјековна босанска држава, ЕЈ, Згб, 1956, књ. 2, 38—44.

Подручје Захумља било је од времена кнеза Мирослава (умро око 1198) па до владе српског краља Милутина (од око 1180—1321. и од 1322—1377) раздијељено између Босне и Србије. Захумље је било нека врста удјелне кнежевине. Послије Милутинове смрти, а поводом ширења граница босанске државе, дио Захумља присаједино је Босни бан Стјепан II Котроманић, чија је мајка била кћи српског краља Драгутина. Стјепан II Котроманић (1314—1353) искористио је борбе за пријесто у Србији и заузео је Соли (данашња Тузла) и Усору, а затим и Хум и омогућио Босни излаз на море. Босански краљ Твртко I (1353—1391) присаједино је Босни цио Хум (Захумље). Стјепан Вукчић-Косача (1439—1466) узео је 1448. године титулу херцега од св. Саве да би на тај начин истакао самосталност према српском краљу. Хум се тим поводом назвао Херцеговином.[3]

То је био кратак приказ пута Босне према њеној државној самосталности, а и историјски пут Хума и Травуније. Утицаји су, како видимо, били разни, а под тим утицајима се развијала и писменост у Босни, доживљавајући при том разне промјене, које су каткад водиле стагнацији, каткад колебљивости, а на крају и успону.

У Босни, Хуму и Травунији развијала се писменост од XII вијека паралелно са развитком производних снага земље. Развитак трговине и рударства поспјешио је подизање градова са трговима, трговачким колонијама, царинарницама и сл. Уз центре производње ницала су и градска насеља. На караванским путовима налазили су се градови и насеља: Високо, Борач, Кутлат и Зворник, а у близини рудника: Фојница, Крешево, Олово и Сребреница. Код ушћа Неретве налазио се град Дријево (Габела), лука са јаком дубровачком колонијом. Затим и други градови: Соли (каснија Тузла), Хливно (Ливно или Лијевно), Врхбосна (касније Сарајево), Усора, Билећа, Прозор, Кључ, Фоча, Горажде, Пљевља, Вишеград и друга мјеста. У XIV вијеку, нарочито од друге половине, премда споро, развијао се грађански сталеж. У Босни је владао феудални поредак, па су и феудалци имали своје канцеларије у којима се такође развијала писменост.

2. БОСАНСКА ДРЖАВНА КАНЦЕЛАРИЈА И ЊЕНА УЛОГА У РАЗВИТКУ ПИСМЕНОСТИ

Бан Кулин је имао своју државну канцеларију у којој су састављане и писане, односно издаване разне врсте докумената: повеље, писма, трговачки уговори, вјеровна писма, признанице, уговори о савезу са појединим државама, мировни уговори, трговачки привилези, посједовнице и разна друга документа држа-

---

[3] *Бабић Анто,* Хумска земља, ЕЈ, Згб, 1960, књ. 4, 305.

вно-правног и приватно-правног карактера. Из овог прегледа се види да је за овакву канцеларију морао бити и врстан апарат који је требало да одговори и највишим захтјевима канцеларије.

Како су биле уређене писарнице или канцеларија, није нам ништа познато. Зна се само то да је канцеларија редовно ишла уз двор, а овај је мијењао своје сједиште и налазио се у Бобовцу, Сухој, Милама, Рибићима и сл.

У државној босанској канцеларији радили су службеници који у сачуваним документима носе назив: дијак (у значењу писар), граматик (граматиг), надворни писац, логотет (логофет), протовестијар (протобистар, протобистијар) и сл. Сви су они радили на писању државних и других докумената, а појединци су каткад вршили улогу државних изасланика.[4]

Грегор Чремошник палеографски је обрадио знатан број најкарактеристичнијих босанских и хумских повеља средњег вијека. Анализа тих елабората послужила је аутору овог разматрања да прикаже рад државне канцеларије и канцеларија феудалног племства, колико се тај рад односи на развитак писмености у Босни и Хуму.

Чремошник је за врсте ћирилског писма, којим су писани поједини елаборати, 1940. године предложио називе према латинској палеографији, а као мјерило је узео дволинијски и четверолинијски систем, односно да ли се слова пишу у двије или четири линије:

за *устав* — мајускула; за *полуустав* (писмо које још није минускулно, брзописно) Чремошник каже да је то прелазни стадиј ка чистој минускули; за *брзопис* употребљава назив минускула. Разликује *књижну минускулу,* у којој су слова одијељена једно од другог, и *курзив,* у коме су слова органски повезана једно с другим. У вези са израдом повеља (диплома) Чремошник има називе: *дипломска минускула* (понегдје се налази и назив *дипломатска минускула),* а такође и *српска дипломска минускула.* За тип овог писма каже да се развио у канцеларијама западне Евро-

---

[4] *Чремошник др Грегор,* Босанске и хумске повеље, ГЗМ, 1950, бр. 107, 116, 147. Назив »дијак« срешћемо крајем XIV вијека на гробници тепчије Батала изнад које је био подигнут маузолеј. Натпис је гласио:

„А СЕ ЛЕЖИ) ОУЗМ(ОЖНИ) МОУЖЬ ТЕЬПЬ) ЧИѢ БАТА(ЛО БОСАН ЬСК(И) А ПИСА РАДОМИЛЬ ДИѢКЬ“

(»а се лежи узможни муж тепчија Батало босански а писа Радомил диак«). Цитирано код: *Стојановић Љубомир*, Стари српски записи и натписи, Бгд, књ. VI, бр. 10030, стр. 93. Натпис се налазио на одломку (гробном камену) код Горњег Турбета у Босни (срез Травник). Објављено у ГЗМ, 1915, с. 369.

Што се тиче самог почетка рада босанске државне канцеларије, А. Бабић изражава мишљење да је већ 1180. године вођена званична преписка, јер је поменуте године папа Александар III упутио једно писмо бану Кулину. Упор. *Бабић Анто,* Бан Кулин, ЕЈ, књ. 5, Згб, 1962. стр. 446.

пе, а такође и у српској државној канцеларији као посебан тип минускуле.[5]

Ово објашњење је било потребно јер се Чремошник, премда не посве досљедно (употребљавајући и старе називе за типове ћирилице), служио у палеографској анализи босанских и хумских средњовјековних повеља новом терминологијом.

С обзиром на љепоту и правилност ћирилског писма у појединим елаборатима државне канцеларије, аутор овога размаТрања поставио је питање Чремошнику да каже своје мишљење: како се постизала вјештина оваквог писања, чију љепоту и складност и он сам често истиче. Чремошник је одговорио 1951. године сљедеће:

»Без сумње, при канцеларијама у Босни и Хуму морале су постојати неке врсте ,школе', само је карактер тих школа остао непознат. Највјероватније је да су у самим канцеларијама старији и искуснији мајстори писања учили млађе. Није искључено да су у тој писарској хијерархији постојали и извјесни системи према способности и вјештини писара.« С овим у вези Чремошник упоређује писмо дијака Влатка Мароша у канцеларији краља Остоје и дијака Ивана на двору властеле Јабланића. Због сличности писма једног и другог Чремошник закључује: »То је знак да су учили један од другог, или сви од неког четвртог, наравно у ,школи'. Каква је та школа била — то дабоме не знамо.«[6]

То мишљење изразио је Чремошник и приликом обраде босанских и хумских повеља средњега вијека. Логотет Томаш Лужац Босанац показивао је особине »даровитог ученика« свога учитеља Владоја у канцеларији краља Твртка I. Хрватин, дијак краља Остоје, назива дијака исте канцеларије Стјепана Добриновића »мештар Степан«.

И Анто Бабић на сличан начин тумачи реченицу из писма краља Остоје, гдје се каже:

ПОСЛАСМО Ѥ ВАМЬ НАШЕГА САЬЧАНОГА СЛȢГȢ МЕЩРА СТЕПАНА.

Бабић сматра да је дијак Добриновић »могао имати неко школовање, а можда је био и неки учитељ на краљевом двору, или се, значи, негдје бавио тим послом прије него је постао писар, логофет и дипломатски претставник краљев«.[7]

---

[5] *Чремошник др Грегор,* Студије из српске палеографије и дипломатике, Гласник Скопског научног друштва, Скопље, 1940, књ. XXI. Такође и: *Чремошник Грегор,* Српска дипломатска минускула, Слово, Згб, 1963, бр. 13.

[6] *Чремошник др Грегор,* писмено саопштење аутору овог разматрања. Љубљана, 29. I 1951 (оригинал код В. Б.).

[7] *Бабић Анто,* Дипломатска служба у средњевјековној Босни, Сарајево, 1960, Радови НД, СР БиХ, XIII, с. 47. Цитира: *Стојановић Љубомир,* Старе српске повеље и писма Бгд, 1929, Зборник за историју, језик и књижевност народа српскога, XIX, I, бр. 430.

Босанска државна канцеларија. Уставно писмо са елементима брзописа у ћирилској повељи бана Кулина Дубровнику 1189. год.

Из сљедећег лапидарног прегледа анализе босанских и хумских повеља средњег вијека, које се налазе у студији Г. Чремошника, стећи ћемо приближну слику о развитку и усавршавању ћирилице у државној канцеларији.

Писмо дијака Радоја у повељи бана Кулина Дубровнику (1189) »додуше још је устав, али са много елемената будуће минускуле«.[8]

Писмо »граматига« Десоја у канцеларији бана Матеја Нинослава (1232—1250) изразита је минускула брижљиво писана између двију линија. У Нинослављевој канцеларији јавља се неколико анонимних писара код којих се опажа прелаз из уставног писма у брзопис.[9]

Бан Стјепан II Котроманић (1322—1333) имао је четири дијака: Прибоја, Прибисава, Рађена (1323—1331) и Купусца. Неко вријеме радио је у овој канцеларији и Дражеслав, доцнији Твртков дијак.

Чремошник назива ове дијаке калиграфима. Они се служе разном врстом писма: Прибисав пише лијепо уставно писмо (око 1322) док Рађен има извјежбан рукопис и пише »чистим брзописним писмом«.[10]

Твртко I је управљао као бан Босном (1353—1377) и као краљ (1377—1391). Од Твртковог крунисања (1377) за краља, ћирилско писмо у државној канцеларији доживјело је своју ренесансу.

Колико је Твртко цијенио лијепо написан неки елаборат, види се из напомене његовог дијака Дражеслава, који је написао писмо властелину Влатку Вукосалићу, феудалцу из куће Хрватинића (око 1353):

„И КЬДА СИЄ ПИСАХЬ ТЬДА МИ ДА Г(ОСПО)Д(И)НЬ БАНЬ ТВРТКО ИСПРѢДЬ СЕБЕ ВЕЛИКИ ПЕХАРЬ ВИНА ПОПИТИ Ꙋ ДОБРꙊ ВОЛꙊ.[11]

(»и када ово писах тада ми да господин бан Твртко испред себе велики пехар вина попити у добру волу« /= вољу — В. Б./.)

Тврткови дијаци Вукмир Крхљевић и Брајан (који је сигурно Дражесављев ученик) пишу устав. Чремошник сматра да је у овим конзервативним тежњама, да се у канцеларији одржи

[8] *Чремошник Г.,* Босанске и хумске повеље, ГЗМ, 1948, с. 111.

[9] Ибид., ГЗМ, 1948, бр. 2, с. 213 и бр. 3, с. 217.

[10] Ибид., ГЗМ, 1948, бр. 11, с. 115. За Рађеново писмо каже Чремошник да је као полуминускула (полубрзопис) писано у четири линије, али слова су тек на средини пута за брзопис.

[11] Ибид., ГЗМ, 1950, бр. 9, с. 111. Писмо Дражеслављево је устав »брижљивог, скоро цифрастог карактера«, каже Чремошник. Талоци сматра да је Дражеслав »највјештији међу босанским писарима, а повеље из његовог пера су најбољи комади босанских повеља« *(Thallóczy dr Ljudevit,* Истраживања о постанку босанске бановине с нарочитим обзиром на повеље Кермендског архива. ГЗМ, 1906, 417). На стр. 410 Талоци цитира ријечи дијака Дражеслава о указаној му почасти.

уставно писмо, могла имати »несумњиво јаког удјела« и »црква босанска«.

Дијак Рађен, међутим, пише »упадљиву полуминускулу«.[12]

Значајна промјена у усавршавању канцеларијског писма десила се кад је Твртко I довео из Србије логотета Владоја. Он први пут пише повељу Дубровнику 10. априла 1378. године. Логотет Владоје је у Тврткову канцеларију завео рашке формуларе. Увео је писање повеља ћирилским писмом, што је означавало крај владању дотадањег уставног начина писања у Твртковој канцеларији. Цитирана повеља Дубровнику написана је »савршеном дипломском минускулом«, каже Чремошник.[13]

У повељи краља Твртка војводи Хрвоју Вукчевићу од 12. III 1380. године, Владоје пише и мајускулу, али је она графички дотјеранија, па се знатно разликује од босанске мајускуле.

Доласком Владојевим у Тврткову канцеларију, ћирилско писмо је постало тако лијепо и хармонично да се Владоје, по мишљењу Чремошниковом, може сматрати »једним од најбољих, или можда најбољим мајстором ћирилице«.[14]

Владоје је без сумње своју школу преносио и на друге своје сараднике, па је тако ћирилско писмо постепено почело да корача своме најсавршенијем стадију — курзиву.

Нарочитом љепотом истиче се повеља од 10. априла 1378. године писана дипломском минускулом. Писмо те повеље »не заостаје за најљепшим елаборатима угарске канцеларије и европских канцеларија«.[15]

Логотет Владоје јавио се у Твртковој канцеларији посљедњи пут једним писмом 12. јуна 1389. године, пред саму битку на Косову.[16]

Владојева школа осјетила се и у канцеларији краља Дабише (1391—1395). Ту Томаш Лужац, логотет и краљев вицеканцелар, пише »врло лијепу дипломску минускулу« не заостајући за својим учитељем.[17]

Што се више приближавао крај самосталности босанске државе, дешавале су се промјене и у писању у државној канцеларији. Несређено стање у феудалним односима није остало без утицаја на живот становништва уопште, па и на културни.

За владања краља Остоје (1396—1404. и 1408—1418), његови дијаци Стјепан Добриновић (»мештар Степан«) и дијак Хрватин, већ попуштају у настојању за лијепим и савршенијим писмом. Хрватин, нпр., пише повеље минускулом, али се у канцеларију послије савршеније дипломске минускуле враћа и устав.[18] Ова

---

[12] Ибидем, ГЗМ, 1950, бр. 13, с. 127.
[13] Ибидем, ГЗМ, 1950, бр. 12, с. 119—120.
[14] Ибидем, ГЗМ, 1950, бр. 13, с. 127.
[15] Ибидем, ГЗМ, 1950, бр. 12, с. 119—120.
[16] Ибидем, ГЗМ, 1950, бр. 12, 13, 15, 16, 20, 21 и 22.
[17] Ибидем, ГЗМ, 1950, бр. 25, с. 149 и бр. 37, с. 152.
[18] Као под нап. 52.

колебљивост, па чак и назадак у развоју писма можда је посљедица недовољне школованости дијака или извјесних прилика које су владале у самој канцеларији.

У канцеларији краља Остоје чини ипак један изузетак његов логотет Томаш Буђанин, који је у тој канцеларији радио у другом периоду Остојиног владања. Буђанин враћа писмо на традиције логотета Владоја. Он пише дипломску минускулу, али не тако савршену као што је била Владојева.

Чремошник констатује да се у писму Томаша Буђанина »први пут у босанској канцеларији јављају елементи курзивног писма«.[19]

У канцеларији краља Твртка II Твртковића (1404—1408. и 1421—1443) ради више дијака. Ту се пише и минускула и устав и осјећа извјесна колебљивост у писању повеља.[20]

У канцеларији Стјепана Томашевића, посљедњег босанског краља (1461—1463), раде дијаци Бранош и Твртко Секуловић и протобистар (протовестијар) Рестоје. Бранош у првој повељи Стјепана Томашевића Дубровнику 26. XI 1461. године пише познату дипломску минускулу са курзивним спајањем.[21]

То је уједно био и крај писмености и усавршавања ћирилског писма у босанској државној канцеларији. Босна је коначно пала под турску власт 1463. године.

Из поменутог кратког прегледа о развитку и писмености у државној канцеларији евидентно је да је ток усавршавања писма био полаган, са прекидима, некад спојен и са извјесном колебљивошћу у начину писања, али је ипак био прогресиван. Тешко је одредити какав би био крајњи резултат настојања вриједних и способних дијака, логотета и других службеника канцеларије. Свакако не би било враћања на старе форме. Декаденса у том погледу наступиће онда кад писмо у првим вијековима турске владавине буде препуштено само себи, односно стихијном развоју.

Вриједно је на крају поменути неколико Чремошникових каснијих запажања у погледу промјене појединих ћирилских слова у временском периоду о коме је овдје била ријеч.

У српској државној канцеларији промјена писма је бржа, а оба крака слова ꙗ (а) су конзеквентно продужена. У недатираном писму српског краља Владислава (између 1234. и 1243) Дубровнику, срећу се слова као у писму босанских повеља: □

---

[19] Ибидем, ГЗМ, 1950, бр. 42, 43, 44, 45, 46 и 47.

[20] Ибидем, ГЗМ, 1950, бр. 40, с. 158. Помињу се дијаци: Радосав, Владић, Павао и Радивој Христић. Владић уноси у свој устав курзивно спајање, док Павао пише брзописом. Чремошник сматра ову појаву индивидуалном.

[21] Ибидем, ГЗМ, 1950, бр. 58, с. 184 и ГЗМ, 1952, бр. 64, с. 192 и бр. 59, с. 186. Чремошник помиње и рад дијака у канцеларији краља Стјепана Остојића (1418—1421) у којој су радили дијаци из канцеларије Твртка II Твртковића Владић и Новак Гојчинић (Ибидем, ГЗМ, 1950, бр. 40). Стјепан Томашевић је преузео канцеларију свога оца Стјепана Томе (1443—1461).

(в); нпр., □съм (всем); ꓘ и СС (к), а такође и слово Н (и). Код слова □ не види се ни у једном случају усјек В. Слово в постаје дефинитиван четверокут у току пуна два стољећа.[22]

Посве је исти случај, каже Чремошник, касније и са ћирилицом у Босни, названом »босанчица«.

Тек у XV вијеку прелазе поједини писари на то да слово в пишу у једном потезу, као што је у основи заправо данашњи облик. Слово се и даље састоји од два одвојена дијела, како је горе приказано. Сличан случај је и са словима: т, д, з, г.

3. ЋИРИЛСКА ПИСМЕНОСТ И ЊЕН РАЗВИТАК У КАНЦЕЛАРИЈАМА БОСАНСКОГ И ХУМСКОГ ФЕУДАЛНОГ ПЛЕМСТВА ОД XII ДО XV ВИЈЕКА

Оно што је речено о усавршавању писмености и писма у државној канцеларији, у много чему би се могло примијенити и на канцеларије босанског и хумског феудалног племства.

И тамо су радили писари и дијаци, логотети и сл. Било је свакако угледања једних на друге у погледу писања и тежњи ка усавршавању писма. Не може се, свакако, изоставити Дубровник и његова канцеларија гдје су врло способни мајстори — канцелари (канжиљери) писали лијепу и хармоничну дипломску минускулу. Ово се односи и на дијаке у босанској државној канцеларији. И у овим властеоским канцеларијама бивало је враћања на старе форме писања, бивало је колебљивости и напредовања у усавршавању писма. Писане су, са естетског становишта, врло лијепе повеље и писма итд. Стога би било излишно да се овдје бавимо радом појединих канцеларија, а и подаци о свему томе још увијек су доста оскудни, односно палеографски необрађени.

Поменућемо само да је крупно феудално племство, као што су: Влатковићи, Павловићи, Јабланићи, Санковићи, Косаче, Хранићи и други, имали своје добро уређене канцеларије.[23]

Прве хумске повеље, као што је, нпр., повеља хумског кнеза Андрије Дубровнику из 1235. године, писана је, као и у Босни, чистим уставним писмом.

Исти је случај и у повељи кнеза хумског Андрије писаној између 1247. и 1249. године, гдје се јавља уставно писмо школе Јеванђеља кнеза Мирослава хумског (Мирослављево еванђеље).[24]

Већ је у повељи хумског кнеза Чрномира Дубровнику од 1252—1254. писмо полууставно, што би значило прелаз на нови

---

[22] *Чремошник Г.*, Српска дипломатска минускула, 122—123.

[23] *Чремошник Г.*, Босанске и хумске повеље, ГЗМ, 1948, бр. 3. с. 134, 139 и 140. Такође: ГЗМ, 1952, бр. 108, с. 296.

[24] Ибидем, ГЗМ, 1950, бр. 60, с. 188 и ГЗМ, 1948, бр. 2, с. 138.

и бржи начин писања.[25] Послије дуготрајног прекида рада у хумским канцеларијама (од треће четвртине XIII до под крај XIV вијека), а то се дешавало и у босанској дипломатици (од 1249. до отприлике 1320. г.), поново се осјетила живост. Нпр., писмо жупана Санка Дубровнику (прије 1369) писано је већ дипломском минускулом карактера српске државне канцеларије. Без сумње, био је то утицај Србије а и Дубровника, гдје је тих година радио познати дубровачки канцелар Нико Бијелић, који је писао дипломску минускулу изразито српског карактера.[26]

Чремошник изражава мишљење да је у Хуму, што се писма тиче, било такође борбе старога с новим, али не тако изразито, због чега се може осјетно пратити постепени прелаз на курзивни начин писања. О томе свједоче и бројна писма настала убрзо послије пада Херцеговине под турску власт (1482).[27]

У Босни је канцеларија феудалаца Јабланића била »једна од најбоље организованих«. Није наджИвјела хумску канцеларију јер су хумске канцеларије радиле 18 година послије пропасти Јабланића (Павловића). Нарочито је била активна канцеларија западнохерцеговачких феудалаца Радивојевић-Влатковића до послије пада Херцеговине под Турске (1481/2. г.) (Љ. Стојановић, ССПП II, стр. 133—145) итд. Писменост се у канцеларији Јабланића развија на начин као и у босанској државној канцеларији све до дипломатске минускуле.

Највећа повеља изашла је из канцеларије босанског властелина Радосава Павловића (1427).[28]

У Босни је још била позната по свом уређењу и канцеларија властеле Боровинића и још неколико њих.

Велики број повеља, писама и других елабората босанске државне канцеларије и канцеларија феудалног племства чува се у Архиву у Дубровнику и у неким архивама ван наше земље.

---

[25] Ибидем, ГЗМ, 1948, бр. 5, 139—140.

[26] Ибидем, ГЗМ, 1948, бр. 3, с. 139 и 140.

[27] Ибидем, ГЗМ, 1952, бр. 108, с. 296. Ову борбу старога с новим како у босанској државној канцеларији, тако и у канцеларијама босанског и хумског феудалног племства Чремошник објашњава не само међусобним трвењем босанских феудалаца него и сталном опасношћу од Турака. Стога се писарска вјештина у канцеларији Херцега Стјепана била срозала на врло ружан и неправилан брзопис. Каже да је Владислав син Херцега Стјепана сам обављао дужност дијака у својој канцеларији. (Упор. Чремошник, о. ц., ГЗМ, 1952, бр. 103 и 104.)

[28] *Анђелић Павао,* Доба средњовјековне босанске државе — Писменост. Културна хисторија Босне и Херцеговине, Сарајево, 1966. (»Веселин Маслеша«, Сарајево), 514. Чремошник наводи да су углавном сачувана документа из канцеларије босанских феудалаца Хрватинића. Он сматра да је то била »једна од најбоље организованих канцеларија која је надживјела и хумске канцеларије«. Такође критичко издање натписа жупана Грда (Зборник III, бр. 129).

4. ПОМЕНИ ПИСАРА И ДИЈАКА НА СТЕЋЦИМА

На неким стећцима каткад се на крају натписа помиње поименично писар или дијак који је исписивао текст натписа прије него што ће га клесар, звани ковач, уклесати у камен. Тај обичај је послије пада Босне под Турке временом посве нестао. Поменом имена писара или дијака одавано је и дужно поштовање писменом човјеку, а писмени људи су у нашем народу од давнина цијењени и поштовани. Таквих случајева имамо касно, и у турском периоду.

Помен имена писара или дијака на стећцима није стављан без разлога. Можда је то била и воља самог наручиоца. Често су то били писари и дијаци из канцеларија феудалног племства, или су стекли вјештину писања у манастиру или негдје другдје. Послије пада Босне под турску власт при постепеном нестајању стећака, имена писара ћемо налазити у записима и на књигама које су припадале православној цркви.

Карактеристично је да је З. Кајмаковић у својој студији о зидном сликарству у Босни и Херцеговини довео у везу поједине фигуре на стећцима са иконографским мотивима какви се виде, нпр., у цркви манастира у Добруну (прва пол. XIV в.). То су ликови људи са подигнутим десницама, коњаничке фигуре св. Ђорђа или Димитрија, Деисис, Богородице са Христом на руци, крст са Голготе и сл. Такве фигуре су сачуване нарочито на стећцима око Калиновика и у некрополи у Радимљу код Стоца (Кајмаковић З., о. ц., 151—152).

На стећцима се често помиње уз име писара дијака и име клесара (ковача). На једном од најстаријих натписа шездесетих година XII вијека помиње се »мајстор«. С обзиром на старост натписа и претпостављајући да је мастор, јер се не помињу ни писар ни ковач, начинио и плочу са натписом, биљежимо овај случај. Ради се о натпису на гробници требињског жупана Грда, који гласи:

ВЬ ДНИ КНЕЗА ВЕЛИКЕГА МIХОIЛА ВЬМРЬ ЖОУПАНЬ ГРЬДЬ ТР
ЕБЬIНСКИ И ВЬ ТО ЛѢТО ЗIДА ЕМОУ РАКОУ БРАТ ЖОУПАНЬ
РАДОМИРЬ С СНЬМИ ЕГОВѢМИ I ЖЕНА ЕМОУ ТВАРА МОИСТРЬ
ИМЕНЕМЬ БРАѢ(НЬ) БОЖИ ГИ ДАИ ЗДРАВИЕ.

(Натпис у транскрипцији гласи: »Вь дни кнеза великега Михоила /Михаила/ вьмрје /умре/ жупань грьдь /Грд/ требињски и вь то љето зида ему раку брат жупань радомирь с сньми /са синовима/ еговјеми и жена ему твара моистрь /мајстор/ именемь брајен боже ги даи здравие.«)[29]

[29] *Чремошник Г.*, о. ц., ГЗМ, 1952, бр. 159; такође: ГЗМ, 1950, бр. 25.

М. Вего у своје четири књиге: »Зборник натписа на средњовјековним споменицима у Босни и Херцеговини« доноси и неколико факсимила стећака гдје се у натписима помињу писари, дијаци и ковачи (клесари). Доносимо их уз одговарајуће податке.

М. Вего цитира натпис нађен у православном гробљу у селу Осретку код Кулаша (Б. Лука), а датира га са годином 1299 (или 1314?). (М. Вего, о. ц. IV, 95). Име писара се спомиње на сљедећи начин:

. . се писа дѣк кнеза хрьватина.

(Транскрипција: « . . . се писа дѣкь /дијак/ кнеза хрьватина.)

Интересантан је натпис на стећку из прве половине XIV вијека у облику плоче а нађен је у селу Калесији код Тузле на православном гробљу (засеок Бркићи). У натпису се помињу и клесар (ковач) и писар. Натпис гласи:

† а се лежи дабиживь драшковићь на своеи земльі на племенитои када хтехь побити тада и умрѣхь усѣче на ме ками милутинь кабловићь у годуши а писа никола драголевићь.

(»+ А се лежи Дабиживь Драшковићь на својеи земли на племенитој. Када хтехь побити /живјети/ тада и умрѣхь. Усјече на ме ками Милутинь Кабловићь у Годуши, а писа Никола Драголевићь / Драгољевић.«)

(М. Вего. о. ц., књ. IV, бр. 306, стр. 129).

На великом крсту у засеоку Арапи у селу Слипчићи код Мостара налази се натпис на коме је уписано (уклесано) да је ту сахрањен Јурај Ивановић. М. Вего ставља натпис у прву половину XV вијека. У натпису се помиње само клесар (ковач):

. . . ками: усиче радичь ковачь.

(»ками: усиче /на камену исклеса/ Радичь ковачь.«)

(М. Вего, о. ц. књ. I, бр. 13, стр. 29. Код Бешлагића Ш., стр. 343).

У Старом Селу код Доњег Вакуфа међу многим стећцима налази се један у облику сљемењака са дугачким натписом који говори да ту лежи Радојица Билић. На крају натписа стоји:

. . . [а се] писа весеоко кукуламовић.

(» . . . [а се] писа Весеоко кукуламовић.«)

(М. Вего, о. ц., IV, бр. 279, такође Бешлагић Ш., 126).

Споменик се налази на православном гробљу. М. Вего га ставља у XIV до XV вијека.

На стећку у облику сандука на средњовјековној некрополи на православном гробљу у Грацу (Градац) код Коњица у Херцеговини налази се натпис са поменом писара:

+ А СЕ ЛЕЖИ СТОИСАВ МИЛОШЕВИЋЬ НА СВОИ ЗЕМЛИ НА ПЛЕМЕНИТОИ КОГА МНОГО ЛУДИ ЗНАШЕ А СЕ ЧИНИ ПРИ БИЛЬ БѢЛОПЧЕЛАНИНЬ А ПИСА ДИВЬНЬ СИНЬ ЕГОВЬ.

М. Вего ставља овај стећак у почетак XV вијека (М. Вего, о. ц., I, бр. 16, стр. 35).

У засеоку Трњачкој у Тобуту код Зворника налазе се три стећка у облику стубова. Ту је, како наводи Бешлагић, »активно православно гробље«. Код М. Веге је у транслитерацији сљедећи натпис:

. . . МЛ . . . Н(ИТ) А СЕ (ПОСТ)АВИСТА [БИЛ]ѢГ (Д)ВА С(И)НЬ ТРЬДОЕ А ТОИ ПИСА ГОИЧИНЬ ПОПЬ.

(+ а се лежи Стоисав Милошевићь на свои земл/ј/и на племенитој кога много л/ј/уди знаше. А се чини Прибиль Бјелопчеланинь а писа Дивьнь (Диван или Дивин) с/и/нь н/ј/егов.)

[+А се лежи . . . на своји зе]мл[и на племе]н(ит)[ој]. А се

(Вего М. о. ц., IV, стр. 123; такође Бешлагић Ш., 195).

Вего ставља овај натпис у XV вијек.

5. СРЕДСТВА ЗА ИЗРАДУ ПИСАНИХ ЕЛАБОРАТА У ДРЖАВНОЈ КАНЦЕЛАРИЈИ И КАНЦЕЛАРИЈАМА ФЕУДАЛНОГ ПЛЕМСТВА

Кад говоримо о средствима за писање у поменутим канцеларијама, можемо то примијенити и на средства која су у то доба уопште употребљавана за писање.

Претежан број босанских повеља израђиван је на *пергаменту* а мањи број на хартији која се почиње у Босни употребљавати у другој половини XIV вијека.

Пергаменат је најприје увожен из Дубровника, Италије и још неких земаља, а онда је произвођен у државној канцеларији и канцеларијама феудалног племства. Прављен је од јагњећих, а и од телећих кожица, био је јевтинији, а квалитетом раван увозном.

Чремошник у својој студији »Босанске и хумске повеље средњег вијека« подробно описује технику израде пергамента у босанским и хумским канцеларијама. У босанским канцеларијама израђиван је пергаменат углавном по талијанском рецепту и

Босанска државна канцеларија. Повеља босанског бана Матије Нинослава Дубровнику (1234—1240). Постепени прелаз из уставног писма на брзопис

искуству, а такав је израђиван и у Дубровнику. У мањој мјери је у Босни прављен пергаменат и по њемачком узору.

Изванредно фино је израђен пергаменат на коме је писана повеља краља Дабише Дубровнику 17. јула 1392. године. Величина пергамента није била прецизно одређена. Израђивани су мањи комади, а било их је и врло великих. Највећи пергаменат који је у средњем вијеку израђен у југословенским земљама сматра се онај на коме је написана повеља властелина Радослава Павловића Дубровнику 11. децембра 1427. године. За ту повељу употријебљена је цијела јагњећа кожица. Ширина јој је горе и доље 53 цм, висина лијево 65 цм, а десно 65,5 цм.[30]

У Србији је као и у Босни израђиван пергаменат код куће. Обично су то били комади бијеле или жућкасте боје. Вукићевић наводи да је пергаменат израђиван обично од телећих кожица, а и од кожица других животиња. Израда пергамента преношена је с кољена на кољено.[31]

Хартија (папир) је први пут употријебљена у Босни за израду писма бана Твртка Дубровнику од 7. фебруара 1376. или 1377. године.[32]

У старим српским повељама папир се редовно назива хартија (хьртїа). Дубровчани су хартију називали према талијанском bombacina (бумбажина).[33]

Босанске канцеларије снабдијевале су се хартијом углавном из Дубровника, а овај ју је увозио из Италије. Још прије пада Босне под Турке, турски војсковођа Пашаит-бег набавио је у Дубровнику у јуну 1399. године »два кватерна памучног папира« (»carta banbaricia«).[34]

Мастило (чрьнило) којим се писало по пергаменту и хартији набављано је из Дубровника, или је према нарочитом рецепту припремано у Босни. Средњовјековно мастило је било добро и трајно, о чему свједоче и текстови исписани у старим књигама и повељама. Мастило је било разних састава, вјероватно и металног (жељезног).[35]

Палеографска анализа босанских и хумских повеља средњег вијека показује такође да је за израду ових елабората упот-

---

[30] Ибид., ГЗМ, 1950, бр. 76, с. 97.

[31] *Вукићевић Миленко,* Школе и ширење писмености у држави Немањића, ГНЧ, Бгд, 1898, XVIII, 228—229.

[32] *Чремошник Г.,* о. ц., ГЗМ, 1950, бр. 11, с. 114.

[33] »Словинац«, Дубровник, год. I, 1878, 143.

[34] *Трухелка Ћиро,* Турско славјански споменици Дубровачког архива, ГЗМ, 1911, 327.

[35] Карский Ф. Е., Очерк славянской Кирилской палеографии, Варшава, 1913, 77. Такође: Чремошник Г., о. ц., ГЗМ, 1950, бр. 78, с. 130 и бр. 82, стр. 120.

ребљавано мастило разних боја: смеђе, плаво, тамноплаво, тамносмеђе, црно и најзад црвено, које се звало *киновар.* Мијешање свијетлих боја примјењивано је за израду иницијала у повељама, минијатура у књигама и сл. Мастило се производило и у канцеларијама феудалног племства. Нпр., плаво мастило је било карактеристично за кућу властеле Јабланића. У Дубровнику је обично употребљавано мастило смеђе и црносмеђе боје.[36]

Злато је обично употребљавано за украшавање (илуминирање) изузетно вриједних књига и писаних елабората уопште. Дијак Глигорије каже да је Мирослављево еванђеље украсио златом (ꙁаставихъ сие ев(а)нг(е)лие ꙁлатом). Наслови су исписани црвеним мастилом киноваром, а сам текст црним мастилом.[37]

Привремена колебљивост у писању у босанској Државној канцеларији. Повратак на уставно писмо. Писмо писара Новака Гојчинића у канцеларији краља Твртка II Трипковића (поч. XV в.)

[36] *Чремошник Г.,* као под нап. 35
[37] *Белић А.,* Учешће св. Саве, 224. Такође: Карски, Очерк, 77.

Писало се и »раствореним златом«, а њиме су позлаћиване и књиге. У Србији (а то је случај и у Босни) мастило је прављено према нарочитим упутама — типицима.[38]

Постојале су и *мастионице* у којима је држано мастило. Оне се у разним облицима виде на сачуваним фрескама које приказују светитеље и апостоле. Прављене су од дрвета, метала и другог одговарајућег материјала. Било их је и из једног или два дијела за више боја, у облику чаше и сл. То се, такође, често види на сликама апостола и других светитеља. Маркантне су мастионице, пера, а и столови за писање на једној минијатури из XV вијека која приказује Ћирила и Методија.[39]

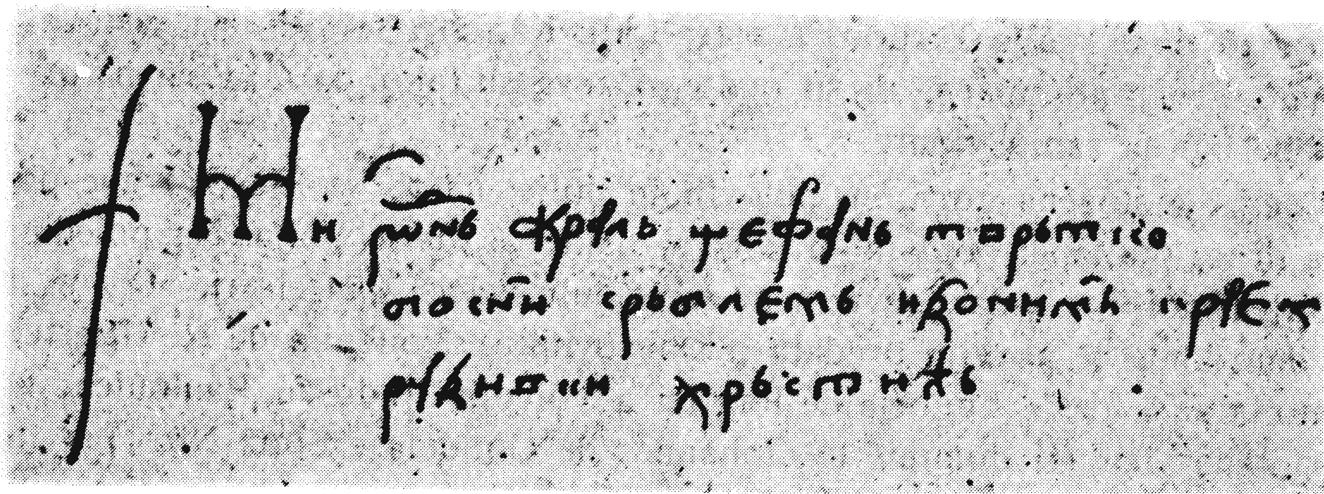
Пера којима се писало по пергаменту или хартији прављена су обично од крила неке птице: гуске, лабуда и сл. Употребљавало се и перо од трске звано *калам* (од грчког *κάλαμος*), доцнији калем.[40] Чремошник, говорећи о начину и средствима писања у босанским канцеларијама, помиње *стило* (од латинског: stilus). Стилом, а Чремошник га изричито назива »оловно држаље«, извлачене су линије на повељама, или је служило за вјежбање. Линије извучене овим стилом лако су се брисале. Владић, дијак краља Твртка II Твртковића, каже Чремошник, тако је темељито избрисао помоћне линије повучене »оловком« на пергаменту како их »данашња гума за брисање не може уклонити«. Чремошник не говори чиме и како је то рађено.[41]

Карски, међутим, помиње да се за брисање употребљавала нека врста спужве коју он назива *»губка«*, али ни он то подробније не објашњава.[42]

Дешавало се да су писари ради штедње скупог пергамента каткад истругали раније написани текст да би могли написати неки нови. Тако написан текст на саструганом пергаменту зове се *палимпсест*. У Босни се у средњем вијеку палимпсест помиње врло мало. Стругање текста, према Карском, вршено је *ножицом*. Такође се у руским и српским споменицима помиње *хараксало* којим се на пергаменту или на свескама од хартије (тетрад или каракса) извлачио бочни оквир. То би одговарало Чремошниковом стилу. Карски сматра да се хараксало, као дио прибора за писање, свуда употребљавало.[43]

---

[38] *Вукићевић М.*, о. ц., 228—229.
[39] *Карски Ф. Е.*, о. ц., 74.
[40] Ћирило и Методије — Житије (приредио Ђорђе Трифуновић, СКЗ, 1946) — минијатура између стр. 188 и 189.
[41] *Чремошник Г.*, о. ц., ГЗМ, 1950, 107, 116, 119 и 174.
[42] *Карски Е. Ф.*, о. ц. 73.
[43] Као под нап. 42.

Дипломатска минускула поново у канцеларији краља Твртка II Твртковића (Повеља од 26. марта 1438)

За писање су употребљаване и тзв. *повоштене таблице*. Биле су то танке дрвене плоче превучене воском, а употребљаване су, претпостављамо, и у Босни, јер се спомињу доцније за вријеме турске владавине у Босни. На повоштеним таблицама писало се дрвеним или коштаним стилом. Касније би написани текст био избрисан, односно заглађен нарочитом направом, тзв. хараксалом. Да су и у Босни употребљаване повоштене таблице, дало би се закључити и по томе што су биле у употреби у Србији, Хрватској и Македонији. Православна црква у Босни одржавала је везе са православном црквом у Србији. Ту се повоштене таблице изричито помињу. Сава Немањић у једном свом спису изричито каже: »Јакоже ни на воску вторих писмен не загладивши, њест иже поставити«.[44] (Ни на воску се друга писмена не могу поставити ако се прва не загладе).

6. НЕКОЛИКО ПОДАТАКА О ПИСМЕНОСТИ БОСАНСКИХ ВЛАДАРА И ФЕУДАЛНЕ ВЛАСТЕЛЕ

У Босни у средњем вијеку не знамо да ли је постојала обавеза владара да се својеручно потписују на повељама, премда таквих потписа има.

У Србији су владари морали бити писмени јер су по византијском обичају морали да потписују државна акта. Поменули смо да се већ рашки жупан Стеван Немања са хумским кне-

---

[44] *Башић Миливоје,* Старе српске биографије, I, Бгд, 1924, 197. Др Виктор Новак у вези са школама за почетну писменост код Јужних Словена помиње тзв. »неисписане таблице« (»tabula rasa«) од дрвета, тамо гдје није било повоштених таблица. На овим таблицама писало се мастилом, а слова су послије употребе изгребавана неком врстом шила. (Упор. *Новак др Виктор,* Латинска палеографија, Бгд, 1952, с. 39.)

зом Мирославом лично потписао на уговору с Дубровником 1186. године.[45] Иначе, Стеван Немања се потписивао и грчким писмом.[46]

Чремошник сматра да је писмо кћерки Стани 1393. године лично писао краљ Дабиша »својим грубим зацијело власторучним писмом«.[47]

На повељама су стављали своје потписе и босански краљ Твртко I а и краљ Остоја.[48]

Познато је да су владари и властела слали своје синове на школовање у Дубровник, а тамо је постојала и ћирилска канцеларија.

Владислав, син Херцега Стјепана, био је писмен. Он сам истиче своје знање у вјештини писања на једној признаници око 1450. године:

ꙋ ОВꙋ СВРЬХꙋ ꙋЧИНЄНИ ЗАПИСЬ ПИСАХЬ МОѠМЬ РꙋКОМЬ.[49]

(»у ову сврху учињени запис писах мојом руком.«)

Бивало је случајева гдје су писмена властела потписивали оне који нису знали писати, па је то чак и истицано. Вукашин Гиздавић, дијак у канцеларији властелина Влатковића, писао је 1393. године писмо »по молби Ивана и Томе« који су били изасланици властелина Влатковића, »ере они не умјеху писати«.

ПО МОЛБИ ИВАНА И ТОМЄ ЄРЄ ОНИ НЄ ꙋМѢХꙋ ПИСАТИ.[50]

Није никакво чудо што се и међу лицима на положајима у државној хијерархији или међу феудалном властелом нализило и таквих који нису знали читати и писати. Вјештина писања стицана је у манастирима, државној канцеларији или канцеларијама феудалног племства. Неки су ту вјештину учили негдје изван Босне, али је то још увијек био мали број да би се могло говорити о каквој акцији описмењавања ширих размјера. Извори (латински) говоре о описмењавању ширих размјера међу припадницима »цркве босанске«, о чему ће бити говора, али се и то могло првенствено да односи на чланове хијерархије поменуте цркве. Важно је поменути да ће у вријеме, докле год штампа не преузме улогу преписивача књига, писари бити редовно цијењени и поштовани. То поштовање се истиче већ и самим тим што се помињу имена оних који нису знали да читају и пишу.

[45] *Мошин В.*, Најстарата кирилска епиграфика, 1958—159.

[46] *Татић Мирјана,* Ликовни украси, Мирослављево јеванђеље. Прилог недељном броју »Политике«, Бгд, 29. IX 1970.

[47] *Чремошник Г.*, о. ц., ГЗМ, 1952, 330.

[48] *Ћирковић С.*, о. ц., 137 и 195.

[49] *Миклошић Фрањо,* Monumenta serbica, CCCLVIII, 443.

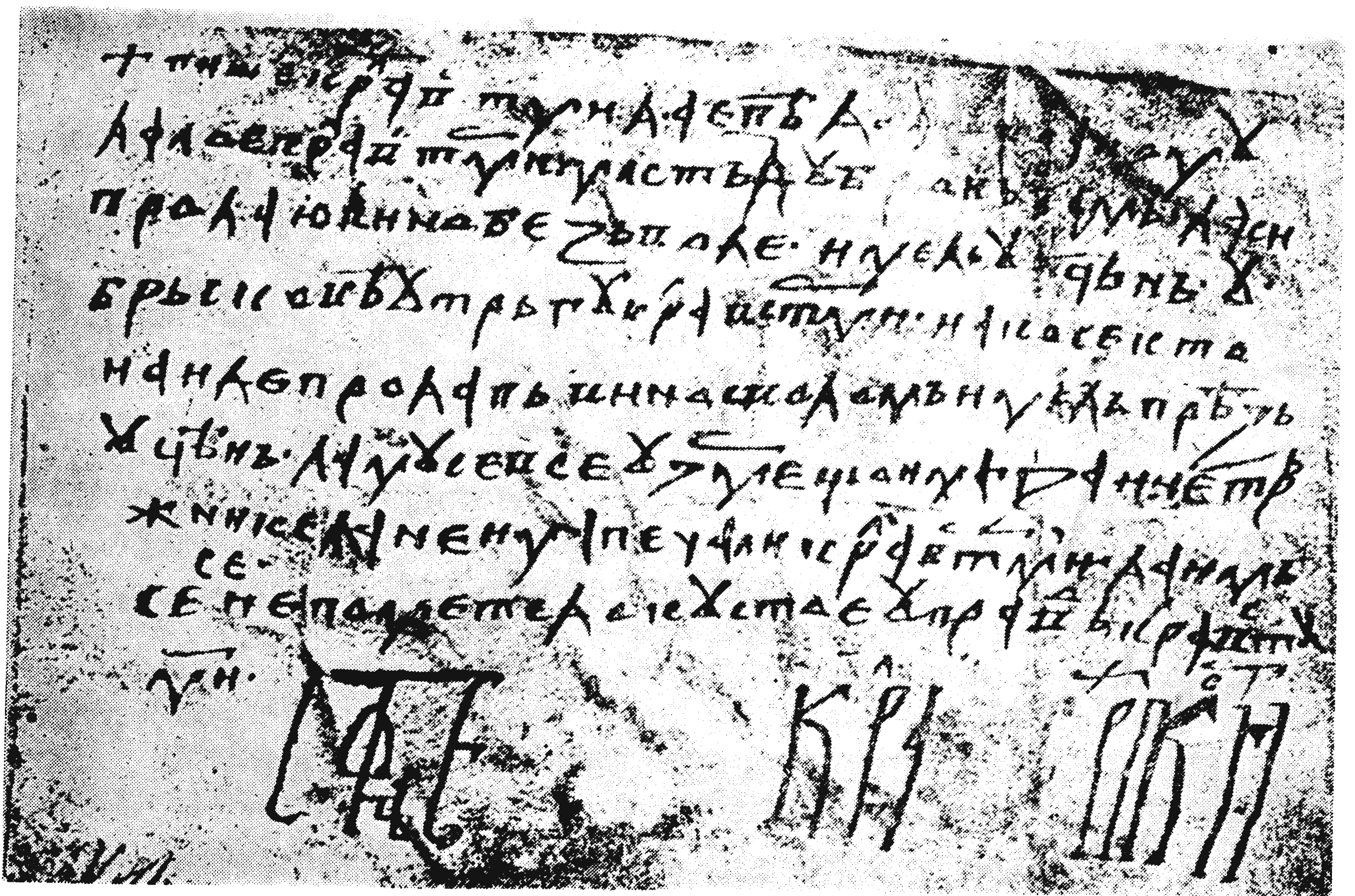
[50] *Чремошник Г.*, о. ц., ГЗМ, 1952, 330. Станојевић Станоје наводи случај босанског властелина Прибисава Вукотића. Он је својој кћери Катарини завјештао 25. марта 1475. године 16 комада пера. Станојевић сматра да се овдје радило о перима за писање. (Упор. *Станојевић Станоје,* Из српске прошлости, Бгд, 1933, 106.)

II ПОГЛАВЉЕ

УЛОГА ВЈЕРСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У БОСНИ, ХУМУ И ТРАВУНИЈИ У РАЗВИТКУ И ШИРЕЊУ ПИСМЕНОСТИ ОД XII ДО XV ВИЈЕКА

1 ПИСМЕНОСТ У ОКВИРУ ДЈЕЛОВАЊА »ЦРКВЕ БОСАНСКЕ«

Од три црквене организације, које се спомињу у средњовјековној Босни од XII до XV вијека, једна од њих се називала *црква босанска*. И присталице, односно вјерници ове цркве називали су се аналогно називу своје цркве и никако друкчије. Дубровчани, а и неки латински извори називају вјернике цркве босанске *патаренима*, а католичка црква их је сматрала јеретицима (херетици). То је био званични став Римске курије према

Утицај из Србије. Сличност дипломатске минускуле. Повеља краља Стефана Првовјенчаног г. 1219—1228.

вјерницима цркве босанске и према учењу саме цркве. Православна црква није званично заузимала према цркви босанској став као католичка, али се у неким списима православне цркве говори о вјерницима цркве босанске као о јеретицима и изричу се против њих проклетства (Пљеваљски требник). Српски извори само у једној прилици називају присталице цркве босанске, односно Бо-

санце, *богумилима:* »си же вьси ереси богомильскые соуть« (»они су сви богумилске јереси«). Та реченица се налази у Житију српског деспота Стевана Лазаревића (Ћоровић В., Хисторија Босне, 182). У Записима и натписима Љ. Стојановића налази се и један податак из времена око 1329. године гдје се Босанци називају *бабунима* (назив за јеретике — нап. аутора В. Б.). Тај израз употријебљен је за Босанце који су били продрли до ријеке Лима гдје их је поразио српски краљевић Душан. (Стојановић Љ., Записи и натписи, I, бр. 55.)

У црквеној хијерархији цркве босанске чинови имају народне називе: *дјед* (»прави господинь епискѫпь црьквe босаньске«, а свештеници су били *гости* (виши ред) и *старци* (нижи ред). Гости су имали своје парохије (Вук »гост ускопаљски«). Обични свештеници звали су се *стројници.* У изворима се као чланови црквене хијерархије спомињу *крстјани* и *крстјанице.*

Питање вјерског учења цркве босанске данас је предмет научног истраживања, а пошто мишљења о овом питању нису још усклађена, ми се у ово питање нисмо упуштали.[51]

Вјерници цркве босанске називају своју цркву »народном« и »босанском«, а себе »правим« или »добрим Бошњанима«. Сва имена су им народна; гоне их папе и Мађари, због чега они грчевито бране своју вјеру и државну самосталност. Црква босанска не признаје ни папски примат ни јурисдикцију цариградског патријарха, па је стога потпуно самостална.

Сакрални објекти (цркве, манастири) вјерника цркве босанске још нису идентификовани. Претпоставља се да су свештеници ове цркве становали и обављали вјерске обреде у обичним кућама званим *хиже.* Крајем XIV и почетком XV вијека, кад се имућнији достојанственици цркве босанске и вјерници почну све више удаљавати од радикалне догме своје цркве, отпочеће и градња сакралних објеката (црква Херцега Стјепана у Горажду и маузолеј тепчије Батала). Гост Радин тражиће у свом тестаменту да му се подигне црква у којој ће бити сахрањен (Кајмаковић З., о. ц., 43).

И поред, може се рећи, скромних могућности за скупи преписивачки рад, сачуван је приличан број споменика вјерског ка-

---

[51] Упор. *Рачки Фрањо,* Богомили и патарени, Рад ЈАЗУ, VII, VIII и X, Загреб, 1869. и 1870. Такође: *Рачки Фрањо,* Богумили и патарени, Бгд, 1931, САН, LXXXVII. *Петрановић Божидар,* Богумили и црква босанска и крстјани, Задар, 1867. *Шидак Јарослав,* Проблем босанске цркве у нашој хисториографији од Петрановића до Глушца, Згб, 1937, Рад, 259. *Глушац Васо,* Истина о богумилима, Бгд, 1945. *Шидак Јарослав,* »Црква босанска« и проблем богумилства у Босни, Згб, 1940. *Соловјев Александар,* Вјерско учење босанске цркве, Згб, 1948. *Бабић Анто,* Босански херетици, Сарајево, 1963. и друга дјела. О овоме питању постоји опсежна литература и у неким другим земљама.

Канцеларија краља Твртка I. Утицај српске државне канцеларије преко логотета Владоја (XIV в.)

рактера, премда су многи од њих изгубљени. Углавном су то еванђеља, зборници и рукописи који су, како их је класифицирала Ирена Грицкат, босанске и хумске припадности.[52] То су:

1. *Мирослављево јеванђеље,* писано за хумског кнеза Мирослава, брата српског жупана Стевана Немање (XII в.).

[52] *Грицкат Ирена,* Дивошево еванђеље — филолошке анализе, ЈФ, Бгд, 1961—1962, 231, 232, 290 и 291.

2. *Еванђеље Григоровича-Гиљфердинга* (XIII в.). Ово и Мирослављево јеванђеље »иако их дијели више деценија, показују ближе међусобне сличности«.

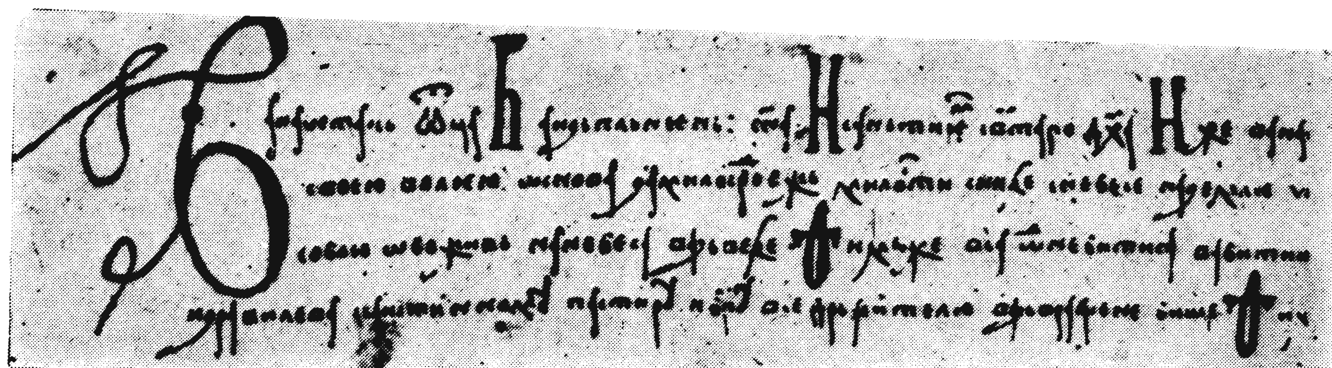
3. *Манојлово (или Мостарско) еванђеље* (XIV в.), названо је према писару Манојлу Грку. Језик и графија га везују за старији тип еванђеља.

4. *Дивошево еванђеље*, писано за поручиоца Дивоша Тихорадића (припада вјероватно првим деценијама XIV вијека). Ова еванђеља, за разлику од каснијих текстова, показују у минималној мјери знаке за некадање назале, а не показују јасних знакова за еволуцију знака ѣ>и ни промјену знака ъ>а.

У *босанска еванђеља каснијег датума* Грицкатова сврстава:

5. *Вруточко еванђеље* с краја XIV вијека, вјероватно из 1375. године;

6. *Белићево еванђеље*, крај XIV и почетак XV вијека (највјероватније је да је из XV вијека);

Повеља краља Дабише Дубровнику 17. јула 1392. године. Утицај логотета Владоја на писмо логотета Томаша Лушица

7. *Баталово еванђеље* из 1393. године. (Види овдје напомену бр. 4);

8. *Копитарово (Љубљанско) еванђеље* претпоставља се да је из XIV или XV вијека;

9. *Даничићево еванђеље*, крај XIV или почетак XV вијека;

10. *Срећковићево еванђеље*, између краја XIV и поч. XV в.;

11. *Никољско еванђеље*, крај XIV или почетак XV вијека;

12. *Млетачки (венецијански) зборник*, XIV или XV вијек;

13. *Хвалов* или *Болоњски зборник* (рукопис потиче из 1404. године, а писан је за великог војводу босанског Хрвоја Вукчића, који је умро 1416. године). Претпоставља се да је овај Зборник писао исти писар који је писао и Никољско еванђеље;

14. *Еванђеље Тврткa Прпковића,* почетак XV вијека;

15. *Чајничко еванђеље,* налази се у Чајничу у Босни, а писано је у XV вијеку. Палеографски личи на Манојлово еванђеље;

16. *Радослављев рукопис,* средина XV вијека. Запис на еванђељу у изводу гласи:

(Н КNНГН ПНШЕ РАДОСЛАВ КРѢСТНѢNНН ГОНСАКЬꙊ КРСТН ѢNННꙊ . . . А ПНСАШЕ СЕ Ꙋ ДNН ГДNА КРАЛА ТОМАША Н ДН ДА РАТКА . . . ГОСПОДО АКО САМЬ ЩО ЛОШЕ ПОСТАВНО NЕМ ОНТЕ СЕ ТОМꙊ ПОРꙊГАТН ЕРЕ МН СТА РꙊЦН ТРꙊДNН Н ТЕ ЖЕЋЕ . . .[53]

(»Ове књиге пише Радослав крстјанин Гојсаку крстјанину. А писаше се у дане Господина краља Томаша и дида (дједа) Ратка . . . Господо, ако сам што лоше поставио, немојте се тому поругати јер су ми руке уморне и отежале.«)

Ову посљедњу формулу, гдје се преписивач из скромности извињава, сретаћемо дуго и у турском периоду у записима на вјерским књигама православне цркве.

17. *Еванђеље бр. 23* налази се у Народној библиотеци у Софији. Лавров га такође сврстава у босанска еванђеља. Личи на Прпковићево еванђеље.

18. *Рукопис у Лењинграду.* Лавров га сматра босанским. Налази се у библиотеци у Лењинграду под бр. Q и I, 26.

Апостоли Београдски и Лењинградски такође су босанске провенијенције.

Мисал Хрвоја Вукчића написао је неки поп глагољицом и украсио војводиним грбом. Хвалов рукопис и сва поменута еванђеља, зборници, рукописи и апостоли писани су ћирилицом. Мисал Хрвоја Вукчића налази се у библиотеци Сараја у Цариграду.[54]

Историчар Ђуро Шурмин наводи да су вјерници цркве босанске (он их назива »кривовјерцима« — нап. аутора) радо читали апокрифну књижевност, јер је »тадањи средњевјековни свијет жељан душевне хране заволио апокрифе више него икакву другу књигу«. Међутим, »књиге кривовјераца затиране су свагда и свугдје«.[55]

---

[53] *Стојановић Љубомир,* Стари српски записи и натписи, I, бр. 323, с. 97. Запис у рукопису (Апокалипса) у библиотеци De propaganda fide у Риму.

[54] *Ћирковић С.,* о. ц., 239. и *Харисијадис Мара,* Наш драгоцен глагољски рукопис у ризници Сараја (Цариград), »Политика«, Бгд, 22. VII 1963.

[55] *Шурмин Ђуро,* Повијест књижевности хрватске и српске, Згб, 1898, 114 и 115.

Радојичић Ђ. Сп. наводи да је католичка црква одлучно устајала против апокрифа.[56]

Др Врана истиче да је читање и ширење апокрифа у сваком случају доприносило ширењу писмености већ и због њиховог преписивања. У Хваловом зборнику налази се цијели псалтир коме је додат апокриф како је Давид убио Голијата.[57]

Апокрифи су, како је познато, тајни (тајанствени, загонетни) списи превођени са грчког језика. Послије XV вијека налазимо их и у Босни међу припадницима православне вјере.[58]

У Срећковићевом еванђељу, о коме је овдје било говора, има записа који спадају у посебан књижевни род: »Питања и одговори«.[59]

У цитираном рукопису крстјанина Радослава има 27 тачака апокалиптичких ставова.[60]

Писменост која се развијала и ширила у оквиру дјеловања цркве босанске од XII до XV вијека евидентна је не само из њене црквене књижевности него и из латинских извора, односно из извјештаја разних папских изасланика који су долазили у Босну и из извјештаја фрањеваца који су се као католички свештеници налазили у Босни. Из свих тих извјештаја сазнајемо неке појединости и о културним односима у оквиру дјеловања цркве босанске. Богату грађу о томе налазимо код Фрање Рачког у његовој књизи »Богумили и патарени«. Карактеристично је да о свему томе не налазимо готово никаквих података у изворима православне цркве.

Рачки, цитирајући латинске изворе, наводи да су вјерници цркве босанске, које он редовно назива патаренима, »били писмени и то не само мушкарци који су се бавили занатима, вршећи често дужност ,учитеља', него су и жене биле писмене, а бавиле су се ручним радом и одгајивањем омладине«. Рачки надаље цитира ријечи неког вјерника цркве босанске који каже да свештеници католичке цркве »хоће сами да буду учитељи, а код нас уче и људи и жене; један ученик поучава другог седам дана. Код њих је ријеђак учитељ који зна напамет три главе из Новог

[56] *Радојичић Сп. Ђорђе,* Апокрифи код Јужних Словена, ЕЈ, Згб, 1955, књ. I, 137.

[57] *Врана Владимир,* Књижевна настојања средњевјековне Босне, 20—21.

[58] *Грујић Радослав,* Православна црква, Бгд, 1920, 54.

[59] *Анђелић П.,* о. ц., 513 и 514.

[60] *Хам Јосип,* Старословенска читанка, Згб, 1940, 82. Апокалипса из Хваловог рукописа је према грчком (апокалипсеин-открити) пророчка књига Новога завјета. Ту апостол Јован (Иван) описује своја чудесна виђења. Сликом приказани апокалиптички јахачи су алегоријске представе куге, рата, глади и смрти.

Писмо хумског кнеза Андрије Дубровнику око 1234. године

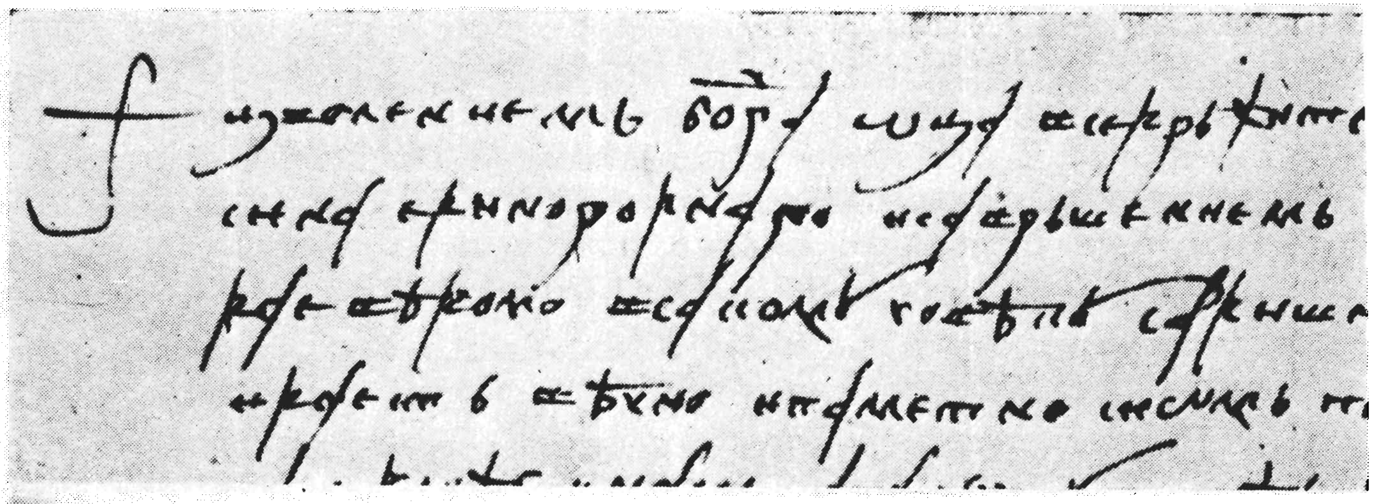
завјета, а код нас је ријeдак човјек или жена која не зна напамет, и то на народном језику (vulgariter) цио Нови завјет«. Цитирајући латинске изворе Рачки даље каже о вјерницима цркве босанске: »Има њихових учитеља који су кројачи.«[61] Управо за овај примјер налазимо аналогију много касније у XIX вијеку, и то и код православних и код католика. Говори се о

[61] *Рачки Ф.*, Богумили и патарени, СКА, Бгд, 1931, 550, 553 и 556.

појединим занатлијама, управо о кројачима, како су на ћепенцима својих занатских радњи окупљали неписмене и учили их да читају и да пишу. Прије окупације Босне и Херцеговине код Срба се помињу као учитељи занатлије терзије и абаџије (кројачи), а код Хрвата ћурчије и туфекчије (крзнари и пушкари).[62]

В. Клајић је мишљења да су вјерници цркве босанске *»упркос блудња и вјерских предрасуда били у културном обзиру нешто напреднији од осталих кршћана и да је појав патаренства покренуо књижевност, која је према кршћанској књизи сљедбеника коли западне, толи источне цркве, имала размјерно простонародни биљег«* (подв. аутор).[63]

У извјештају потоњег бугарског католичког бискупа Петра Бакића — Диодато, упућеног Римској курији 1640. године, говори се о вјерницима цркве босанске, које он назива јеретицима.

Брзописна ћирилица (дипломатска минускула) у канцеларији Павла Радиновића (повеља од 25. марта 1397. године)

Ту се поред осталог каже да су им књиге писане ћирилицом и на пергаменту, а да не знају другог језика осим словенског. Ономе који је знао нешто читати, давали су палицу у руку и признали га за свештеника.[64]

То је клесар приказао и на стећцима. У селу Хумском код Фоче нађен је стећак у облику стуба. На њему је приказан гост Милутин са штапом у једној руци, а у другој држи књигу (стр. 74).[65]

Поједини писари, односно преписивачи канонских књига, симболизирали су писменост на разне начине: приказујући поје-

---

[62] *Богићевић Војислав,* Историја развитка основних школа у Босни и Херцеговини (1463—1918), Сарајево, 1965, 45 и 78.

[63] *Клаић В.,* Повиест Босне, 352.

[64] *Радонић Јован,* Римска курија и југословенске земље од XVI до XIX века, Бгд, 1950, 532 и д.

[65] *Вего М.,* Зборник III, бр. 190, ГЗМ, 1950, 233.

дина лица из Новог завјета са пером у руци, те како исписују текстове служећи се гушчијим или пером од трске, затим сликајући мастионице и други прибор за писање, као хараксала, свитке од пергамента и сл.

На 212. страници Апостола Гиљфердингове збирке, која се налази у Государственој публичној библиотеци у Лењинграду, за који се сматра да је босанског поријекла, приказана су два мушка лика. Оба су у дугим хаљинама, лијево старији има браду и држи књигу у руци, а десно је млађи. На књизи је написано: „СЄ П(ИСА).“[66]

На Зборнику који је писао Хвал крстјанин, што значи један од монаха цркве босанске, а то се види из ријечи:

СИЄ ПИСАХЬ ЗЛАТОМ КАКО И ЧРЬНИЛОМЬ.

(»Ово писах златом као и чрнилом — мастилом«) — налази се лик еванђелисте Јована са пером у руци, без ореола око главе у посве једноставној ношњи какву срећемо у босанским рукописима и на стећцима. Ту је такође и лик еванђелисте Матеја у скрипторију како десном руком исписује свитак од пергамента ћирилским словима, а лијевом придржава тај свитак помоћу неког реквизита који је, вјероватно, и служио за ту сврху.[67]

С. Радојчић изражава мишљење у својој књизи Старе српске минијатуре да је младић, који се налази у Хваловом зборнику уз еванђелиста Матеја, вјероватно, његов ученик.[68]

У Копитаревом еванђељу, за које смо рекли да је босанског поријекла, налази се минијатура еванђелисте Луке, који исписујући Апостол држи перо у руци.[69]

Писало се, како то видимо на илустрацијама које приказују апостоле, не само на клупи за писање него и на кољену, а тај обичај се у Босни задржао дуго времена. На цртежима који приказују апостоле не виде се само пера од птица и трске него и остали реквизити, како је горе поменуто.

Из овог кратког приказа о писмености у дјелокругу цркве босанске није тешко закључити да се њеном иницијативом поклањала нарочита пажња писмености. За цијело вријеме своје државне самосталности Босна је била изложена разним опасностима и недаћама тако да су каткад њена слобода и независност

---

[66] *Шидак Јарослав,* Босански рукописи у Государственој публичној библиотеци у Лењинграду, Слово, Згб, 1969, бр. 17, 113.

[67] *Миклошић Ф.,* о. ц., 253. Упор. и *Шидак Ј.,* Црква босанска, ЕЈ, књ. 2, 394. Такође: *Стојановић Љ.,* о. ц., I, бр. 211, 66 и IV, бр. 6108.

[68] *Радојчић др Светозар,* Старе српске минијатуре, Бгд, 1950, табла XXX.

[69] Народна и университетска књижница, Љубљана. Апостол Јаков у *Млетачком зборнику* такође је насликан са књигом и пером у руци. Види и друге факсимиле у овој расправи.

долазиле у питање. Вањску опасност представљала је агресивност католичке цркве диригована из Рима с циљем ширења католичанства у Босни са паролом гоњења босанских јеретика, односно припадника цркве босанске. Премда је највећи дио становништва Босне био под притиском феудалног поретка, окупљао се око цркве босанске као једине организације која је имала снагу за такве акције. Црква босанска је ширила писменост, организовала народни живот, чиме је била важан ослонац државе да узмогне непуна четири вијека сачувати слободу и независност босанске државе. Та њена улога била је евидентна из кратког приказа о животу и дјеловању цркве босанске у овом поглављу.

125) Босанско еванђеље, XIII в., 27,5 X 20,5, Лењингр. Публ. библ., зб. Гиљф. бр. 61.

Писменост у »цркви босанској«. Једна страница из »Босанског еванђеља« (XIII вијек)

2. ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У БОСНИ, ХУМУ И ТРАВУНИЈИ ОД XII ДО XV ВИЈЕКА И ЊЕНА УЛОГА У РАЗВИТКУ И ШИРЕЊУ ПИСМЕНОСТИ

Премда латински извори, како је напријед поменуто, говоре о постојању у Босни манастира грчкога обреда, што значи православног, већ у XI вијеку, свакако послије раздвајања источне од западне цркве 1054. године, ми о тим манастирима и тој цркви због немања извора ништа не знамо. Није нам познато гдје су се поменути манастири налазили, какве су им биле обредне (црквене) књиге, каквим писмом су биле писане: глагољицом или ћирилицом, мада бисмо из епиграфских споменика у том погледу могли да створимо један уопштен закључак.

Говорећи о цркви босанској, могли смо на основу извора показати да се у дјелокругу њезиног дјеловања гајила преписивачка дјелатност и да се интензивно развијала и ширила ћирилска писменост.

Иако је и православна црква, као једина организација око које су се у средњем вијеку окупљале народне масе, дјеловала у погледу развитка и ширења писмености као и црква босанска, немамо за период од XII до XVI вијека, изузев у Захумљу Мирослављевог јеванђеља, онакве документације о писмености каква је везана уз цркву босанску. Утврђено је да су у поменутом временском периоду и у Босни постојали манастири уз које су постојале и манастирске школе, али о преписивачкој дјелатности имамо стварних доказа у вези са Босном тек од пада Босне и Херцеговине под турску власт. Стога се у овом поглављу можемо послужити само аналогијом, приказујући стање манастира и цркава као жаришта писмености, сматрајући да су извори о писмености изостали јер је православна црква у Босни употребљавала исте књиге као и она у Србији.

Иначе црквене везе Босне са Србијом датирају већ од прве половине XII вијека, што се види из сљедећег записа:

ꙁавнд сазада црькьов светихъ апостоль петра и павла вь босни на рѣцѣ лимѣ[70]

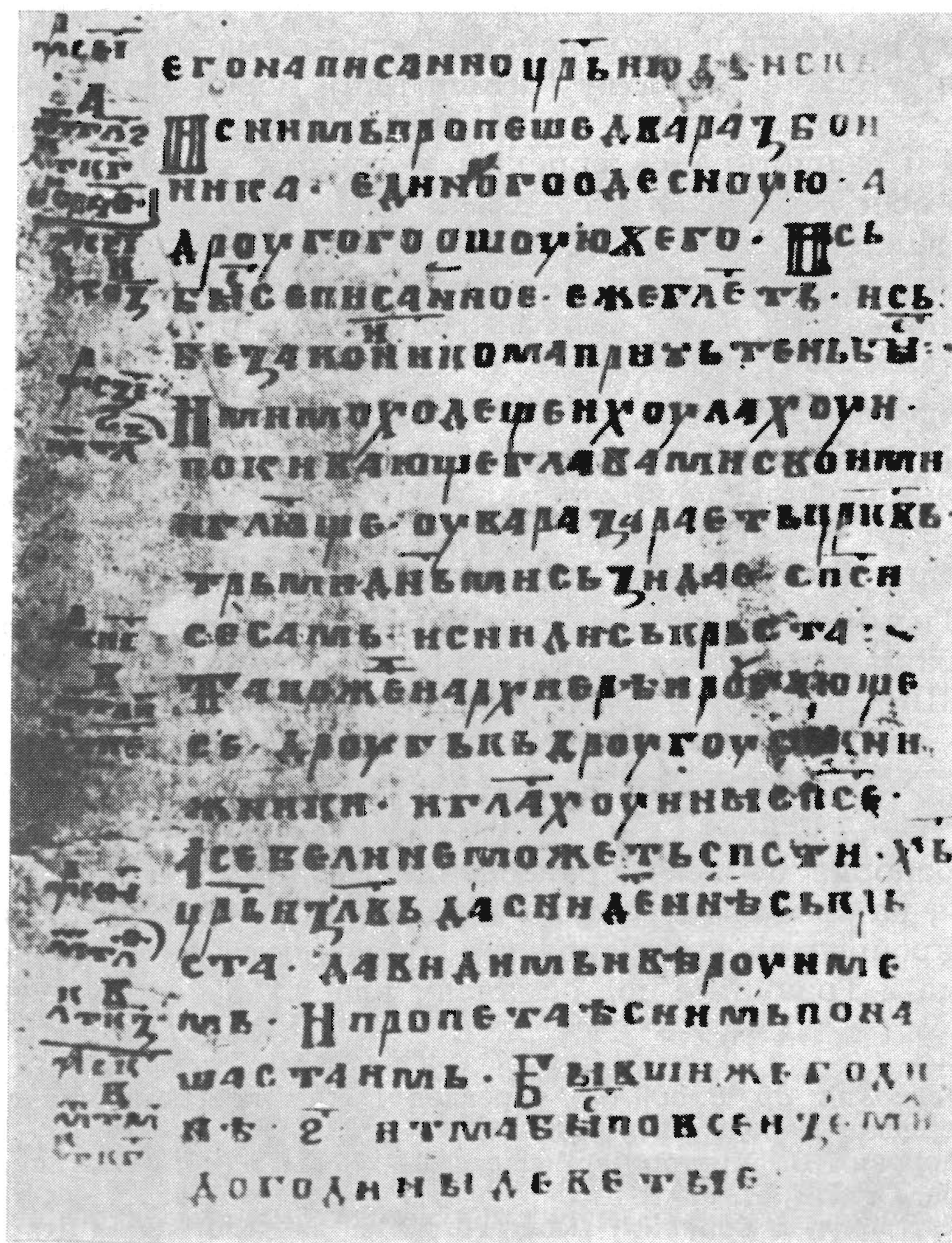
(»Завид сазида цркву светих апостола Петра и Павла у Босни на ријеци Лиму.«)

У цитираном запису који је забиљежио Шафаржик, отац Немањин назива се Завид. Ћоровић га у својој историји Босне назива Завида. Кнез Мирослав се према Ћоровићу такође помиње као ктитор поменутог манастира на ријеци Лиму. Вјероватно је он обновио раније сазидану Завидову цркву која се ставља у прву половину XII вијека, или је наново саградио манастир (Ћоровић

[70] *Šafařik Pavel Josip,* Památky dřevniho písemnictvi (Okázky občanskeho pisemnictvi), Praha, 1870, 58.

В., Хисторија Босне, 164). То би били, сигурно, најранији подаци о везама Рашке (Србије) и Босне у вези са православљем. Завида је владао једно вријеме у Рашкој у првој половини XII вијека, па је вјероватно тада и саградио цркву (Ћоровић В., Немања Стеван, Ст. НЕ, III, 41).

Кад је Сава Немањић 1219. године постао архиепископ и прогласио самосталном (аутокефалном) православну цркву у Рашкој, од девет православних епископија једну је поставио према Босни на самој граници Босне, у Дабру, на ријеци Лиму.[71]

Писменост у »цркви босанској«. Лист 29. из »Мостарског (Манојловог) еванђеља« (XIV вијек)

[71] *Ћоровић Владимир,* Сава Свети, Ст, НЕ, III, 5.

Почетком XV вијека епископија у Дабру премјестила је своје сједиште у манастир Милешево. Дабарски епископ постао је митрополит свих православних цркава у Босни.[72]

Архиепископ Сава Немањић образовао је и за Захумље епископију 1219. године са сједиштем у Стону, која је одатле прешла у манастир Св. Петра у Бијелом Пољу у Хуму. То је тзв. петровска или лимска епископија. Помиње се у хрисовуљи краља Милутина у XIV вијеку.[73]

Године 1530, свега 68 година послије пада Босне под турску власт, путовао је нашим крајевима Бенедикт Курипешић, тумач латинског језика при посланству римско-њемачког цара Фердинанда. Он у своме путопису (Itinerarium), поред осталог, наводи: »Ми смо у горњој Босни нашли много цркава и српских свештеника и манастира са српским и грчким калуђерима« (»Wir haben zu ober Bossen vil kirchen und Surfisch priester, auch clöster darinen surfisch und Khriechisch münich ... gefunden«).[74] Мора се претпоставити да црква и манастири које помиње Курипешић нису начињени за поменутих 68 година послије пада Босне под турску власт, него да су и прије тога постојали.

Владислав Петковић, који је на основу поузданих изворних података дао преглед свих манастира и цркава у Босни и Херцеговини до пада ових земаља под турску власт, изразио је мишљење да је Курипешић путујући 1530. године по Босни био у манастиру Добруну код Вишеграда.[75]

У Гиљфердинговој заоставштини у Лењинграду налази се један одломак ћирилског рукописа из посљедњег десетљећа XIV вијека. Шидак, који проучава ове рукописе, сматра да је овај рукопис ортодоксног карактера, што значи да припада православној цркви. Шидак то закључује на основу лигатура и неких знакова изнад редака.[76]

Неоспорне су везе православне цркве у Босни са црквом у Србији, па се може поуздано тврдити да се радило на писмености, а нарочито на преписивачкој дјелатности, и прије пада Босне, Хума и Травуније под османску власт. То показује преписи-

---

[72] *Петковић др Владимир,* Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Бгд, 1950, 13.

[73] *Ћоровић В.,* Хисторија Босне, 224—225 и *Грујић Радослав,* Лимска епископија, Ст. НЕ, II, 570.

[74] *Kuripeschitz Benedikt,* Itinerarium der Botschaftsreise des Josses v. Lemberg und Niklas Jurischitz durch Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530, Leipzig, 1910, лист 18. (Оригинал се налази у библиотеци Земаљског музеја у Сарајеву, под бројем Б 1413. Књигу је превео *Ђорђе Пејановић,* Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530, написао Бенедикт Курипешић, Сарајево, 1930, стр. 31. Пејановић доноси наведени податак не цитирајући изворни текст, нап. аутора.)

[75] *Петковић В.,* о. ц., 102.

[76] *Шидак Ј.,* Босански рукописи ..., 117.

вачка дјелатност у босанским и херцеговачким манастирима и црквама убрзо послије доласка Турака у ове земље. Узећемо за примјер књигу звану *Крмчија* (зборник црквених правила), чији настанак се приписује српском архиепископу Сави Немањићу. Та књига је у Босни много преписивана и дуго употребљавана и као »штиво за поуку људи« (»чтеније за поученије људеј«). Етимологија назива је од ријечи: крмити, управљати, кормило. На једној таквој књизи која се налази у Загребу има запис из

Писменост »цркве босанске«. Украси из »Копитаревог еванђеља« (XIV или почетак XV вијека)

1262. године који гласи: »Сваки учитељ, био он епископ или презвитер, или ма ко ко се учитељским послом бави, ако није упознат с том књигом, не познаје ни сама себе.«[77]

За писменост у Босни, Хуму и Травунији у оквиру православне цркве карактеристичан је и сљедећи примјер. Милешевски митрополит Давид (манастир Милешево је дошло у састав босанске државе 1373/4. године за вријеме бана Твртка) написао је 1466. године, што значи 16 година прије пада Херцеговине под османску власт, тестамент војводи и херцегу од св. Саве Стјепану Вукчићу-Косачи на коме се уз свједока Прибисава Вукотића налази и име старјешине цркве босанске госта Радина. Тестаменат је писан ћирилицом.[78]

Због тога што се, како смо поменули, у оквиру манастира, па и цркава вршило описмењавање и преписивачка дјелатност и што је поуздано утврђено да су при манастирима постојале и школе манастирског типа (А. Белић, Палеографија, Ст. НЕ, III, 285), навешћемо оне цркве и манастире за које се поуздано зна да су у Босни, Хуму и Травунији постојали и прије њиховог пада под османску власт. Према најновијим истраживањима поуздано се зна да су у Босни прије доласка Турака постојали манастири Добрун и Рмањ, а врло вјероватно и Тавна (Тамна) и Папраћа (Кајмаковић З., о. ц., 101—102, 110 и 120). Такође и цркве: црква херцега Стјепана у Горажду и у Шћепан Пољу и црква деспота Стефана Лазаревића у Сребреници (Кајмаковић З., о. ц., 110), а било их је вјероватно и више.

У Хуму и у каснијој Херцеговини многе су цркве и манастири грађени између XI и XIII вијека, а и касније, али су многе грађевине рушене и на њиховим темељима подизане црквене зграде послије пада Херцеговине под турску власт. Набројаћемо неке: Завала, Дријењани (Попово поље), Бискуп и Лисичићи код Коњица те још многе у областима: требињској, гатачкој, билећкој и невесињској. У току су истраживања у овом погледу (Кајмаковић З., о. ц., 119).

С обзиром на тему о којој се расправља у овој книзи, навешћемо цркве и манастире који су у Босни, Хуму и Травунији постојали до пада ових земаља под турску управу. При томе се нећемо руководити тежњом за утврђивањем тачног времена њиховог оснивања, него узимамо претпоставке како старијих, тако и новијих истраживача у том погледу.

---

[77] *Стојановић Љ.*, Записи и натписи, I, бр. 19, с. 8.
[78] *Ћоровић В.*, Хисторија Босне, 585.

Минијатура у »Хваловом зборнику« (рукопису) из год. 1404. Слика представља Исуса Христа са 12 апостола

Манастири и цркве у Босни до пада под турску власт 1463. године

Манастири

Папраћа (или Папратја). Спомиње се у Крушевском споменику с краја XV вијека. Почео га зидати српски краљ Драгутин, а довршили су га његови синови Владислав и Урошиц. Манастир се налази у власеничком крају.[79]

Ломница (Ловница), манастир у власеничком крају са црквом св. Ђорђа. Оснивач српски краљ Драгутин. Помиње се у Крушевском споменику крајем XV вијека.[80]

Тамна (Тавна), манастир у зворничком крају на рјечици Тавни. Према Пећком и Троношком запису, и овај манастир је подигао краљ Драгутин. У Крушевском споменику помиње се тек 1623. године.[81]

Добрун, манастир св. Благовјештенија. Саграђен у близини Вишеграда, а постојала је и црква. Према подацима Владислава Петковића, подигао га је жупан Прибило, а припрату је дозидао његов син жупан Петар 1383. године.[82]

Бродарево, манастир на ријеци Лиму у Босни. Саграђен је у XIII вијеку. Према Шафаржику, саградио га је жупан Дмитар, син Вуканов (брат Стефана Немање). Вукан се помиње посљедњи пут 1207. године. О ктитору манастира постоји запис: »Сазида цркву светога Јавленија на ријеци Лиму у мјесту Бродареву у Босни.«[83]

Озрен, манастир на планини Озрену у близини Маглаја (сјевероисточно). В. Петковић сматра да је манастир према Крушевском споменику, гдје се помиње крајем XV вијека и према карактеру фресака и стилу грађевине, вјероватно грађен у XIII или XIV вијеку.[84]

О црквама манастира Озрена и Ломнице, З. Кајмаковић је другог мишљења. Ставља их у XVI вијек (Кајмаковић З., о. ц., 120).

Рмањ, манастир са црквом св. Николе на ушћу Унца у Уну, у Мартин-Броду код Кулен-Вакуфа. Судећи по фрескама манастира, Кајмаковић сматра да је манастир грађен крајем XV или у крајњој линији почетком XVI вијека (Кајмаковић З., о. ц., 111).

---

[79] *Петковић В.,* о. ц., с. 34 и 58.

[80] Ибид., 175. Упор. и *Руварац Иларион,* Нешто о Босни, ГНЧ, Бгд, 1878, II.

[81] Ибид., 321 и 331. Упор. *Филиповић Миленко,* Тамна, Ст. НЕ, IV, 516.

[82] *Стратимировић Ђорђе,* Добрун, ГЗМ, 1893 и *Филиповић Миленко,* Добрун, Ст. НЕ, I, 515.

[83] *Јиречек Константин—Радонић Јован,* Историја Срба, Бгд. 1922, I, 212.

[84] *Петковић В.,* о. ц., 202.

Према Љ. Стојановићу, помиње се 1498. (Записи и натписи, III, бр. 4957. Код В. Петковића, о. ц., 287.)

Цркве

Црква деспота Стефана Лазаревића, коју је он саградио у Сребреници 1413. године чим ју је заузео (Кајмаковић З., о. ц., 110).

Црква св. Ђорђа у Сопотници код Горажда, задужбина Херцега Стјепана Косаче (1435—1466). Саграђена је 1454. године, а то се види из сљедећег записа:

ВЬ ЛѢТО ЅЧИД АЗ РАБЬ ХРИСТОУ БОГОУ ГОСПОДИНЬ ХЕРЦЕГЬ СТЕФАН ВЬЗДВИГОХ ХРАМЬ СВЕТАГО ВЕЛИКОМУЧЕНИКА ХРИСТОВА ГЕѠРГЇА МОЛЕ . . . ЕМУ ДА ПОМОЛИТ СЕ О МНѢ ГРѢШНОМЬ ВЛАДИЦѢ МОЕМУ ХРИСТУ.

(»Љета 1454. ја раб Христа бога господин Херцег Стефан подигох храм светога великомученика Христова Георгија моле/ћи се/ њему да се помоли за мене гријешнога владици моме Христу«).[85]

Манастири и цркве у Захумљу (Хуму) и Травунији до турског завојевања 1482. године

Манастири

Завала, манастир у Поповом пољу. Подигнут је вјероватно у XIV или XV вијеку. Манастир је упола узидан у камену стијену. Сигурно датирање овога манастира почиње 1514. године. Манастир Завала је одржавао везе са осталим манастирима у Херцеговини, са манастиром Студеницом у Србији и са манастирима у Св. Гори (Атосу).[86]

Косијерово, манастир у близини Требиња. Према традицији, манастир је саграђен (основан) у првој половини XIV вијека. Спомиње се у записима тек 1592. и 1594. године.[87]

Милешево (Милешева) је подигао српски краљ Владислав (1234—1243). Помињемо га јер је био сједиште босанских дабарских епископа, а ушао је у састав босанске државе диобом државе Николе Алтомановића 1374. године. У Милешеву се 1377. године крунисао бан Твртко краљевском круном. Добивши подручје

---

[85] *Стојановић Љ.,* о. ц., I, 308.

[86] *Ћоровић В.,* Завала, Старинар, Бгд, 1923, књ. I. Од истог писца: Ст. НЕ, I, 758.

[87] *Петковић Владимир,* Косијерово, Ст. НЕ, II, 387.

Писменост »цркве босанске«. Стећак госта »цркве босанске« Милутина (почетак XV вијека) са књигом у лијевој и палицом у десној руци

између Дрине и Лима, Твртко је босанској држави поменуте године придружио још и Требиње, Конавле и Драчевицу.[88]

Цркве

Црква св. Петра у Бијелом Пољу на Лиму, задужбина хумског кнеза Мирослава. Била је сједиште захумских епископа (Петковић В., о. ц., 243. Исто, Кајмаковић З., о. ц., 98).

[88] *Петковић В.,* Преглед црквених споменика, 103, Упор. и ЕЈ, књ. 2, 41.

Црква св. Петра у Чичеву код Требиња. Не зна се тачно кад је подигнута, али свакако прије пада Херцеговине под турску власт. Према Попу Дукљанину (Љетопис, 360), кога тумаче Ф. Шишић и М. Вего, црква потиче из средњег вијека. (Види М. Вего, Насеља босанске средњовјековне државе, Сарајево, 1957, г. 28). По очуваној традицији, у тој цркви је био сахрањен велики жупан Деса, који се помиње око 1150. године као велики жупан требињски. (Петковић В., о. ц., 310).

У току су истраживачки радови око идентификовања појединих црквишта у долини ријеке Требишњице и уопште у Херцеговини, а такође и у Босни.

Манастири су одиграли значајну улогу у описмењавању док још није било основних школа, а такво значење ће и у Босни имати дуго времена у доба турске владавине. Какав је дотле у овим школама био метод учења читања и писања у првој половини XV вијека, показао је Константин Филозоф, биограф деспота Стефана Лазаревића (1389—1427) у својој књизи о правопису (1431). Тај метод преносио се и изван манастирских школа, а њиме су се служили путујући учитељи, свештеници и сви они који су се бавили овим радом. Ту се каже да дијете најприје треба да научи крст, а онда писмена овим редом:

а, б, в, г, д, є, ѕ, ꙁ, и, д, ї, к, м

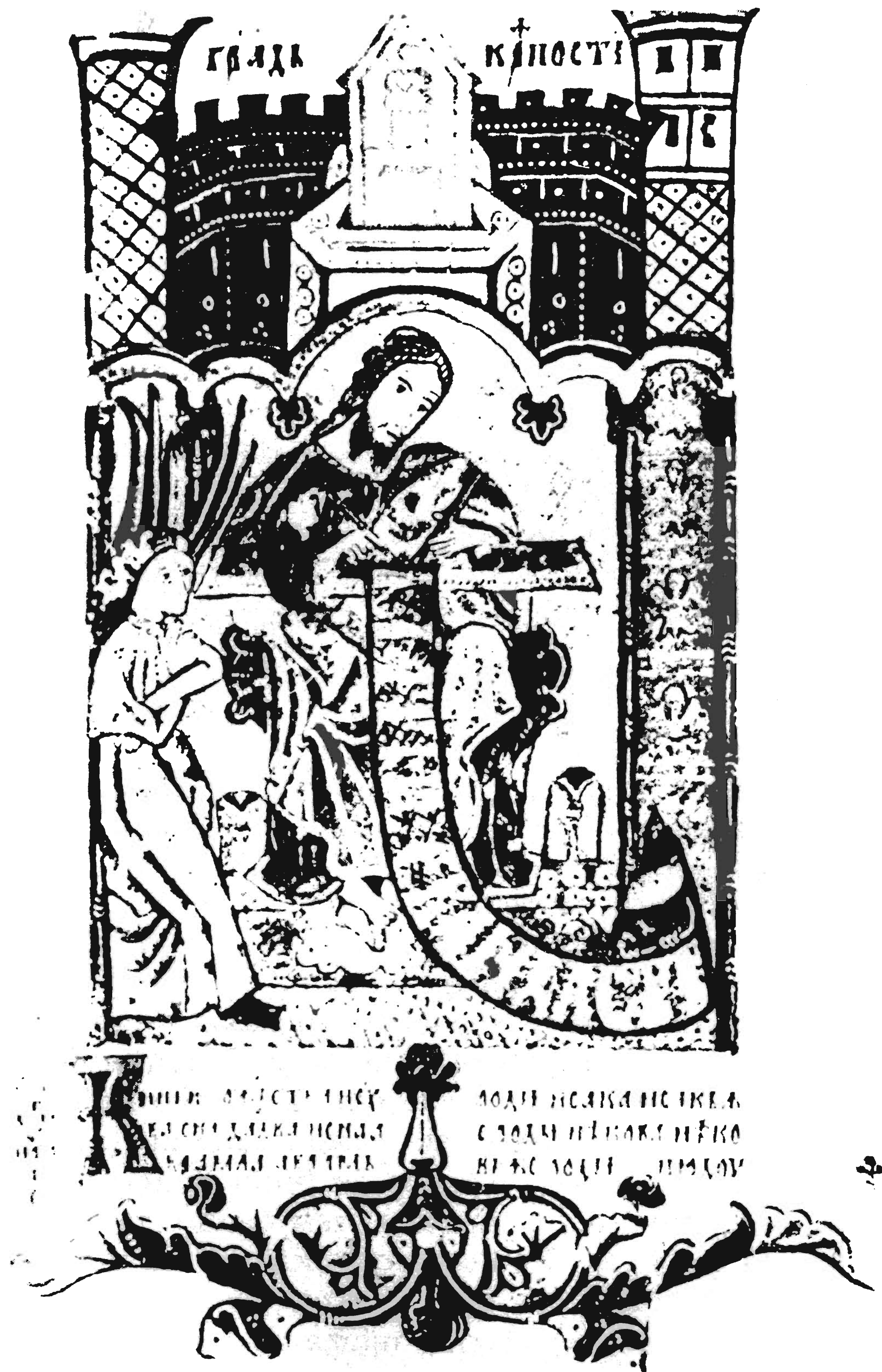
и тако даље, и до краја. Па кад тако научи, онда натраг до »а«. Слова се морају научити по имену: аз, буки, веде, глаголе, добро, јест, зјело, земља, имже ... итд. Кад се азбука пријеђе с обје стране, онда се иде на срицање слогова. (буки-аз-буки аз= =баба). У црквенословенском су много употребљаване у писму и књигама скраћенице (титле), јер се радило како о брзом писању тако и о штедњи материјала за писање, који је био веома скуп. Кад је ученик научио да пише и да чита, давана му је каква рукописна књига да из ње чита. У ту сврху из Византије је преузет псалтир, који је уз часловац важио као главни уџбеник за читање како у Србији, тако и у Босни и Херцеговини. Из правописа Константина Филозофа сазнајемо да се у ово доба учила и граматика, помињу се самогласници (»гласишта«) и сугласници (»сагласишта«). Такође је било познато седам врста ријечи: именице, придјеви, бројеви, замјенице, приједлози, прилози (нарјечја) и свезе. Позната су била и глаголска времена: садашње (»настојаштаго времене«), наводе се и примјери: »Петар учит«, »Павел посилает«), затим пређашње вријеме (»мимошедшаго времене«) и будуће вријеме (»будуштаго времене«).[89]

---

[89] *Вукићевић Миленко,* Школа и ширење писмености у држави Немањића, ГНЧ, XVIII, Бгд, 1898, 215 и д. и 225—226.

3. РАЗВИТАК ПИСМЕНОСТИ И ОПИСМЕЊАВАЊЕ У ОКВИРУ КАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ У БОСНИ, ЗАХУМЉУ И ТРАВУНИЈИ ОД XII ДО ПОД КРАЈ XV ВИЈЕКА

До данас још увијек немамо изворне грађе на основу које бисмо могли нешто поуздано и конкретно закључити: да ли је

Писменост »цркве босанске« (»Хвалов зборник«, 1404). Еванђелист Матеј (Матија) пише у скипторију на дугом пергаментском свитку у згради која носи назив »Град кр(и)јепости«

у времену од XII до под крај XV вијека имала католичка црква у Босни своју црквену књижевност писану словенским писмом ћирилицом или глагољицом и на народном језику. Истраживачи, писци историје католичке цркве у Босни и уопште историчари, ништа нам поуздано не говоре о томе.

Поуздано знамо, а то је казано у једном од претходних поглавља, да су у Босни већ у XI вијеку постојали самостани латинског, што значи, католичког обреда. Немамо изворних података који би нам говорили каквим црквеним књигама и писмом су се служили ти самостани или манастири (monasteria), како се они у изворима називају, и да ли су шта дјеловали у погледу развитка и ширења писмености међу својом паством, односно вјерницима.

А. Бабић помиње босанску бискупију и каже да је формирана »некако средином XI стољећа, која се од тада наводи у писаним споменицима, али још дуго готово по имену. Ништа није забиљежено: ни ко су били њени бискупи, нити шта су радили на организацији цркве«.[90]

Сматра се да католичка црква до прве половине XIII вијека није била организована по западном узору. То би био период владања у Босни бана Борића и бана Кулина (1180—1204). Бискупи ове цркве били су људи из народа и са народним именима. Нису се школовали на западу, па нису ни знали латински језик. Стога су црквену заклетву полагали на народном језику. Сматра се да је црквени обред ових првих вјерских установа, које су признавале римског папу као врховног вјерског поглавицу, био источни.[91]

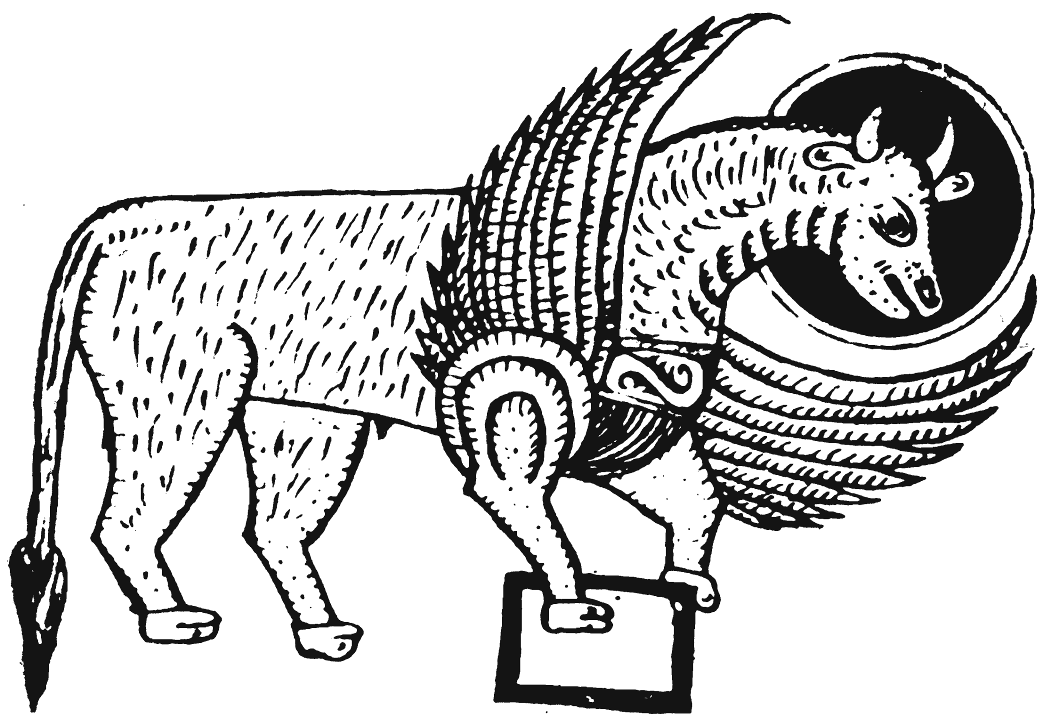
Помињући конкретан случај, како је за вријеме владања бана Кулина неки католички бискуп именом Радогост морао своме бискупу Бернарду полагати заклетву на словенском језику, јер није знао латинског, А. Бабић претпоставља да »већ из овога произлази да је у Босни вјерска црквена служба вршена на словенском језику, према словенским литургијским књигама које су могле овдје да се удомаће према дјеловању ћирилометодске цркве«. Из једног писма папе Григорија IX се види да католички бискуп у Босни није вјешт ни писму.[92]

У Босни је, видимо, у то вријеме постојала католичка црква, и ако се она служила »словенским литургијским књигама«, онда је поуздано да се употребљавало словенско писмо ћирилица или глагољица којим су књиге биле написане. Бискуп који се помиње 1232. године највјероватније није био вјешт латинском писму и језику.

---

[90] *Бабић Анто,* Босански херетици, Сарајево, 1963, 72.
[91] Историја народа Југославије, I, 528.
[92] *Бабић А.,* о. ц., 74.

В. Клаић наводи да Римска курија »није имала повјерења у дотадањег домаћег католичког бискупа, који не само што није прогонио јеретике него им је био чак и привrженик«. Стога је за владања бана Матеја Нинослава (1232—1250), кад су у Босну провалили Мађари под својим краљем Белом IV, морао бан Матеја Нинослав макар и номинално да призна врховну власт Угарске (1244). Овим је било стање католичке цркве у Босни побољшано, а бан Нинослав је овој цркви »потврдио простране посједе, загарантовао право убирања десетине и потврдио јој економски и судски имунитет у земљи«.[93]

Писменост »цркве босанске«. Во као симбол евангелисте Луке у »Копитаревом босанском еванђељу« (XIV или почетак XV вијека)

[93] Историја, народа Југославије. I, 523. Упор. и *Батинић фра Мијо,* Фрањевачки самостан у Фојници од стољећа XV до XX стољећа, Згб, 1913, 17—19. Говори опсежно о доминиканцима напомињући да су већ у половини XIII вијека почели градити цркве у Босни и да су брзо научили народни језик.

Босански католички бискуп био је до прве половине XII вијека потчињен (суфраган) дубровачкој бискупији јер је Босна у то доба била под врховном влашћу Византије. Пошто папа није био задовољан стањем католичке цркве у Босни, најприје ју је потчинио Римској курији, односно себи, а онда 1247. године калочкој надбискупији. Око 1233. године дошао је у Босну монашки ред *доминиканаца.* Њихов први бискуп Иван, назван Теутоникус, био је Нијемац поријеклом из Вилхемсхаузена у Вестфалији. Доминиканци су послани у Босну због пропаганде католичке вјере и гоњења јеретика, односно вјерника цркве босанске. Према Ј. Шидаку, доминиканци су били већином Нијемци због рудара Саса, а мањим дијелом су били Талијани и Хрвати.[94]

Уз боравлење доминиканаца у Босни везана је већ половином XIII вијека изградња неколико католичких цркава у Босни. Начињена је црква на Брду близу Сарајева (жупа Врхбосна). Ту је било сједиште католичког бискупа. Године 1239. и 1240. помиње се ту катедрална црква св. Петра. Још се помињу цркве: св. Стјепана у Врући (Vrudchy) у жупи Врхбосна и црква св. Михаила у Ротимљу код Кисељака (жупа Лепеница).[95]

Године 1235. основали су доминиканци самостан у Дубици и нешто касније у Бихаћу.[96]

Из времена оснивања ових првих католичких цркава у Босни спомиње се и црква у Сребреници, која је била подигнута уз рударску колонију. О томе говори један латински извор у којем се, поред осталог, каже да »повиш Сребренице на брду има насеље Саси ... у коме је такође наша стара, сада већ разорена и порушена некадашња црква« (... »super Argentinam in montibus est opinium Sassi ... in que etiam est nostrum, sed nunc delectum et ultima ruina proximum templum«).[97] Такође се и на Илици код Сарајева помиње црква св. Стјепана.[98]

Инквизиторском начину ширења католичке вјере Босанци су се одлучно одупрли уништавајући до темеља изграђене цркве. То се види из извјештаја генерала фрањевачког реда Герарда који је преко бана Стјепана Котроманића настојао да обнови дјеловање католичке цркве у Босни. У његовом извјештају из 1339. године се, поред осталог, каже да у Босни све цркве »леже попаљене и порушене« (» ... iacent derute et destructae.«)[99]

---

[94] *Шидак Ј.,* Проблем цркве босанске, 144.

[95] *Петковић Владимир,* Латинске цркве, Ст. НЕ, II, 553.

[96] *Бошковић Хијацинт,* Доминиканци, Хрв. енцикл., Згб, 1945. књ. V, 184.

[97] *Јеленић фра Јулијан,* Споменици културног рада фрањеваца Босне сребреничке, Мостар, 1927, 147.

[98] *Кајмаковић З.,* о. ц., 49.

[99] *Клаић В.,* Повиест Босне, 117; Ћирковић С., о. ц., 111; Кајмаковић З., о. ц., 50, нап. 121.

Доминиканци су се задржали у Босни око 58 година, а онда је њихов бискуп Понца (1238—1268) морао већ 1239. године да напусти Босну и да пренесе сједиште босанске бискупије у Ђаково (Славонија). Ту је оно остало све до пада Босне под турску власт. В. Клаић пише у својој историји Босне да је тад »црква босанска« била »врло ојачала«, а »католичка пропадаше свеђер«.[100]

Након боравка доминиканаца у Босни нису нам остали никакви црквени извори или ма шта из чега бисмо могли закључити нешто о њиховом дјеловању у вези са писменошћу.

Послије доминиканаца дошли су у Босну са истим задатком око 1291. године редовници *фрањевци* (францишкани, минорити или мала браћа), католички монашки тзв. просјачки ред. Требало је »да поведу инквизицију против кривовјераца и свих који њима вјерују, или их бране и примају«.[101] Они су, како наводи Јеленић, ослањајући се на латинске изворе, имали за задатак да на католичку вјеру преводе не само јеретике, односно вјернике цркве босанске, него и шизматике, како се у латинским изворима називају припадници православне вјере. Да би могли успјешно извршавати те задатке, морали су бити »учени људи и тјелесно развијени и снажни«. Осим тога, морали су да даду бар неку гаранцију да ће научити народни језик.[102]

Фрањевци су у Босни основали своју викарију (1339. или 1340), а затим су је претворили у посебну фрањевачку провинцију. Доласком фрањеваца у Босну, поново је дошло до јачања католичке цркве. Кад је 1339. године одржан капитул (састанак редовничких старјешина) у Стенцу (Француска), ту се, како латински извори говоре, чуло да је »скоро сва Босна била насељена јеретицима« (. . . »quasi totam hereticis populatam«).[103]

Ћирковић наводи да су се у посљедњој четврти XIV вијека почели дизати фрањевачки манастири, али не наводи када и гдје су подизани.[104]

У доба кад су фрањевци могли да развијају своју вјерску активност, у Босни је владао бан Стјепан II Котроманић (1322——1353). Премда је ишао на руку фрањевцима и подигао им у селу Милима (у данашњим Арнаутовићима) самостан са црквом св. Николе,[105] римски папа Бенедикт II тужио се на њега »да прима и помаже јеретике са својом властелом«.[106]

---

[100] *Клаић В.*, о. ц., 111; Упор. *Шидак Ј.*, Црква босанска, ЕЈ, књ. 2, 394.

[101] *Јеленић Јулијан,* Култура и босански фрањевци. Сарајево, 1915, књ. I, 75.

[102] *Јеленић Јулијан,* Латинске школе Босне Сребрничке, Годишњак Свеучилишта у Загребу 1924/25—1928/29, 32.

[103] *Fermendžin Eusebius (fra),* Chronicon observantis provincia Bosna argentina ordinis S. Francisci Seraphini, Старине, Згб, 1890, 71 (Љетопис обухвата период од године 1339—1735).

[104] *Ћирковић С.,* о. ц., 232.

[105] Текст са стр. 79

[106] *Петковић В.,* Латинске цркве, 553; Клаић В., о. ц., 121.

Писменост »цркве босанске«. Евангелист Лука исписује своје еванђеље држећи перо у руци, а књигу на кољену (Копитарево босанско еванђеље, XIV или поч. XV вијека)

Фрањевци су подизали самостане највећим дијелом уз рударска насеља: у Сребреници, Олову, Зворнику, Фојници (прва половина XIV вијека) и у Крешеву.

Премда је у ово доба била активност фрањеваца у Босни интензивна, нису остали у облику црквене литературе и сл. никакви докази о њиховом дјеловању у вези са писменошћу као што је то, на примјер, случај са црквом босанском.

За владања босанског бана и краља Твртка I (бан 1353—1377 — краљ 1377—1391), почела се Римска курија јаче мијеша-

ти у босанске вјерске ствари због успјеха Угарске. Тада се на Твртковом двору налазио чак и католички викар фрањевац Франческо Флорентинац. Па и поред повољних прилика за дјеловање католичке цркве, није се могао вратити бискуп из Ђакова у Босну.[107]

Од почетка XV вијека па до пропасти босанске средњовјековне државе (1463), не може се више говорити о неким повољнијим условима за дјеловање фрањеваца у Босни.

»Вуканово еванђеље« Енангелист Иван (Јован) исписује своје еванђеље на кољену (између 1201. и 1208. године) (приредио Ј. Врана)

[107] Историја народа Југославије, I, 532.

О броју и локацији самостана које су фрањевци основали од свога доласка у Босну па до пада Босне под турску власт немамо посве тачних података.

Позивајући се на податке Косте Хермана, Јураја Кујунџића и Ћире Трухелке, З. Кајмаковић помиње сљедеће католичке цркве у Босни прије губљења њене самосталности: »Сутјеска, Крешево, Фојница, Јајце, Олово, Сребреница, Зворник, Бијељина, Тузла, Бихаћ, Гребен (данас Крупа на Врбасу), Подмилачје код Јајца, Гламоч, Теочак, и још понегдје«. Цркве су грађене у рударским, трговачким и градским упориштима или уз магистралне саобраћајнице. Биле су то, према Кајмаковићу, »скромне и у архитектонско-умјетничком погледу сиромашне богомоље«. Старе цркве самостана у Сутјесци, Крешеву и Фојници биле су још скромније и подсјећају на нешто веће куће за становање. Умјесто сводова имале су високе двосливне кровове, а црква у Фојници била је од шепера направљена.[108]

И о броју самостана нису подаци уједначени. Према Пизанском каталогу (Catalogus Pisani), могло је уочи освојења Босне бити у Босни нешто преко десет самостана.[109]

Ослањајући се на турске изворе, Сејфудин Кемура наводи да су Турци »заузевши Босну 867. године по Хиџри (1463) затекли у Босни сљедеће католичке богомоље (самостане): у Олову, Сутјесци, Крешеву и Фојници«.[110]

У Херцеговини су до пада под турску власт (1482), према подацима фра Радослава Главаша, постојали самостани у Мостару, Љубушком и Коњицу.[111]

О дјеловању католичке цркве у Босни у наведеном временском периоду у погледу културне дјелатности, а с тим у вези и писмености, подаци су врло оскудни. Овдје подразумијевамо само словенску писменост, односно књиге и друге списе писане ћирилицом или глагољицом на народном језику. Позваћемо се овдје на др фра Јулијана Јеленића, који је на основу изворне грађе проучавао културну дјелатност фрањеваца од њиховог доласка у Босну. Јеленић тврди да се фрањевци до половине XVI вијека нису служили ћирилицом и каже: »Тек у другој половици XVI стољећа у фрањевачке самостане к латиници ступа домаће босанско писмо, ту се развија у посебну курзивну самостанску босанчицу.«[112]

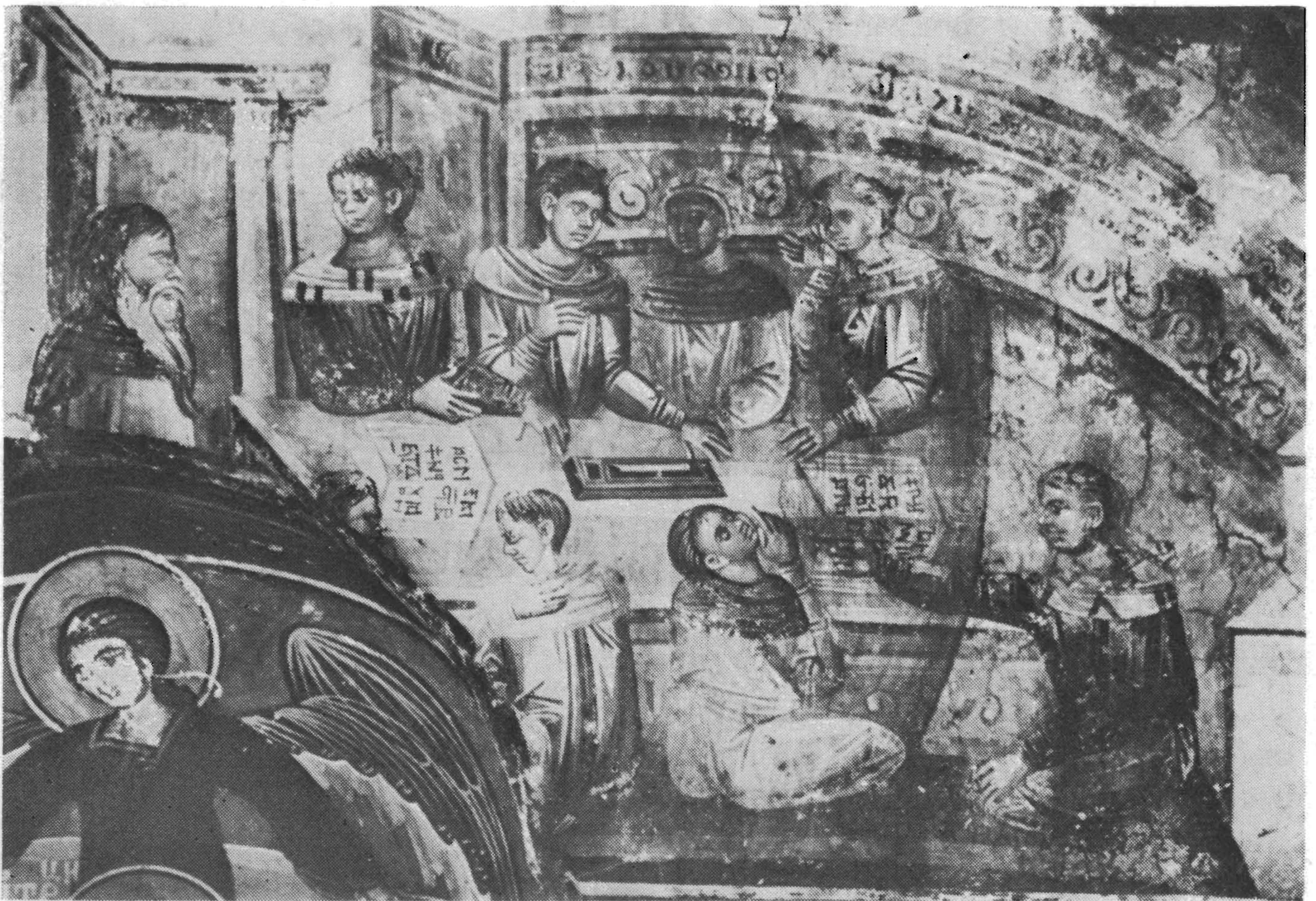
[108] *Кајмаковић З.*, о. ц., 42—43.

[109] *Шидак Ј.*, Проблем цркве босанске, 292—293.

[110] *Кемура Сејфудин*, Биљешке о прошлости босанских католика и њихових богомоља по турским документима, Сарајево, 1916, с. 4.

[111] *Главаш фра Радослав*, Споменица педесетгодишњице фрањевачке редодржаве, Мостар, 1897, с. 20 и д.

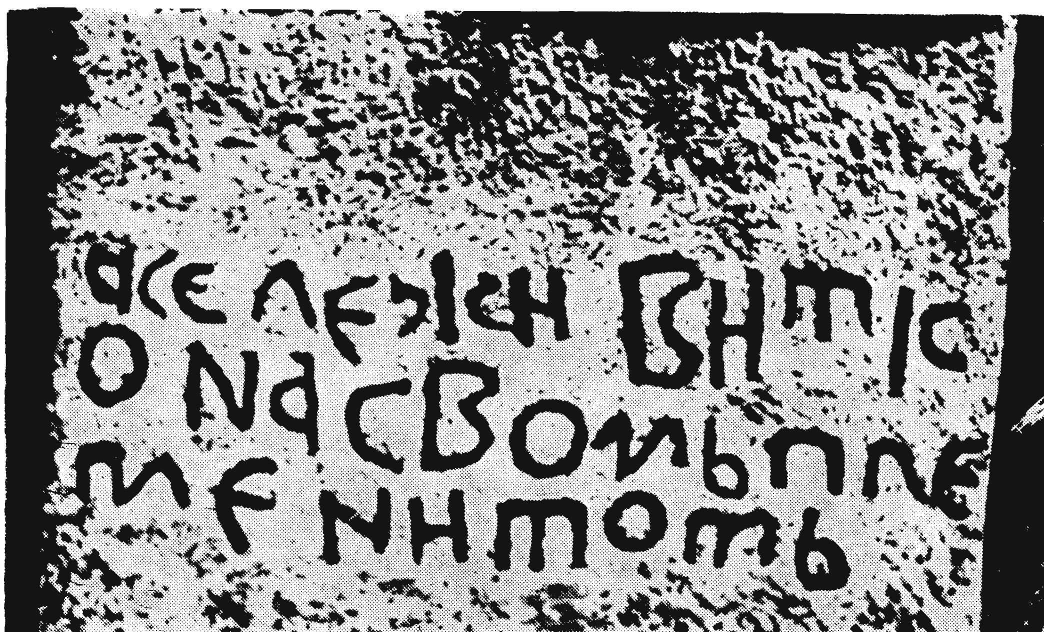
[112] *Јеленић Ј.*, Култура ... књ. I, 222.

Манастирска школа у Пећкој патријаршији. Фреска у цркви св. Николе у Пећи (око 1250. године). Испитивање ученика. Ученик у бијелом (сједи) шапће своме другу десно. Босански православни манастири одржавали су уске везе са пећком патријаршијом

Доказ за ову тврдњу су и Фојничка регеста др Јосипа Матасовића, о чему ће бити говора о писмености под турском управом. Међутим, овдје се, свакако, не ради о литургијским књигама, које би можда биле писане латиницом, јер су те књиге биле писане латинским писмом и језиком, него се ради о црквеним хроникама, молитвеницима, преписци и сл. Католичко становништво није се тада могло служити врстом латинице која је у речено доба употребљавана, јер је била врло компликована. Поједина слова била су састављена из више знакова, а народ је, без сумње, у свакидањем животу употребљавао ћирилицу, због чега је и црква у XVI вијеку прешла на употребу тога писма.

Могло би се претпостављати да су и католички самостани, попут манастирских школа православне цркве, имали школе у којима су се спремали будући свештеници — фратри. И о томе питању постоје само претпоставке. Једини се фра Леонардо Чутурић, фрањевачки писац из Босне, о томе питању конкретно изражава. Он каже да је римски папа тек за владања босанског краља Стјепана Томашевића (1461—1463), а под крај самосталности босанске државе у Босну »послао пет учитеља којима је на челу био рођени Бошњак фра Петар Милошевић«. На основу

Ћирилска писменост у Босни и Хуму. Примјер писма на стећку у Боровишту код Широког Бријега (данас Лиштица) из XIV в.

тога податка, фра Л. Чутурић сматра да је то почетак оснивања школа за спремање клерика при самостанима у Босни.[113]

У дубровачком архиву се налази неколико писама ћирилицом које су одмах на почетку XVI вијека писали привредници Хрвати из неких мјеста у Босни, о чему ће касније бити говора. Свакако да то није био почетак употребе тога писма. Такође, најновијим истраживањем откривени су у Босни и Херцеговини остаци већег броја цркава чија припадност (православна или католичка) за сада није утврђена, али се може претпостављати да се у оквиру ових цркава развијала писменост.

III ПОГЛАВЉЕ

О ЈЕЗИКУ ЋИРИЛСКИХ СПОМЕНИКА ОД XII ДО XV ВИЈЕКА

1. ЈЕЗИК ЦРКВЕНИХ (ЛИТУРГИЈСКИХ) КЊИГА

Ћирило и Методије, који су 863. године понијели са собом у Моравску неке још у Цариграду преведене црквене књиге, настојали су да дотад некултивисани македонски словенски дијалекат дигну на достојанство књижевног језика, па чак и више, на језик вјерског култа.[114]

---

[113] *Чутурић фра Леонардо,* Фрањевци међу хрватским пуком кроз седам стољећа, Сарајево, 1926, с. 20 и с. 13.

[114] *Куна др Херта,* Редакција старословенског као литерарног језика Срба и Хрвата, Слово, Згб, 1965, бр. 15—16, 183.

Кад су у XII вијеку словенски народи били усвојили старословенски као свој књижевни језик, он се почиње прилагођавати фонетски, морфолошки и лексички живом народном говору. »Тек од XII вијека настаје одлучније прожимање писаног текста фонетским измјенама присутним у живим словенским језицима. Од тада, може се рећи да датирају редакције (рецензије) старословенског као посебан феномен литерарног језика словенског народа.«[115] Тако су код нас настале српске и хрватске редакција (рецензије).

У погледу одређивања језичних редакција Босна није споменута. Др Херта Куна сматра да би за Босну био погрешан назив српска или хрватска редакција »јер то супонира мишљењу да се ради о националним разликама, што не може бити тачно за средњи вијек, у којем се још не појављују национални књижевни језици као историјска категорија«. Стога је др Куна мишљења да би за Босну најбоље одговарао назив централна босанска редакција, која стоји између поменуте двије редакције.[116]

2. ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК

То је по поријеклу старословенски језик који се подредио утицају живих словенских језика.

»Уколико се старословенски у својим каснијим редакцијама, тј. *црквенословенски,* узима као општи литерарни језик јужнословенских и источнословенских народа, у оквир тога језика могу да уђу углавном они споменици који су везани за литерарну дјелатност у ужем смислу ријечи — у осталим споменицима заступљен је мање-више народни језик.« Цитирајући Ирену Грицкат, др Х. Куна истиче да група босанских еванђеља чини несумњиво јединствену заокружену цјелину која повезује »традиције глагољског писма, преко векова и преко књига у којима је већ преовладавала ћирилица, са давним вековима, са књигама писаним босанчицом« (Грицкатова је назива и ћирилицом — В. Б.). Према Грицкатовој се за босанска еванђеља може са сигурношћу рећи да повезују извјесне граматичке и лексичке особитости које дјеломично проистичу из припадности једној врло архаичној и врло давно дивергираној грани старословенских еванђеља.[117]

Ђ. Даничић је истицао својим ђацима на Високој школи: »Али опет језик, који беше у нашој цркви, није нам био сасвим туђ, него је био сродан нашем народном језику и за то није био књижевности онолико сметња колико другим народима беху њи-

[115] Ибид., 184.
[116] Ибид., 189.
[117] Ибид., 186 и 189.

хови црквени језици... корист је заиста била што тај језик није био сасвим туђ — што није био таки да га народ ни мало не разуме.«[118]

Стојан Новаковић каже за језик Мирослављевог јеванђеља да је црквенословенски и да спада у погледу језика »међу наше најстарије преписе«. Ту се још увијек јављају неки назали (носни гласови).[119]

Др Јосип Врана се изражава о језику Вукановог и Мирослављевог јеванђеља да с овим писаним споменицима »почиње историја српскохрватског језика«.[120]

Ради илустрације горњих навода, цитираћемо дио записа дијака Глигорија на Мирослављевом јеванђељу:

АЗЬ ГРѢШНИ ГЛИГОРИЄ ДИꙖКЬ НЄДОСТОИНИ НАРЄЩИ СЄ ДИꙖКЬ ЗАСТАВИХЬ СИЄ ЄВ(А)НГЄЛИЄ ЗЛАТОМЬ КНЄЗЮ ВЄЛИКОСЛАВНОМОУ МИРОСЛАВОУ С(Ы)НОУ ЗАВИДИНОУ.[121]

Запис гласи у транскрипцији: »Аз грјешни Глигорие дијак недостоини нарешти се дијак заставих сие евангелие златом кнезју великославному Мирославу сину Завидину.«

3. О ЈЕЗИКУ БОСАНСКИХ И ХУМСКИХ ПОВЕЉА СРЕДЊЕГА ВИЈЕКА

Јагић се, како смо поменули, задржао и на језику босанских средњовјековних повеља. Његово је мишљење да је језик повеља (исправа) народни језик, али »неједнаке вриједности«, и то почевши од повеље бана Кулина, па преко XIII и XIV вијека. Ту »неједнаку вриједност језика« Јагић објашњава друштвеним односима у Босни »гдје се католицизам с православљем, запад с истоком бори за првенство, гдје се Хрвати и Срби мијешају без точно одијељених граница ван како их сад политички, сад вјерски установљују«. Јагић даље наглашава и утицај језика из Србије на језик у Босни и Хуму, додајући да је језик повеља зависио такође и од појединих писара (дијака, ло-

---

[118] *Даничић Ђуро,* Почетак српске књижевности. Ситнији списи, САН, Посебна издања, Бгд, 1925, LIV, 310. Цитирано код Куљбакина Ст. М, Палеографска и језичка испитивања..., 33. Куљбакин истиче да »већ на почетку српске књижевности у делу св. Саве налазимо лексичке и морфолошке архаизме, који утврђују везу св. Саве и његових сарадника са књижевним језиком Климентовим«. *Куљбакин Ст. М.,* Лексичке студије, Глас САН, 1940, CLXXXII, 43.

[119] *Новаковић Стојан,* Примери књижевности и језика старога и српскословенскога, Бгд, 1904, III издање, 138 и 142.

[120] *Врана др Јосип,* Вуканово еванђеље, САН, Бгд, 1942, Посебна издања, књ. CDIV, 43.

[121] *Павловић Миливој,* Јединство записа Глигорија дијака, Слово, Згб, 1965, бр. 13—16, 200—201.

готета и сл.). Није изостао ни утицај Дубровника, чији је језик у повељама нарочито правилан.[122]

Ово се односи и на језик административно-правне писмености која тежи да буде за свакога разумљива. Чремошник ово посљедње објашњава тим што у Дубровнику црква није могла утицати на народни језик као у Босни.[123]

Ради илустрације језика доносимо садржај повеље бана Кулина (1189) у транскрипцији др Чремошника:

»У име оца и сина и светога духа: ја бан босански кулин: присезају тебје кнеже крвашу и всјем грађам дубровчам: прави пријател бити вами от селе и до вјека: и прав гој држати с вами: и праву вјеру: докола с'м жив: се всјеми дубровчами: кире ходе по мом владанију тргујуке: годјеси кто хоке крјевати: годјеси кто мине: правов вјеров: и правим срдцем држати е без всакое зледи: развје что ми кто своиов волов поклони да им не буде от моих частников силе: и доколе у моеи землие буду: дати им свјет и помок: какоре и себје: коликоре могу: без всега злога примислиа: тако ми бог помагаи: и сие светое евангелије: ја радое дијак бан(а) писах сију книгу: повелов банови: от рождства христова: тисушта и девети дан усјечение главе јована крститеља.«[124]

Повеља је писана 29. августа 1189. године на празник »Усјекованија главе Јована Крститеља« (у повељи »усјеченија«), који према јулијанском календару којим се служи православна црква као непокретни празник редовно пада 29. августа.

И не само повеља бана Кулина него и остала преписка државне канцеларије и канцеларија феудалне властеле Босне и Хума, показује исте карактеристике. Народни језик у својој основи садржава ону чистоту која је и данас карактеристична за српскохрватски језик, без обзира на све примјесе туђих језика и на све утицаје споља.

Што се тиче назива самог *народног језика* којим су писане повеље, ријетко га срећемо у самим повељама, док се одређен назив чешће среће на маргинама и административним уобичајеним забиљешкама талијанских и латинских докумената, на примјер, у канцеларијама у Венецији или Дубровнику.

Повеља којом Стјепан II Котроманић 15. фебруара 1333. године уступа Дубровнику Рат, Стон и Превлаку, написана је

---

[122] *Јагић Ватрослав,* Расправе, чланци и сјећања, Згб, 1963, II: Језик хрватски у својој прошлости. 1. Прва доба од доласка Хрвата на југ до конца XII стољећа, стр. 60 и 80.

[123] *Чремошник др Грегор,* Канцеларијски и нотаријски списи 1278—1301, СКА, Бгд, 1932, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа. Историјски споменици Дубровачког архива, књ. I, 115—117.

[124] *Чремошник др Грегор,* Босанске и хумске повеље средњег вијека, ГЗМ, 1948, бр. 1, стр. 110.

у четири једнака примјерка, и то: »двије (повеље) латинске и двије српске« (»двие латинсцие и двие србсцие«), што би значило: двије на латинском, а двије на српском језику.[125]

За повељу босанског краља Остоје из 1417. године каже се да је написана »in lingua sclava«, што би значило словенским, или народним језиком каквим се говори у Босни. За талијански превод повеље Твртка II Твртковића из 1422. године каже се да је написана »in idiomate schiavo«, што би такође значило словенским, или српскохрватским народним језиком. Те забиљешке писали су инострани канцелари.[126]

На повељи Сандаља Хранића, господара читаве Хумске земље и других крајева, а зета српског кнеза Лазара, написано је у Венецији: »Privilegium est in lingua serviana scriptum, traductum in linguam nostram vernantem«, што би значило: »Привилегиј је написан на српском језику, а преведен је на наш народни језик.« Сама повеља писана је 1. новембра 1423. године.[127]

Сличне називе за српскохрватски језик срећемо чешће на босанско-хумским елаборатима у Дубровачком архиву прије и послије пада ових земаља под турску власт.

4. КРИПТОГРАФИЈА (ТАЈНО ПИСАЊЕ) У БОСНИ, ХУМУ И ТРАВУНИЈИ ОД XII ДО XV ВИЈЕКА

Криптографија или тајно писање није било ријетко у Босни, Хуму и Травунији од XII до XV вијека. Три су, отприлике, врсте криптографије:

а) бројеви у разним својим односима замјењују слова;

б) сама слова бивају узајамно замјењивана;

в) нарочити знаци којима се на разне начине замјењују слова.[128]

Има, свакако, и других начина тајног писања, а није ријетдак случај да се и глагољица употребљавала у ове сврхе. Примјера ради навешћемо да су се босански Муслимани у борби против Аустро-Угарске служили ћирилским брзописом, босанчицом, као криптографијом.

---

[125] *Миклошић Фрањо,* Monumenta serbica spectancia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii, Vienae, 1858, 21 и 57.

[126] *Станојевић Станоје,* Студије о српској дипломатици, Глас САН, Бгд, књ. LIX, 112—114.

[127] *Чремошник Грегор,* Оригинална документа југословенских владара у Млетачком архиву, СКА, Бгд, 1940, 127.

[128] *Костић Драгутин,* Тајно писање у споменицима српским, Глас СКА, LIII, II разр. 35, Бгд, 1898, 149.

У српским споменицима тајна азбука (буквица) назива се *х в и о т* (хвиоть — хвиотомь писахь).[129]

Тајном азбуком се писало оно што је требало прикрити пред неким да би остало непознато. Поједини дијаци су и своја имена каткад писали тајном буквицом ако су хтјели остати анонимни. Писало се из бојазни од каквих рђавих посљедица, од страха пред непријатељем итд. Далеко је више криптограма из времена отоманске управе у Босни. Често је тешко протумачити каквим мотивима се неки писар или неко лице уопште руководило да нешто напише тајним писмом.

Ради илустрације навешћемо неколико примјера криптограма који се односе на Босну, Хум и Травунију од XII до XV вијека. Напомињемо да је мало криптограма из тога времена.

У Сарајеву се 1899. године налазила црквена књига Номоканон, писана уставном ћирилицом. На посљедњем листу књиге има запис тајним писмом који разријешен гласи:

Си божьствены пѣсньць написа се благо(ч)стивои и христолюбивои и прѣвисокои гос(по)ги деспотици кvра еленѣ вь лѣто шести тисоущно ѡсмисьтно седьмдесет деветь.

(»Си божствени пјеснц написа се благочестивој и христољубивој и превисокој гос/по/ги деспотици кира елене в љето шести тисуштно осмистно седмдесет девет.«)

Овај криптограм исписао је Миленко Вукићевић. Ради се о години 6879. од створења свијета, или о 1371. години н. ере. Миленко Вукићевић сматра да би деспотица кира Јелена могла да буде сама Јелена, жена српског цара Душана.[130]

Драгутин Костић, који се нарочито бавио криптографијом, скреће пажњу да је у *Старинама* (XVIII, с. 232) забиљежен на некој књизи криптограм из Босне, написан 1393. године, а који гласи:

ѿ роение сина божиѣ. у. и. г. и. у. и. г.

(»от роение сина божије/г/ 1393. године«).[131]

---

[129] *Костић Драгутин,* Тајно писање (криптографија) у јужнословенским споменицима, Бгд., 1931, 2 и д.

[130] *Вукићевић М. Миленко,* Из старих Србуља, ГЗМ, 1901, јануар——март, 31—32. На истом мјесту Вукићевић (стр. 32) наводи да се у цитираном Номоканону налази и сљедећи тајни запис:

ф о ѕ р ф й ѱ ѯ ѱ ѯ т ъ ж ӡ і є в к ѧ р м ӡ ѣ ъ.

Ако се овом криптограму додају ријечи исписане црквенословенским писмом и језиком, онда криптограм са ове двије посљедње ријечи гласи: »Сиу книгу прочитах аз грешни Христифор житомислич.«

По Драгутину Костићу који цитира Константина Филозофа, долазила би у тајној буквици најприје писмена позајмљена из грчког алфабета, а онда она »што одговарају нашем језику« (»приобретена сут нашем језику«). Упор. *Костић Д.,* Тајно писање у споменицима српским, стр. 149.

[131] *Костић Д.,* Тајно писање у споменицима српским, 143.

Као илустрацију криптографије у Босни и Хуму навешћемо и два криптограма који се налазе у *Чајничком еванђељу* (XIV—XV в.) и у *Рукопису крстјанина Радослава* (средина XIV в.).

У Чајничком еванђељу налази се на стр. 89. сљедећи версо запис написан тајном буквицом. С друге стране је већи запис који садржи одломак из Јовановог еванђеља. Одломак са 89. стр. гласи:

смерено метание

сме

а б в г д е ж з ї и к л м н о

смерном = = = п р с т у ф х w ω

На крају записа је азбука која служи као кључ за читање. Писмо је у основи глагољско, али су нека слова деформисана (б, п, ж, к, з, а затим полувокал). Друга слова су обична ћирилска (ꙗ ю ч ї ѿ).

Овај запис је према Штефанићу писан »необичним писмом«, а садржи одломак из Јованова еванђеља (XV, 17—20).

Запис је публиковао Јагић 1903. године у расправи Analuta Romana (Archiv f. slav., Phil. XXV, 35). Откако је објављен није пружао повјерење у палеографске закључке док Петар Момировић није публиковао фотографски снимак записа у *Нашим старинама* (Сарајево, III, 1955, стр. 174).

Палеографском анализом Штефанић је констатовао да запис представља »красан примјер дегенерације једног писма«, у овом случају глагољице, »које се није даље развијало, јер је остало без органске везе са ширим подручјем његове употребе. Органски предлошци овога писма престали су органски живјети у XIII стољећу«.[132]

Писмо записа у Чајничком еванђељу, закључује Штефанић, било је неорганско и артифицијелно, пошто се глагољско писмо у Босни послије XIII стољећа није више даље развијало, што значи није било опћенито уобичајено (allgemein üblich), *него је служило само појединачно у криптографске сврхе* (подв. В. Б.).[133]

---

[132] *Штефанић Вјекослав*, Глагољски запис у Чајничком еванђељу и у Радослављеву рукопису, Зборник Хисторијског института ЈАЗУ, вол. 2, Згб, 1959, 5—6. У прилог свога мишљења Штефанић наводи неколико примјера из Босне и Херцеговине. Нпр. »Претпоставља се да је више ћирилских текстова преписано с глагољице из прве или старије руке (па и Мирослављево, Хвалово и Никољско еванђеље). У глагољском тексту су потврђена ћирилска слова (нпр. већ у Михановићевом одломку апостола) и у ћирилском тексту глагољска слова (нпр. већ у Хумачком натпису што га је Марко Вего описао и датирао у XI стољеће). Али, Гршковићев апостол не познаје мијешање ових писама, а не позна га ни споменути одломак Мисала који вјероватно потјече из Босне.«

[133] Ибид., 14—15.

И запис у *Рукопису крстјанина Радослава* је написан азбуком са карактеристичним словима. Тај запис је из Павлове посланице Титу (II, стр. 12—13).

Глагољска слова овога записа упућују на предлошке чак из почетка XII стољећа, а међутим ту се употребљава старо округло М и назални знак ε. И овдје постоје деформације слова које се разликују од оних у Чајничком еванђељу. Од ћирилских слова потврђена су без сумње: ѿ и Ү.

На основу тих чињеница Штефанић тврди да оба ова глагољска записа не одражавају неко посебно писмо, него почивају на изумрлим формама. Из тога се може закључити да у средњовјековној Босни глагољско писмо нити се послије XIII вијека органски развијало, нити се употребљавало.[134]

5. ЛАТИНИЦА И ГРЧКО ПИСМО У БОСНИ И ХУМУ ОД XII ДО XV ВИЈЕКА

Међу бројним повељама дубровачког, кермендског, млетачког и других архива, нисмо пронашли неки документ из Босне и Хума од XII до XV вијека писан латиничким писмом и на народном језику.

Међу повељама државне канцеларије и канцеларија босанске и хумске властеле од XII до XV вијека, свега је пет од 72 повеље које су писане латинским језиком и писмом. Двор је, свакако, имао људе и за дипломатску преписку на латинском, талијанском и другим језицима.

Уговор кнеза хумског Мирослава са Дубровником из 1190. године писао је ђакон Марин, кога смо напријед поменули. За њега Чремошник каже да спада међу најзанимљивије писаре латинског писма међу Јужним Словенима.

И латинску повељу, према Чремошнику, писао је католички свештеник Barnabay Thomas. На двору краља Твртка I налазио се и босански католички викар фра Франческо Фиорентинац.[135]

Судећи по изворима који су нам данас познати, у државној канцеларији нема помена о употреби грчког писма у дипломатске сврхе. Грчко писмо се у Босни од XII до XV вијека врло ријетко налази. На реверсу печата кнеза Мирослава налази се грчки натпис, затим један запис против урока на оловној плочи из Ходбине код Мостара, дијелови на једном ћирилском кодексу (Београдски апостол).[136]

---

[134] Ибид., 15.

[135] *Чремошник Г.*, Босанске и хумске повеље, ГЗМ, 1948, бр. 1, с. 130, и ГЗМ, 1950, бр. 6, 106. Станојевић наводи да је Херцег Стјепан на своме двору за своју дјецу и унучад имао нарочитог учитеља за латински језик и писао: *Станојевић С.*, Студије о српској дипломатици, Бгд, 1953, Глас, CLVI, 56.

[136] Анђелић П., о. ц., 509.

III ДИО

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА ПОД ВЛАШЋУ ОСМАНСКЕ ИМПЕРИЈЕ (1463—1878. ГОДИНЕ). РАЗВИТАК ПИСМЕНОСТИ И ОПИСМЕЊАВАЊЕ СТАНОВНИШТВА У ТОМ ВРЕМЕНУ

I ПОГЛАВЉЕ

1. ОПШТИ ПОГЛЕД НА ПРОСВЈЕТНУ ПОЛИТИКУ ОТОМАНСКЕ УПРАВЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ДО КРАЈА XVIII ВИЈЕКА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА РАЗВИТАК ПИСМЕНОСТИ И ОПИСМЕЊАВАЊЕ

Развитак писмености и описмењавање становништва у Босни и Херцеговини под отоманском (у даљњем тексту — турском — нап. аутора) владавином дат је овдје у два дијела. Први сеже од пада ових земаља под турску власт до краја XVIII вијека, док други, у коме су се први пут спроводиле просвјетне реформе без обзира на конфесионалну припадност становништва, обухвата период XIX вијека до окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске 1878. године.

Пад Босне и Херцеговине под турску власт значио је велику прекретницу у цијелом политичком, економском и културном животу Босне и Херцеговине. Народ је изгубио своју државу, а с њоме и своју државну самосталност, али у њему непрекидно тиња, а каткад ће доћи и до јачег и реалнијег изражаја, тежња за ослобођењем. До тога времена доживјеће још једну, мада краћу окупацију.

Турска управа је рачунала на могућност отпора покореног становништва, због чега је од почетка предузимала смишљене, ефикасне и енергичне мјере да потчињавањем и покорношћу пригуши и сузбије сваку тежњу која је у себи садржавала ослободилачки циљ. Тој сврси је подредила и сва културна стремљења, успијевајући да их сажме у оквире који су одговарали њеним интересима. А циљеви турске државе дуго времена су били освајачки а правац им је био Запад. Становништво Босне и Херцеговине, иако издијељено на владајући и државотворни елеменат и на у много чему обесправљени елеменат (хришћанску рају), готово је колективно (свако на свој начин) морао да потпомаже

реализовање турских државних циљева (војници, мартолози, спахије, војнуци, земљорадници итд.).

Хришћанско становништво (православни и католици) окупљали су се око својих црквених организација. Црква је за Србе »у првом вијеку турске владавине остала поред народне предаје једини политички и национални организам који је обесправљени народ још увијек повезивао са прошлим временима државне самосталност и подгријавао му наду у ослобођење.«[1]

Босанска православна црква била је, послије охридске, под јурисдикцијом пећке патријаршије. Своје циљеве она је идентифицирала са циљевима цркве у Србији. Управљачи цркве морали су се сналазити у разним приликама, а турске власти су према њиховом подешавали и своје држање. Тако се већ почетком XVI вијека могла у Босни да појави прва штампарија босанских Срба у Горажду, штампарија Божидара Горажданина. Негдје у XVI вијек сежу и прве вијести о српским школама које ће надомјестити самоучко и манастирско описмењавање. Православна црква доћи ће у прилику да турска власт према њој постане и нетолерантна (послије укидања Пећке патријаршије 1776), па је осјетила, а и народ с њом, сву оштрину и суровост турских власти. У таквим приликама стагнира и писменост, која је зависила поред осталог и од прилика у којима се налазило само Турско Царство, као и од појединих владара, њихових успјеха и неуспјеха у ратним походима. Увијек је било силника који су дјеловали мимо државе због чега се, и у временима бољих односа са турским властима, писац записа тужи на тешко стање и тешке прилике у којима народ живи.

Феудални систем средњовјековне босанске државе, о коме још увијек мало знамо, а који је сам по себи представљао потчињеност народних маса, Турци су замијенили својим војно-феудалним поретком. Као и домаћи, погодовао је онима који су подупирали војнички турске освајачке циљеве, а за народне масе остао је терет. Он ће остати у својој бити такав све до времена аустроугарске управе, мада ће за народне масе у доба турске управе постати још тежим кад феудалци почну читлучење, односно претварање кмета у закупника. Десило се то под крај турске владавине у Босни и продужило свој живот и у доба аустроугарске управе. Томе терету, тој социјалној потчињености није мање-више нико избјегао. Највећи терет су подносили Срби, као у то доба најбројнији дио становништва, затим Хрвати, а у мањој мјери и Муслимани.

У вријеме оснивања српских школа у XVI вијеку почиње и активна дјелатност црквених општина, заједница, у којима је црква имала главну ријеч, али и грађани као чланови општина.

---

[1] *Кајмаковић З.*, о. ц., Цитира: С. Петковић, Зидно сликарство, 26.

Градови ће се под турском влашћу развијати, а с њима и привреда у коју постепено улази и хришћански елеменат. У тешким приликама настаје борба за писменост, што се види из многих записа на страницама црквених књига, који свједоче о великом цијењењу писмености у народу. Село је врло тешко подносило терет турске управе, поготово што је било одсјечено од града, а као такво остало је још дуго времена.

Босански Хрвати су се у вријеме турске владавине често налазили у далеко тежим приликама него Срби. Били су оријентисани на фрањевце, који су живјели у релативно малом броју самостана, удаљених од већих градских насеља. До краја привржени фрањевцима, који су се послије пада Босне под турску власт, упркос разних неприлика са којима су се сусретали, знали увијек добро снаћи (»адхнама« 1463. и сл.), босански Хрвати су каткад по савјету фрањеваца улазили у политичке акције које су Турци сматрали непријатељским (акција мађарског краља Матије у Јајцу 1465, догађаји у вези са провалом аустријског војсковође принца Еугена Савојског 1697. године и сл.). То је одводило католички елеменат у миграције и умањивало њихов број у Босни. Турске власти или војска којој би то било стављено у задатак чинила је разне неприлике фрањевцима, па су фрањевачки самостани паљени и рушени, а фрањевци убијани. Премда у малом броју, и босански Хрвати ће се постепено укључивати у привреду као и Срби, иако у прво вријеме на ограничен број заната. Фрањевци успијевају да обнове самостане, а почетком XVII вијека они ће почети да објављују (штампају) своју црквену литературу ћирилским писмом и на народном језику.

Потребно је овдје уз пут споменути да се у Босни и Херцеговини убрзо послије пада ових земаља под турску власт помиње народ Срба и Хрвата. Људевит Басано, који је по налогу римског папе путовао 1550. године по Босни, што значи свега 87 година послије освојења Босне, каже у свом извјештају да су »у Босни људи врло здрави и врло снажни ... Они се данас називају Србима, Хрватима и Илирима« (... »in bosna sono huomini valentissimi e robustissimi. Questi sono hoggi chiamati Serviani, e Chrovati et Illyrii«).[2]

Према Матасовићевим Фојничким регестама, Турци по заузимању Босне имају за Србе у Босни назив »серф«, »serfmillet« (Срби, српски народ, српски и румијски = римски — попови).[3]

Курипешић је у Рогатици видио 1530. године надгробни камен (стећак) »Paulovitz von Radosel«, кнеза овог краја Горње

[2] *Матковић др П.*, Путовање по Балканском полуострву у XVI стољећу Bartula Georgievitza (Гргичевића) и Ljudevita Bassana 1550. године.

[3] *Матасовић Јосип,* Фојничка регеста, СКА, Споменик, Бгд, 1930, стр. 109 (извод из регеста год. 1561). Френска (католичка) вјера, исто дјело, стр. 112.

Босне, који је имао »натпис на српском језику и српским словима« (»ist ein geschrift im Surfischer sprach und buchstaben gehaven ...« Упор. Курипешић Б., о. ц., лист 13). Ради се вјероватно о босанском војводи Радославу Павловићу (1390—1441), сину Павла Радиновића. Радослав Павловић је поред требињске и других области имао у својој власти и крајеве до Дрине са Добруном као главним мјестом.

Турско Царство је било на врхунцу своје моћи за вријеме султана Селима I (1512—1520) и Сулејмана II Законодавца (ел Кануни) или Величанственог (1520—1566), који је послије мохачке битке (1526) био продро до Беча (1529). У његово је вријеме био велики везир Мехмед-паша Соколовић, који је поставио свога брата или рођака за пећког патријарха (1557), па је тако обновљена пећка патријаршија, а писменост и преписивачка дјелатност у Босни су били у полету, јер је православна црква у Босни била под јурисдикцијом ове патријаршије.

Од друге половине XVII вијека слиједи слабљење турске централне власти, а од 1683. године почиње опадање офанзивне снаге турске војске послије пораза код Беча.

У вријеме када је турска централна власт била нарочито јака, издата је канун-нама Босанског санџака 1530. године, која садржи врло строге законске одредбе према којима хришћани не смију без дозволе не само градити нове цркве него не смију ни старе и порушене обнављати и поправљати. Сваки такав објекат подигнут без посебне дозволе из Цариграда морао је бити одмах порушен. Канун-нама садржи и друге појединости, као што су ширина и дужина цркве и сл. Свака наново саграђена или обновљена црква морала је бити заведена у државни дефтер.[4]

И поред овако стриктних наредби, ипак је у XVI вијеку највише саграђено и обновљено православних цркава и манастира нарочито у Херцеговини.

Исламизација домаћег босанског становништва представљала је прекретницу у културном развоју, а посебно у вези са писменошћу становништва Босне и Херцеговине, јер ће исламизирано становништво почети да се служи арапским писмом, које ће бити прилагођено народном српскохрватском језику.

О питању исламизације наука још није рекла своју одлучну, да не рекнемо посљедњу ријеч, због чега ћемо се овдје ограничити само на оне елементе тога питања који су уже повезани са писменошћу.

Различита су мишљења како је спровођена исламизација: присилно или добровољним преласком на ислам. Главни извори за проучавање овога питања су турски и латински извори, за-

---

[4] *Ђурђев Бранислав,* Канун-нама босанског санџака 1530. године, ГЗМ, нова серија III, Сарајево, 1948, 280.

писи и натписи, путописи из тога времена, као што је цитирани Курипешићев путопис итд.

Карактеристично је да записи на листовима црквених књига углавном говоре о добровољном прелажењу православних на ислам, а некад се о томе уопштено изражавају, премда у традицији има, мада ријетко, примјера о присилној исламизацији (народна пјесма о ђакону Авакуму). Под присилном исламизацијом замишљамо превођење на ислам путем силе: физичког мучења, убијања и сл. Таквих примјера не налазимо у записима нити у мемоарима. Није ријешено ни питање: како су и које су конфесије примале ислам, чиме су биле руковођене? Неријешено је и питање вјерника цркве босанске, који се у изворима послије пада Босне под Турке спомињу једино по својим свештеницима крстјанима. Знамо да је старјешина цркве босанске гост Радин три године послије пада Босне под Турке (1466) био са православним милешевским митрополитом Давидом један од три свједока за извршење тестамента Херцега Стјепана, који је такође сматран патареном, а који је још 1454. године подигао православну цркву у Горажду, која и данас постоји (упор. Ћоровић В., Хисторија Босне, 509 и 585).

Недим Филиповић, који проучава ова и слична питања у вези са падом Босне под турску власт, побија Ћ. Трухелку, који тврди да су масу која је прелазила на ислам представљали богумили, како он редовно назива вјернике цркве босанске. Филиповић на основу турских докумената тврди да се исламизација односи како на православне тако и на католике, мада су ови посљедњи »релативно мало« прелазили на ислам.[5]

Сљедећа два записа на православним црквеним књигама говоре о добровољном или уопште о прелажењу на ислам.

Неки Марко Требињац пише већ 1509. године на црквеној књизи Октоиху:

. . . и мнози никымь же мучими одступише ѿ православиа и присташе кь вѣрѣ ихь).[6]

(» . . . и многи које нико није мучио одступише од православља и приђоше њиховој вјери«).

У једном се запису из 1517. године, који се односи на Сарајево, каже на почетку: »Заврши се ова књига год. 7025. (1517) од постанка свијета, мјесеца априла 18. дана у мјесту Врхбосни, званом Сарајево«, а онда:

---

[5] *Филиповић Недим,* Осврт на неке проблеме историје Босне и Херцеговине, Преглед, Сарајево 1953, бр. 2, 92—93.

[6] *Стојановић Љ.,* Стари српски записи и натписи, I, бр. 404, с. 125. Запис је исписан из неке књиге у манастиру Савини (Шематизам Епархије бококоторско-дубровачке 1899).

. . . ТОГДА ВО ТЬѤ ДНИ ВЬ ТОИ ꙀЕМЛЫ БѢШЕ ВѢЛИКОЕ ОУМНОЖЕНЇѤ АГАРѢНСКЫХЬ ЧЕДЬ, А ПРАВОСЛАВНЇЕ ВѢРИ ХРИСТЇАНЬСКЫѤ ВЬ ТОЖДЕ ꙀЕМЛИ ВЕЛИКОѤ ОУМАЛѤНЇЕ.[7]

(» . . . тада тих дана у тој земљи је било велико повећање агарјанске дјеце, а православне хришћанске вјере у истој земљи велико смањење.«) (Назив »агарјанска дјеца« је увредљив израз за припаднике ислама — нап. аутора).

Према Адему Ханџићу, који је проучавао исламизацију у Босни на основу турских докумената, крајеви у сјевероисточној Босни на линији Сребреница—Бановићи—Босна—Сава па на сјевер били су 1528. године »у цјелини готово насељени православним српским живљем« (Кајмаковић З., о. ц., 120, нап. 2).

Проучавајући исламизацију у бијељинском крају, а тај крај спада у поменути регион, Ханџић на основу турских извора истиче да се »процес исламизације у Босни и Херцеговини развијао много брже него што је то био случај у другим нашим покрајинама и ишао одмах у ширину захватајући како градска тако и сеоска насеља. За ту појаву постојали су дубљи политички, друштвени и економски разлози који се објашњавају стањем и приликама које су Турци код нас затекли. О насилној исламизацији, како се на Западу некада озбиљно писало, нема трагова у вјеродостојним изворима ни за једну од наших покрајина. Османско друштвено уређење свакако је дјеловало на своју околину у правцу ширења ислама, али примјена било какве силе била би у опречности изричито исламским принципима вјерске толеранције. Преласком на ислам, нови Муслимани су самим тим долазили у повољнији положај као припадници владајуће вјере. Ширење ислама праћено је муслиманским култним и културно-просвјетним објектима, у касабама џамије, а онда и по селима. Тиме је у наше крајеве на широком плану продирала османска материјална култура.« Карактеристична је Ханџићева констатација да је углавном млађа генерација прелазила на ислам, а родитељи су остајали у старој вјери. Наводи цио низ примјера: »Махмуд син Радоњин, Јахја син Војинов, Хусеин син Иванов итд.«[8]

---

[7] Ибид., I, бр. 427, Запис у рукопису манастира св. Тројице код Пљеваља.

[8] *Ханџић Адем,* Постанак и развитак Бијељине у XVI вијеку — Прилог историји насеља и исламизације у сјевероисточној Босни. Прилози за оријенталну филологију XII—XIII свеска, Сарајево 1968. О томе каже Н. Филиповић: »Само мали број домаћих феудалаца ставио се на страну освајача и активно с њима сарађивао. Турци су од њих начинили *спахије,* давши им извјесне привилегије (тимаре и зијамете). Већ половином XVI вијека опада број тимара хришћанских спахија да би их у босанском ејалету током XVII вијека посве нестало. Многи од њих су прешли на ислам. (Упор. *Недим Филиповић,* Босна и Херцеговина од XV—XVIII вијека, ЕЈ, II, 124; Филиповић Недим — Бого Графенауер, Босански пашалук,

У прилог Ханџићевих тврдњи ишао би вјероватно примјер који је забиљежио Перо Слијепчевић. На једној малој каменој плочи која се налазила на зиду муслиманског гробља пред селом Грачаницом (код Гацка у Херцеговини) био је сљедећи натпис: А СЕ ЛЕЖЕ ДВА | МИЛШОЕВИЋА | АЛИЋА И ЮСУПЬ | И ТОИ ГРАДИ БГДАНЬ | КОВАЧЬ СО УСЕ | МЬ.[9]

Слијепчевић је то овако прочитао: »А се леже два Милшое(оше?)вића Алија и Јусуп и тои гради Б(о)гдан к(о)вач со Усем«.

Поменули смо мишљење Недима Филиповића да је исламизацијом било обухваћено релативно мало босанских католика. Вјероватно су се фрањевци послужили »адхнамом«, а и Курипешић наводи да су католици задржани у старој вјери. Фра Мијо Батинић говори да су се фрањевци енергично одупирали исламизацији, па с тим у вези помиње рушење самостана и убијање редовника од стране Турака. Додаћемо да је ту било и других разлога чисто политичке природе.[10]

Бенедикта Зелић-Бућан из Сплита, која је обрађивала »Босанчицу у средњој Далмацији« (Сплит, 1961), пише да је »босанчица употребљавана у Далмацији још од XIV вијека и да су традицију наставили босански фрањевци, који долазе са избјеглим народом у ове крајеве у другој половини XV вијека«. Зелићева наводи да су о томе сачувана документа у самостанима у Заострогу, Макарској, Живогошћу, Имотском и у Архиву бискупије.[11]

Исламизација је на селу, према Н. Филиповићу, текла лагано и са пуно обзира. У другој половини XV вијека дошло је »до

Историја Југославије, II, с. 548; упор. такође: Богићевић Војислав, Властеоска породица Милорадовић—Храбрена у Херцеговини, ГЗМ, 1952, 158.) Поједини феудалци не хотећи примити ислам емигрирали су из Босне и Херцеговине. Такав случај је и са неким из породице спахија Милорадовића-Храбрена, чија је задужбина манастир Житомислић у Херцеговини. Михаило Милорадовић емигрирао је у Русију, гдје се истакао у рату против Наполеона као руски генерал. Милорадовићи су собом понијели и неке рукописе који имају црквени или историјски карактер. О Михаилу Милорадовићу види: »Бољшаја совјетскаја енциклопедија«, том. 38, под: Михаил Милорадович-Андрејевич. Некропола Милорадовића--Храбрена налази се у Радимљи код Стоца.

[9] *Слијепчевић Перо,* Старо гробље у Гацку ГЗМ, 1928, XL, II св. за историју и етнографију, 58. Слијепчевић сматра, судећи по бројним старим гробљима и многим рушевинама цркава, да је Гатачко поље уочи доласка Турака морало бити у XIV и XV вијеку доста густо насељено. О стећцима у народу нема никаквих традиција. Народ их назива »грчким гробљем«. По термину »ковач« (клесар) Слијепчевић сматра да се у овом случају ради о раној исламизацији.

[10] *Батинић фра Мијо,* Фрањевачки самостан у Фојници, 25 и 62. Батинић наводи да је турски високи службеник емир, са службом у Коњицу писао да »не може бити говора о подпуном покорењу народа у Босни, док су узгор фрањевачки самостани«.

[11] *Зелић Бенедикта-Бућан,* Босанчица у средњој Далмацији, Сплит, 1961, Прилог 3. свеску издања Хисторијског архива у Сплиту, с. 16.

великог скока исламизације, па ипак претежан број сељачког становништва остаје у старој вјери«. Међутим »XV вијек и прве деценије XVI вијека претвориће муслиманску мањину у већину босанског становништва.«[12]

У току XV вијека на 25.068 хришћанских кућа у Босанском санџаку забиљежено је 4485 муслиманских кућа.[13]

На крају ћемо додати, о чему ће касније бити више говора, да се исламизацијом развило и писмо српскохрватског језика арапским словима, тзв. *аребица.*

2. БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИ МУСЛИМАНИ И ШИРЕЊЕ ПИСМЕНОСТИ МЕЂУ ЊИМА ОД ПАДА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ПОД ТУРСКУ ВЛАСТ ПА ДО КРАЈА XVIII ВИЈЕКА

Дотрајавање ћирилске писмености међу исламизираним становништвом Босне и Херцеговине

Послије пада Босне и Херцеговине под турску власт ћирилица је међу становништвом Босне и Херцеговине као писмо свакидањих потреба продужила свој живот. Ћирилицом (брзописном) се служе не само привредници него и исламизирани босански феудалци, служи се и православна црква у свом пословном општинском животу, па чак и муслиманско становништво у вјерске сврхе. Брзописном ћирилицом се служе и босански Хрвати католици, а она ће постати и писмо њихове вјерско-популарне књижевности. Ћирилица се налази и на надгробним споменицима исламизираних хришћана и сл.

Људевит Басано, кога смо напријед поменули, путујући 1550. године по Турском Царству, па и по Босни, наводи како се »турски свештеници служе писмом словинским, оним што Словини зову *буквица* (Buchwiza) и ћирилица (chiurilica, chililiza)«.[14]

Овај период у односу на развој писмености могао би се назвати прелазним, јер турске власти одмах по освојењу Босне отварају дјечије муслиманске почетне школе чисто вјерског карактера (сибјан-мектеби), гдје се учи арапско писмо као писмо Кур'ана, књиге која садржи сва основна начела исламске религије. Турске власти су пошле убрзо и даље и почеле радити на томе да исламизирано становништво прихвати арапско писмо преудешено за народни, односно српскохрватски језик. Све је то ишло, додуше, доста споро; прилагођавање новом и одрицање од старих традиција није било лако, али су ипак постигнути

---

[12] ***Филиповић Недим,*** Специфичност исламизације у Босни и Херцеговини, Преглед, Сарајево 1968, Ванредни број, 28.

[13] ***Филиповић Недим,*** Босна и Херцеговина, цит. у нап. 168, с. 115.

[14] *Матковић др Петар,* о. ц., 132.

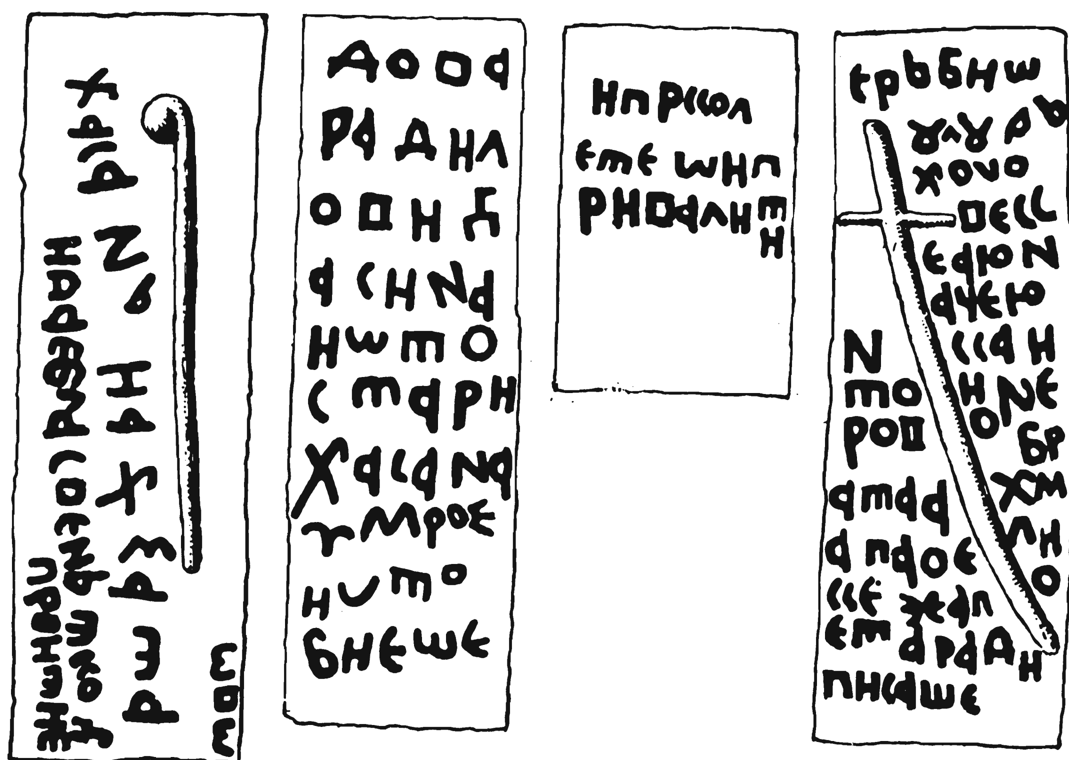
извјесни резултати, јер је прелаз са ћирилице на ново туђинско писмо био тежак. Проћи ће дуго времена а ћирилица ће се употребљавати и на Порти у Цариграду, употребљаваће се на дворовима феудалне властеле, босанских војвода и крајишника и босанског санџак-бега.

Напријед смо цитирали један примјер гдје се види стара брзописна ћирилица на једном натпису у Херцеговини, а овдје ћемо цитирати још неке.

У селу Чадовини, у рогатичком крају у Босни, постојао је надгробни споменик (нишан) из друге половине XV вијека. Ради се о неком Хасану Радиловићу, коме синови подижу споменик. Натпис гласи:

ХАСАНЬ Н АХМАТЬ ДЬ□А РАДНЛО□НЋА СННА СТАРН ХАСАНЬ ȢМРО Е... БНЕШЕ ЕРЬ БНѠ ҮО□ЕІС СА ЮНАҮЕЮ. Н ЊЕГО□Ь БРАТЬ АХМАТ □ЕЛНІСЕ ЖАЛОСТН РАДН ПНСАШЕ Ѡ□Ѡ. Н ДА Е БЛАГ̃С□ЕНЬ ТІСО ЋЕ ПРОНТН Н ПРОІСЛЕТ ІСѠН ПРН□АЛНТН.[15]

(»Хасан и Ахмат два радиловића сина стари хасан умро е ... биеше ер био човек са јуначеју. И његов брат Ахмат велике жалости ради писаше ово. И да е благ(о)с(о)вен тко ће проити и проклет кои привалити«.)

Турски период у Босни и Херцеговини (1463—1878). Ћирилски натписи на нишану (надгробном споменику) браће Радиловића у Чадовини код Рогатице (XV или поч. XVI вијека)

Натпис није значајан само због карактеристике ћирилског писма са архаичним знацима (Н, ІС, Ү, □, Ћ) него и због слич-

[15] *Скарић Владислав,* Гробни натпис браће Радиловића у Чадовини, ГЗМ, 1927, 195. Тачно прочитао М. Вего, Зборник IV, бр. 217.

Narodna „Peta... Ban...

ности са натписима са стећака на којима се такође налазе благослови за оне који прођу поред гроба и не дирају га, а проклетства за оне који би имали намјеру да поруше надгробни споменик (»... и проклет кои /ће га/ привалити«). Што се самог писма тиче карактеристична је скраћеница (титла) на ријечи »благословен«.

На сличан начин исписан је ћирилицом и надгробни натпис на нишану исламизираних Бранковића из Рогатице у Босни.[16]

На Порти у Цариграду постојала је у прво вријеме послије освајања Босне »словенска«, што значи ћирилска, канцеларија у којој су израђивани царски фермани и вођена разна преписка са Дубровником и исламизираним босанским феудалцима. Трухелка наводи да те »словенске канцеларије« раде у Цариграду од времена султана Мурата (мисли на Мурата II, 1421—1451 — В. Б.) до султана Сулејмана Законодавца (»ел Кануни« — 1495—1566). Ту дијаци пишу фермане који се отпремају у Србију, Босну и Дубровник. Дубровник је од Порте из Цариграда добио прво писмо писано арапским писменима и на турском језику 1477. године. На писму је у Дубровнику начињена забиљешка да је било тешко наћи човјека »који је знао читати и писати турски« (... »qui scit legere et scribere in turcho«).[17]

Назив *дијак* за писаре задржан је и у канцеларијама исламизираних босанских феудалаца. На једном писму Хамза-бега, херцеговачког санџак-бега, стоји написано: »По заповиеди господара ми Хамза-бега, ја Радоја диак ово написах.« Писмо је написано 1473. године.[18] Овај запис се налази у Рјечнику ЈАЗУ и подудара се са Чремошниковим наводом у »Босанским и хумским повељама«, гдје се овај дијак назива Радивој.[19]

И војвода Иса-бег имао је два дијака, оба хришћанина, који су се раније називали канцеларима (канжиљери): Херака Вранеша и Михаила.[20]

У Дубровачком архиву налази се велики број ћирилске преписке исламизираних босанских и херцеговачких феудалаца, а такође и грађанских лица, и то све до краја XVIII вијека. Ту је и писмо Ахмеда Херцеговића (1459—1518), најмлађег сина Херцега Стјепана Косаче. Писмо је упућено Дубровачкој Републици

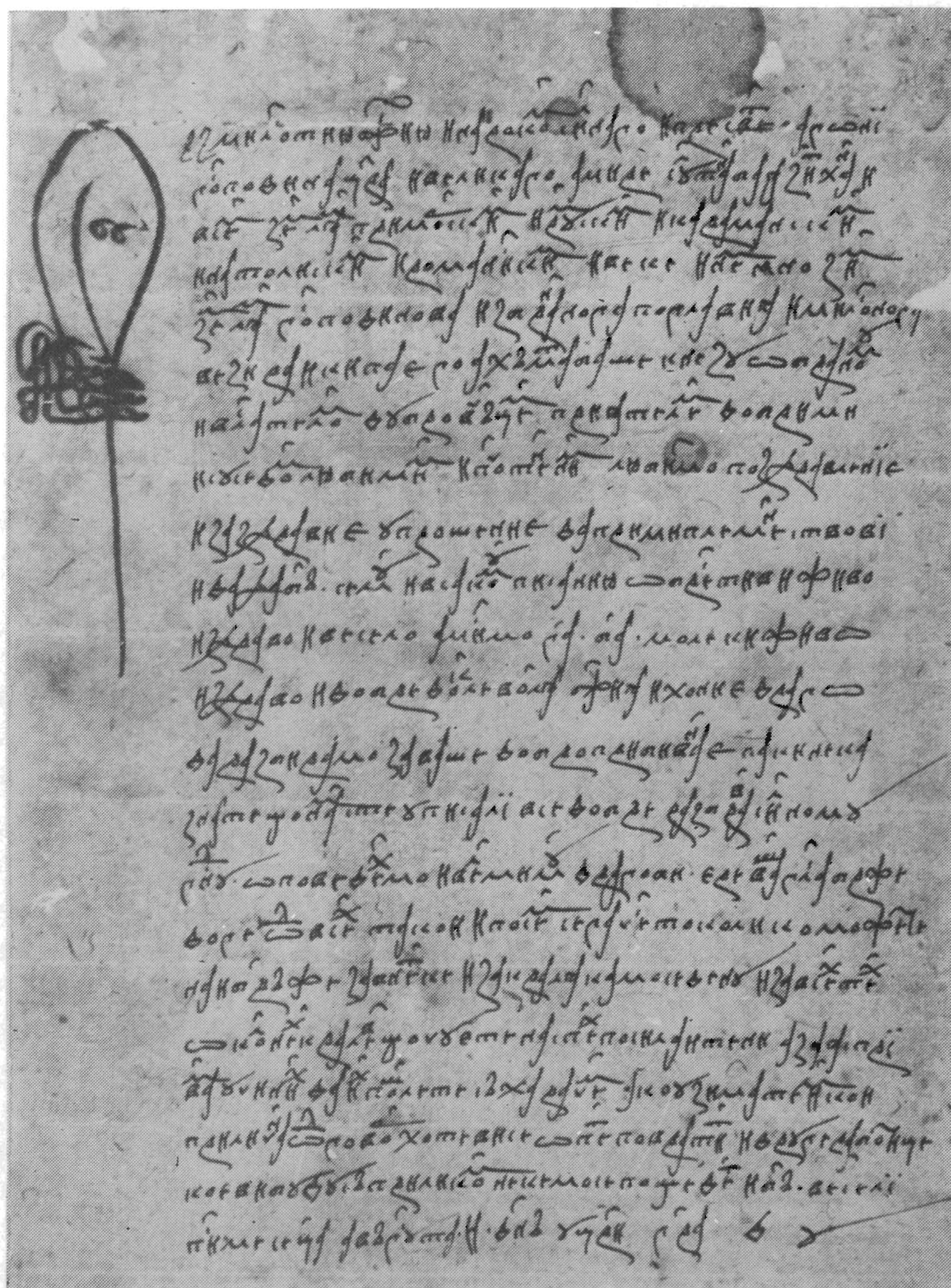
[16] *Пач др Карло* (Patsch Carlo), Из плеваљског санџака, ГЗМ, XXI, 1909, 119.

[17] *Трухелка Ћ.*, Турско-словјенски споменици, ГЗМ, 1911, 315. За вријеме везирства Мехмед-паше Соколовића (1566—1579), односно за владања султана Селима II (1566—1574) на двору у Цариграду је српскохрватски језик био један од дипломатских језика (*Милан Васић,* Мехмед-паша Соколовић, ЕЈ, књ. 7, 1968, с. 427).

[18] *Рјечник хрватског или српског језика,* ЈАЗУ, Згб, II, 956.

[19] *Чремошник Г.*, о. ц., ГЗМ, 1951, бр. 76.

[20] *Трухелка Ћ.*, о. ц., 317.

Писмо султана Бајазита (1389—1402), писано брзописном ћирилицом, кнезу и властели дубровачкој (крај XIV в.)

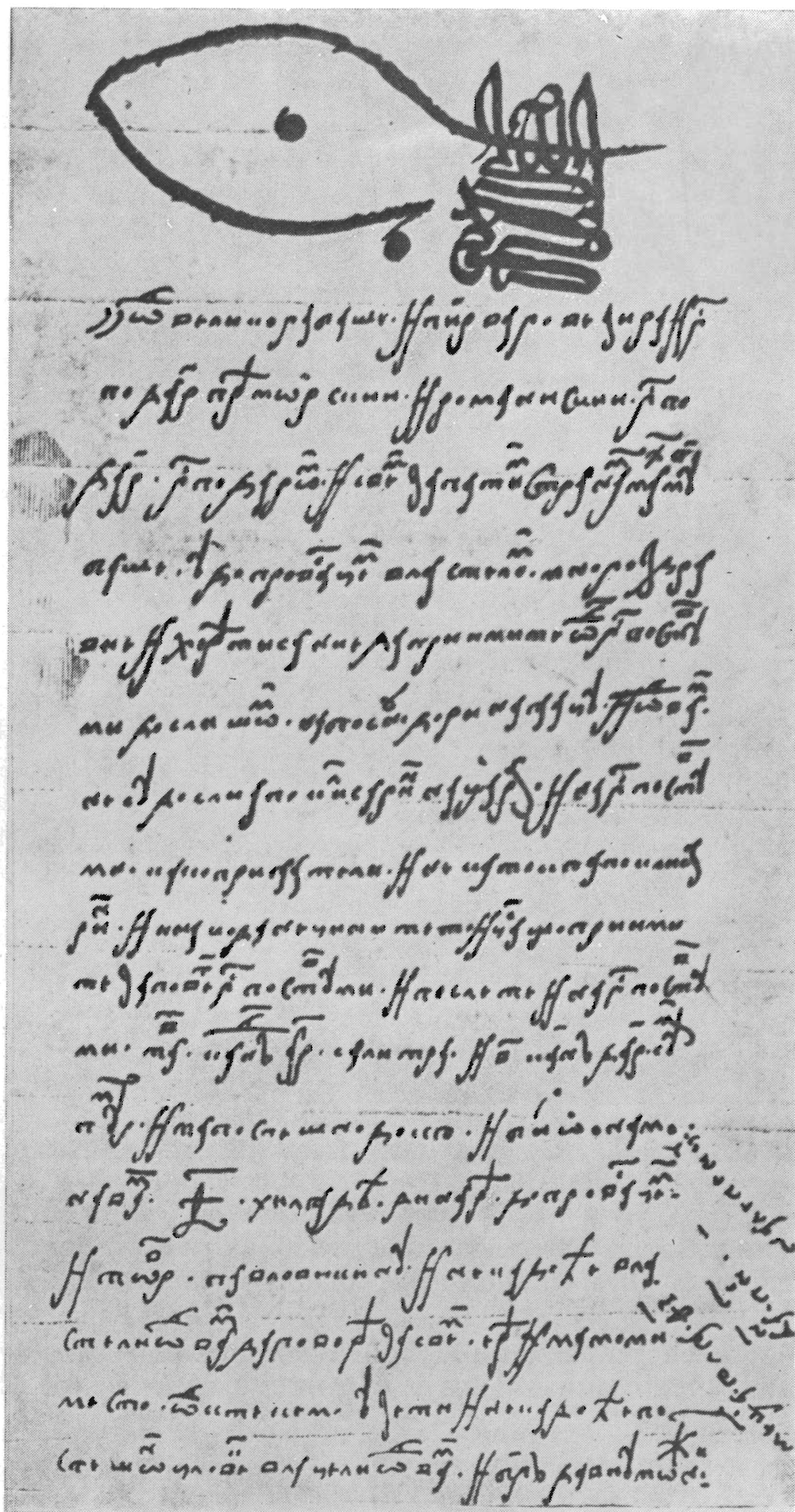
1503. године. Затим се налазе писма Ибрахим-паше од Требиња, Касум-паше и Омер-паше, дефтердара босанског (XVII в.), и многих других.[21]

У ћирилској преписци Дубровачког архива има доста примјера гдје Муслимани називају ово писмо *српским*. Ф Ефендић

---

[21] *Изводи из необјављених исписа* из ћирилске преписке Дубровачког архива XV—XIX в.: бр. 1941, фо LVIII; бр. 1942, фи LIX; бр. 1948, фо IX (А, Б, Ц). Исписе правио В. Богићевић.

Ћирилску преписку су досад проучавали и објављивали је: Глиша Елезовић, Петар Колендић, Г. Чремошник, др Ф. Ефендић, др Карло Ковач, Х. Капицић, Трухелка Ћ. и други.

Писмо Мехмед-паше од 19. јуна 1463, којим јавља султану да је освојен град Јајце. Писмо је писано брзописном ћирилицом (дипломатска минускула)

цитира писмо Османаге Ризванбеговића из Стоца, писано Дубровачкој Републици 1752. године латиницом, а тражи од Дубровачке Републике да му се одговор пошаље писан »србским писмом«.[22]

Соловјев помиње да је ћирилица каква се писала у Босни постала званичним писмом у посљедњим павлићанским (богумилским) општинама у Бугарској. У извјештају неког папског визитатора каже се за неког »јеретика Растка« да је покрштен 1646. године и да је знао *српски читати,* што значи да је познавао и брзописну ћирилицу. (»Era in chiamato Rasko cha prima era loro preto *sa leggere in Serviano* e se convertiti et batterata«).[23]

У Дубровачком архиву у фонду за ћирилску преписку »турских команданата и капетана« из 1646—1699. године стоји да је та преписка писана »српским писмом« (»Lettere de comandanti e capitani Turchi *scrite in Serviano* dala limitrofe Provincie Otomane dall' an 1646. al — 1699«, или »Lettere scrite *in serviano* ... dall' anno 1700. al 1799«).[24]

Глиша Елезовић је оштро замјерао Ћири Трухелки, који је из политичке једностраности, избјегавао да у ћирилским документима означи правилно назив језика.[25]

Иначе у ћирилској преписци Дубровачког архива срећемо каткад и друге називе за ћирилско писмо, као: буквица, словинско писмо, chirilica.[26]

Тип ћирилице у поменутој преписци је онај исти канцеларијски брзописни тип какав се среће у преписци у Босни под крај њене самосталности. Што се даље иде према XVIII вијеку, писмо постаје све више неуједначено. Не ради се можда о рукопису дијака, или уопште онога ко пише, него се ради о постепеној графичкој дегенерацији, због чега су често поједина слова нечитљива, из основа промијењена, тако да изгледа да их онај ко пише удешава по својој вољи. Има мијешане минускуле са уставним словима, покушаја па и писања курзивом. Очито се види да је за ову старобосанску ћирилицу опао интерес и да њу систематски потискује у званичној преписци арабица. Дијаци, који су се затекли одмах по паду Босне под Турке у поје-

---

[22] *Ефендић Фехим,* Ћирилска преписка босанских Муслимана са Дубровачком републиком, »Гајрет«, Сарајево, 1939, бр. 13, 236.

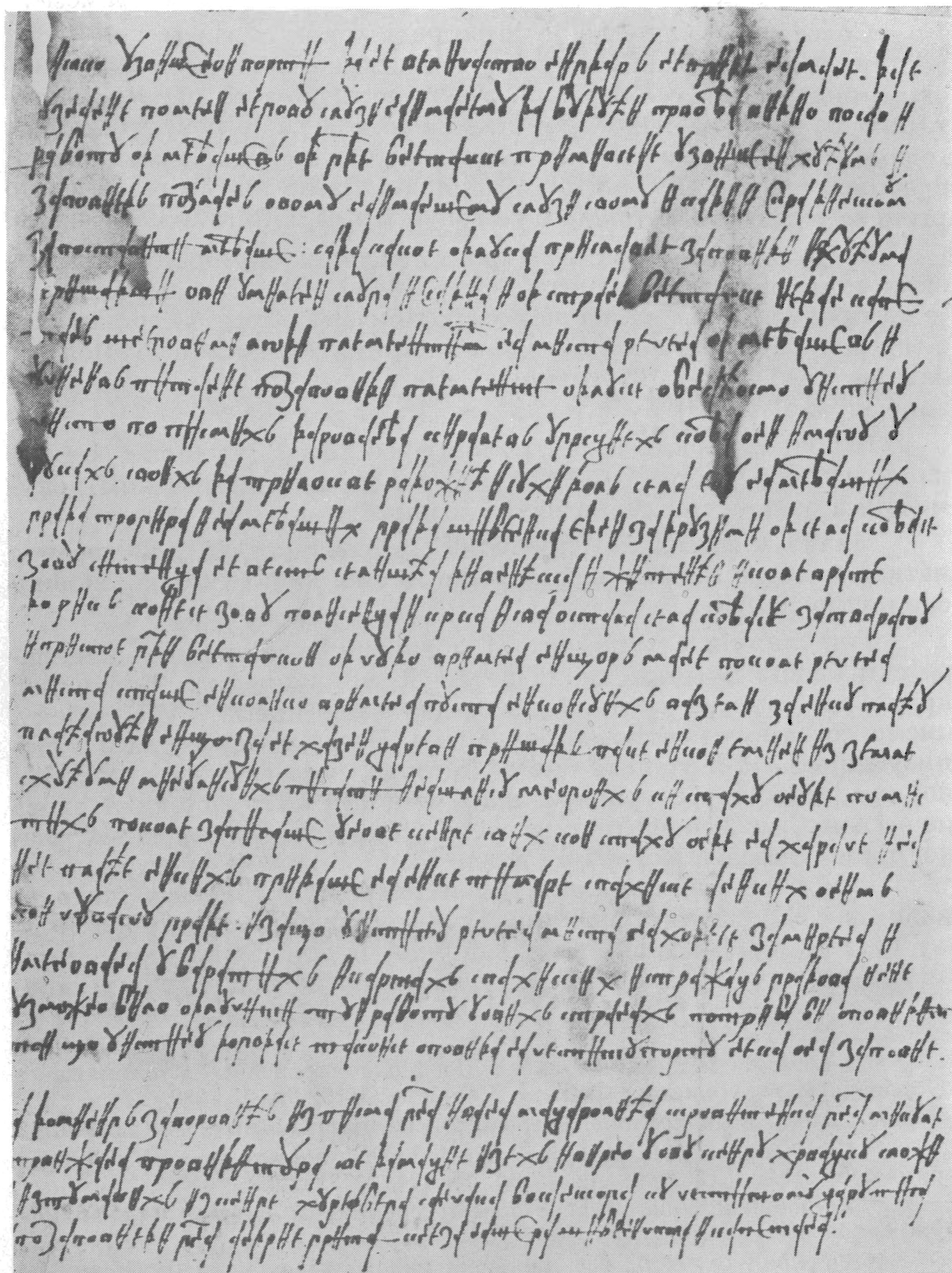
[23] *Соловјев Александар,* Вјерско учење босанске цркве, Згб, 1948, 42.

[24] *Богићевић В.,* Из необјављених исписа ћирилске преписке Дубров. архива: бр. 1941, LIII и преписка бр. 18, 174, 3278 итд.

[25] *Елезовић Глиша,* Турско-српски споменици Дубровачког архива, Јужнословенски филолог, Бгд, 1931, XI.

[26] *Ефендић Ф.,* о. ц., 236. Ефендић наводи да су неки босански Муслимани, који су дотле водили преписку ћирилским писмом са Дубровником, тражили средином XVII вијека од Дубровачке Републике да им одговара турским писмом јер им нема ко више да пише и чита писма писана ћирилицом.

диним канцеларијама, пишу лијепо и правилно писмо, али њих брзо нестаје.

Писмо Хусрев-бега, босанског санџак-бега (1531) у Сарајеву. Писано брзописном ћирилицом. Ради се о спору око разграничења између скрадинског кадије и шибенског кадије и капетана

Писма о којима је овдје ријеч писана су претежно ијекавштином, рјеђе икавштином, а врло ријетко екавштином.[27]

У наведеним писмима Дубровачког архива интересантна је и интерпункција за коју не постоји неко устаљено правило. Срећемо је ријетко, или је уопште нема, или без неког система и правила. Има писама у којима је свака поједина ријеч одвојена тачком, а реченица се завршава двотачком. У ћирилском писму сарајевског терџумана Нике, из 1694. године, Реџеп-паши у Требиње дуже су реченице одвојене тачком, а понегдје се налази и *зарез,* нпр.: »Љубећи свиетле скуте остајемо,« (зарез — В. Б.). Често се срећу и скраћенице (титле), или уопште скраћене ријечи, као: гн (господин), в.с. (Ваша свјетлост), бл҃слов (благослов) итд. За писање великих и малих слова нема уопште неког правила. Врло често се пише готово све малим словима. Растављање ријечи на слогове на крају реченице веома је неправилно. Има свакако и изузетака.

Систематским завођењем арапског (турског) писма у Босни ова брзописна или пословна ћирилица постепено ишчезава и затвара се у домове исламизираног становништва Босне и Херцеговине.

Чремошник на сљедећи начин резонује о судбини ћирилице у новим условима:

»Послије пада Босне под турску власт, живјела је српска (или ако се хоће босанска, пошто се регенерирала у босанској државној канцеларији) дипломатска минускула у канцеларијама босанских и херцеговачких санџак-бегова, а и на дворовима великих бивших босанских, а сада турских феудалаца, који држе кршћанске писаре у својој служби, а једнако та дипломатска минускула живи даље и у католичким самостанима.«[28]

У својој расправи о »Сплитском одломку глагољског мисала« Штефанић изражава мишљење да се ћирилица послије пада Босне под Турке »дегенерирала на исти начин као што се дегенерирала у Босни и глагољица, која овдје послије XIII вијека није више органски развијена«.[29]

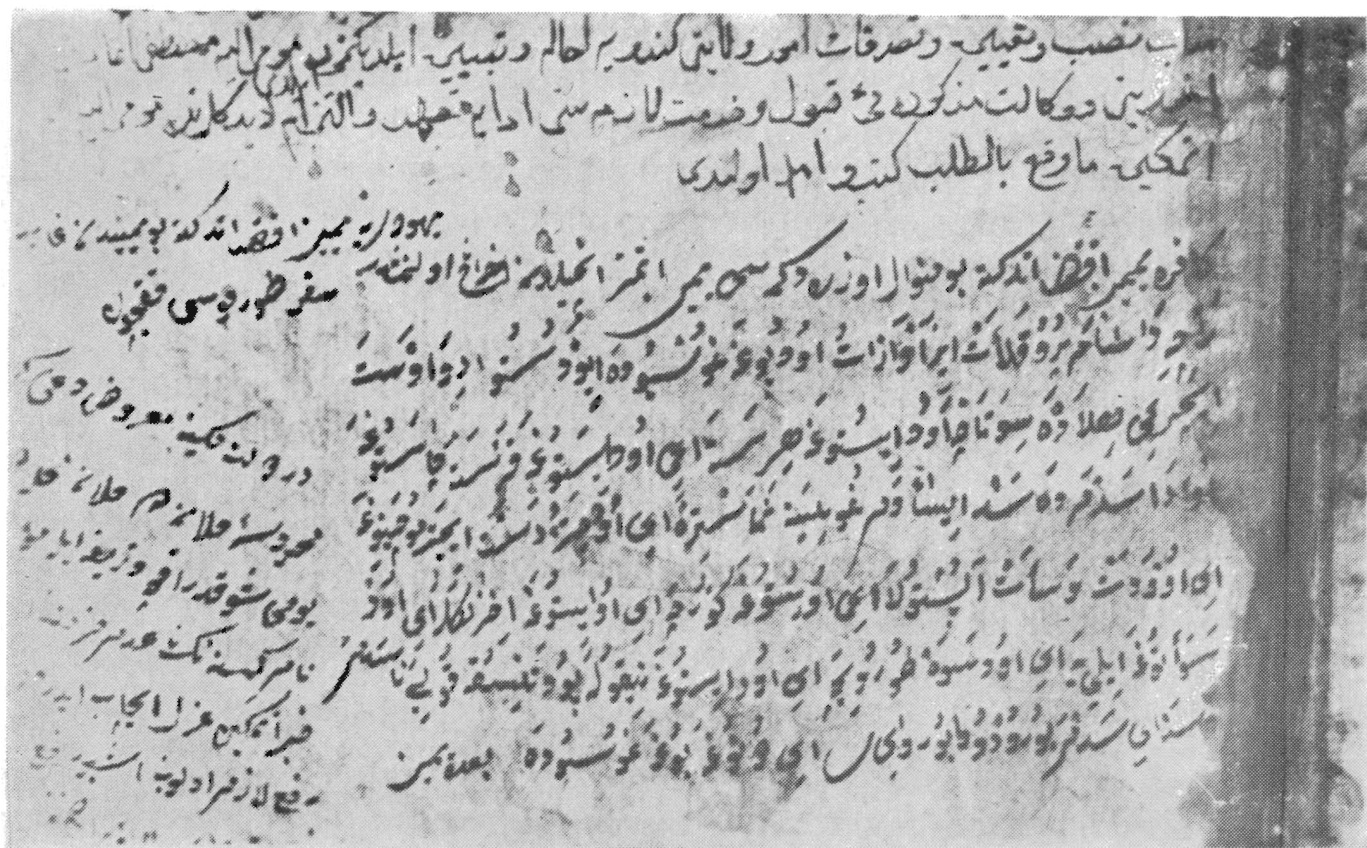
Премда врло ријетко, у ћирилској преписци Дубровачког архива налази се понеко писмо каквог турског паше или босанског исламизираног феудалца писано *латиницом,* али редовно на српскохрватском језику. Ту врсту латинице налазимо у књижевним дјелима фрањевачких писаца и Матасовићевим Фојничким регестама почевши од XVI вијека. Она је несавршена и тешка

---

[27] *Богићевић В.,* Необјављени исписи из Дубровачког архива: бр. 1941/88, фо XIII (XVII в.).

[28] *Чремошник Г.,* Српска дипломатска минускула, 132.

[29] *Штефанић Вјекослав,* Сплитски одломак глагољског мисала, Слово, Згб, 1959, бр. 6—8, с. 7 и 8.

Заклетва за хришћане писана аребицом (XV или поч. XVI в.)

јер су поједини гласови састављени из више писмена, како ћемо то видјети кад буде у једном од сљедећих поглавља говора о латиници те врсте. Др Алекса Ивић је у вези са преписком неких турских достојанственика навео неколико примјера латинице те врсте. У једном писму Хасан-паша Херцеговачког Дубровачкој Републици из 1573. поред осталог стоји: »Paulu shacho prjmjh jagagnaza i chozlichia« (»Павлу како примих јагањаца и козлића«).[30]

3. ТУРСКЕ ВЛАСТИ И ПРОПАГИРАЊЕ И УВОЂЕЊЕ АРАПСКОГ ПИСМА — ПРИЛАГОЂАВАЊЕ ИСТОГ ПИСМА ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК — ПРИБОР И СРЕДСТВА ЗА ПИСАЊЕ

Акција на пропагирању и завођењу арапског (турског) писма у Босни и Херцеговини, и то не само за вјерске него и у пословне сврхе, представља значајан дио политичког и идеолошког програма турских власти. То је писмо одмах предодређено као државно, односно званично, а тежиште пропаганде било је усмјерено на муслимански елеменат у Босни и Херцеговини. Православни и католички елеменат остао је вјеран ћирилском писму, а тур-

---

[30] *Ивић Алекса,* Писма Хасан-паше Херцеговачког из 1573. године. Споменик, Бгд, 1910, књ. 39, 22 (легати = читати).

ске власти се нису ни трудиле да им наметну своје писмо. Босански Муслимани, већ и због тога што је арапско писмо било писмо Кур'ана, а такође и писмо државне администрације, постепено су морали да напуштају своје некадање народно писмо и да прелазе на тешку арабицу.

Премда ратничка и освајачка држава, Турска Царевина је давала предност идеолошкој, свакако вјерској пропаганди, свје-

Ћирилски текст на некој арапској књизи (писано у Босни, вријеме непознато)

сна њене снаге. Султан Мурат I пише Евренос-бегу три године прије битке на Косову пољу (1386): »Знај да су предјели Румелије (југоисточног Балканског полуострва — В. Б.) далека мјеста. За подмирење њихових потреба и одржавање реда на сваки начин ваља да ти буду потребни многи људи од сабље и од пера.«[31]

Стога су одмах за владања султана Мурата II (1421—1451) и султана Селима I (1512—1520) уређене државне канцеларије. У њима су вођени разни дефтери који данас корисно служе за проучавање разних економских, политичких, па и вјерских питања тога времена у Босни.

Писмо брзописном ћирилицом кнеза и бегова дубровачких Миримираму у Требињу (XVII в.)

[31] *Ђурђев Бранислав,* Османска империја и њено уређење, ИЊ, Бгд, 1960. II, 11.

Са пуно смисла за организацију почело се одмах са оснивањем дјечијих почетних школа (сибјан-мектеби), и то по градовима и селима, гдје су дјеца ради читања Кур'ана учила арапско писмо. Ради оснивања и издржавања ових школа оснивани су од добровољних прилога фондови звани *вакуфи*. Међу дародавцима налазе се не само високи државни функционери него често и остала грађанска лица. У сарајевској Царевој џамији налази се једна оваква дародавница (вакуфнама) која је карактеристична због самог мотива завјештаја и гласи: »Сафија, кћи Мустафа Бегова, становница старе Цареве махале у Сарајеву, промисливши ... да је овај свијет лажан и брзо пролазан и знајући да човјеку који умире престану сви послови, осим троје: корисност знања којим се народ касније користи; доброг дјетета, ако се за њега богу узмоли, и неумрле вјечне задужбине.« То су мотиви којим је Сафија била руковођена да остави завјештај за сибјан-мектеб.[32]

Вакуфи су имали и своје канцеларије. Из једног рачуна вакуфа Мустајбегове џамије у Сарајеву види се да је 1797. године издато за хартију (папир) за писање 480 акчи. Много прије тога, тј. 1565. године, помиње се износ од 100 акчи као камата за неке продате књиге. Не каже се о каквим књигама се ради.[33]

Хришћанке које су имале намјеру да се удају за Муслимана морале су примити исламску вјеру и научити арапско писмо ради учења вјеронауке. У народној пјесми је забиљежено како је Анђа, сестра Иван-капетана, заљубивши се »у Турчина Никић-барјактара«, да би се за њега могла удати, морала да савлада арабицу: »Три сам дове турске научила. И добро сам књигу изучила«, каже за себе Анђа.[34]

Показало се да савладавање арапског писма нема готово никакве вриједности за свакидањи живот, нити се може употребљавати као пословно писмо, јер је са својих 29 слова одговарало само арапском, а не и српскохрватском језику. И сами Турци морали су да га прилагођавају за турски језик, додавши му још пет нових конзонаната. Тако је настало *турско писмо*.

Да би се арапско писмо могло да прилагоди и за српскохрватски језик, требало му је додати још неке писмене знаке, као: *п, ц, ч, ћ* и још неке. Кад је то учињено, то ново прилагођено писмо названо је *арабица* или *аребица* (или *аљамиадо*). Овако прилагођено арапско писмо названо је у Босни и турским писмом, турском јазијом. Стварање арабице значило је читав преокрет, да не кажемо револуцију у писмености Босне и Херцего-

---

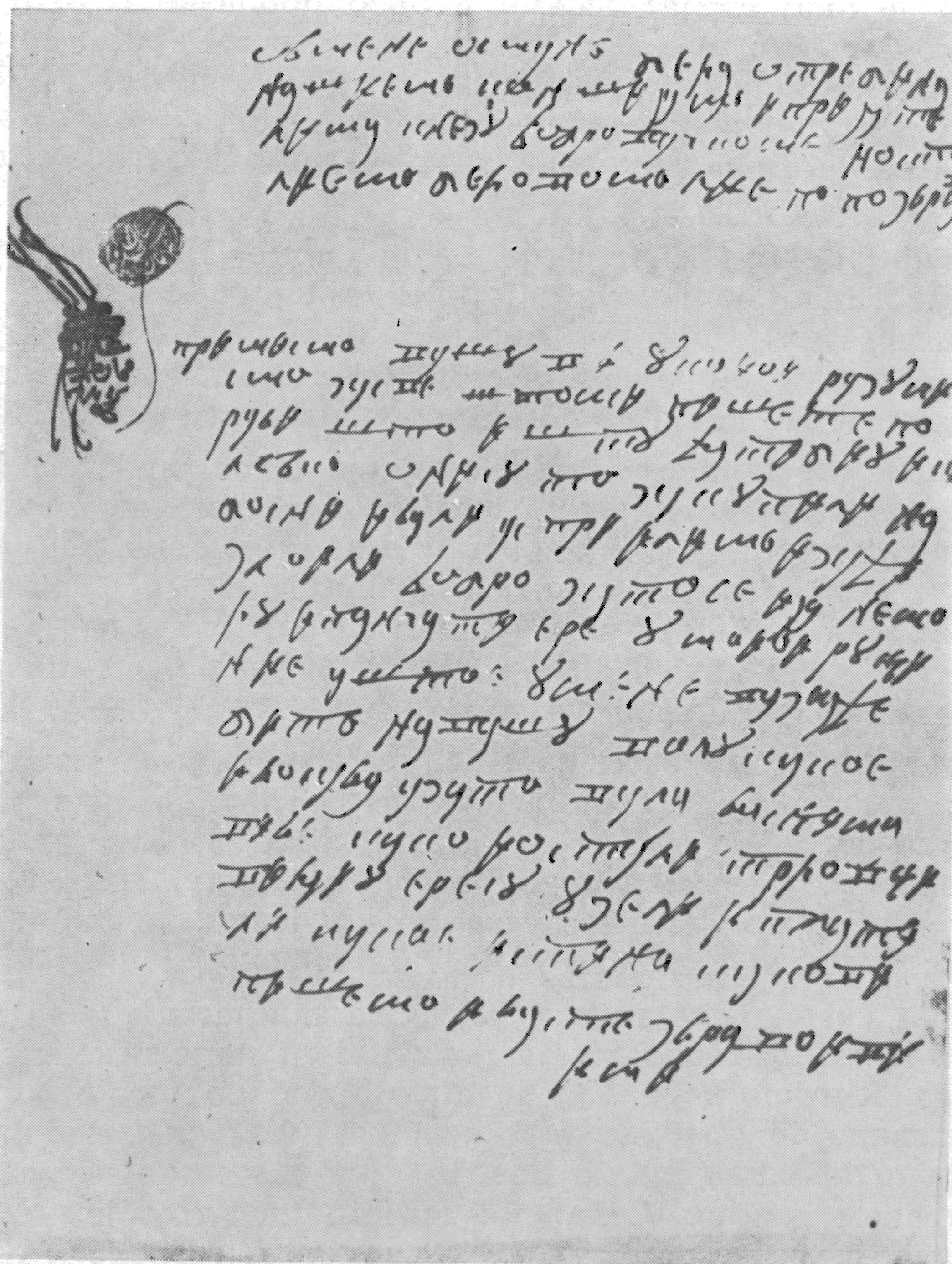
[32] *Кемура Сејфудин,* Сарајевске џамије и друге јавне зграде турског доба, ГЗМ, 1910, 68.

[33] Ибид., 283 и 607.

[34] *Караџић-Стефановић Вук,* Српске народне пјесме, Бгд, 1899, VI, 428.

вине, јер је велики дио становништва ових земаља престао да пише дотадањим словенским писмом ћирилицом. Тако се постепено инфилтрирала у Босну и исламска цивилизација, јер ће ово туђинско писмо, па и сам језик, постати писмом и језиком домаће књижевности и науке.

И ово настојање око прилагођавања арапског писма за српскохрватски језик има свој историјат. Први покушај примјене арабице датира још од султана Мехмед ел Фатиха (умро 1481). Тако прилагођено арапско писмо »налази се на некој турској почетници за учење читања и писања«.[35]

Писмо брзописном ћирилицом Осман-бега мухафиза од Требиња (XVII в.) кнезу дубровачком. Постепена декаденса старе босанске брзописне ћирилице

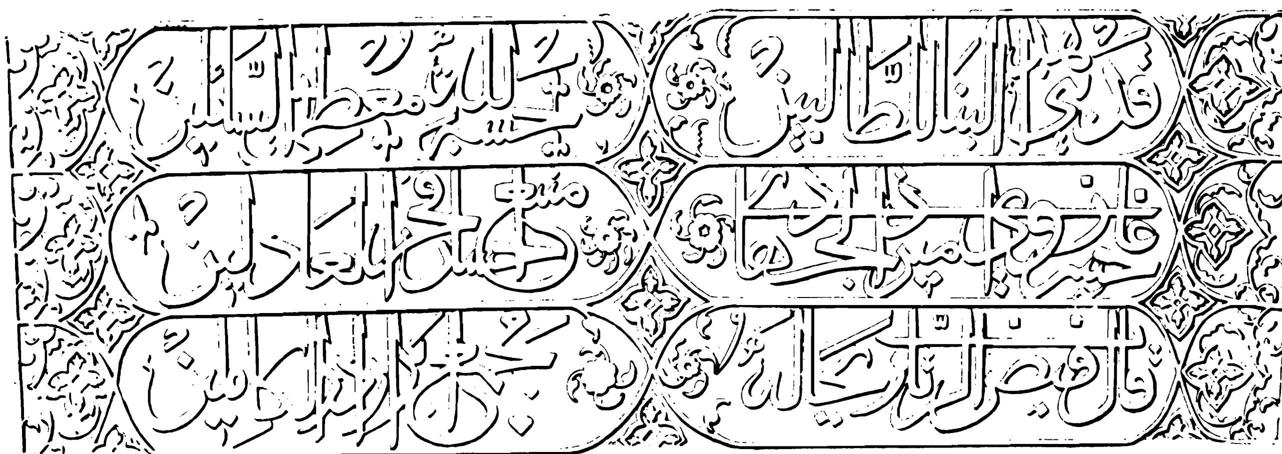
[35] Енциклопедија Лексикографског завода (општа), Згб, 1955, књ. 1. с. 198.

Арабица је на овај начин постала писмо у књижевности босанских Муслимана. Почетком XVI вијека јављају се код босанских Муслимана први књижевни покушаји на народном језику писани арабицом. Помиње се Хаџи Јусуф, син Мухамедов из Хливна (Ливно, Лијевно). Под утицајем оријенталне књижевности пишу се умјетничке пјесме и друге књижевне врсте на српскохрватском народном језику овим прилагођеним писмом. У својој меџмуми (биљежници) написао је Х. Јусуф између 1619. и 1621. године два спјева на српскохрватском језику. Први је у облику арзухала (петиција), а други против наиба Споре, тражећи да га објесе.[36]

Поред тога, босански муслимански писци писали су и друге књижевне врсте, као *љетописе* и *хронографе* и сл., арапским или турским писмом на арапском или турском језику. На српскохрватском језику писали су углавном *илахије* и поучне *касиде,* као и *тарихе,* натписе вјерске садржине. Године 1770. помиње се калиграф Хасан-ефендија Мисрија из Сарајева, који је лијепо писао тарихе. Један такав тарих (надгробни натпис) гласи:

»Хатиџа кћи Дервиш-бегова, пупољак је ружин, изненада испи смртну чашу, велика је штета, али судба божја. У младости својој не бијаше јој равне — бијаше једна ружа у башчи овога свијета. Тек што је процвала, јесенски је вјетар стиже и сави у црну земљу. Свијет је лажан и пролазан, лажљиво му је стање. Камо Ширин? Камо Лејла? Та и Зулејка не оста, тако ми бога.«[37]

Употреба писма аребице знатно је допринијела да се у Босни и Херцеговини није рано увријежио, односно ухватио корије-

Калиграфски натпис арапским писмом изнад главних врата Гази Иса-бегове џамије у Сарајеву (XVI в.)

[36] *Хаџијахић Мухамед,* Хрватска муслиманска књижевност прије 1878. Сарајево, 1938, стр. 1 и 3.
[37] *Кемура С.,* о. ц., 72 и 276.

на у народу, турски језик с арапским писмом, него тек од XVII вијека у вези с реформом султана Махмуда III.[38]

Људима из народа није било лако савладати ни ово прилагођено писмо премда се у сибјан-мектебима учило арапско писмо ради читања Кур'ана. Ко није био писмен, обраћао се писменим људима да му што је потребно напишу, неко писмо, молбу, жалбу и сл. Ако је требало написати неки поднесак на турском језику и писму, постојали су писари који су писали за скромну награду, а и вршили преписивачку дужност. Поменућемо само Мула Мустафу Башескију, који о себи каже: »Ја скроман, бавио сам се писањем све до сада у свом дућану, управо до сахат куле. Писао сам већином писма оних јадних жена Сарајкиња, које су имале мужа или сина у царској војсци. Сједио сам и писао у харему Бегове џамије и на ћепенцима књиговезаца.«[39]

Мула Мустафа Башескија рођен је у Сарајеву (око 1732, умро 1803). Завршио је мектеб и вишу вјерску школу, медресу, у Сарајеву. Био је учитељ (муаллим) у сибјан-мектебу покрај Хусрев-бегове џамије. Написао је »Хронику догађаја у Сарајеву и неколикије знаменитије људи у Сарајеву«. Мула Мустафа Башескија биљежио је своју хронику од 1747. до 1802. године, и то на турском језику, а описује не само догађаје нецо и, како је у наслову речено, живот појединих истакнутијих личности из Сарајева, помињући нарочито људе од писма и науке. Из његове хронике се може сазнати да су се тадањи људи занимали за разне гране науке и да су цијенили писменост, односно књигу.[40]

Доста података о томе како се развијала и ширила писменост код босанских Муслимана под турском управом налази се у путопису Евлије Челебије (XVII в.). Премда су подаци о броју мектеба донекле претјерани, сазнајемо да су постојали мушки и женски мектеби, затим мектеби за шегрте и калфе, за слушкиње и сл.[41] Евлија у вези са писменошћу говори само о Муслиманима.

Познати муслимански писац *Хеваји* (псеудоним писца Ускуфи-Босневиа), родом из Тузле, коју он назива именом Долно-Солан, написао је 1631/32, године рјечник познат под именом »Потур шахидија«. У ствари је то »босанско-турски и турско-босански рјечник«. Рјечник је написан аребицом, чиме је било олакшано, с једне стране, учење прилагођеног писма, а с друге, и зна-

---

[38] ЕЛЗ, Згб, 1955, с. 198.

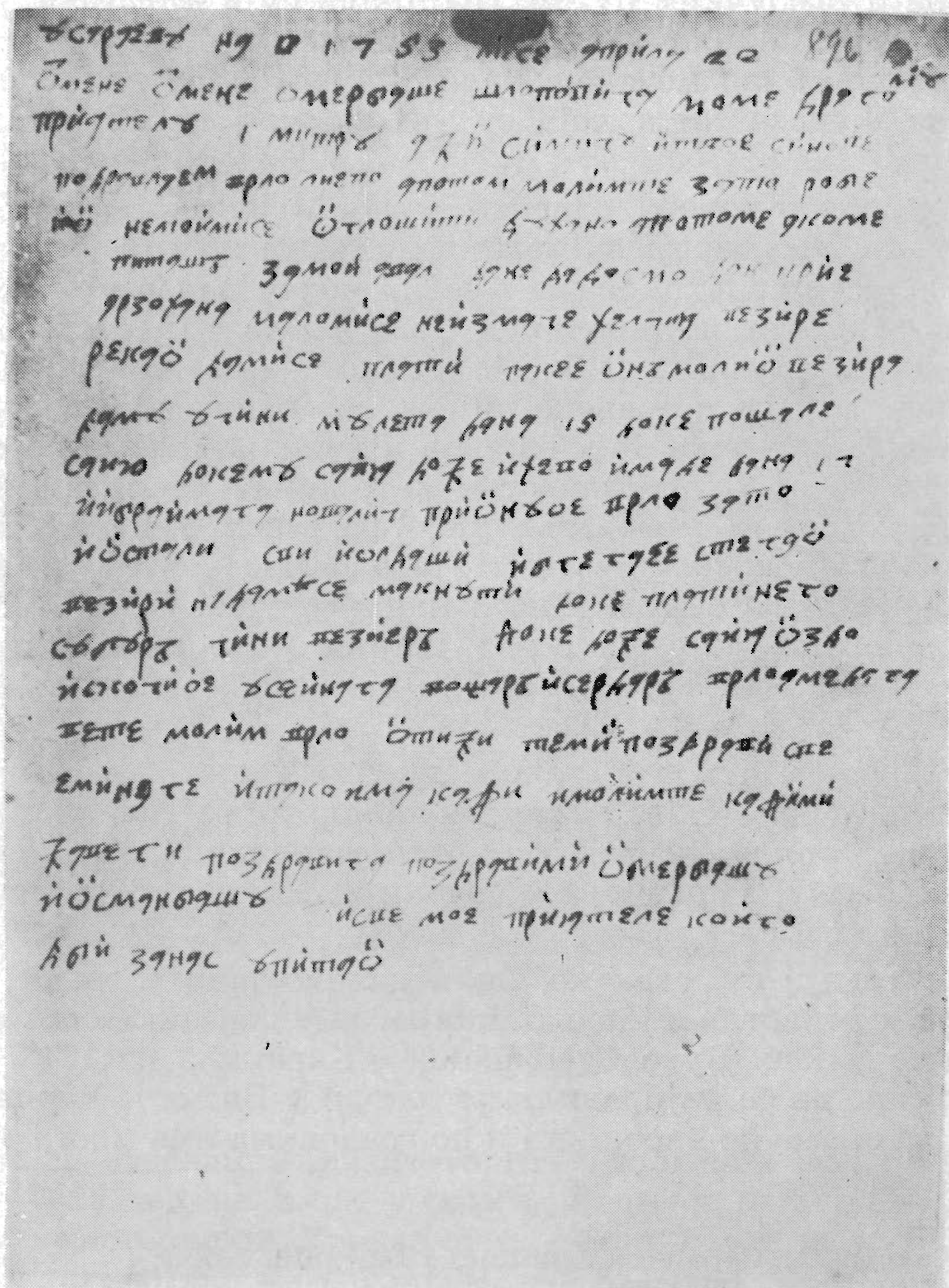
[39] *Мудеризовић Риза,* Мула Мустафа Башескија, ГЗМ, 1918, 83.

[40] *Скарић Владислав,* Сарајево и његова околина од најстаријег времена до аустријске окупације, Сарајево, 1937, 140.

[41] *Кемура Шејх Сејфудин,* Из Сејахатнаме Евлије Челебије кроз Босну 1659. и Херцеговину 1663. године, ГЗМ, 1908, 405. Упор. *Шабановић Хазим,* Евлија Челебија. Путопис. Одломци о југословенским земљама, Сарајево, 1954.

чење турских ријечи, које су употребљаване у свакидањем животу. Ријечи нису поредане азбучним редом него према значењу.[42]

У овој ери развитка писмености и дотадањи дијаци и писари добили су нове називе: *кјатиб* или ћатиб. Кјатиб, а то је турски назив, био је као и некад веома цијењен, а кад је постигао извјестан степен способности у струци, добио је титулу *баш-*

Турски период. Постепена декаденса старог ћирилског брзописа. Писмо Омер-паше Шлотовића из Сарајева 23. априла 1753. године Митру-аџи Симићу

[42] *Коркут Дервиш,* Makbûl-i — ârif-Üskufi Bosnevije, ГЗМ, 1941, и Потур Шахидија, с. 371—372. Упореди: Хаџијахић Мухамед, о. ц., стр. 4. Хеваји назива народни језик »босанским«.

-*кјатиб,* што значи главни писар. На нишану (надгробном споменику) баш-кјатиба Мухамеда из Сарајева, који је умро 1762. године, стоји написано: »Велика штета, Мухамед ефендија, понос писара«.[43]

Уз сибјан-мектебе као почетне школе за арапску писменост, а први мектеб био је отворен у Сарајеву већ 1452. године, што значи једанаест година прије пада Босне под Турке,[44] писменост је ширена и самоучким путем. Постојали су и *путујући учитељи* који су ишли по селима гдје су се дуже задржавали, нарочито тамо гдје није било мектеба. Радили су уз малу плату. Била су то обично вјерска лица која су уз описмењавање предавала и вјеронауку.[45]

Што се тиче говора, односно језика Муслимана Босне и Херцеговине, он је од времена исламизације па до данас у битности остао онај исти српскохрватски језик којим данас у овим крајевима говоре и остали становници Срби и Хрвати. Говор босанско-херцеговачких Муслимана био је једино под већим утицајем турског језика, турске и арапске ријечи као посљедице потпуно измијењеног начина живота и обичаја и утицаја исламске религије. Одвајајући се од православног и католичког становништва, босански Муслимани су примили нови начин међусобног поздрављања уобичајеног међу Турцима, што је код конзервативног дијела становништва остало и до данашњег дана. Осим тога су религиозни обреди, живот дјеце у школи, нове ријечи у вези са ношњом, исхраном итд., уношени у дотадањи чист народни говор.[46]

Привредни живот је такође учинио своје. Створени су нови термини у занатским и другим привредним гранама, које су, додуше, дјелимично примили и други становници, затим термини у законодавству, управној хијерархији, многе ријечи из свакидањег живота и сл.

Ти утицаји су, свакако, били далеко јачи у граду него на селу, гдје је живот био једноставнији, па је и језик остао чистији. Сјетимо се ријечи Вука Стефановића Караџића из 1845. године, када је рекао да се најправилније говори у Босни и Херцеговини, »истина да онамо по варошима и по градовима има много турские

---

[43] *Кемура С.,* Сарајевске џамије, ГЗМ, 1912, 537.

[44] Ибид., ГЗМ, 1911, 391. Мектеб о коме је ријеч отворио је други намјесник босанског санџак-бега Несух-бег код Латинске ћуприје (данас Принципов мост). Према Ћоровићу Турци су били већ 1435. г. у Ходидједу и Врхбосни (касније Сарајево). Први намјесник је био Иса-бег Исхаковић, поријеклом Босанац (упор. *Ћоровић В.,* Хисторија Босне, 454.).

[45] *Богићевић Војислав,* Историја развитка основних школа у Босни и Херцеговини 1463—1918, Сарајево, 1965, 114 и 121. »Путујући учитељи« звали су се »сејјар хоџе«.

[46] *Пецо Асим,* Јекавске оазе у западној Херцеговини, Јужнословенски филолог, XXVII, Бгд, 1966—67, бр. 1—2, с. 270—271.

ријечи, али би се готово могло рећи да у осталоме она браћа наша закона турскога, љепше српски говоре од сељака грчкога и римскога закона.«[47]

Сам турски језик као језик државне администрације, односно званични језик, како је речено, није могао у народу ухватити дубљег коријена, а камоли извршити неку улогу асимилације, премда су неки људи у административним дјелатностима, привредници, књижевници, вјерски функционери и сл. били вјешти неко турском, неко арапском или персијском језику. Народне масе су досљедно очувале свој народни језик.

Јакуб-пашина џамија са сибјан-мектебом у Мргуди улици у Сарајеву (XVIII в.)

Папски изасланик (визитатор) А. Георгицео, који је путовао по Босни 1626. године, пише у свом извјештају папи да је у Босни по броју »много више Турака него католика и да је мало Турака који говоре турским језиком, јер су многи били хришћани« (»Delli Turchi poi e molto maggior numero deli Catolici, e che parlano lingua turchesca . . . maggiori sono stati christiani«).[48]

---

[47] *Поповић Миодраг,* Вук Стеф. Караџић 1787—1864. Бгд, 1964, 355.

[48] *Георгицео Атанасије,* Путописни извјештај 1626. године. Georgiceo Athanasio, Relatione data all'Imperatore del Sign. Athanasio Georgiceo del viagio l' anno 1626, Старине, XX, 128.

Слично се изразио и фра Иван Франо Јукић у својој књизи »Земљопис и повјестница Босне«: »Босна је«, каже Јукић, »једина турска држава која је остала сасвим чиста од турског језика; како по селима, тако и по варошима други се језик не говори осим босанског; највећа турска господа само онда турски говоре кад су код везира.«[49]

Код босанских Срба и Хрвата сретаћемо називе за народни језик, код првих »српски«, код других »хрватски«, »нашки«, »босански«, »словенски«, или »илирски«. Код босанских Муслимана сретаћемо да ћирилско писмо називају »српским«, као и код неких Хрвата (фра Матија Дивковић), али за народни језик босански Муслимани немају одређеног темина. То је и разумљиво с обзиром на промјене које су претрпјели исламизацијом. Евлија Челеби, турски путописац који је средином XVII вијека путовао и по Босни, набраја у свом путопису и називе за народни језик у Босни. Неки га зову »бошњачки језик«, а такође и »босански«, тј. »босневи«. »Простији Турци употребљавају назив ,бошњак--лисан', тј. ,бошњачки језик'. Научници и пјесници града Сарајева, угледајући се на персијску књигу ,Шахди', начинили су рјечник босанског језика«. Челеби даље додаје да се у Босни говори још бошњачки, турски, српски, латински, хрватски и бугарски.[50]

Из горњега се види да је Евлија Челеби схватио да је језик босанских Муслимана, које он назива Турцима, с обзиром на мјешавину народног са турским и арапским ријечима, неки посве одвојен језик од онога којим говоре и остали становници Босне и Херцеговине — Срби и Хрвати. Он је то закључио и по самом називу језика за који је сазнао крећући се међу Муслиманима. Свакако да је то био посве погрешан закључак Евлије Челебије.

Што се тиче турских власти, у званичном саобраћају за језик се најчешће среће назив »босански«, али каткад и »српски«. У званичном вилајетском дневнику »Босна«, који је био штампан, једна половина турским писмом и на турском језику, а друга половина на српскохрватском језику и ћирилицом, каже се у једном напису из 1876. године да је један султански ферман прочитан »на српском и на турском језику«.[51]

---

[49] *Бошњак Славољуб (Иван Франо Јукић),* Земљопис и повјестница Босне и Херцеговине, Згб, 1851, 16. Упор. и *Иван Фра Јукић,* Земљописно и повјестно описање Босне, Српски далматински магазин, Задар 1841.

[50] *Чохаџић Димитрије,* Путопис Евлије Челебије, Споменик Бгд, књ. 42, с. 19 и 21. Исто код: *Кемура Сејфудин,* Из Сејахатнаме Евлије Челебије кроз Босну 1659. и кроз Херцеговину 1663. ГЗМ, 1908. Упор. *Шабановић Хазим,* Челебија Евлија, Путопис. Одломци о југословенским земљама, Сарајево, 1954.

[51] »Босна«, службени орган Вилајетске владе у Сарајеву, Сарајево, 1876, 9 (21), фебруара, бр. 50.

Прибор и средства за писање усавршавали су се временом и под утицајима са Запада. Послије пада Босне под турску власт постепено ишчезава *пергаменат,* а све више маха узима *хартија* (папир), која је добра и трајна. Већим дијелом је увожена. Листови докумената и књига стољећима су се врло добро одржали. *Мастило* је прављено у Босни, као и раније. Видјећемо да су православни Срби имали неке своје типике (рецепте). Мастило је обично било тамно, али се употребљавало и црвено мастило. Људи од пера, тј. писмени људи, обично су уза се носили *дивит,* нарочиту направу од метала (могла је бити од сребра и од злата), која је имала дужи и тањи дио у коме је стајало перо и округао (обао) задњи дио у коме је стајала мастионица са мастилом. Пок. др Сикирић ми је причао да се у мастило обично стављао свилен кончић, јер се сматрало да ће мастило на тај начин очувати своју боју и бити трајније.[52]

За доказ аутентичности неких докумената, осим потписа, обично се стављао *печат,* који је често био урезан у прстен са именом или иницијалима власника печата. Пера су била од трстике или од неке птице, најчешће гушчија. Била је вјештина зарезати перо да лијепо пише. У новије доба ова су пера потиснула челична пера са држаљем која су увожена.

II ПОГЛАВЉЕ

РАЗВИТАК И ШИРЕЊЕ ПИСМЕНОСТИ КОД БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИХ СРБА ПОСЛИЈЕ ПАДА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ПОД ТУРСКУ ВЛАСТ

1. ПИСМО, ЊЕГОВ РАЗВОЈ И УПОТРЕБА

Срби су се у доба турске владавине у Босни и Херцеговини служили ћирилским писмом. Пословни свијет је каткад употребљавао и латиницу, а и турско писмо.

Писменост босанскохерцеговачких Срба развијала се у дјелокругу црквених установа: манастира, основних школа под старањем црквених општина, а такође и самоучки. Црквене установе су и раније биле повезане са сличним установама у Србији, са манастиром Хилендаром (на Атосу), а нарочито је снажан утицај био преко пећке патријаршије, одакле су преношена и корисна искуства у погледу писмености. Писменост није служила само за преписивање црквених (обредних) књига него и за национално-идеолошко анимирање народа за ослободилачку борбу.

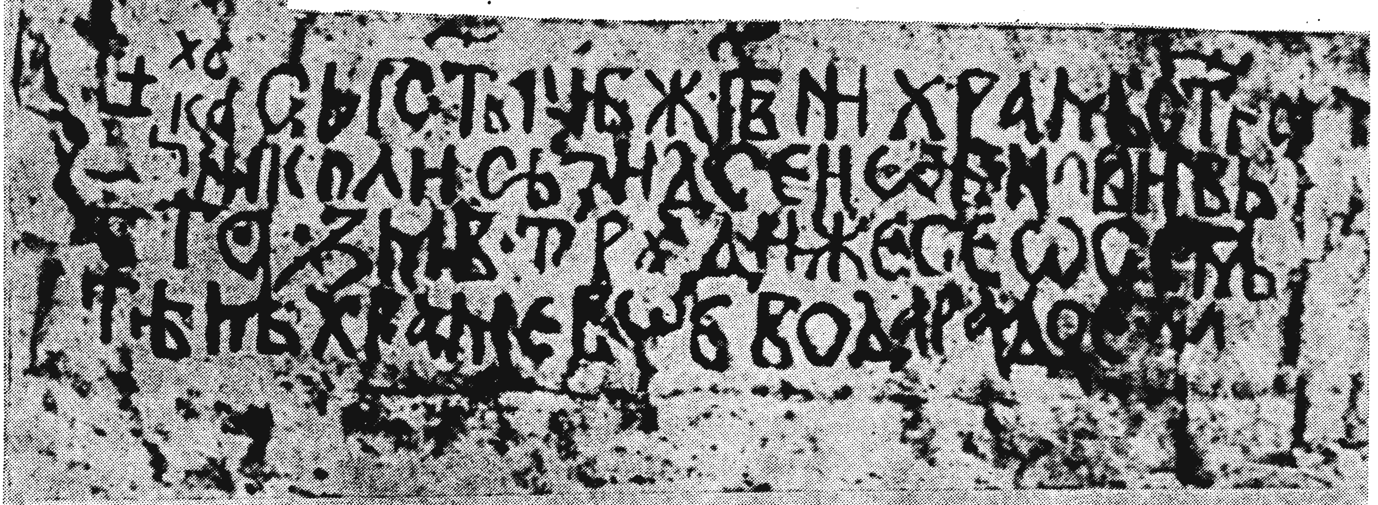
[52] Упор. *Богићевић В.,* о. ц., 122.

Стога је ова писменост често посматрана са турског званичног становништа као политичка активност.

Срби се у Босни и Херцеговини у преписивачкој дјелатности црквених књига служе црквеном (црквенословенском) ћирилицом (уставом и полууставом), а за пословне сврхе брзописном ћирилицом онога типа какав је пренесен из средњовјековне државе. Тај тип ћирилице доживљавао је током времена своју еволуцију, тежећи свакако бржој и практичнијој употреби у свакидашњем животу.

Мошин је на сљедећи начин изразио своје мишљење о судбини и еволуцији ове, да је назовемо архаичне, брзописне ћирилице: »У XVI вијеку сви ранији угласти облици постају заобљени и стабла извинута, настају горњи продужеци стабла код слова *а* и неких других слова. У XVII вијеку прелази већина облика из претходног доба уз јаче продирање брзописних варијаната. Крајем XVI вијека формира се ‚*буквица*' или ‚*бекавица*' коју уводе буквари — брзопис нелијепог облика. У XVIII вијеку умјесто умирућег деформираног литургијског полуустава долази нови књижевни курзив с јаким руским утицајем у графици и у правопису. Почетак свјетовног школства, појава штампаних буквара, моћно су утицали на шаблонизирање начина писања и на

Писменост Срба у Херцеговини. Ћирилски брзопис на каменој плочи у цркви св. Николе у Тријебњу (Херцеговина), задужбини спахија и војвода Милорадовића-Храбрена (1534)

стварање типичних облика модерног курзива, с јаким утицајем западне латинице.«[53]

Потребно је поменути да је у Србији *полуустав* потиснуо још у XIV вијеку уставни тип ћирилице. Српски полуустав развио се под утицајем раније формираног канцеларијског писма. У том писму, како је већ поменуто, појавила су се још у XIII вијеку слова каква су се до краја државне самосталности конзервирала у Босни, као што су: □ (в), Н (и), Ꮶ, CC (к) и сл.[54]

У преписивачкој дјелатности у Босни и Херцеговини далеко више се среће, за црквене потребе, полууставно него уставно писмо. Мошин истиче да »није тачно, да полууставни текстови у већини случајева нису калиграфични. Напротив, баш као књишко писмо у XVI и XVII вијеку полуустав, насупрот брзопису, има изразито калиграфски карактер.«[55]

Готово је непотребно доказивати да је брзописна ћирилица, о којој је било говора у вези са писменошћу исламизираног босанског становништва, била такође пословно писмо босанскохерцеговачког становништва православне и католичке вјере, односно Срба и Хрвата. Поред бројних докумената у Дубровачком и другим архивима, у трговачким писмима Архива Босне и Херцеговине у Сарајеву, највјеродостојнији доказ за то су сачувани тефтери Црквене општине Старе православне цркве у Сарајеву. Ту, како ћемо видјети, срећемо често цитирана архаична слова ћирилског брзописа све до краја XVIII вијека.

Не упуштајући се у то да ли се овдје ради о лицима православне или католичке вјере, цитираћемо неколико примјера употребе брзописне ћирилице у Босни и Херцеговини у свакидањем животу под турском влашћу.

Марко Вего објавио је у књигама (Зборник средњовјековних натписа Босне и Херцеговине) и извјестан број примјера брзописне ћирилице послије пада Босне и Херцеговине под турску власт.[56]

---

[53] *Мошин Владимир,* Ћирилски рукописи, ЈАЗУ, књ. I, Опис, 13.

[54] Ибид., 12—13. Према Белићу, у XV вијеку развио се *брзопис* разних типова. Јагић сматра да се умјерени брзопис, који се јавља у књигама научног садржаја, може назвати и полууставом за разлику од правога брзописа који се налази у повељама, актима и у општим споменицима нелитургијске и недуховне садржине. Упор. *Белић А.,* Палеографија. Ћирилица и глагољица, Ст. НЕ, III, 284. Белић такође наводи да је у Србији писан полууставом Минеј од 1388, Књига царства од 1814. и Служабник деспота Стевана Лазаревића, Ибид., III, 284.

[55] *Мошин В.,* Методолошке биљешке, 152.

[56] *Вего Марко,* Зборник средњовјековних натписа Босне и Херцеговине, Сарајево 1962, књ. I, 22.

Један натпис из села Бакри код Читлука гласи:

А СЕ ЛЕЖИ НОЧNИШЬ КОМЛНЕNООѦ.

(»А се лежи иваниш комлиенов/и/ћ«).[57]

У Бакри (Височица) код Читлука (XIV—XV в.) има натпис:

+ Ч СЕ ЛЕЖИ КNЕЗЬ ПЧВЧѠ КОМЛѢNООИЋЬ.

(»А се лежи кнез павао комл(ј)еновић«).[58]

Поред бројних писама писаних брзописном ћирилицом, а која потјечу од исламизираних босанскохерцеговачких феудалаца, турских званичних лица и сл., налазе се у Дубровачком архиву и чисто пословна писма неких сарајевских привредника. Ту је, нпр., писмо неког Матије Параклатија из 1683. године, Дуке Владисављевића из 1704. године итд. Сва та писма писана су типичном старом брзописном ћирилицом.[59]

Поменућемо и писма из Музеја Старе православне цркве у Сарајеву и разне забиљешке у тефтерима. Аутор овог разматрања прегледао је оригинална документа од почетка XVIII вијека. На основу тих пословних књига лако је утврдити како су писали босански Срби у периоду турске владавине послије слабљења турске централне власти. У свима црквеним тефтерима срећемо слова *а, в, к, б,* писана старим ћирилским брзописом, док се почетком педесетих година XIX вијека знаци Ь Ѣ ријетко срећу.

Овај развитак ћирилске азбуке може се пратити од краја XVII вијека нарочито у тефтерима Старе цркве у Сарајеву, који се називају: Сарандар, Књига тепсија и Вјечни спомен. Навешћемо неколико примјера. У књизи Вјечни спомен из 1732. године, на страни 2, лично име Никола Јовановић овако је написао: NИКОЛЧ ЙООЧNООИΥ. У Сарандару из 1805. године, а то је већ почетак XIX вијека, још увијек срећемо стару брзописну ћирилицу, премда рјеђе. Ту је име Јован Братуловић написано овако: ЙѠОС)N ПРЧТХЛЕОИ> . Не знамо од кад се јавља положено слово *б* П , јер се у Старој цркви у Сарајеву налазе тефтери само од почетка XVII вијека, односно од његове прве половине. Налазимо га 1762. године. Слово *ф* пише се понегдје на карактеристичан начин Т МХСЧТИРИ (мусафири, гости). Слово *ј* замјењује се са словом *и* (СТЙЕПЧN = Стјепан), док слово *љ* и *њ* потпуно недостаје, а слово *ћ* и *ђ* се не разликују: ДОVЬЕ (доће — dође)! Постепено, готово потпуно нестаје стари знак за слово *и* (Н), замјењује га знак И, које с тачком одозго има и значење гласа *ј* (Й).

---

[57] Ибид.

[58] Ибид., 6, 7, 8, 58 и 24.

[59] *Богићевић Војислав,* Необјављени исписи из Дубровачког архива, Ћирилска преписка до краја XVIII в.

Запис брзописном ћирилицом на црквеној књизи у Музеју Старе православне цркве у Сарајеву из 1741. године. Запис говори о тешкој зими и скупоћи животних намирница у Сарајеву. У тексту су евидентна слова старе босанске ћирилице: а, к, в и сл.

У садржини поменутих тефтера у Старој цркви у Сарајеву може се лијепо по деценијама пратити еволуција ћирилске азбуке. Очевидно је да је то пословно писмо. Њиме пишу и они који нису похађали основну школу, него су га научили самоучки.

Већ средином XIX вијека, а то ћемо у току даљег излагања видјети из једног записа и Тефтера тепсија, ћирилско писмо

је већ изгубило своју стару карактеристику и старе брзописне знаке.[60]

И на једној икони у Старој православној цркви у Сарајеву у ријечи Благовјештеније налазимо квадратично *в:* БЛАГОВЄЩЄ НЇЄ.[61]

На антиминсу (плаштаница на часној трпези) у манастиру Озрену, ријеч Вид је такође написана са квадратичним *в:* ВИДЬ.[62]

На књизи Служабник у манастиру Липљу из 1534. и 1541. године записи су писани брзописном ћирилицом старога типа.[63]

У црквеним књигама у православној цркви у Горажду среће се такође ова минускулна ћирилица. Те књиге су Отечник и Триод Стефана од града Скадра. У књигама Минеј и Цвјетни минеј мијешана је минускулна ћирилица са црквеном.[64]

Стеван Делић, који је под крај XIX вијека проучавао прошлост наших крајева, нашао је у селу Лазарићу код Гацка два камена крста на којима су били натписи исписани словима каква се налазе на средњовјековним стећцима у Босни и Херцеговини. Крстови о којима је ријеч су с краја XVIII вијека, што значи да

---

[60] Архив Старе српско-православне цркве у Сарајеву, рукописна збирка: Сарандар, бр. 27/24, Књига тепсија бр. 23/51 и Вјечни спомен бр. 25. Упор. такође: *Момировић Петар,* Прилог проучавању сарајевских кујунџија. (Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под Турском, Сарајево, 1954/55, стр. 206—208.) Потребно је у вези са развитком ћирилског писма, којим су писали босански Срби православне вјере, рећи нешто и о поријеклу Старе православне цркве, односно да ли је она постојала прије доласка Турака у Босну. То питање је на основу турских докумената проучавао оријенталиста Хамид Хаџибегић. О томе у турским документима нема ништа. Међутим, Хаџибегић сматра да је црква и прије доласка Турака постојала кад закључује: »Али, ако се узме у обзир да је у доба Иса-бега Горња Варош постојала и да је 1485. године било ту преко 100 хришћанских кућа, онда није искључено да би тада могла постојати једна црква.« (*Хаџибегић Хамид,* Стара православна црква у Сарајеву у турским документима у њеном Музеју. Наше старине, Сарајево, 1954, 149.)

Поменућемо у вези са напоменом Хаџибегића и констатацију Ђоке Мазалића, који сматра зграду Старе православне цркве још као старохришћанску базилику »због своје необичне основе«. Чак сматра да су је Словени кад су дошли у Босну и кад су примили хришћанство, употребљавали као своју богомољу (*Мазалић Ђоко,* Стара црква у Сарајеву. ГХЗМ, Сарајево, 1942, с. 259 и д.). Наше је мишљење да је претпоставка Хамида Хаџибегића да је Стара црква прије доласка Турака служила за православни елеменат прихватљива и вјеродостојна, јер је као своју цркву не помињу католици, а нити се помиње као црква припадника, односно вјерника »цркве босанске« (В. Б.).

[61] *Мазалић Ђоко,* Неколико старих слика, ГХЗМ, Сарајево, 1942, 234.

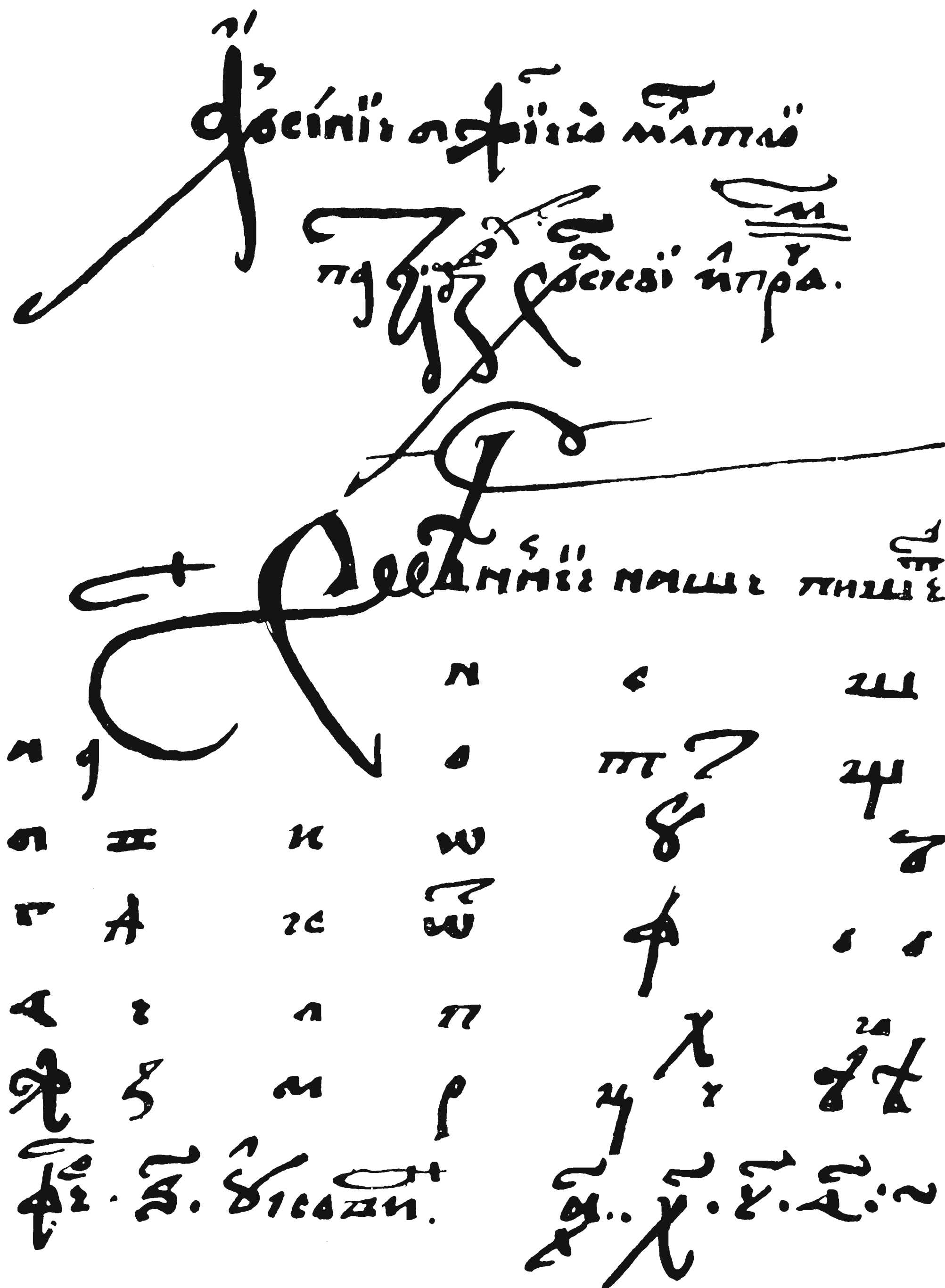
[62] *Атом (Сима Томић),* Манастир Озрен, Босанско-херцеговачки Источник, Сарајево, 1898, 176.

[63] *Зрнић Васо,* Прилог старинским записима, ГЗМ, 1912, 584. Црквена књига Служабник о којој је овдје ријеч налазила се у бившој Српско-православној богословији у Рељеву.

[64] *Зрнић Васо,* Старосрпске књиге у горажданској цркви, Источник, Сарајево, 1892, 412, 414, 522, 523, 459 и 587.

је у Херцеговини још увијек живјела стара брзописна ћирилица. У Гатачком пољу био је натпис на крсту:

N4 1795 ПРЄСТ4□Н СЄ ІКNЄЗ МН4Т ДР4ГХТНNО□НVЪ.
(»На 1795 престави се кнез Миат Драгутинович.«)

Азбука из писма патријарха Арсенија Чарнојевића (1694. године) показује сличност са брзописном ћирилицом у Босни, нарочито у архаичним писменима а, в и к.

Овдје су типична стара слова: □ *(в)*, Н *(и)* и V (за *ћ* и *ч*).[65]

Карло Пач, познати научник и кустос Земаљског музеја у Сарајеву, писао је о брзописној ћирилици у нашим крајевима, како ћемо то видјети у једном од сљедећих поглавља, и тврдио

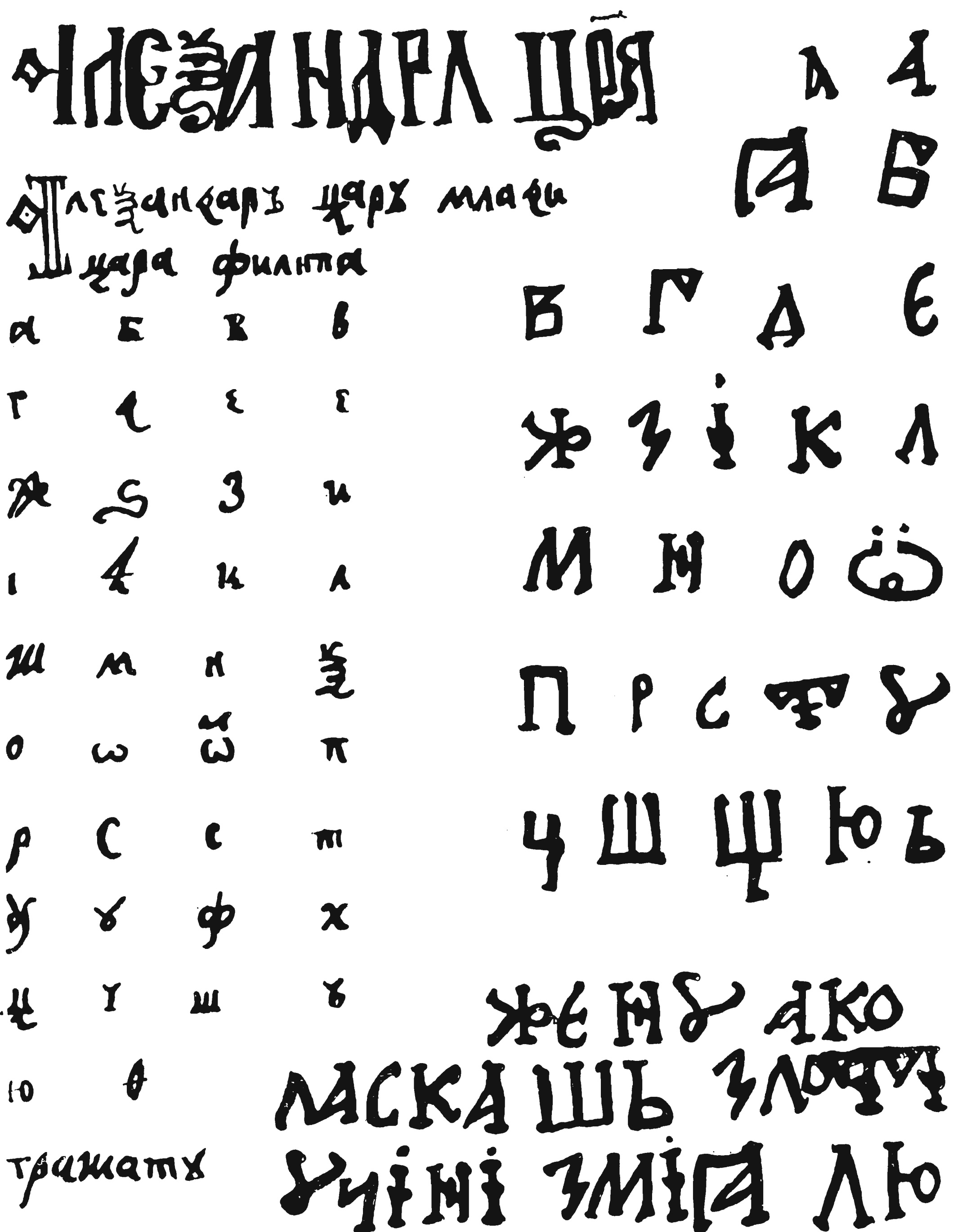
---

[65] *Делић Стеван,* Гатачко поље (ШВ, Сарајево, 1904), 656.

да су тим писмом подједнако у Босни и Херцеговини писали и Срби и Хрвати и Муслимани.

Ћоровић стога оспорава и назив »беговско писмо« за ову брзописну ћирилицу. Он каже да се тај тип писма развио из курзивне ћирилице и није ништа друго него само њезина грана.[66]

Не упуштајући се у само поријекло натписа који ћемо као карактеристичан поменути, биљежимо ради појединих брзописних слова напис који је у београдској »Политици« 1969. објавио

Азбука из рукописа романа о Александру Великом, писаног у Сарајеву 1812. године. Књига се зове »Александрида«, а слова су из текста »Сказание о женах«. Евидентан је нестанак слова старе брзописне ћирилице.

---

[66] *Ћоровић Владимир,* Хисторија Југославије, 289.

Леонтије Павловић. То је стећак са натписом који се налази у Клењу код Богатића у Србији. Павловић је такође мишљења да стећак припада неким досељеницима из Босне и Херцеговине, а таквих досељеника је у Клењу било у XVII и XVIII вијеку.

Натпис гласи:

ꙗ СЄ ΛЄЖН РꙗБЬ БЖН: ВРꙗѴЬ: КꙐꙀМ . . Н ДꙗМЬѢН ꙗ Ꙋ НМЄ СТОѢН НВꙗNОВН . . СКꙐТОNОШꙗ".

(»а се лежи раб божи: врач кузм/ан/ и дамјан а у име стојан иванови/ћ/ . . . скутоноша«.)[67]

Овдје је карактеристичан почетак натписа: »а се лежи«, који срећемо на већини средњовјековних босанских стећака, затим слова *Н (и), V (ч),* док је слово *В* са усјеком и није квадратично. Нешто савршеније је и слово *к*.

Готово идентичне натписе налазимо и на стећцима у Црној Гори. Поменућемо и два недатирана натписа из села Петровића код Билеће, из прве половине XVI вијека. Први натпис гласи: »а се ками цветка бананина«. Испред натписа је крст. Испред другог натписа је свастика, коју често срећемо и у Босни, а натпис гласи: »卐 а се лежи раб божи грубач цветковић«.[68]

Карактеристична су слова: ᴏ (в), К (к), ћ (ћ), Ж (ж), Н (и) і V (ч).

2. ОТВАРАЊЕ ПРВЕ ШТАМПАРИЈЕ СРБА У БОСНИ

Штампарија Божидара Горажданина у мјесту Горажду у Босни

Већ почетком XVI вијека босански Срби добили су и своју *прву штампарију* коју је 1519. године отворио у Горажду Божидар Горажданин. За њега се каже да је прије доласка у Горажде био неки чинилац у манастиру Милешеву.[69]

Отварање штампарије у Горажду представљало је за оно вријеме велики културни догађај, поготово јер се то десило под османлијском влашћу, која је водила строго рачуна не само о политичком него и о културном кретању хришћанског елемента. Штампарија у Горажду отворена је свега 79 година послије прве свјетске штампарије Јохана Гутенберга, или 25 година по-

---

[67] *Павловић Леонтије,* Порука са надгробног споменика, Бгд, 1969, 289.

[68] *Ивовић Јован,* Натпис у селу Паштровићима, Историјски записи, Цетиње, 1937, књ., XIII, 259—261.Упор. М. Вего, ГЗМ, 1964, НС Арх. 223. 224.

[69] *Радојичић Сп. Ђ.,* Карактер и главни моменти из старих српских штампарија (Историјски записи, Цетиње 1950), 262 и 380. Радојичић наводи да постоје подаци да је Божидар Горажданин био настојник манастира Милешева.

Насловна страна књиге »Служабник«, штампане у штампарији Божидара Гораждaнина у Горажду (Босна). Штампарија је почела радити 1519, а престала 1523. године.

слије штампарије коју је отворио 1494. године Ђурађ Црнојевић на Цетињу (Ободска штампарија). Штампарија у Горажду није била дуга вијека. Радила је свега нешто око четири године, а онда се преселила 1523. године у Влашку (Румунију).

У штампарији Божидара Горажданина, кад се преселила у Влашку, радио је као типикар (графичар) јеремонах Јован Светогорац »от Босни, от мѣста Каменград, монастира же Гомионици«.[70]

У горажданској штампарији могле су се за то кратко вријеме одштампати свега три књиге вјерске садржине: Псалтир (1519), гдје се на почетку текста каже: »Почеше се сие светие книги, глаголаемие псалтир, повеленением моим старцем и родителем Божидаром Горажданином. Трудише се о сем смѣрни мних и свѣштеник при храму светаго великомученика Георгија на рѣцје Дринѣ.« Осим овога Псалтира, до 1523. године одштампане су још и сљедеће књиге: Служабник, Молитвеник (Требник), за које се каже да су их штампали јеремонах Теодор и ђакон Радоје у храму великомученика Георгија на ријеци Дрини.[71]

С обзиром на везе манастира Милешева са Босном, поменућемо и штампарију у Милешеву, која је постојала од 1544. до 1557. године, свега тринаест година. То је била мала штампарија и за најнужније потребе. Касније је преуређена, добила је и нова слова, али јој је вијек ипак био кратак.[72]

У вези са кратким вијеком ових штампарија расправљано је у круговима наших историчара, а постоје и ранија мишљења, управо из времена постојања тих штампарија. Јеролим Загуровић, који је рад своје штампарије у Млецима сматрао наставком рада штампарија Црнојевића и Божидара Вуковића, каже у предговору свога Псалтира из 1569. године да је отварањем штампарије имао намјеру да »испуни недостатак духовно корисних књига које су Османлије умањили и упропастили« (»Потрудих се и желанием вждѣлѣх к душеполезним книгам исплнити недостатчество иже умалѣное и разхишченое Измаилтени«).[73]

Без сумње да су многобројне црквене и друге књиге уништене како за вријеме освојења Босне и Херцеговине, тако и за разних војних похода, немира и дивљања разних војничких хорди по Босни.

Међутим, постојали су и други разлози за отварање штампарија. То је на првом мјесту веома скупа и спора преписивачка дјелатност, која се, такође, није вршила без потешкоћа.

---

[70] *Стојановић Љ.,* Стари српски записи и натписи, I, бр. 1433, с. 360.

[71] Ибид., I, бр. 458, 468 и 469. Према подацима Дејана Медаковића у штампарији у Горажду штампане су три црквене књиге: Служабник (1519), Псалтир (1521) и Молитвеник (1523). Упор. *Медаковић Дејан,* Горажде — штампарија, ЕЈ, књ. 3, с. 492.

[72] *Ћоровић В.*, Штампарије старе, СТ НЕ, IV, 1058.

[73] *Стојановић Љ.,* Ибид., I, 682.

Задарски надбискуп Матија Караман изразио је 1750. године мишљење да су прве српске штампарије пропале »одкако су основане штампарије у Москви, Кијеву и Лавову које су својим издањима преплавиле српске земље«.[74]

Књига Псалтир, која је дуго времена служила у манастирским школама као уџбеник за читање црквенословенског писма, штампана је у штампарији Божидара Горажданина у Горажду

Сигурна је ствар да су и из Русије у XVI вијеку стизале у Босну и друге југословенске крајеве књиге вјерске садржине, али оне никако нису могле бити примарни узрок раног престанка рада српских штампарија, па ни штампарије у Горажду. Треба знати да је у Босни још пуних 200 година по паду под Турке била веома жива преписивачка дјелатност. Поплаву књига из Русије свакако би забиљежили и преписивачи књига у својим записима. Они, међутим, праве преписе из извода неких руских књига и туже се на разне потешкоће у погледу језика и сл. Да је постојала »поплава« тих књига, свакако се оне не би преписивале из ријетких извода који су тешко долазили у наше земље, као и те књиге из којих се преписивало. Тешко их је било и донијети у земљу због оштре контроле турских власти. Но, треба

[74] *Радојичић Ђ. Сп.*, о. ц., 262—263.

знати и то да су се прве књиге у Русији, а то је био најприје Октоих штампан 1564. године, појавиле седамдесет година послије отварања штампарије на Цетињу, а 45 година послије отварања штампарије у Горажду. Чак се сматра да су наше штампарије, а поглавито штампарија Божидара Вуковића, која је радила у Венецији као наставак Црнојевићеве штампарије од 1519—1538. године, утицале на развитак штампарства у Русији. У црквеној књизи *Служабник*, која је штампана у Вилни 1583. године, налази се на шест мјеста заглавље из штампарије Божидара Вуковића, о чему јасно свједоче три почетна слова Божидаревог имена: »Бож.«[75]

Рани престанак рада манастирских штампарија доводи Бранислав Ђурђев у везу са тешким материјалним положајем манастира гдје су се налазиле штампарије. Ово би се аналогно томе односило и на Горажде, односно на штампарију Божидара Гораждањина. Ђурђев помиње »продају цркава и манастира« која је вршена у доба владања султана Селима II, када је у Цариграду био велики везир Мехмед-паша Соколовић. Ђурђев се позива и на један запис из 1568. године у којем се каже: »Цар продаст цркви и монастире по всѣм царству его.« Такав поступак централне турске власти одвео је осиромашењу манастира, па и онога у Горажду. »Да је тако било«, наводи даље Ђурђев, »може показати и чињеница да послије обнављања пећке патријаршије (1557) није напредовала дјелатност на оснивању штампарија у односу на вријеме прије обнављања. Шта више, рад на томе се код Срба прекида у другој половини XVI вијека, баш некако у вријеме ‚продаје цркава и манастира'«. Као даље разлоге раног престанка рада српских штампарија Ђурђев наводи такође тешкоће око пласирања штампаних књига.[76]

Било је продаје цркава и манастира, али се не може узети то као једини доказ престанка рада штампарија.

У прилог доказа продаје цркава и манастира навешћемо и један запис из XVI вијека који цитира Љ. Стојановић. Ради се о времену султана Селима II (1566—1574). Запис гласи: »Тогда бист велика бѣда Мехмет-пашина и царом Селимом; продадоше се цркве христианские и бист гонѣние велие и бѣда каква нѣст била от вѣка амин.«[77]

---

[75] Ибид., 265.

[76] *Ђурђев Бранислав*, Улога цркве у историји српскога народа, Сарајево, 1964, 91, 104, 107, 130 и 132. Упор. такође: *Ђурђев Бранислав*, Продаја цркава и манастира у вријеме Селима II, Годишњак Историјског друштва БиХ, Сарајево 1959, 241 и 246. Податак се налази у књизи: *Стојановић Љубомир*, Стари српски родослови и летописи, Бгд — Сремски Карловци, 1927, 267.

[77] *Стојановић Љ.*, Стари српски записи, III, бр. 5150, с. 64 (1524—1569).

Ђурђев не наводи који манастири и цркве су били тада продати, па да би се на основу тога могао створити сигуран закључак да ли је то био један од главних разлога за брзи престанак рада српских штампарија.

Сматрамо да су постојали и други, далеко важнији разлози и то материјалног и политичког карактера. У доба о коме је ријеч Турска је била у напону своје војне и политичке моћи. Требало јој је за вођење ратова много новаца, па их је тражила и у манастирима и црквама које су биле имућне. Катерин Зена, који је путовао по нашим крајевима у доба владе Сулејмана II Законодавца (Величанственог, 1520—1566), наводи, на примјер, да је манастир Милешево плаћао 1550. године 1000 дуката годишње данка султану. Стога су калуђери овога манастира морали највише живјети од милостиње и као ратари (земљорадници), или су ишли »по писанији«, тј. ишли су у прошњу милостиње од народа.[78]

Није манастир Милешево био изузетак. У једном запису из XVI вијека стоји: »Тогда монастири великие бѣди и нужде подимаху не цѣњаху хиладами аспри, него и по три и по четири хиљаде грошев от монастира взимаху. Мољу же ви не зазрете ми: врѣме понуждает ме много тужити и глагољати.«[79] (»Тада су манастире притискивале велика биједа и невоља, нису уцјењивани хиљадом аспри, него и по три и четири хиљаде гроша узимаху од манастира. Молим вас да ми не замјерите јер ме и вријеме сили да се много тужим и говорим.«)

Дешавало се то и касније. Херцеговачки манастир Тврдош плаћао је у XIX вијеку 3—4000 гроша данка годишње.[80]

Други врло важан разлог престанка рада манастирских штампарија био је чисто политичког карактера. Турци су лако могли оцијенити снагу штампе у политичком смислу ријечи и посљедице које би из те дјелатности могле временом произаћи.

Те политичке сумње нису се односиле само на православни него и на католички еленемат. Оне су постојале од освојења и продужиле су се током цијелог периода турске владавине у мањој или већој мјери, са више или мање ригорозности. На примјер, сарајевски је валија, 1712. године, на основу неких достава обједњивао Србе да су »слали књиге«, што значи слали писма и договарали се са Москвом. Он је те године пријетио да ће срушити

[78] *Матковић др Петар,* Путовање по Балканском полуострву у XVI стољећу. Путовање Катарина Зена, Рад, Згб, 1882, LXII, 98.

[79] *Стојановић Љ.,* о. ц., I, бр. 1467.

[80] *Ћоровић Владимир,* Херцеговачки манастири, I, Требињски манастир Тврдош, ГЗМ, 1911, 510.

Стару православну цркву и исјећи попове. Да би се спасли обједе, сарајевски грађани Срби морали су да плате 218.400 аспри глобе.[81]

Било је ту, свакако, и уцјена да би се дошло до новца, а било је и сталних сумњи, јер је Турска имала добру обавјештајну и контраобавјештајну службу. Потчињени хришћански елеменат, што је свакако природно, тежио је да се истргне испод турске власти.

Тако треба схватити и разлог због чега су не само рано престале са радом и зашто се дуго времена нису појавиле српске штампарије. Турци ће их отварати тек у другој половини XIX вијека; дозволиће и католицима да их отварају. Срби са својим црквеним општинама нису били у могућности да то чине, а вјероватно су то ометале и политичке прилике, јер су Срби почели да улазе у буне и устанке, да своје питање вежу за Србију, Русију, па и за Аустрију. Све то стајало је и на путу развитка и ширења писмености и националне културе уопште.

3. ПРЕПИСИВАЧКА ДЈЕЛАТНОСТ У СЛУЖБИ УНАПРЕЂЕЊА ПИСМЕНОСТИ БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИХ СРБА — СМЕТЊЕ КОЈЕ СУ ТОЈ ДЈЕЛАТНОСТИ СТАЈАЛЕ НА ПУТУ ДО КРАЈА XVIII ВИЈЕКА

Манастири и цркве као средишта преписивачке дјелатности и развитка и ширења писмености — Фанариоти (грчке владике) као кочница тих дјелатности

Према подацима које је прикупио В. Петковић на основу изворне грађе и других поузданих докумената о броју и поријеклу свих манастира и цркава православних Срба уопште, а радили су на томе и други научници (Владимир Ћоровић, Миленко Филиповић, Саво Косановић и др.), можемо дати приближну слику о броју манастира у Босни и Херцеговини у доба турске управе.

Крајем XV вијека спомиње се манастир Рмањ (Хрмањ) на ушћу ријеке Унца у Уну.

У XVI вијеку помињу се манастири: Тврдош близу Требиња (основан око 1509. године); Добрун код Вишеграда. Манастири Житомислић, Ошанићи, Клепци, Црква св. Николе у Тријебњу задужбине су спахијске породице Милорадовића-Храбрена.

У току XVII вијека обновљени су и основани сљедећи манастири и цркве: Возућа код Завидовића, Дужи код Требиња. У Дужима је било сједиште херцеговачког митрополита од 1694—1772, када је то сједиште пренесено у Мостар. Пренио га је први фанариотски митрополит.

---

[81] *Скарић Владислав,* Српски православни народ и црква у Сарајеву у XVII и XVIII вијеку, Сарајево, 1928, 29.

Молитва Пресвятія

Често преписивана апокрифна књижица »Сан свете богородице«
(вјероватно XVIII в.)

Narodna b... "Petar... Banj...

У XVIII вијеку не помиње се градња цркава и манастира. Петковић помиње једино градњу цркве у Мачковцу код Брчког.[82]

У току XVI вијека обновљене су и изграђене многе нове цркве и манастири у Босни и Херцеговини, а нарочито у Херцеговини. Овакво стање је створено обновом пећке патријаршије (1557) и доласком на њено чело патријарха Макарија, брата или рођака великог везира Мехмед-паше Соколовића.

Патријарх Макарије је добио посебну дозволу да се православне цркве и манастири могу не само обнављати и поправљати него да се ове вјерске грађевине могу и нове градити. Вршено је то, свакако, у складу са дотадањим прописима о поправљању и грађењу богомоља.

Премда су цркве и манастири били оптерећени разним порезима и дажбинама, јер је Турској требало за ратне потхвате велика финансијска средства, у ово доба је оживјело у оквиру цркава и манастира фреско сликарство, златарство и резбарство велике умјетничке снаге.

Макарије је 1572. предао дужност новом патријарху Антонију, ранијем херцеговачком митрополиту.[83]

Кад су послије Макаријеве смрти 1574. године пећки патријарси почели да организују и воде борбу против турске доминације и за ослобођење од Турака, укинута је 1766. године пећка патријаршија посебним султановим ферманом. Тада наступа доба фанариотских (грчких) митрополита и владика, који су долазили према препоруци цариградске патријаршије (Фанара) да би у свом звању првенствено били одани и служили турским властима. Куповали су своје положаје, а онда су уз благослов власти пљачкали и кињили православни елеменат у Босни и Херцеговини. Били су непријатељи (са незнатним изузецима) сваког просвјећивања народа. Остали су у нашим крајевима све до окупације Босне и Херцеговине 1878. године.

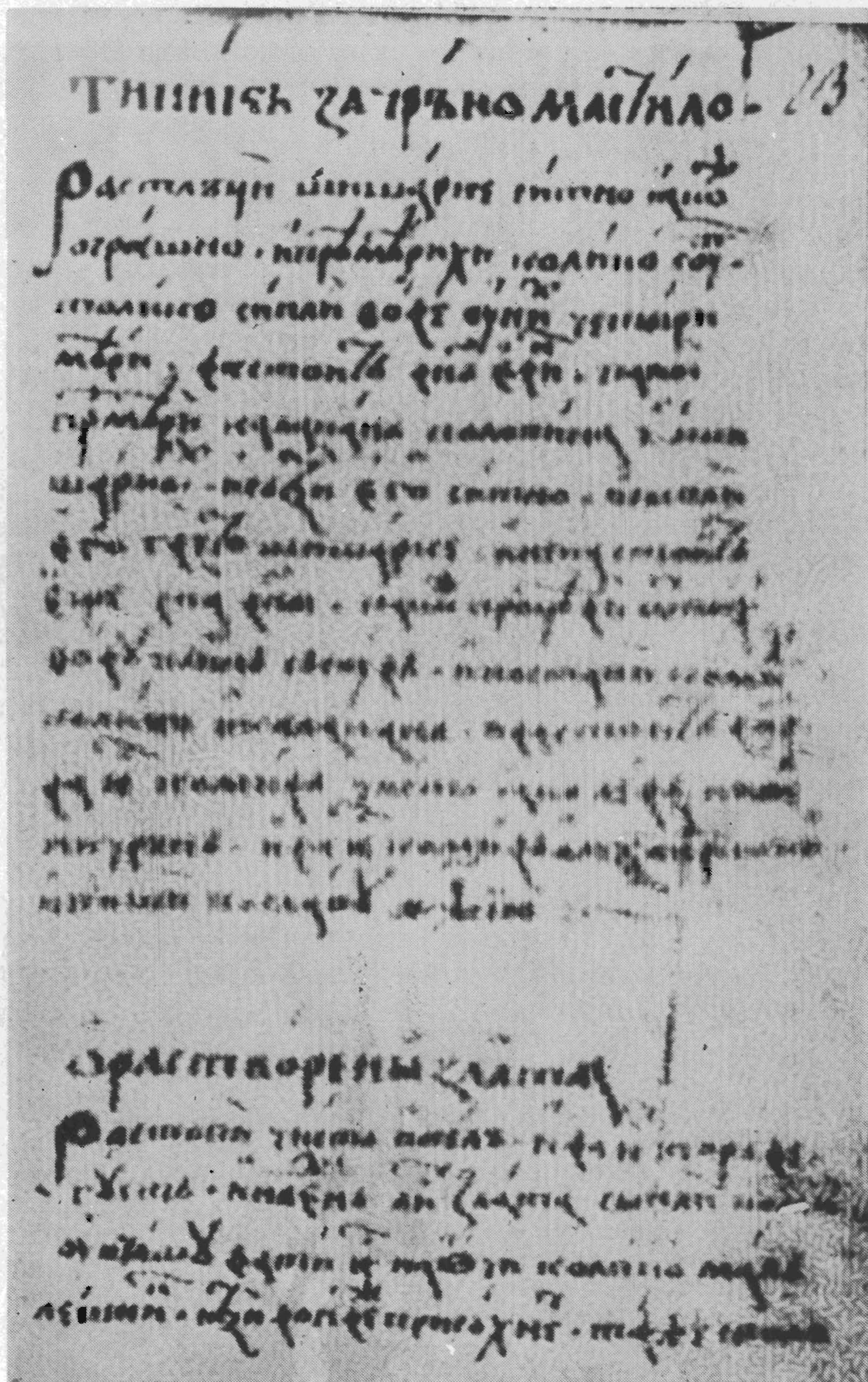
Прије обнове пећке патријаршије уз зворничку и херцеговачку помиње се 1532. године и босанска епископија под јурисдикцијом охридске архиепископије. Сматра се да је то био дабарски епископ са сједиштем у манастиру Бањи код Дабра, који

---

[82] *Петковић В.,* Преглед црквених споменика, стр. 59, 67, 71, 101, 110, 118, 145, 202, 219, 238, 287, 326 и 327. На стр. 102. налази се код Петковића податак да је манастир који спомиње Курипешић и који је он на путу по Босни 1530. посјетио, био манастир Добрун код Вишеграда. У манастиру Житомислићу чувана је до 1941. године слика Милисава Милорадовића Храбрена, ктитора (оснивача) овог манастира. Упор. *Ћоровић Владимир,* Босна и Херцеговина, Бгд, 1925, с. 64, изд. СКЗ. Ћоровић помиње да су Турци у другој половини XV в. пустили неколико дотадањих војвода да слободно живе и управљају својим малим областима, а међу овима Петра Стјепановића и Вукића Храбрена (упор. *Ћоровић В.,* Хисторија Босне, 602—603, *М. Вего,* Радови III, Зеница, 1973, 307 и др.)

[83] *Грујић Р.,* Макарије архиепископ пећки и патријарх српски, Ст НЕ, II, 631—632.

се називао »босански«. Кад је обновљена пећка патријаршија, ова епископија прешла је под њену јурисдикцију и назвала се *дабробосанска*. Резиденција дабарских митрополита био је манастир Рмањ, затим је прелазила у разне манастире западне Босне да би се почетком XVIII вијека дефинитивно преселила у Сарајево. До године 1763. сви су ови митрополити били Срби, а од укидања пећке патријаршије 1766. године почели су у ове

Једна страница из рукописа »Типика«, упутства за прављење мастила (вријеме није означено)

крајеве долазити фанариоти. Први је дошао митрополит Данило 1769, а посљедњи је отишао из Босне Антим 1880. године.[84]

За нашу историографију би била захвална тема обрадити период владавине фанариотских митрополита у Босни, јер је то дио како политичке тако и културне историје Босне. Ми ћемо, међутим, дати њихову карактеристику само толико колико се њихов рад односи на спречавање културног развитка, боље речено писмености Срба у Босни и Херцеговини.

Грујић Р. каже за фанариоте да су уз помоћ турских власти и заједно с њима проводили насиља над православним елементом у Босни и Херцеговини. Били су највећа запрека подизању културног нивоа српског народа забрањујући чак и подизање основних школа и мијешајући се у рад тих школа. Долазили су у Босну а да нису знали ни једне ријечи српскохрватског језика. Грујић дословно каже за фанариоте: »Грчки владике ишли су хотимично за тим да би од неуког и празновјерног народа могли што више користи извлачити и што лакше и дуже над њим владати.«[85]

Срби у Сарајеву жалили су се што митрополит, не бирајући средства, за себе прикупља велике хараче и »настоји само да сакупља злато« (.. ѿнь же зрить єже собрати злато). Пошто је почео и да се мијеша у школске ствари и самоуправу црквено-школске општине у Сарајеву, ова му је то писмено 1788. године

Навешћемо само неколико примјера чиме су се фанариоти служили да би могли пљачкати народ и додворавати се турским властима. Види се то из докумената које су објавили Владимир Ћоровић и Сејфудин Кемура. Са дозволом турских власти везали су свештенике у ланце, бацали их у тамницу и премлаћивали их.[87] Бацали су проклетство на појединце свештенике, па и на црквене општине, ако нису платили одређени харач. Вршили су екскомуницирање из цркве итд. Они су били нека врста свјетовних старјешина (милетбаше), па су судили не само у црквеним него и у свјетовним споровима, који су били у њиховој надлежности, и изрицали казне.[88]

Чак су и од босанских фрањеваца, уз благонаклоност турских власти, почели да траже плаћање данка. Фојнички фратри су се жалили, па је то султан забранио.[89]

---

[84] *Грујић Р.,* Дабробосанска епархија, Ст НЕ, I, 540.

[85] *Грујић Р.,* Православна српска црква, 109—110.

[86] *Скарић В.,* о. ц., 24.

[87] *Кемура Сејфудин — Ћоровић Владимир,* Прилози за историографију православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX вијеку, ГЗМ, 1912, 422—425.

[88] *Prochaska dr Dragutin,* Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und Hercegovina, Згб, 1911, 75.

[89] *Матасовић J.,* Фојничка регеста, бр. 581.

Карактеристични су неки наслови изворних докумената који се односе на сарајевску Православну црквену општину:

»Сарајлије се бране од црквене клетве и моле митрополита да им је дигне.«

»Сарајлије се извињавају владици Кристифору што му нису с новцем ишли на руку.«

»Сарајлије моле патријарха Калиника да им не долази по милостињу«, итд.[90]

Фанариоти су вршили и разне денунцијације Срба код турских власти. За мостарског владику Грка Антима се каже да је био »жесток и напрасит духом.« Завладичио се 1772. године. Оклеветао је код везира калуђере манастира Житомислића да су »непокорни« и да су »у вези с каурским краљем и да спремају устанак.«[91]

У оваквим приликама био је рад манастира довођен у тешко стање, а такође и рад српских основних школа, јединих установа у којима се тада стицала писменост. Рад је ометан хапшењем и глобама црквених људи и установа, преметачинама манастира и прогоњењем свих лица која су била означена као сумњива.

Нарочито тешке прилике биле су у току XVII вијека када је султан Мухамед IV (1648—1663) водио одлучне ратове с Аустријом и Венецијом (млетачко-турски рат 1648—1687). Посебно је погодила Босну и њене културне установе провала аустријског принца Еугена Савојског 1697. године, када је он допро до самог Сарајева. Ту је његова војска попалила највећи број муслиманских џамија и сибјан-мектеба. Опљачкане су многе установе, па и Стара православна црква, из које су однесене многе вриједне старинске књиге.

У овако зараћеном стању по земљи су крстариле многе војске. Тако се каже да су се по Херцеговини кретале чете: »от Илирика и Хрватии и Климата и Травуњана и Диоклетиани и Захлмиани и Хрвати«. То биљежи један запис из 1651. године. Стање је било тако тешко да су из појединих крајева бјежали становници све три конфесије (»вјерни и невјерни«) склањајући се у туђу земљу.[92] У таквим приликама су пљачкане књиге и друге културне вриједности.

У то вријеме страдали су и поједини манастири који су се нашли на ударцу војске. Тако је 1615. године попаљен и пору-

---

[90] *Памучина Јоаникије,* Почетак доласка грчких владика у Херцеговину, Српски далматински магазин, Задар, 1846, 175 и д., *Косановић Саво,* Прилози историји Старе српске цркве у Сарајеву, ГСУД, Бгд, 1883; *Скарић В.,* Српски православни народ, и *Кемура С.* — *Ћоровић В.,* Прилози ...

[91] Упор. Српски далматински магазин, Задар, 1848, с. 109—181.

[92] *Стојановић Љ.,* о. ц., I, бр. 1467, с. 368—369. Запис који се односи на агресију аустријске војске под Еугеном Савојским гласи:

Да се знаде каде Немци попленише Сараево лето ҂з.с҃.ѕ҃. мѣсеца окдьнь. г҃.г҃.

Ибид., I, бр. 2074, с. 478 (год. 1697). Запис у рукоп. манастира Раванице (Врдник).

Преписивачка дјелатност Срба у Босни и Херцеговини. Евангелист Лука исписује почетак свога еванђеља. На столу су реквизити за писање. (Стара православна црква у Сарајеву, крај XV в.)

шен манастир Липље »да није остао камен на камену«.[93] Године 1693. опустошен је манастир Тврдош,[94] а 1691. манастир Ступје.[95]

---

[93] Ибид., VI, бр. 10. 109.

[94] *Петковић В.*, о. ц., 291 и 326.

[95] Ибид., 320. Уз порушени манастир Гостовић су људи подигли тзв. »чадор цркву« (цркву од платна) коју су у случају опасности могли да преносе с мјеста на мјесто. Грађене су у забитним мјестима и »цркве брвнаре« (од брвана). Једне и друге служиле су и као школе.

Попаљени су и манастири Возућа и Гостовић.[96] У XVIII вијеку је било мање паљевина. Помињу се паљевине манастира Моштанице и манастира Папраће,[97] који је опустио 1717. године за вријеме аустријско-турских ратова.[98]

Дијаци и други преписивачи књига црквених и свјетовних и њихов допринос унапређењу писмености у Босни и Херцеговини — Потешкоће у преписивачкој дјелатности — Књиге »у ропству«

Од велике историјске а и културне вриједности су записи које су поједини преписивачи књига, а каткад и други појединци писали обично на првој страници књиге. Записи говоре о томе како су преписивачи страховали од насиља разних турских силника који су ишли за тим да се дочепају манастирског новца, или су плијенили књиге од вриједности, задржавали их а онда уцјењивали манастире тражећи велике откупе. То се тада називало да је књига »у ропству«, па ју је ваљало као и човјека откупити, а она је од давнина цијењена. Нису то чиниле турске власти по неком правилу. Радили су то, како смо рекли, поједини силници којих је било у свима временима. Па и сами владике фанариоти ометали су рад на преписивачкој дјелатности својом сарадњом са турским властима и пљачком. Било је, разумије се, и изнимака.

Преписивачка дјелатност није се сводила само на преписивање разних црквених књига, као што су еванђеља, минеји, типици и сл. Преписиване су и књиге свјетовне садржине, које су људи радо читали, а које су служиле и за учење читања и писања, као што су били псалтири, часловци, месецослови или популарно названи мјесловци, буквари и сл.

Преписивана су и разна житија и састави о боју на Косову, посебно о кнезу Лазару и Милошу Обилићу, разни апокрифни састави, као нпр. Чудеса Богородичина, Богородица у паклу и сл.

Нужно је посебно истаћи да су се преписивачи често пјеснички изражавали у својим записима кратко описујући своје душевно расположење, своје потешкоће, а каткад и радости. Пјеснички се изражавајући они говоре о човјечијој судбини, хвале се ако су им неки калуђер, игуман или калуђерица дали вина или их боље погостили. Тужили су се ако им је приликом преписивања, које је каткад веома дуго трајало, била лоша хартија, мастило или перо, чак ако их је болио зуб или глава. Старији преписивачи тужили су се на слаб вид, изнемоглост и сл., али је

[96] Ибид., 71.
[97] Ибид., 202.
[98] Ибид., 2. Манастир је обновљен 1861. године.

Еванѓелист Лука зарезује перо (стило) (крај XVI в.)

сваки показивао истрајност и вољу за радом. Низ примјера, који се односе и на Босну, приказао је као старе српске пјесничке записе Ђорђе Трифуновић у својој књизи »Из тмине појање« (Београд, 1962). Цитираћемо примјер Теодора Љубавића, који је 1519. године у штампарији у Горажду штампао три богослужбене књиге. У опширном поговору књиге Служабник из 1519. године, говорећи о смрти свога брата Ђорђа, он каже:

»И гдје укрити се нам или убјегнути?
Земља би и небо слнце и мјесец, звјезди и море,
ријеки у безднаа вопијут на мње.«

Трифуновић за Љубавића каже да је један од најбољих српских књижевника XVI вијека (Трифуновић Ђ., о. ц., 209).

Преписивачка дјелатност није се ограничавала само на поједине преписиваче од заната. Поједини преписани примјерци улазили су у народ, а тамо су их писмени људи — дијаци, писари и »чрталци чрнилу« (писари мастилом) — даље ширили преписивањем. Преписани текст често преписивачи називају »писаније« (писанїе).[99]

Ограничавајући се само на Босну и Херцеговину, навешћемо извјестан број типичних примјера записа појединих преписивача.

Преписивач Теодор, који је своје »писаније« писао близу манастира Моштанице, каже у запису:

бѣше бо мѣсто близь монастира идѣже писа се сї писанїе, и чловѣк и ненавидимо велми[100]

(»Било је то мјесто близу манастира гдје је писано ово писаније, а за човјека врло незавидно /непријатно/.«)

Радило се овдје о преписивању еванђеља.

У књизи Мјесловцу (Мјесечник), која је писана у манастиру Житомислићу 1611. године, каже се да је писана:

рѹкою смѣрн҄наго и грѣшнаго и хѹдаго вь чловѣцѣхъ петра чрьта҄ца црьни лѹ.[101]

(» . . . руком смјерног и грјешног и међу људима јадног Петра цртача црнилом.«)

Неки јеремонах Сава писао је 1535. године неко писаније у пустињи Грбавици на ријеци Лиму, према Цркви св. Николе. Он о томе каже:

беше бо мѣсто стрьпатно, а врѣме зьимно и мрачно . . ѡчи сьномь ѡтег҄чены, а пльть земльна дрѣхла а рѹце брѣнны и . . . простите како годѣ ошарах, лошѣ бѡ мастило имѣх.[102]

(»Било је пак мјесто незгодно, а вријеме зимно и мрачно . . . очи уморне од неспавања, а тло земље влажно и руке уморне . . . опростите како год сам ошарао, лоше сам имао мастило.«)

---

[99] *Стојановић Љ.*, Стари српски записи, I, бр. 996, с. 278.
[100] Ибид., I, бр. (958), г. 1607 (?). Обј. у ЛМС, Н. Сад, год. 1828, с. 14.
[101] Ибид., I, бр. 996, с. 298 (год. 1611). Из ГЗМ, 1901, с. 43.
[102] Ибид., III, бр. 5598, с. 153—154. Налази се у библиотеци у Љубљани, бр. 3 (вјер. Нар. библиотека, нап. В. Б.).

Неки дијак који је 1590. године писао књигу каже да се обезумио пишући, јер се плашио јањичара, због чега је пишући и погријешио:

ПОГРѢШИХ, ѠТЬЦИ И БРАТЇЕ, ПРОСТИТЕ МИ ГРѢШНОМꙊ, ЗА-НЕ БОЕХ СЕ ꙖА'НИЧАРЪ ЗДЕ И МЕТЕХ СЕ ОУМОМ.[103]

Еванђелист Марко преписује књигу на кољену (вријеме 1613, кад је препис начињен). Његов симбол је орао

[103] Ибид., I, бр. 810, с. 240 (г. 1590). Императорскаја публичнаја библитека, Петроград, бр. 31. Сада Публичнаја библиотека Салтиков Шчедрин, Лењинград.

(»Погријеших оци и братијо, простите ми грјешноме јер сам се овдје плашио јањичара и реметио с памећу.«)

Ово је само неколико карактеристичних примјера да се види са каквим потешкоћама су се преписивачи сретали у свом раду који је био дуг и тежак. Потребно је додати да су дијаци и у доба самосталне босанске државе писали на књигама које су преписивали слична извињења, али су она углавном била стереотипна и сажимала се више или мање према скромности преписивача. Они би се због »лошег писања« извињавали и кад је књига била лијепо написана. Овдје се, међутим, види да су преписивачи заиста наилазили на разне објективне потешкоће, да су се морали удаљавати од манастира и крити по лошим скровиштима да би довршили свој рад, а уз то често им је и мастило било лоше.

У неколико примјера показаћемо врсте књига које су преписиване, и то прво чисто црквене, а онда и неке свјетовне садржине.

Као најраније преписана књига послије пада Босне и Херцеговине под турску власт помиње се Октоих, који је 1509. године преписао неки монах (мних) Марко Требињац по наређењу кир Висариона у Требињу. Преписао ју је у цркви коју су саградили кир Висарион и архиепископ Јоан. Извод из записа гласи:

ВЬ МѢСТѢ ѿ НИХ СЬЗДАНИѢ И ЦРЬКВИ ѸСПѢНІА ПРЕСВѢТІЕ БОГОРОДИЦЕ ВЬ ТРѢ(БИНѢ).[104]

(» . . . у мјесту у коме су они саградили цркву Успенија пресвете Богородице у Требињу.«)

Дијак Јоан Малешевац је у Требињу преписивао 1524. године књигу Минеј:

ПИСАХ АЗЬ СМЕРЕНІИ И МНОГОГРѢШНІИ РАБЬ БОЖІИ ДІАКЬ ІѠАННЬ МАЛЕШЕВЬЦЬ[105]

(» . . . писао сам ја смјерни и многогрјешни роб божји дијак Јован Малешевац.«)

У Цркви св. Георгија, коју је 1454. подигао у Горажду Херцег Стјепан, преписано је 1550. године четвероеванђеље. Писано је:

ПРИ ХРАМѸ СВЕТАГО ВСЕЛИКОМѸЧЕНИКА (ГЕО)РГІА . . . НА РѢЦЕ Д(РИНЕ).[106]

(» . . . код храма светога великомученика Георгија . . . на ријеци Дрини.«)

---

[104] Ибид., I, 404. Запис објављен у Шематизму епархије бококоторско-дубровачке 1899. г. и у СДМ, Задар 1836. године.

[105] Ибид., I, бр. 451, с. 142—143 год., ИПБ, Петроград, бр. 8.

[106] Ибид., бр. 555, с. 177—178, год. 1550. Запис у приватним рукама. Такође објављено у листу »Свети Сион« (?), 1894, с. 793.

Иларион Руварац исписао је у Пољској (Володава) запис из 1561. године у коме се каже да је књигу Псалтир писао и издао (?) неки »господин Никола Србин из земље српске« у манастиру Папраћи.

таи ѱалтирь списана и надана черезь пана николоу сербина до землѣ српско до манастира благовѣщен' пречистои (богородицѣ), глаголаемаго папратиа.[107]

(»Ова псалтир је писао и даровао (предао) господин Никола Србин из српске земље из манастира Благовјештенија пречисте /Богородице/ по имену Папраћа.«)

У манастиру Ломници (Ловници) преписивана је 1578. године црквена књига Типик.

сїи типик писа се въ лѣт(о) 1578. . . . мѣсеца ноем(врїа). ҃ѕ днь ѹ ломниц(и). сїа книга монастира ловънића.[108]

(»Овај типик писа се године 1578, мјесеца новембра, петог, у Ломници. Ова је књига манастира Ловнице.«)

Сарајево се, гдје су Срби већ у XVI вијеку, а поготово у XVII постепено улазили у трговину и занатство, одликовало поклоном црквених књига манастирима и црквама, откупом отуђених књига, повезивањем и окивањем у сребро и злато итд.

На књизи Псалтир, која је 1516. године писана у Сарајеву, а писао ју је неки презвитер Вук, има сљедећи запис:

съврши се сїа кныга ѿ бытїа въ лѣт(о) ҂з҃к҃д. мѣсеца сек(т)врїа ні дьнь в мести врьхоубосьнью рѣкоме мь сарајевоу.[109]

(»Сврши се ова књига од постања (?) године 1516. дана 18. септембра у мјесту Врхбосни названом Сарајево.«)

Сарајево се, како видимо, назива Врхбосном »названом Сарајево«.

Карактеристичан је такође сљедећи запис из Сарајева из 1564. године, који доносимо у преводу и оригиналу. Запис у преводу гласи:

---

[107] Ибид., I, 622, ГНЧ, Бгд, II, с. 255. Овдје се помиње књига Псалтир, а помињаће се и Часловац и Мјесецослов. То су били уџбеници у манастирским па касније и у православним основним школама. Војислав Ђурић, цитирајући Вука који у свом Српском рјечнику говори о школи коју је и он похађао, каже да се читање и писање почињало учити из рукописа јер у оно доба није било још буквара. »Кад ђак из рукописа научи бекавицу, онда узима (славенски) Часловац. Кад изучи и прочита Часловац, онда узима Псалтир, а који изучи и пречита неколико пута Псалтир, онај је већ научио сву књигу. Као што је ово овако било најприје у Србији, тако је и данас у БиХ.« (*Војислав Ђурић*, Вукови записи, Бгд, 1964, 66.).

[108] Ибид., I, бр. 740, с. 225, год. 1598. Запис у рукоп. САН у Бгду, број 59. Објављен у ГСНД, LVI, 346.

[109] Ибид., I, бр. 427. Не наводе се подробнији подаци о запису.

»По наређењу господина Михаила Десисалића и браће му Николе и Драгобрата трудио сам се о овој књизи ја многогрешни и окајани и међу људима мален, богат гријехом, а сиромашан добрим дјелима диак Дмитар из Својдруга. И ово писах у мјесту Сарајеву у дому благочестивог хришћанина Михаила кујунџије Десисала у великој части и усрдности. Тада је Босном управљао велики Мустафа-паша, сродник благочестивог и христољубивог пећког патријарха кир Макарија.«

Дијак Дмитар је очевидно погријешио у имену па је мјесто Мехмед-паша (Соколовић), написао Мустафа-паша.

Запис у оригиналу гласи:

повѣлѣнїем г҇сна михаила дѣсисалича и братїам єго николи и драгобратоу троудихь се ѡ семь писани азь многогрѣшни и окаань, и мьншы вь чловѣцехь богати грѣх҇ми а оубогы добрыми дѣли дїакь дмїтрь ѿ своидроуга. и сїе писа вь мѣстоу сараевѣ вь благочьстиваго христїанина домоу михаила кюнџїе десисали: вь велицѣ и чьсти и оусрьдию. тогда же босноу подржещих великомоу моустафа-паши сродник҇ же благочьстивомоу и христолюбивомоу патриар҇хоу печскомоу кир макарїоу.[110]

Породица, односно име Десисалића помиње се код Миклошића у Monumenta serbica, с. 383, у 1435. години, и то: кнезь воукь десїсалић ь с кнезом Иваном Десисалићем (Mon. serb., с. 515, г. 1472).[111]

У Кнешпољу код Бос. Дубице писао је неки дијак црквену књигу 1587. године за вријеме Пехрати-паше.

сие писахь ва лето ӂз҃. ѻ҃. е месеца иоунь. а҃ дьнь ва четр(т)акь ва кнеж-полоу, за паше пехратї-паше[112]

(»Ово писах године 1587, мјесеца јуна 1. у четвртак у Кнешпољу за /вријеме/ паше Пехрати-паше.«)

Преписивачка дјелатност наставља се и у XVII и у XVIII вијеку, премда у мањој мјери.

Нека црквена књига писана је 1612. године у манастиру Липљу:

---

[110] Ибид., I, бр. 645, с. 200, год. 1564. Запис на Патерику у Старој православној цркви у Сарајеву, Црквени музеј. Објављен у ГСНД, књ. LXIII, с. 197. Отечник или Патерик је књига гдје се говори о свештеним оцима. О поријеклу Десисалића: Рјечник Југ. акад. знаности и умјетности, II, стр. 355, Загреб, 1884—1886.

[111] *Миклошић Фрањо,* Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii (Vienae, 1858), 383, 515.

[112] *Стојановић Љ.*, I, бр. 787, с. 236, ЛМС, књ. 158, с. 15.

СЇА КНИГА ПИСА СЕ Ѿ БЫТЇА ВЪ ЛѢТ(О)҂ЗР̃К̃ ВЪ ХРАМЕ СВЕТАГО АРХЇЕРЕА И ЧОУДОТВОР҃ЦА ХРИСТОВА НИКОЛИ ВЪ МОНАСТИРИ ЗОВОМ ЛЇПЬЕ.[113]

(»Ова књига писа се од почетка (постања?) године 1612. у храму светога архијереја и чудотворца Христова Николе у манастиру званом Липје.«)

Јеремонах Теофило писао је 1649. године Молитвеник у манастиру Житомислићу. Тужи се како се приликом писања данонoћно мучио и страховао »од насиља оних који су тада владали«: ЧРЬТА СЇЮ КНИЖИЦУ РЕКОМИ МОЛИТВЕНИКЬ . . . ПО ВЬСЕ ДАНЇИ И НОЩИ И ЧАСЫ ВЪ МНОГОМЕТЕЖНОМ ЖИТИ . . ДРУГО И Ѿ ЛЮТАГО НАСИЛЇА Ѿ ВЛАДАЮЩИХ ТОГДА.[113a]

(»Писа /»чрта«/ ову књижицу звану молитвеник данима и ноћима и у вријеме бурног живота . . . друго /страхујући/ од љутог насиља оних који су тада владали.«)

Неки дијак Лазо из села Герзова код Јајца, родом Вујашковић од племена Мрњавчића, преписао је 1737. године, или како он каже, »саставио«, Псалме Давидове и Пјесме Мојсијеве. САСТАВИХОМ ГЛАГОЛАЕМИ ѰАЛМИ ДАВИДОВИ И ПѢСНИ МОИСЕОВИ, ТАКОЖДЕ ГЛАГОЛАЕМИ ѰАЛТИР РУКА ГРѢШНА ДЇАКА ЛАЗЕ ОТ СЕЛА ЗОВОМИ ГЕРЗОВО РОДОМ ВУЯШКОВИЋ ОТ ПЛЕМЕНА МРНЯВЧИЋА.

(»Састависмо /сложисмо/ речене псалме Давидове и пјесме Мојсијеве, такође и речени /такозвани/ псалтир, рука грјешна дијака Лазе из села званог Герзово, родом Вујашковић, из племена Мрњавчића.«)

Колико су људи тада цијенили писмена човјека, види се по томе што су сељаци овоме дијаку Лази послије смрти подигли споменик на коме су поред његова имена били урезани дивит и књига.[114]

У XVIII вијеку јављају се већ као писари и учитељи, које су онда називали »дацкалима«, или »даскалима«.

Међу рукописима Народне библиотеке у Београду, која је изгорјела приликом њемачког бомбардовања 6. априла 1941, на једној књизи налазио се и сљедећи запис из 1782. године: СИЕ САПИСА СVМЕѠН ЂОРЂИЋ РЕКШЕ ДАЦКАЛЪ ВА САРАЕВЕ ЛЕТА 1782. —2— АПРИЛА30.[115]

(»Ово написа Симеон Ђорђић звани дацкал у Сарајеву године 1782. априла 30.«)

113 Ибид., VI, бр. 10. 108, с. 108.

113a Ибид., I, бр. 1441, ГЗМ, 1901., с. 63.

114 Ибид., I, бр. 1192, Дабро-босански Источник, Сарајево, 1890, с. 197.

115 Ибид., II, бр. 3516, с. 266, год. 1782, Старине, III, с. 212.

Потребно је нагласити да је већ у првој половини XVIII вијека била у Сарајеву уређена српска конфесионална основна школа за коју је 1727. године била саграђена и нова кућа. У једном запису сарајевске Православне црквене општине из те године поред осталог стоји чистим народним језиком и писмо без Ђ и Ь:

... сaгрaдисмо кућꙋ крaй цркве порaди скꙋле зa децꙋ и похaрчисмо нa истꙋ кућꙋ докле се сaгрaди aспри 32.722.[116]

(»... саградисмо кућу крај цркве поради школе за дјецу и потрошисмо на исту кућу док се сагради 32.722 аспре.«)

Примјера ради цитирали смо овдје хронолошким редом извјестан број књига претежно обредне (литургијске) садржине, премда се мора претпостављати да је та дјелатност била далеко опсежнија. То се види и из преписке Вука Стефановића Караџића, који је помоћу својих пријатеља односио из Босне и Херцеговине велики број сличних књига које су неуки калуђери и попови сматрали као »купусаре и рутине«, замјењујући их за

Стара српска основна школа (крај XVI или поч. XVII в.). Налазила се у близини Старе православне цркве у Сарајеву

црквене књиге аустријске или руске провенијенције. Чинио је то и Рус Гиљфердинг и други. Данас се те књиге налазе у бившој Дворској библиотеци у Бечу, у Националној библиотеци у Бечу,

[116] *Богићевић В.*, Историја развитка основних школа, 25.

у библиотекама у Москви и Лењинграду и другдје, чекајући своје истраживаче. Извјестан број овако вриједних књига изгорио је 1941. године у Народној библиотеци у Београду.

Нама је био циљ да покажемо да ћирилска писменост у Босни и Херцеговини није стагнирала, упркос бројних потешкоћа, ни за отоманске владавине. Треба имати на уму да су од преписа прављени преписи, те је тако књига ширена.

Књиге часловац и псалтир су служили и као уџбеници за црквенословенски језик и писмо. Стога се те двије књиге чешће и помињу. Све до појаве Вуковог буквара (1827) те двије књиге служе уз буквар на црквенословенском језику као уџбеници у српским школама, а поготово у манастирским. У трговачком тефтеру браће Авакумовића из Сарајева забиљежено је чак 1843. године да је набављено 25 часловаца, 15 псалтира и 225 буквара.[117] У другој половини XIX вијека ствари ће се, како у погледу ћирилске азбуке тако и у погледу употребе славеносрпског језика, из основа мијењати.

Нису преписиване само књиге чисто обредног карактера за употребу у црквама и манастирима него су преписиване и књиге профане (свјетовне) садржине које су људи радо читали, национално се освјешћавали и учвршћивали за евентуалне борбе за ослобођење, како су то чинили и гуслари. Осим тога, неке од ових књига служиле су и као лектира онима који су се описменили. Ми ћемо и у овом случају цитирати само оне најмаркантније и које се односе на преписивачку дјелатност у Босни. Тим поводом нећемо се држати хронолошког реда него карактеристичних особина саме књиге.

Године 1740. писано је у Сарајеву »Житије кнеза Лазара«, који је 1389. године погинуо у бици на Косову пољу. У запису се каже:

А пиСа сїе житїе кнеза лазара вхчанъ ва лето. ѕ҃. тисѹщъ с҃. м҃. и҃. лето месеца їанѹарїа к҃. в҃. дьнъ.[118]

(»Ја писах ово житије /животопис/ кнеза Лазара /нејасно/ 1740. мјесеца јануара 22.«)

Слично се говори и у једном запису без датума. Мисли се да је из XVIII вијека. Књига је 1941. г. изгорјела у Народној библиотеци у Београду. Писао ју је јеремонах Силвестар у близини манастира Гомионице код Бање Луке. Из записа се види да се ради и о Александру Великом, цару Лазару и Милошу Обилићу, што потврђује да је и у Босни читан општепознати роман

---

[117] Ибид., 38.

[118] *Стојановић Љ.*, о. ц., V, бр. 7788, с. 78, год. 1740. (Запис у Музеју Старе прав. цркве у Сарајеву. Објављено у Источнику, Сарајево 1887. и у Старинару, 1907, 63.).

о Александру Великом. Јеремонах Силвестар је преписивао књигу близу планине Осмаче и неке високе стијене. Помиње се и планина Тисовац.

Запис гласи:

сїа светаа и божественаꙗ книга глаголаемї алеѯандра цара и цара лазара и милоша ѡбилиħа под ръки їеремонаха силъфестра гомионичанина родом станифъковичь близь града бање лъке и близъ високе планине зовеми ѡсмаче и близъ воде връбаса и близъ високе стене, чъдна е͠ста тахл(сь) стена по велѣнием божїем здана бис(т) і планине тисовцы.[119]

(»Ову свету и божествену књигу звану Цар Александар и Цар Лазар и Милош Обилић преписа /»под руки«/ јеремонах Силвестар Гомионичанин родом Станивуковић близу града Бање Луке и близу високе планине зване Осмача и близу воде Врбаса и близу високе стијене, чудна је та стрма стијена, по божијој наредби саздана је била и планине Тисовци.«)

Монах Лонгин из Требиња, који за себе каже: бившаго тїпїкара родом сербина из требина косанчича (»бившег типикара родом Србина из Требиња Косанчића«) написао је 1798. године књигу »Поменик« у којој су набројани српски цареви, краљеви, архиепископи и митрополити. У књизи се каже да је ваља и даље дописивати.[120]

Владимир Ћоровић наводи да су трговци од давнина доносили из Србије у Босну и Херцеговину радо читана житија (биографије): Јосифово, Аврамово, Алексија божјег човјека, Вопросе (питања и одговори), Свјашчену историју и сл.[121]

Много је читана, препричавана, па и напамет учена апокрифна књижица: Чудеса пресвете Богородице, а и књижица, такође апокрифна, под насловом »Свети Сисоје«, »Девет небеса« и сл. »Чуда Богородичина«, како се обично звала та књижица, преписивана је на дуг свитак црном и црвеном бојом, мотана је троугласто и као амајлија ношена испод врата. Та апокрифна књижица помиње се у Сарајеву 1715. године. Запис гласи:

---

[119] Ибид., VI, бр. 9424, с. 15. Израз »задна бист« је вјероватно погрешно преписан и требало би »здана бист«, што би значило »би начињена«, »написана« (нап. В. Б.).

[120] Ибид., V, бр. 8872, с. 255, год. 1798.

[121] *Ћоровић Владимир,* Из сарајевске прошлости. Саопштења Косте Хаџи-Ристића, СКА, Бгд, 1936. Прилози, св. I, с. 16. Упор. *Богићевић В.,* о. ц., 27—28. Осим књига које се овдје помињу, трговци су доносили и продавали књиге које су највише куповане: часловце, псалтире и мјесецослове, а онда и букваре, кад су за то имали прилику.

ЧЮДЕСА КРАСНА ПРѢСВЕТИЕ БОГОРОДИЦЕ Ѿ ГРЬЧЬСКАГО ЕЗИКА НА СЛОВЕНСКЇИ ПРЕВЕДЕНА Ѿ САМОИЛА ЇЕРЕМОНАХА БАКАЧИЋ А ВЗ СВЕТОИ ГОРИ АДОНСКОЙ. САПИСА СЕ Х СЛАВНОМ МѢСТХ САРАЕВХ ВЪ ЛѢТО Ѿ РОЖ. ХРИСТОВА 1715.[122]

(»Чудеса красна пресвете Богородице са грчкога језика на словенски превео Самуило јеремонах Бакачић у Светој Гори Атонској. Написана у славном мјесту Сарајеву године 1715. од рођења Христова.«)

Ова апокрифна литература ширена је у граду, а нарочито по селима, и од тога су поједини преписивачи правили са празновјерним свијетом послове са лијепом зарадом.

Нарочито је радо читана и преписивана књига »Златоуст«. То су били говори црквеног учитеља и цариградског патријарха Јована (Ивана) Хрисостома (314—407), познатог говорника. Књига »Златоуст« преписана је у манастиру Житомислићу 1619. године.

Запис гласи:

СЇЕ ЛѢТО ҂З.Р.К.З. СЪПИСА СЕ СЇА КНИГА ГЛАГОЛЕМА ЗЛАТОХСТ ПРИ ХРАМХ БЛАГОВѢЩЕНЇА ПРѢСВЕТЇЕ БОГОРОДИЦЕ ВЪ МОНАСТИРХ ЗОВОМХ ЖИТОМИСЛИКЪ

(»Ове 1619. године написа се ова књига звана Златоуст код храма Благовјештења пресвете Богородице у манастиру званом Житомислић.«)

Књигу је манастиру поклонио »кир Вукашин одабаша Бранчетић« (ѠДАПАША БРАНЧЕТИЋЪ).[123]

У Требињу је 1602. године писан и »Законик митрополита херцеговскога кир Силвестра«. У Запису се каже:

СЇА СВЕТАА И БОЖЕСТВЕНА КНИГА ЗАКОНИКЪ МИТРОПОЛИТА ХЕРЦЕГОВСКОГА КѴР СИЛВЕСТРА, И ДААДЕ ГА ВЪ МОНАСТИРЪ ХРАМХ ОУСПЕНЇА ПРЕСВЕТЕИ БОГОРОДИЦЕ, ИЖЕ ЕСТ ВЪ ТРѢБИНХ.[124]

(»Ова света и божествена књига Законик митрополита херцеговачког кир Силвестра, и даде га у манастир храму Успенија Пресвете Богородице који је /налази се/ у Требињу.«)

У Годишњици Николе Чупића (књ. II), објављен је један запис из 1679. године који се односи на манастир Озрен о коме се каже:

»Писана је једна ‚Србуља' у манастиру Озрену у храму св. Николе 1679. године.«[125]

---

[122] *Стојановић Љ.*, о. ц., II, 2275, с. 35, год. 1715. (Запис у ИПБ, бр. 45).
[123] Ибид., I, бр. 1067, с. 294, год. 1619, ГЗМ, 190, с. 50.
[124] Ибид., I, бр. 919, с. 262. СДМ, Задар, 1839, с. 134. У Шематизму Епархије бококоторско-дубровачке за г. 1883, стр. 20 — у изводу.
[125] Ибид., I, бр. 1755, с. 422, год. 1697, ГНЧ, II, 257.

»Требињски љетопис«, познат и под именом »Љетопис господина Јанићија требињског«, преписао је у Москви 1715. године Никола Властелиновић »на квартиру господина полковника Михаила Милорадовића«. Преписао га је „сѧ великиемь троудомь и подвигомь“ 14. јануара 1715.[126]

На крају ћемо поменути и преписивање књиге зване »Наустица«. Књига је преписана у манастиру Милешеву и предана манастиру св. Тројице у Плевљу 1742. године. Иако истраживањем није нађена књига »Наустица« која је преписивана у Босни, из сљедећег записа се види колање тих књижица из Србије према Босни. У запису се каже:

сиѧ светаѧ книга монастира глаголаема наустица, принесена ѿ славнаго монастира свете(?) милошеве у монастир и лаврѹ троицѹ.[127]

(»Ова света књига Наустица, донесена је из славног манастира свете (?) Милешеве у манастир и лавру Троицу.«)

Књига Наустица има везе са описмењавањем (»Наустница«, или »Науснница«). Грујић Р. цитира како је неки Пантелија Велимировић »учећи књигу«, тј. читање и писање у манастиру Пиви »за три године изучио од аз, буки, сву Наустицу« (за г. лѣта изѹчилъ ѿ аз, бѹки свѹ наѹстицѹ (уп. Грујић Рад., Српске школе београдске и карловачке митрополије 1718—1738, Бгд, 1908, стр. 17).

Познато је да је азбука савладавана на тај начин што су морали бити напамет научени називи свих слова: аз, буки, вједи, глагољ, добро итд. Послије тога се на основу тих назива учило читање, на примјер, »буки, аз-ба, буки, аз-ба=баба« итд. Свакако да је то био веома тежак начин учења читања, а био је, како видимо, садржан у књизи »Наустици«.

Прилично је велики број наслова црквених књига и књига свјетовне садржине које су преписиване у доба отоманске владавине у Босни и Херцеговини. Ми их овдје нећемо наводити јер тај попис не би био потпун. Може се констатовати само то да

---

[126] Ибид., II, бр. 2277, с. 35, год. 1715, ЛМС, књ. 187, с. 41. Михаило Милорадовић Храбрен, назван у Русији и Андрејевич, о коме је као о руском генералу говорено у нап. 8, понио је собом, како се види, у Русију и неке рукописе (В. Б.).

[127] Ибид., II, бр. 2822, с. 136, год. 1742. (Запис у рукоп. манастира Св. Тројице код Пљеваља, бр. 29. Објављено у ГЗМ, 1901, с. 319). Књига »Наустица«, која је свакако била руком писана, имала је значење буквара, односно тзв. малог буквара. Онај ко се желио описменити, морао је најприје да савлада све што се налазило у Наустици, тј. азбуку, називе слова и њихово читање. Затим се прешло на читање часловца, па су се ђаци по томе звали »часословцима«, а кад пријеђу на читање Псалтира, звали су се »псалтирцима«. То је у неку руку означавало степен у учењу, данашње разреде (В. Б.).

су преписиване разне црквене књиге, али и књиге које су служиле за описмењавање и утврђивање научене вјештине писања.

Пошто је било мало писмених људи, а нарочито оних који су неку књигу или књижицу знали читљиво и лијепо преписати, књига је и због тога цијењена, а поготово што је била скупа и ријетка. Неколико таквих књига преношено је с кољена на кољено, а и цркве и манастири чували су своје књиге.

На првом листу књиге обично је исписивано проклетство онога ко је неовлаштено узме, односно украде, како је то чињено и у средњем вијеку. То је, како ћемо видјети, слабо користило

Ево неколико примјера.

У запису на књизи писаној у Сарајеву 1516. године стоји:
. тко ю ѿими ѿ храма сего да нес(ть) проклеть.[128]

(». . . ко је отуђи из овога храма нека је проклет.«)

Из записа у Старој православној цркви у Сарајеву из 1581. године види се да је »старац Теодосије приложио Цркви св. Ваведенија Шудиковој неке књиге, као »Псалтир Божидара Горажданина« и »Молитвеник Љубавића«. Запис садржи проклетство у којем се каже да ако неко »којим ђаволом наведен, или пак из зависти« однесе те књиге »да му супарница буде пречиста (тј. богородица) на страшноме суду.«

кто их ће ѿнести ѿ сего места некоимь ђаволемь наветим, или па завистию; да моу не сꙋпарница прѣчиста на страшномꙋ сꙋдоу. . .[129]

(»ко их буде однио с овога мјеста заведен неким ђаволом или завишћу, нека му на страшном суду буде супарница (нека му суди) пречиста.«)

Из сљедећег записа се види да се проклетства нису односила само на оне који би из користољубља отуђили, односно украли неку вриједну књигу него и на саме свештенике, ђаконе и појце. Ови су односили књиге, јер вјероватно сами нису до њих могли доћи било из којих разлога. Такво проклетство налази се у запису на некој руској штампаној књизи у цркви у Зворнику. Књигу је за 16 гроша откупио неки Михаило Марковић из села Бранковине. Запис гласи:

---

[128] Ибид., I, бр. 427, с. 130—131, ГЗМ, 1901, с. 309.

[129] Ибид., I, бр. 763, с. 231, г. 1581, ГЗМ, 1901, с. 35.

[130] Ибид., III, бр. 5900, с. 216—217, г. 1795.

И ТКОИ БИ СВѢЩЕНИКЪ ИЛИ ДЇАКОНЪ ИЛИ ПѢВЕЦЪ ѾНЕѠ ЦЕРКВЕ БРАНКОВИЧКЕ, ХРАМА СВѢТЫХЪ СИЛЪ МИХАИЛА И ГАВРИЛА И ПРОЧИКЪ, ПРОКЛЕТ ДА БѪДЕТЪ ѢКОЖЕ АННА И КАЇАФА.[130]

(»...и који би свештеник или ђакон или појац отуђио је из цркве бранковичке, храма светих сила Михаила и Гаврила и других, нека је проклет као Ана и Кајафа.«)

Оваквих и сличних проклетстава има доста. Није се вјеровало ни највишим вјерским лицима кад би из неког манастира узимали књигу на послугу. Морали су дати неку врсту реверса. Тако је 1727. године, мјесеца априла, Арсеније IV, архиепископ пећки и патријарх српски, позајмио из манастира Житомислића књигу Пентикостар. Патријарх је потврдио пријем књиге, као и то да је манастирско власништво. Запис гласи:

И ВЗЕХ СЇЮ К҇НИГѪ Ѿ МОНАСТИРА ДА НАМ ПОСЛѪЖИ ВА ДНЕХЪ ЕЕ, И ПАКИ МАНАСТИРСКА ДА ЕСТЬ.[131]

(»...и узех ову књигу из манастира да нам послужи за њене дане, с тим да остане манастирска.«)

Појединци су стављали и овакве ознаке власништва књиге: »Да се зна, сиа книга Триод смернаго митрополита херцеговскаго.« Или: »Сиа книга глаголаеми Октоих Гаврила Теодосиевића.«[132]

Крадљивци књига су се служили разним средствима да би дошли до вриједне књиге, а они су знали која је вриједна. Црквени људи су се помагали и на тај начин што би књигу, која је обично имала тврде дрвене и иковане корице, приkивали клинцима за дрвени »налоњ« са кога је читана. Па и одатле су крадљивци откидали књигу, а остављали корице.[133]

Украдена књига, или је односена у неки други манастир и ту продавана, или је продавана појединцима. Крадљивци би је држали док не би добили макар и приближно ону цијену књиге коју су сами одредили. Тако задржавање књиге добило је тада назив »књига у ропству«. Требало је неко да је из тога ропства искупи. Често се удруживало по више људи да би искупили неку књигу, нарочито еснафлија или неких имућних људи уопште.

У записима се налази знатан број карактеристичних примјера откупљивања књига »из ропства«. Ми ћемо цитирати само неколико карактеристичних да би се посвједочила љубав тадашњих људи према књизи и показала вриједност саме књиге.

Видјели смо да су књиге могли отуђивати и свештени људи, а не само обични крадљивци. Књига је могла бити давана

---

[131] Ибид., II, бр. 2510, с. 76, год. 1727. Запис у штампаној књизи у манастиру Житомислићу. Такође: ЛМС, књ. 168, с. 25.

[132] Ибид., II, бр. 4497 и 2519.

[133] *Prochaska D.*, о. ц., 89.

на откуп и преко неког трећег да се не зна ко је крадљивац, јер се овај обично и није тражио. Напоменули смо да су се у XVI и XVII вијеку кретале по Босни разне војске, којима је давана прилика за пљачкање, нарочито оних манастира који су били под неком политичком сумњом турских власти. Тако су вриједне књиге доспијевале у руке појединих пљачкаша, а ови су их онда предавали власнику, или било коме уз откуп. Откуп књига »из ропства« помиње се у записима све до XIX вијека.

Стефан Илић откупио је »из ропства« руску штампану црквену књигу 1808. године и приложио је митрополији у Зворнику Запис гласи:

И паки из робства ѡдкȣпї ю Стефанъ Iлићъ и приложи ю ȣ митрополию зворничкȣ, 1808, декембра 12.[134]

(»...и тако је из ропства откупи Стефан Илић и приложи је у зворничку митрополију 1808. децембра 12.«)

Јеремонах Венијамин из манастира Добруна искупио је 1682. године књигу »Прилози«, која је садржавала:

Все годище и мѣсецы. в҃г҃. за три хилꙗде асприх . .

и послао је у свој манастир »И постригь сьрбскые земле въ храмъ въвѣденїа прѣсветые богородице глаголае(ми) завала близ града доубров'ника.[135]

(»Све године и мјесеца 23 за три хиљаде аспри ... и /приложио је за свој / постриг српској земљи храму Ваведенија пресвете Богородице названом Завала близу града Дубровника.«)

Послије овога слиједи проклетство онога ко је : краде. Јеремонах Венијамин није жалио 3000 аспри за откуп књиге да би је могао приложити манастиру Завали гдје је био пострингнут.[135]

Неки Митар Ћетковић из Сарајева откупио је »за свој помен« књигу Богородични молебник »из турских руку« 1749. године и вратио је манастиру Завали. Запис гласи:

Нан҃г. ѱ҃.м҃.д҃ ȣ сараевȣ. нека се зна како е ю исти митарь Ћетковићь обретоъ ȣ тȣрскиемь рȣкама и одкȣпи е и прида е храмȣ семȣ за свои помен. . . и прида господинȣ игȣмнȣ максимȣ.[136]

(»Године 1749. у Сарајеву. Нека се зна како (ју) ја исти Митар Ћетковић нађох у турским рукама и откупих је и предадох храму овоме за свој помен... и предадох (ју) господину игуману Максиму.«)

---

[134] *Стојановић Љ.*, о. ц., III, бр. 5904, г. 1808. Запис на руској штампаној књизи у Зворничкој прав. цркви. Исписао Захарије Поповић.

[135] Ибид., VI, бр. 10. 134, с. 112, год. 1628. (Запис у рукоп. манастира Завале. Објављено у Старинама 1922. г., с. 229).

[136] Ибид., VI, бр. 10.080.

На крају моли да игуман потврди примитак књиге.

Сапунџија Стеван Николић из Сарајева откупио је за себе 1738. године књигу »Псалтир«, Запис гласи:

СИ ѰАЛТИР СТЕФАНА НИКОЛИЧА САФȢНЧИЕ. ѾȢКПИ Е Ѿ ТȢРЧИНА ЦЕНОЮ АСПРИ. В. ФОРИНТЕ. И КȢПИ Е Ȣ САРАЕВО МѢСЕЦА АПРИЛА ВТОРИ ДАНЬ НА ВАСКРСЕНИЕ ГОСПОД(Н)Е ҂А҃. Ѱ҃. Л҃. И҃.[137]

(»Овај псалтир /је/ Стефана Николића сафунџије. Откупих га од Турчина уз цијену аспри 2 /двије/ форинте. И купих га у Сарајеву мјесеца априла другог дана Васкрсенија господњег 1738.«)

Петак Симеоновић из села Мезграје, зворнички крај, откупио је 1796. године књигу »Пролог«. Не каже коме ју је приложио, али наводи да ју је откупио за вјечни спомен чланова своје породице чија имена набраја. Запис гласи:

СИѢ БОЖЕСТВЕНАѢ КНИГА, ГЛАГОЛАЕМА ПРОЛОГ, ѾКȢПИ РАБЪ БОЖИ ПЕТАКЪ СИМЕОНОВИЧЪ ИЗ СЕЛА МЕЗГРАѢ: СТЕВАНȢ, КСvЕv. (М)ИРКО, ЛȢКИ, ИЛИ?ЦИ (ИЛИНЦИ?) ЗА ВѢЧНИ СПОМЕН, ЦѢНА 10 ГРОША, ПРИ СВОИ ДȢШИ, МЕСЕЦА МАѢ 20. 1796.[138]

(»Ова божествена књига звана Пролог, откупи /је/ роб божји Петак Симеоновић из села Мезграје: Стевану, /нечитљиво/, (М)ирку, Луки, Илици /Илинци/ за вјечни спомен, цијена 10 гроша, за своју душу, мјесеца 20. маја 1796.«)

И тако се редају ови откупи књига »из ропства«, често не наводећи од кога је књига откупљена. Био је то, види се, за неке уносан посао у доба преписивачке дјелатности. Тако су се ипак књиге очувале и нису уништаване.

Чак су и поједини истакнути и душевни Муслимани сами откупљивали књиге и враћали их манастирима. Типичан је примјер који се налази на запису из 1794. године. Ту се наводи како су неки Турци, када је похарана црква у Дробњацима, узели неку црквену књигу. Клобучки диздар Рустембег искупио је ову

---

[137] Ибид., II, бр. 2746, с. 118, г. 1738. Запис се налазио до 1941. године у рукописном одјељењу Народне библиотеке у Београду под бр. 173, која је те године приликом бомбардовања Београда од стране Нијемаца изгорјела. Запис се налазио у каталогу бр. 4.

Године 1640. удружили су се у Сарајеву занатлије Срби: Хаџи Јован, сапунџија, затим терзије: Михаило Тадић, Ђуро Михајловић и Комнен; ћурчија Милета и још неколико кујунџија, ћурчија и терзија, па су цркви Св. Михаила и Гаврила (стара црква) поклонили једно еванђеље (*Стојановић Љ.*, Стари српски записи, I, бр. 1640 и 2050). Овај случај јасно говори како су тада биле скупе рукописне књиге. Ова књига је била вјероватно и посебно израђена (окована златом и сл.), па је морала бити још скупља. Примјер говори и о солидарности занатлија и о томе како су цијенили улогу цркве у јавном животу (В. Б.).

[138] Ибид., III, бр. 5903, с. 217.

књигу, донио је у манастир Косијерово и предао игуману Кирилу Андријашевићу. Наводимо дио тога записа:

. . . те є искупи, те є донесе у манастир косиерово игумну кирилу андриаш(е)вичу.[139]

(». . . те је откупих, те ју донесох у манастир Косијерово игуману Кирилу Андријашевићу.«)

Појединци који су имали у свом посједу неку вриједну књигу често би је поклањали манастирима или црквама. Дешавало се да су више удружених занатлија или калфи наручивали да се књига напише, па би је онда поклањали. Неки протопоп Вукоје из Сарајева поклонио је манастиру у Пљевљима књигу бесѣди апостоловъ (»Бесједе апостола«) 1651. године.[140]

Манастир у Пљевљима био је присиљен да за неки дуг заложи вриједно еванђеље. Откупили су га сарајевске калфе »руфета ћурчијског« кад су примили мајсторске свједоџбе и предали манастиру у Пљевљима. Запис из 1707. године гласи:

лѣто ѿ рож. христова ҂аѱз. іюл. к. у сараеву. сїе светое евгелїе монастира светые троице бѣше заложено за аль-гь монастирскїи за р. і. гроша, и ѿкупише га сараевци калфе руфета кюрчиского когда примише тестїерь ма(и)-сторскїи и платише. р. і. гроша, и предаше га свето(м)у монастиру светые троице за свои вѣчнїи помѣнь, богь да ихь простїи.[141]

(»Године од рож(дества) Христова 1707. јула 20. у Сарајеву ово свето ев(ан)геље манастира Свете Тројице бјеше заложено за манастирски дуг 1100 /?/ гроша и откупише га Сарајевци калфе руфета /еснафа/ ћурчијског кад примише тестир мајсторски /еснафско писмо/ и платише 1100 гроша и предадоше га светоме манастиру свете Тројице за свој вјечни помен. Бог да их прости.«)

Има примјера да су неке књиге писане у домовима појединих занатлија. Тако се помиње да је 1643. године писана књига Соборник у дому кир Павла кујунџије у Устиколини код Сарајева.[142]

Колико су људи онога времена цијенили књиге, свједочи и овај примјер: у музеју у Прагу међу Шафаржиковим рукописима налазио се »Псалтир« из године 1648. Написао га је за цркву

---

[139] Ибид., II, бр. 3675, с. 297, год. 1794, ГЗМ, 1901, 41.

[140] Ибид., I, бр. 1473, год. 1651. Запис у старој штампаној књизи у манастиру Св. Тројице код Пљеваља. Исписао Атанасије Пејановић.

[141] Ибид., II, бр. 2171, с. 17, год. 1707. Запис у манастиру Св. Тројице код Пљеваља, бр. 25.

[142] Ибид., I, бр. 1369

или манастир у Пљевљу Гаврило Троичанин, који за овај »Псалтир« каже да књига вриједи »колико може терезијом потегнути, толико је сребра вриједна, а толика (јој) је и цијена«. Извод из записа гласи:

колико може терѣзїωмь потегнѹти толико є срѣбра вр҄сьтна, а толико є цена.[143]

Вриједне рукописне и друге књиге и рукописе, као и разне културне вриједности пљачкали су и Аустријанци. То се десило нарочито 1697. године када је у Сарајево провалила војска аустријског принца Еугена Савојског. Опљачкане су културне вриједности православних Срба и Муслимана, а готово све џамије и школе попаљене. Тешко је данас установити гдје се те књиге и културне вриједности налазе. Да су стизале и у поједина мјеста изван босанске границе, свједочи и сљедећи случај: настојањем сарајевског грађанина Хаџи Дамјана Арнаутовића успјели су Сарајлије да 1725. године врате једно старинско и драгоцјено еванђеље, за које се каже да су га Нијемци приликом пљачке Сарајева однијели и продали у Јанок. Запис гласи:

сиє светое їевангелие бившее и прежде сие светыѥ цркъви светых архистратиговъ еже ѥстъ ва месьте сараеве, и ва племѥни сараевьском занесено ѿ немаць и бише продатω оу ꙗнокь христꙗном ѥаночким.[144]

(»Ово свето јеванђелије било је и прије (власништво) свете цркве светих архистратига, која је у мјесту Сарајеву, и у пљачкању Сарајева однијели су га Нијемци, а било је продато у Јанок јаночким хришћанима.«)

Средства за писање, писари, опрема књига

Примјерци сачуваних рукописа и штампаних књига говоре нам о томе да се и у доба турске владавине, премда се често радило под врло тешким условима, водило рачуна како о естетском изгледу књиге, тако и о лијепом и правилном писму. Многа искуства наслијеђена су, види се, из времена постојања босанске самосталне државе.

Књиге и друге рукописе писали су људи од пера, што значи вјешти писари.

---

[143] Ибид., I, бр. 1425, с. 359, год. 1648.

[144] Ибид., II, бр. 2444, с. 64—65, год. 1725. Запис у рукописима Старе православне цркве у Сарајеву, бр. 2. Обј. у Споменику XXX, с. 40.

Постоје разни називи за писаре, односно преписиваче: »чрталац« (»чрталац чрнилу«), значи писар који пише мастилом, а писање, јер се радило у књигама о уставу или полууставу, било је слично цртању. Срећемо у записима и назив »књигограф« према грчком »онај који пише књиге.«[145]

Калуђери обично имају назив »чернец« (јер носи црну одјећу). У једном запису се каже: »Черта бренојү рукојү убоги чернец« (»црта /пише/ уморном руком убоги калуђер.«)[146]

Пера су била од неке птице, обично гушчија пера, а такође и од трстике. Све се то лијепо види на сачуваним илустрацијама из тог времена.

Мастило, а оно се тако назива и у записима, било је разних боја: црне, црвене, зелене и сл. Зеленим мастилом су се обично потписивали патријарси, а такво мастило су често употребљавали и за печате.[147]

Мастило се правило према нарочитом рецепту, који се назива *типик*. Од доброг типика, доброг састава материјала, а и од доброг справљача мастила, зависило је да ли ће мастило бити добро видљиво и трајно на написаном рукопису. Црквене књиге у Старој православној цркви у Сарајеву показују како је мастило било добро и трајно, а такође и папир послије неколико стољећа. Бивало је и лошег мастила. Неки писар тужи се у запису између 1594. и 1595. године: »Не бист искусно мастило, понеже се оскр'бих зјело«[148] (»Није било добро мастило због чега се много намучих.«)

У вези са справљањем мастила поменућемо овдје један карактеристичан типик из Босне. Марко Поповић, свештеник у Фочи, прегледајући 1892. године неке старинске књиге код удове попа Вуколе Продановића, нашао је старе забиљешке на осам листова са разним типицима о прављењу мастила, и то: а) о позлати слова и књига: »злато на кожи или на књизи ударати (два начина)«; б) о бојама, упутство (извод) за справљање разних врста мастила и боја. У наставку ових упутстава написана су и нека чудна, вјероватно апокалиптичка имена: Михаил, Гаврил, Урил, Рафаил, Ругаил, Сандафорин, Јоил, Калоил, Рарам, Мисом, Ефомил, Афон, Фил, Сихаил, Сахафаил. Послије шеснаестог имена које гласи Нефил, стоји: »всја небесниа сили помозите рабу божју«. Затим опет иза ових имена: »Черну боју саставити« итд. Очевидно је да справљач мастила призива неке »небесне силе« поименично, у које је он вјеровао, да би му посао око справљања

---

[145] Ибид., I, бр. 1129.
[146] Ибид., III, бр. 5846 и I, бр. 996.
[147] *Грујић Р.,* Православна српска црква, 88 и 292.
[148] *Стојановић Љ.,* о. ц., IV, бр. 6454.

мастила, позлате и сл., што боље пошао за руком. Овдје, свакако, нема ничега ортодоксног, хришћанског, него је то прије оно учење и вјеровање које се у средњовјековној Босни сматрало јеретичким. То би се могло закључити и по великој старости типика, јер се не зна одакле је све то преписао поп Вукола, син попа Ђорђа из града Фоче.[149]

Од доброг мастила и вјеште руке писара зависио је и естетски изглед сваког рукописа, а до тога се много држало. Лијепом изгледу књиге служио је и повез. Ради трајности и бољег чувања књиге, корице су бивале начињене најприје од лаке дрвене даске, а онда обавијене у фину кожу на коју је могла да се стави позлата, слова и други украси. Велика вјештина је била оковати књигу сребром и златом, јер се радило и о умјетничким гравирама. Ако су у књизи уз то и слова била израђена разним бојама, а можда и минијатуре, онда је цијена књиге бивала свакако висока. У једном запису из 1480. године, што значи 17 година послије пада Босне под Турке, стоји да је за рад мајстору, осим хартије и осталог, потрошено за књигу још 345 динара. (» . . . за рукодјелие мајстору, развје хартие и проче . . . правје что је на књигу уљезло 345 динареи«).[150]

Врло често су и сами писари повезивали и уређивали спољну страну књиге, што се види из записа једног писара из 1579. године, гдје за себе каже: »Сију књигу повеза, изнутра облепи и кожоју одјеја«.[151]

Старац Лука у манастиру Завали сам је »списао« и »повезао« књигу Минеј. Јеремонаху Никанору плаћено је 1600. године један златник за повезивање Библије.[152]

Златар Сава у манастиру Житомислићу оковао је неку књигу »златом и сребром« између 1689. и 1691. године.[153]

У једном запису из 1733. године има и обрачун за повез и окивање неке књиге, па се наводи: »кадифе и повезие с харчем 7 гроша сребра; за спонице и за чивије што пече прикиваше три и по талира«.[154]

---

[149] *Поповић Марко,* Српске старине, Босанско-херцеговачки Источник, Сарајево, 1892, 574—580.

[150] *Стојановић Љ.,* о. ц., I, бр. 349, с. 110. Рукопис се налазио у Рјумјамцевском музеју у Москви.

[151] Ибид., бр. 476.

[152] Ибид., IV, бр. 1602 и 6487. »Старац Лука« у манастиру Завали »писао је, уписао и повезао« 1600. године књигу Минеј. Ибид. VI, бр. 10.089, с. 104, око 1602. године. Запис у рукоп. (Минеј за новембар) манастира Завале. Старинар, 1922, с. 227.

[153] Ибид., I, бр. 451. На окову евађеља у манастиру Житомислићу из 1691. г. стоји: »Сие светое евангелие окова златар Сава от места Сараева«. Ибид., I, бр. 1939, с. 454, год. 1691. Обј. у ЛМС, бр. 168, с. 24.

[154] Ибид., II, бр. 2607.

Није сваки дијак или писар био способан за украшавање текста минијатурама. Изгледа да се наручилац обично погађао са писаром до кога времена има да заврши рад, па је због тога изостајало и украшавање књиге. То се види из записа на еванђељу из 1520. године: »И хотеше чрвена слова златом украсити, но времени зовушту не доста«.[155]

Као нарочити мајстор за украшавање књига спомиње се »типикар« Лонгин, калуђер који се, како је поменуто, називао »Серблин из Требиња«. Његово мајсторско дјело је *Типик* у Цркви св. Саве у Кареји, рађен 1798. године. Лонгин је ову књигу украшавао тако што је око имена прилагача за израду Типика израдио у бојама веома лијепе декорације (шаре). Типик има свега 62 листа, величине 8°, а сваки лист представља врхунац умјетничке и занатске израде.[156]

У црквеним књигама срећу се каткад и цртежи примитивне, па готово и неукусне израде. Зависило је то од онога ко је цртеж радио. Такав случај је у четвероеванђељу (тетраеванђеље) у православној цркви у Чајничу, чија израда се ставља у XV вијек. Ту је нацртан Краљевић Марко са светачким ореолом око главе, а мачем и топузом о бедрима. Непознати цртач је написао: »с(ве)ти Марко Краљевић«, премда је познато да га православна црква никад није прогласила свецем. Ту је исписан и неки иницијал који приказује ћирилско слово »И«, а такође и нека фигура која држи предмет необичног облика и као да нешто пресипа из већег суда у мањи. Ту је и перо неке птице, које рука писара умаче у мастило. Сматра се да је цртеж свакако млађи од XV вијека.[157]

Рукописи о којима смо говорили у овом поглављу рађени су претежно на *хартији,* а ријеђе на *пергаменту,* који је био скуп и тешко се набављао. Хартија је била разних величина: *цијелог листа* (in folio), *четвртине* и *осмине* листа. Ако је рукопис био писан на пергаменту, онда су се од једне кожице припремљене за писање градила четири листа (quaternio), који су се састављали у средини те су тако давали осам листова.

Датирање књига

Чињено је то у дјелокругу рада православне цркве на два начина:

— од стварења свијета, а то се рачунало 5500 године прије нове ере, и

---

155 Ибид., I, бр. 446.

156 Ибид., V, бр. 8872.

157 *Момировић Петар,* Стари рукописи и штампане књиге у Чајничу. Глагољски запис у чајничком четвероеванђељу, Наше старине, Годишњак Земаљског завода за заштиту споменика културе и природних ријеткости, Сарајево, III, 1956, 175.

— од прве године хришћанске ере (тј. од рођења Исуса Христа).

Ћирилица је у потпуности преузела грчки *бројни систем*. Поједини знакови азбуке који су одговарали словенским фонемама *(Б, Ж, Ш, Шт, јат, јерови* и *јусови)*, остали су без бројне вриједности. С друге стране, ћирилица је задржала из грчке азбуке графеме које словенском језику нису биле потребне, а имале су у грчкој азбуци бројну вриједност: Θ = 9; ξ = 60; ν = 400; Ψ = 700.[158]

О писању бројних вриједности брзописне ћирилице биће говора у једном од сљедећих поглавља.

Самоучко описмењавање Срба у Босни и Херцеговини под Турском

Самоучко описмењавање представља врло стари народни обичај учења читања и писања. Нарочито у селима без школа људи су прибјегавали самоучком описмењавању. Из разних записа и сачуване традиције види се да је самоучко описмењавање вршено на разне начине. Појединци су, имајући какав одговарајући уџбеник, или чак само написану азбуку, почињали да уче сами, запиткујући понеког како се зове које слово, или их је поучавао какав »путујући учитељ«, мјесни свештеник, неки члан породичне задруге, или су неписмени учили читати и писати од ђака који су већ научили ту вјештину у каквој манастирској или основној школи ако је била у близини отворена. Такви рукописи су, са можда малим изузецима, били у правом смислу ријечи самоучки. Народ је веома цијенио и самоуке и уопште писмене људе. Дешавало се да је самоук, научивши азбуку црквенословенског писма, неколико молитава или црквених обреда, могао да постане поп или учитељ, јер се за та звања није тражила нека друга квалификација, осим да зна читати и писати и понешто рачунати. За запопљавање је било довољно да владици плати таксу колико је овај тражио па је ствар била у реду. Те таксе су биле прилично високе, а у њиховом одмјеравању показивали су грамзљивост нарочито фанариотске владике. У многобројним записима постоји доста примјера о томе како су се описмењавали самоуци у Босни и Херцеговини, а такође и то да тај посао није био нимало лаган.

Неки Вид Гојковић, поријеклом из неког села у Босни, наводи у једном запису из 1751. године како је учио читати и писати:

---

158 Упор. *Недељковић Олга,* Још једном о хронолошком примату глагољице. Слово, Згб, 1965, бр. 15—16, стр. 25—26.

писао
Симеонъ Ж
Мирковићь: године
отрождтва 1859.
Месеца юниа 20 ден.

Оу времена Маξимиана,
цара безбожногъ
Елинскогъ цесара

Самоучка писменост Срба у Босни и Херцеговини. Препис »Пјесме о св. мученици Варвари«. Преписао 1859. године самоук сељачић Симо Мирковић из села Бјелајско Поље (Босански Петровац), каснији предсједник Српског просвјетног и културног друштва »Просвјета« у Сарајеву

»Гоиковић п(о)реклу поп Вид, оцу же иован, мати иована. Пођо мал 12 (вјероватно од 12 година) лётом трудом и подвигом и пођо о(т) (с)вога оца и матере и прилёпи се ёдном от жителa пасти му овце. И поче ми писати и учи два лёта, паки се пресели и прилёпи се ёдиному от жителa, пасо му овце 2 лёта, паки одо единому свештенику и учи у него одино лёто . . .« Кад је и то научио, запопио се.[159]

Језик, односно садржина записа и правопис говори како је примитивно било самоучко описмењавање.

У току XVIII вијека јављају се на селу писмени људи који се приказују као »учитељи« и за мале новце уче појединце или дјецу да читају и пишу. Тај начин описмењавања на селу остао је у обичају све до краја XIX вијека. Један од тих »учитеља« објашњава у запису 1781. године како је учио:

»Знано ё, када стадо учити Голића мёсеца маиа 16-го на светаго апостола Андроника тогоже годишта 1781, тако погодисмо 4 гроша за два мёсеца пред селаци.«

---

[159] *Стојановић Љ.*, о. ц., II, бр. 3069, с. 169.

Овај запис се налазио у књизи »Зборник бесјед или слова преподобнаго оца нашего Сирина« у селу Факовићима (Сребреница).[160]

Говорећи о селу Крњеуши, Ковачевић Коста наводи да су се по селима и неки свештеници бавили описмењавањем уз извјесну награду.[161]

»Учитељи«, које смо поменули, били су нека врста путујућих учитеља. Они су се у појединим селима задржавали само толико времена колико је било потребно да погођени број дјеце или одраслих науче како-тако читати и писати. Осим ове врсте учитеља помињу се и тзв. »чобанске школе«, школе за описмењавање у породичним задругама, зимске школе и сл. Иако ћемо овдје говорити о XIX в., треба имати на уму да је то традиција која је остала још из ранијег времена.

»Путујући учитељи« су често и нарочито позивани. Обично би то чинили имућнији сељаци. Тако је неки сељак из околине Вишеграда погодио неког »путујућег учитеља« да му научи три сина за шест мјесеци читати и писати. Добивао је неку скромну награду и храну. Међутим, стародревни начин срицања био је дјеци тако тежак да га никако нису могли да схвате. Учитељ се послужио и старим педагошким средством — батином — и толико је тукао једног од ових ђака да га је отац дјечаков, чика Милован, морао да отпусти.[162]

Тодор Сучевић, учитељ српске основне школе у Бихаћу, описује како је педесетих година XIX вијека дошао у село Хргар код Бихаћа неки човјек из Лике и рекао да је писмен. Настанио се код једног »доброг човјека«, који га најми да му чува овце, али и да му учи сина читати и писати. С њим је код оваца ишло још једно чобанче и »учило књигу.« Па и сам Сучевић, који је касније био добар учитељ, радио је као и ови »путујући учитељи«. Купећи уз попове десетину, дошао је у село Јасеницу (код Крупе) и код попа Давида Недимовића »отворио школу«, јер је био писмен. То је било од 1851. до 1854. године. Учио је дјецу што је знао.[163]

У селу Притоци код Бихаћа, неки »ђак самоук« отворио је за вријеме турске управе своју »школу« у кући сељака Ђурана Бубала, а одатле је његова школа прешла у кућу сељака Микана Миленковића. Сељаци су плаћали »ђаку самоуку«, који се звао

---

[160] Ибид., II, бр. 2505, с. 265.

[161] *Ковачевић Коста,* Како су православни Срби у селу Крњеуши добили за цркву земљиште. Источник, Сарајево, 1892, 126.

[162] *Поповић Љубомир,* Дацкал, ШВ, Сарајево, 1894, 22 и д.

[163] *Сучевић Бранко,* Просвјетне прилике у Босанској Крајини (саопштења ауторовог оца Тодора Сучевића, учитеља). Објављено у »Учитељу«, Бгд, 1927/1928. године, бр. 8, стр. 614 и 615.

Narodna ... „Pet... Ba...

Глиша Ковачевић, пет гроша или цванцику годишње од једног дјетета које је учио. Осим тога, давали су му стан, храну и огрев. Он се уз учење дјеце бавио и писањем познате апокрифне приче »Сан пресвете Богородице«, па је то сељацима продавао. То је била уједно и лектира за самоуке.[164]

Ови самоучки учитељи били су биједног материјалног стања, јер и сељак кмет, притиснут разним давањима бегу и држави, једва је животарио. Стога су и учитељи који су радили за свој рачун често називани »сиротанима«.[165]

»Чобанске школе« биле су такође један облик самоучког описмењавања босанских Срба православних. Овај начин описмењавања веома је стар, али о њему сазнајемо нешто детаљније тек у XIX вијеку. Симеон Мирковић (рођен 1841. године) из Бјелајског Поља (Бос. Петровац) сакупљао је око себе чобанчиће па их је учио читати и писати, јер су многи чланови из породице Мирковића били писмени.[166] Симеон (Симо) Мирковић завршио је касније високе школе и дуго времена био предсједник Српског културног и просвјетног друштва »Просвјета« у Сарајеву.

Описмењени чобанчићи преносили су послије своје знање и на друге. На ливадама планине Јахорине такође се спомиње »чобанска школа«, која је готово сто година постојала. Први »учитељи« ове школе били су најприје сироче неке удовице попадије, а онда Петар и Илија из породице Дивљана. Јахоринска чобанчад учила је читати и писати од Дивљанових дјечака и дјевојчица, а уз то су и чували овце.[167]

Зимски течајеви самоучког описмењавања на селу, ако се они тако могу назвати, били су оно исто што и школе »путујућих учитеља«. Неко из села ко је био добро писмен, а и кад би се ко јавио и са стране, окупљао је зими, кад је мало радова, дјецу и уопште неписмене, па их је уз ватру на огњишту у некој већој кући учио читати и писати. Такав зимски течај спомиње се 1860. године у селу Бабићима (Бос. Крајина), а одржавао га је неки ђак самоук Вујо Перичић из Бабина Дола. Касније је тај течај прешао у село Крчевине (Волари). Исто тако је у селу Стројицама и Тодоровићима радио само преко зиме 1870. године неки самоук Томица Јокић из Натпоља (Грбавица). Овакви течајеви нису били ријетки, а било је и писмених жена које су их одржа-

[164] *Иванишевић Јован* (Јошо), Српско-православно основно школство у Босни и Херцеговини, ШВ, Сарајево, 1909, 515.

[165] *Богићевић Војислав,* Прилог историји основних школа у Босни и Херцеговини, Наша школа, Сарајево, 1951, бр. 5 и 6, 77.

[166] *Карановић Милан,* Некролог Сими (Симеону) Мирковићу, Календар »Просвјета«, Сарајево, 1927, 54—59. Симо Мирковић је између два рата био предсједник Српског културног и просвјетног друштва »Просвјета« у Сарајеву.

[167] *Ђорђевић Тихомир,* Самоучка писменост (приказ рада Милана Карановића), Прилози, Бгд, IX, 1929, 269.

вале. Ове самоучке »учитеље и учитељице« сељаци су врло поштовали, хранили их и плаћали колико су могли, обично једну цванцику од ђака кад га науче читати и писати.[168]

Постојала је, како су сељаци причали, традиција од давних давнина да су се описмењавали чланови породичне задруге. Није то чињено да би могла бити читана нека вјерска или каква друга књига, него и из чисто практичних разлога. Породична задруга, као стара привредна установа, имала је и свој начин пословања па је писменост била неопходна. У селу Хргару источно од Бихаћа постојала је почетком XIX вијека породична задруга која је бројала 50—60 чељади. Старјешина задруге звао се Дамјан Ковач. Дамјан је био ђак самоук, знао је Псалтир и Часловац, па је научио читати и »старински« писати од свог сина Вида, који се доцније запопио па је и сам 1840. године отворио у Хргару сеоску школу. У овој задрузи описмењавање чланова задруге вршено је према старом обичају.[169]

И у породичној задрузи Копривица, на Велој код Сарајева, од памтивијека је његовано самоучко описмењавање. У тој породици нађен је србуљски рукопис: »Сказаније житија кнеза Лазара«. Тај рукопис чуван је из генерације у генерацију, радо читан служио је и као средство за увјежбавање читања, па и писања.[170]

У великој задрузи, односно роду Караџић-Дивљан, који се доселио на планину Јахорину из Дробњака (црногорско-херцеговачко племе око Дурмитора), описмењавали су се од давнина не само мушкарци него и жене. Према предању писменост је у род Дивљана-Караџића унио један њихов давни предак, а она се послије тога преносила са кољена на кољено.[171]

Сребреничка је нахија од старина била позната по својим »ђацима самоуцима«. Ријетка је била кућа у овој нахији у којој неко није био самоучки описмењен, а било је доста и жена које су знале читати и писати.[172]

У породичним задругама жене су биле нека врста учитељица, које су у задругама радиле на описмењавању млађих, привикавале су их на рад и преносиле своје знање домаће радиности. Кустос сарајевског Земаљског музеја Милан Карановић, који се посебно бавио тематиком самоучког описмењавања, каже: »Скоро све жене у задрузи науче читати и писати, а онда уче своје дјеверове.«[173]

---

[168] *Шушљић Ристо,* Српске школе у Босни и Херцеговини за турске владе, Календар »Просвјета«, Сарајево, 1914 (сепарат), с. 2.

[169] Источник, Сарајево, 1895. св. 3.

[170] *Шушљић Ристо,* о. ц., 2.

[171] *Ђорђевић Т.,* о. ц., 269.

[172] *Карановић Милан,* Самоучка писменост (сепарат), Календар »Просвјета«, 1928, 73.

[173] Ибид., 56.

Писмене жене су у селу биле веома цијењене и поштоване, и дуго времена остало је у народу сјећање на њих. Тако се као »ђак самоук«, а тај назив је у народу сматран почасним, помиње нека Јованка Грубач, родом из Пљеве (Плива код Јајца). За њу је у народу остало предање да је била »писменија од свих тадањих попова«. Она се као удата касније звала Сурутка. Одржавала је у селу Грбавици зимске самоучке течајеве, и то са великим успјехом. Живјела је од 1816—1875. године.[174]

О познатој културној радници у Сарајеву Стаки Скендеровој такође је остало предање да је најприје била »ђак самоук«. Њој су долазили сељаци из далеких крајева да је питају за савјет, а веома су је цијенили због њене учености.[175]

Јоаникије Памучина, доцнији архимандрит, књижевник и вриједни сарадник »Српског далматинског магазина«, врло учен човјек, такође је најприје био »ђак самоук«. Колико му је на срцу била писменост народа, види се из једног његовог стиха »Пјесме једног Херцеговца«, у којем говори о неписмености балканских Словена из чега резултира и њихова заосталост у наукама и просвијећености уопште. Ту он, поред осталог, каже да те земље трпе и страдају:

»Јер науке не има у њима,
Нити има ко да из занима.
Тужна Босна и Херцеговина,
Болгарија и Македонија,
Сви градови и окресна села,
Кано жедан и гладан без јела,
Докле ћеду тако остати,
Просвјећеност кад ће у њима постати?«[176]

И за Гавру Вучковића Крајишника, јавног радника и књижевника из генерације »Уједињене омладине српске« у Сарајеву, кога су турске власти 1869. године прогониле са Пелагићем и другим омладинцима, каже се такође да је био »ђак самоук«. За њега се каже да је научио читати и писати од очевих слугу у Босанском Петровцу.[177]

Васо Пелагић је сам за себе говорио да је »учио азбуку чувајући овце и свиње«.[178] Он се »чувајући овце и свиње, скоро свако вече пењао на неко брдо или на високу ограду, па би отуда пјевао народне пјесме и неколико ријечи и писмена из буквара

---

174 *Шушљић Ристо,* о. ц., 2.

175 *Иванишевић Ј.,* о. ц., 518.

176 *Памучина Јоаникије,* Пјесма једног Херцеговца, СДМ, Задар, 1846, 147.

177 *Кршић др Јован,* Гавро Вучковић Крајишник, Календар »Просвјета«, Сарајево, 1925, 94.

178 *Пелагић Васо,* Преображај школе и наставе, Бгд, 1889, с. 48.

читао, што је од ђака чуо«.[179] Послије тога је продужио учење у основној школи у Брчком.

Сељаци су, како је већ речено, необично цијенили писмене људе, па су их и неком врстом почасних имена издвајали од осталих, неписмених људи. Вук Врчевић помиње да су неку удовицу Софију, која се самоучки описменила и своје знање преносила и на друге, сељаци називали »књижевницом.«[180] Такви називи познати су и у Босанској крајини за писмене људе, које су називали »књижевницима« или »ђацима«. Најчешћи назив за неког ко се самоучки описменио био је »ђак самоук«, или у народној пјесми опјевано »ђаче самоуче«. Неки старац Симо Бадовинац из Грбавице у Босанској крајини научио је читати и писати попа Симу Сурутку. Бадовинчева породица важила је у селу као од давнина писмена, па су сељаци потомке те породице из поштовања звали »писарима«, људима вјештим писању.[181]

Бивало је доста случајева да су неки сељаци и у дубокој старости »завољели књигу« и учили читати и писати. Говорили би: »Паметан поп учи се док је жив.« У жупи Јању код Јајца спомињу се неки сељаци који су у дубокој старости »научили књигу«. У Великој Рујишкој у Босанској крајини учили су неки старци и од 80 година да читају и пишу.[182]

Младићи из неких сељачких породица који су хтјели да се »запопе« припремали су се за тај позив како је коме било могуће, све док у Бањој Луци није отворена богословија, чији је први управитељ био Васо Пелагић (1866). Свршени кандидати ове богословије морали су прије рукоположења вршити учитељску дужност.[183] Богословаца је, међутим, било мало, па су се појединци по старом обичају припремали за свештенички позив да би послије тога у неку руку и сами вршили дужност учитеља. Свештеник Ристо Савић из Стрмнице »учио је књигу« код цркве у Ловници. У једној кућици становао је поп Јово Старовић, који је, како се сматра, учио и Ристу Савића. У једном необјављеном рукопису попа Саве Савића из Ловнице (Власеница) каже се да су свештеници самоучки стицали писменост у својим породицама, јер је свештенички позив по старом обичају био насљедан код већине свештеничких породица. То су биле »чувене школе« у свештеничким породицама, свакако не основне, које су се појавиле у Ловници и њеној околини тек у другој половини XIX вијека.[184]

---

[179] *Бесаровић Ристо,* Васо Пелагић, Сарајево, 1951. 12.

[180] *Ђорђевић Тихомир,* Самоучка писменост, Наш живот, Бгд, 1931, 102.

[181] *Карановић Милан,* Просвјећивање народа, Календар »Просвјета«, Сарајево, 1925, 194.

[182] Ибид., 194.

[183] *Богићевић В.,* Историја развитка основних школа, 48.

[184] *Савић Саво,* Необјављени подаци о Ловници, Народна библиотека, Сарајево, Р-390, св. III, 50.

И учитељ из села Дуговаче (Сански Мост) Дионисије Маринковић наводи сличан начин описмењавања, јер је и у његовој породици свештенички чин био насљедан. Писмени свештеници су, како је поменуто, учили читању и писању и неку дјецу из своје парохије. Дионисије Маринковић каже о томе: »Осим наше домаће дјеце, у нас је вазда бивало и по неколико туђе дјеце, те су књигу учили«.[185]

Исто то описује и Коста Ковачевић као обичај у бихаћком крају, гдје су »поједини младићи учили код свештеника, обично код свога оца, рођака, или код каква ,учевна ђака' азбуку, понешто срицања и читања у часловцу и псалтиру. Кад то сврше, ако су имали новаца, могли су се одмах рукоположити, тј. запопити. Најмања такса за то била је 80—100 дуката, рачунајући посебно и мито које је требало дати у владичином двору.«[186]

Код сељака је било основно да ли је неко ко се јавио да ради на описмењавању неписмених и дјеце добро писмен, а није се ни гледало ни питало за вјеру. У Хргар је 1849. године дошао неки Адам Аџија, који је био римокатоличке вјере и обавезао се да ће радити на описмењавању. Вид Иванчевић му је дао у својој кући једну собу, гдје је он радио. У његову »школу« долазила су дјеца из петровачке, крупске и цазинске нахије и из Старог Мајдана. О њему је остало у селу мишљење да је врло добро учио дјецу и друге неписмене, само је много пио. Кад је из Хргара прешао у Притоку код попа Филипа Иванчевића 1851. године, Турци су га протјерали и »нису му дали школе држати«.[187]

Овога Адама Аџију спомиње с пуно хвале и др Маркичевић, бивши директор Српско-православне богословије у Сарајеву. Каже за њега да је у Босанској крајини »увео прву школу за писање«. Назива га »чувеним учитељем« и каже да су, прије отварања бањалучке богословије, многи млађи свештеници учили код њега читати и писати.[188]

Оваквих »школа« и »учитеља« било је по Босанској крајини врло много. То нису уопште биле школе у данашњем смислу ријечи, него течајеви гдје су се описмењавали неписмени, и то како дјеца, тако и старији. Ријетко је кад и гдје неки од ових »учитеља« учио и нешто друго, нпр. рачун. Па ипак, све

---

[185] *Маринковић Дионисије,* Мои доживљаи (приредио Војислав Богићевић), Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, књ. 10, Сарајево 1966, 6.

[186] *Ковачевић Коста,* Српска православна црква и школа у Бихаћу, Први шематизам бањалучко-бихаћке митрополије, Б. Лука, 1911, 256—268.

[187] *Сучевић Б.,* о. ц., 614—615. Упор. *Иванчевић Ст. Петар,* Двије три о негдашњој школи на Хргару у бихаћком протопрезвитерату, Источник, Сарајево, 1895, 117 и д.

[188] *Маркичевић др Петар,* Сарајевска богословија о 50-годишњици, Братство, Сарајево, 1932, 82. Богословија је основана 1882. Била је у Рељеву, а затим у Сарајеву.

те акције су за село, које је од града дијелио велики јаз и које је увијек било изложено насиљима Турака и пљачки разних зеленаша свих вјера, биле корисне. Требало је да прође доста времена да и понеко село добије уређену школу, која је, у правом смислу ријечи, била и образовна установа, а не само течај за описмењавање.

И средства за учење читања и писања самоука била су исто тако примитивна као и метод који се примјењивао при њиховом описмењавању. Неки сељак из околине Вишеграда описује како је учио читати и писати код неког »путујућег учитеља«: »Учитељ извади из своје торбе ево овај буквар. Узе ти мене учитељ преда се и рече: ‚Ево ово је аз, ово буки, ово глагоље', а ја сиромах све дршћући пред њим говорим: аз, буки, вједи . . . , а оно глагоље никад изговорити.« Кад је »учитељ« ово видио, пограбио је штап и почео ударати ђака по глави, »вичући: ‚Памти, бре!'.«[189]

Сељак је показивао велико стрпљење и вољу приликом учења читања и писања. Док су у граду већ постојале оловке и пера, као и разна учила и књиге, самоуци су писали на гљивама печуркама, дрвеним таблицама које су сами правили и са којих су написано стругали стаклом или каквим оштрим предметом. Мјесто оловака писали су неком врстом камена, или куршумом (оловом), а ако је неко могао да дође до ма каквог буквара, та књига се цијенила као хљеб или икона. Тако причају стари људи. Самоучке школе су одржаване обично зими крај огњишта, уз слабо и трепераво свјетло жишка, лучи или запаљених цјепаница. Јоанићије Памучина прича да је азбуку учио на неким каменим плочама и јасеновим корама.[190] Самоук Михаило Ашћерић, из села Ашћерића код манастира Папраће, каже да је вјежбао писање по тријескама, дрвеним дашчицама и иверју, а највољио је писати по кори букових стабала.[191] Дрвене таблице на којима се писало прављене су обично од липовине, јер се на таквим таблицама лакше писало спљесканим оловом, каменом, или су слова урезивана каквим тврдим, шиљастим предметом.

На крају ћемо поменути и »рабош« (роваш) којим су се неписмени људи не само у Босни и Херцеговини него и свуда на Балкану служили за рачунање, а такође и за биљежење појмова. Нарочито је био у употреби у доба турске владавине, па су се њим служили и сами турски службеници у саобраћају са неписменим сељацима. Рабош је представљао краћу дрвену, округлу (могла је бити и четвороугласта) палицу, разрезану на два једнака дијела од врха до краја. Рабошки знаци биљежени су подједнако на оба дијела, тако да је један дио имао дужник, а

---

[189] *Поповић Љ.*, Дацкал, 22—23.

[190] *Ђорђевић Т.*, о. ц., 270. Упор. Шушљић Р., о. ц., 72 и д.

[191] *Ђукић Благоје,* Писмено саопштење аутору овог разматрања о самоучкој писмености, Власеница, 2. јануар 1951. (Оригинал код В. Б.)

други његов зајмодавац, трговац, занатлија и сл. Знаци су представљали бројеве који би били обрачунавани кад је рабош био испуњен. Постојали су и »рабош календари«, на које су посебним знацима били убиљежени празници.

Рабош се дуго одржао код неписменог свијета, а нарочито код неких занатлија, као што су ваљари, пекари, кавеџије и сл.[192]

Описмењавање путем манастирских и основних босанскохерцеговачких школа

Циљ манастирских школа био је, на првом мјесту, да своје питомце припремају за будуће калуђере, па и мирске свештенике, који су опслуживали поједине цркве. У манастирима су се описмењавали и понеки младићи који нису имали намјеру да се закалуђере или запопе, али су негдје радили као учитељи, преписивачи књига и сл.[193]

Указаћемо само на то да су манастирске школе и у Босни и Херцеговини постојале од давнина. То потврђује и стих из једне народне пјесме гдје се поред осталог каже:

»У Тврдошу б'јелу манастиру,
У њему је тридес'т калуђера
И толико ђака књижевника«.[194]

Шафаржик наводи да је у манастиру Милешеву постојала школа у којој је учио доцнији турски везир Мехмед-паша Соколовић (рођен 1505. или 1506. у селу Соколовићима, вишеградски срез, а умро у Цариграду 1579. године).[195]

Манастирске школе постојале су и у Требињу, Липљу, Завали, Возућој, а вјероватно и у осталим манастирима које смо помињали.[196]

Манастири су имали свој метод учења који је био примитиван. Главни уџбеници су били псалтир, часловац и мјесловац (мјесецослов). Касније је дошао и буквар. Учило се црквенословенско писмо, а ђаци су највећим дијелом радили тежачке и друге послове за манастир, како је то описао Вук Стефановић Караџић.[197]

---

[192] Упор. *Богићевић Војислав,* Рабош и његова употреба у Босни и Херцеговини, ГЗМ, 1953.

[193] Види: *Богићевић В.,* Историја развитка основног школства у БиХ, 19—66.

[194] Упор. *Ћоровић В.,* Херцеговачки манастири — Тврдош, 514.

[195] *Šafařik P. J.,* Památky . . ., 60. Такође: Милешева, Ст. НЕ, II, с. 767.

[196] Упор. *Стојановић Љ.,* о. ц., I, бр. 404; VI, бр. 10109 и II, 3009. Такође: *Ћоровић В.,* Херцеговачки манастири — Завала, 213, и *Петковић* В., о. ц., 60.

[197] *Караџић Стефановић Вук,* Српски Рјечник, Бгд, 1898, с. 890—891, поглавље: Школе.

Српске конфесионалне основне школе у Босни и Херцеговини помињу се већ од XVI вијека (Сарајево), а у почетку XVII вијека већ се помиње њихов редован рад и градња школских зграда.[198]

Прве српске основне школе биле су, без сумње, манастирског типа, јер се као први уџбеници помињу псалтир и часловац. Већ у другој половини XVIII вијека, то се види из тефтера сарајевске Црквене општине, набављају се школски уџбеници из Београда, Војводине, Пеште, па и Москве. Босански трговци, идући по робу у Београд и друге крајеве ван Босне, доносили су собом и разне књиге, а међу овима и уџбенике. Међу књигама које су доносили помињу се: часловци, мјесецослови, псалтијери, Житије Јосифово, Аврамово, Алексија божјег человјека, Свјашчена историја с вопросом, Вјечити календари с слично.[199]

У сарајевској српској конфесионалној школи отпочело је 1747. године и школовање женске дјеце, а као учитељица се спомиње »госпожа Евросиа«.[200]

Још у неким мјестима Босне и Херцеговине почеле су се доста рано јављати српске основне школе. У Ливну се помиње 1700. године,[201] у Модричу 1795.[202] године, а постојале су и у Бањој Луци, Мостару, Тузли, Тешњу, Бихаћу и још неким мјестима. У селима је било веома мало основних школа.

Велике сметње, како је већ речено, културном уздизању чинили су фанариотске владике, због чега је и писменост становништва крајем турске владавине, како су то показале аустроугарске статистике из 1879. године, била управо минимална.

---

[198] *Богићевић В.*, о. ц., 23. Ту се каже да је нека Пава, кћи попа Раке, у Сарајеву 946. по Хиџри или 1539, или 1540. поклонила неко земљиште »да ту бесплатно станују попови и да уче јеванђеље хришћанску мушку дјецу«. Године 1682. помиње се Никола даскал, што значи учитељ (*Богићевић В.*, о. ц., 24). Први сигурни подаци о овој школи датирају из 1727. године (Ибидем, 24—25).

[199] *Богићевић В.*, о. ц., 27 и 28. Јоаникије (Јоанићије) Памучина, који је прву писменост стекао у манастирима Завали и Дужима у Херцеговини, пише како данас СДМ (у коме је и он сарађивао) »читају са слашћу калуђери и попови и трговци и занатлије и дјеца, који су доскора учили и читали црквенословенски Буквар, Псалтир, Часловац и Мјесецослов« (*Ћоровић Владимир*, Мостар и његова српско-православна општина, Мостар, 1893), 74.

[200] *Богићевић В.*, о. ц., 27, као учитељица помиње се у Сарајеву »госпожа Евросиа от женскии детеи«.

[201] Архив Босне и Херцеговине (у даљњем тексту АБХ), Фонд откупа и поклона, II, бр. 6128. Исто код *Иванишевића Ј.*, о. ц., 516.

[202] *Филиповић Миленко*, Православна црква и школа у Модричу, Преглед, Сарајево, 1932, VII, 651.

Нешто о језику црквених књига, записа, писама и сл.

Питање развоја књижевног језика босанскохерцеговачких Срба у доба турске владавине требало би да буде предмет посебног истраживања, што, свакако, није задатак нашег разматрања.

Из бројних записа које смо изворно навели, фрагмената, писама и сл., а такође и сличне грађе која се налази у Архиву Старе православне цркве, у Историјском архиву у Мостару, у Народној библиотеци у Сарајеву и у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву, може се систематски пратити развој језика православних Срба у Босни и Херцеговини.

У језичном погледу црква је играла врло важну улогу, а она је била и покровитељица српских основних и манастирских школа, у којима су часловац и псалтир били главни уџбеници, књиге на црквенословенском језику и писане црквеном ћирилицом.

Ако пратимо језик записа, писама црквених људи и сл., тешко ћемо тачно дефинисати о каквој мјешавини језика се ради упоредивши га са конвенционалним народним говором, који је био у свакодневној употреби. Наши филолози би могли да одреде приближну дефиницију тога језика који живи неколико стољећа: да ли је то словеносрпски, рускословенски и сл. Ствари су се одређеније развијале у Србији и Војводини. Снаге црквене биле су друкчије, па је и борба за увођење народног језика у књижевност била друкчија. У Босни и Херцеговини те борбе није било. Тих мјешавина ће побједом Вукове концепције језика и правописа напросто нестати.

Цитираћемо два примјера:

У једном запису из 1559. године говори се о неком договору игумана Арсенија и Генадија из манастира Папраће са, вјероватно, неким игуманом Пајсијем и братијом. Ту се поред осталог каже:

И пaисеи игȣмень с братїaми ȣчинише обще житїе и кто ѿ ныхь что имa дa богоу и цркьви предaдоу и никaко особно дa нeдржe ничто ѿ нихь.[203]

Транскрипција би била оваква: »И Паисеи игумен с братиеми учинише обште житие, и кто от них что има да богу и цркви предаду, а никако особно да не држе ничто от них.«

Или једно писмо чланова сарајевске Црквене општине владици 1672. године, које је карактеристично како језиком тако и графијом:

---

[203] *Стојановић Љ.*, о. ц., I, бр. 602, год. 1559.

Нє̑го вл̑дко ст̃ыи̑, метанїа ти ѿпиши на̑м за све и ка̑д мисли̑ш пꙋтовати та̑мо да се чл̑къ спрема и г̑е ћете се састати и да знамо, въ ѻ̑бразн на̑м.[204]

То би се читало овако: »Него владико светиј, метанија ти, отпиши нам за све и кад мислиш путовати тамо да се човек спрема и где ћете се састати да знамо, вобрази нам« (јави нам).

Осим свега три црквенословенске ријечи овдје је чист народни говор.

И у писму од 1688. године сарајевски трговци и занатлије пишу митрополиту Атанасију писмо пола наказним црквенословенским језиком и завршавају га чистим народним језиком: »како паки пишеш за попа Ђуру да попује како је и до сада и да нађе друга и помоћника«.[205]

Цитираћемо и један подужи запис који је забиљежио Миленко Вукићевић у својој књизи »Из старих Србуља«. Запис се налазио на књизи »Живот Јована Златоуста« у манастиру Житомислићу, а датира из 1756. године. Писан је црквеном ћирилицом и гласи:

Лѣто ҂афѱ̃ѕ (1756) октомврїа. к̃е (25) прїиде у мостарь ћехаꙗ сопасалан паше на цернꙋ гору и сь ньимь краина сва, и даша конакь мостаране на лучи, и ту попеше чадоре и преданише дань и другу ночь затворише баше мостаране шехерь и недадоше никоме од чехаине ордїе у шехерь улести, ни шта купити, и ту ночь ударн време, мало неизгинуше люди и кони, и кадь би и ичинадїа дочоше 4 алаи-бега пред чамїю шарича те запросише мостаране да отворе шехерь, и тако им отворише, и отолень у ютру диже се ордїа у проклети благаи и ми дасмо конака 12.00 пакь у ютру поче невесинскꙋ варошь пазарь.[206]

Читање писма изгледало би овако: »Лето 1756. октомвриа 25. приде у Мостар ћехаја Сопаслан паше на церну гору и с ним краина сва, и даша конак мостаране на луци, и ту попеше чадоре и преданише дан и другу ноћ затворише баше мостаране шехер и не дадоше никоме од ћехаине ордие у шехер улести, ни шта купити, и ту ноћ удари време, мало не изгинуше људи и кони, и кад би иђиндиа дођоше 4 алаи-бега пред џамију Шарића те запросише мостаране да отворе шехер, и тако им отворише, и

---

[204] *Ћоровић Владимир,* Босанско-херцеговачка писма. Неколико сарајевских писама XVII и XVIII в., ГЗМ, 1910, 510.

[205] Ибид., 502.

[206] *Вукићевић Миленко,* Из старих Србуља, 52.

отолен у јутру диже се ордиа у проклети Благаи и ми дасмо конака 12.000 пак у јутру поче невесинску варош пазар.«

Запис се односи на босанског беглербега и намјесника Сопаслан Ћамил-пашу, кога неки зову и Ахмет Ћамил-паша. Био је намјесник у Босни од 1755—1757. године, кад га је замијенио паша Кукавица, који опет по други пут дође за намјесника Босне.

Како се из досадањег излагања види, посве је неуједначен језик записа на црквеним књигама, писмима које су парохијани писали владикама и сл. То је заправо језик црквених људи, који је био под утицјем црквенословенског језика и мијешао се са народним језиком. Запис који смо напријед цитирали писан је без сумње чистим српскохрватским народним језиком, а оно што му смета јесте још недотјерана азбука. Напредак је, међутим, ту, јер срећемо свега неколико пута ь, а никако ъ. Недостаје слово *џ, ћ, љ, њ,* и *ђ*.

Утицај цркве, а и саме прилике у којима се налазило српско становништво под турском управом успоравали су и развој свјетовне литературе, које ће већ бити у XIX вијеку под турском управом. Дотле је народ имао и развијао од давнина своју народну књижевност: народне пјесме, приповијетке и пословице, гајио апокрифну књижевност и сл. То му је чувало језик и националну свијест.

Ћоровић је забиљежио и једну умјетничку пјесму из 1722. године која је настала у Сарајеву, али је она и сувише црквеног духа,[207] а поготово скоро неразумљивог језика под утицајем црквенословенштине.

4. КРИПТОГРАФИЈА (ТАЈНО ПИСАЊЕ) У ЋИРИЛСКИМ СПОМЕНИЦИМА БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИХ СРБА

Питање криптографије у босанској средњовјековној држави није још довољно истражено, али се може рећи да је криптографија у доба турске владавине у Босни и Херцеговини, што се Срба тиче, била веома развијена и раширена. Ми овдје можемо о томе говорити само у најужим цртама.

Разни су били мотиви због којих се писало криптографијом. Поједини писари, односно преписивачи књига, хтјели су из било којих разлога да сакрију своје име па су се служили у записима криптографијом. Постојала је опасност и од неких турских силника, од фанариотских владика и сл., па је и у писмима мјесто ћирилице употребљавана криптографија. Има и историјских збивања која су забиљежена криптографијом.

Криптографија је имала и своје заједничке особине, односно кључ, који је био познат већем броју лица, па се такви крипто-

---

[207] *Ћоровић В.*, Босна и Херцеговина, 99 и 110.

грами лакше дешифрују. Међутим, криптографија коју су стварали појединци често је веома компликована и теже се дешифрује.

Турски период. Криптографија (тајно писање) босанско-херцеговачких Срба. Слова су имитација арапског писма.

Доље текст: криптограм написан таквим словима

Криптографија је употребљавана и у обавјештајној служби, тајном дописивању вођа устанака и буна и сл. Такви криптограми обично су уништавани. Нас овдје интересује криптографија само у колико она има везе са писменошћу.

Криптограма има већ убрзо послије пада Босне и Херцеговине под турску власт, а нарочито је била развијена у XVII и

XVIII вијеку. Предњачило је Сарајево, а много се писало криптографијом и у манастирима.

У Сарајеву су крајем XVII вијека примјењивани готово сви начини писања криптографијом. Ту је постојао и један начин писања који нису познавали ни Грци, ни Руси, а који се јавља »само на српским, готово на босанским рукописима« као посебан изум. Тим начином се пише тако да се уз слова не међу уобичајени знаци (цртице и тачкице), него се лажно стављају на поједине самогласнике, па чак и на знак *ју* (ю). У Сарајеву се појавио и један криптограм гдје су слова (шифре) једног реда била уређена по бројној вриједности. Писало се тако да се додавала или ријеђе одузимала једна или више десетица, односно стотица уз бројну вриједност слова која је требало затајити. Мјесто одговарајућег слова писано је друго с том новом бројном вриједношћу. Најстарији криптограм овог начина налази се у неком тефтеру Старе православне цркве у Сарајеву из 1682. године. Ту се налази и кључ за дешифровање криптограма и осам других комбинација. У Сарајеву је у XVII вијеку био нарочити познавалац криптографије неки Кирил Поповац. Познат је његов начин криптографије, при чему се неко слово сматрало као број, односно збир бројева, а онда се замјењивао словима који су били његови сабирци. Такав криптограм се налази у Музеју Старе православне цркве из 1689. године.[208]

На антиминсу (плаштаница на часној трпези у олтару) из 1532. године, који се налазио у манастиру Озрену, налазио се криптограм који је описао, али га није могао дешифровати, Сима Томић (псеуд. Атом). Лијево и десно од распећа налази се на антиминсу цио низ комбинација од по једно до три слова. Ту је тридесет пет разних комбинација ћирилских слова, нпр. *ИВМ, ЦСХ, Б, БЕР, ХСВ* итд. Томић сматра да би то могла бити тајна азбука. У подножју крста на антиминсу разријеђена су слова једно под другим, али ту има слова која се не налазе у наводној азбуци. У сваком случају ова криптографија је нарочито компликована. С обзиром на правилност у редању слова у наводној азбуци, Томић претпоставља да би то могао бити и сам криптограм.[209]

У једном запису из 1695. године, у манастиру Пиви у Херцеговини, помиње се Реџеп-паша Шеић о коме је тајном буквицом написано: »Бист паша Шеић от Требиња, убио га бог по са-

---

[208] *Костић Д.,* Тајно писање у јужнословенским земљама, 37 и 38, затим 33 и д. Поменути Кирил Поповац потписао се криптограмом на једној црквеној књизи у Старој цркви у Сарајеву из год. 1689. *Стојановић Љ.,* о. ц., I, бр. 1920, с. 450, год. 1689.

[209] *Атом (Сима Томић),* Манастир Озрен, 176.

руку и по глави, тако знај.« Вјероватно је у то вријеме био запамћен по насиљу.[210]

У манастиру Гомионици код Бање Луке налазио се запис писан 1724. г. тајном буквицом на сљедећи начин:
ѿ ҥ҃ : д҃ : : · N : : : · БП S : · ꙃ : : · ШZ К.
Криптограм је комбинован и неким грчким словима и није дешифрован.[211]

Уз Сарајево, у херцеговачким манастирима, а нарочито у Житомислићу, калуђери су се служили криптографијом, а и писари разних записа на књигама. Неки дијак Челадко (»Челадково еванђеље«) у Житомислићу, који је писао еванђеље, потписао се на крају на сљедећи начин: ФЏОАSПЛSВѢ ПЬЄАМЧЬФА. што значи: »Целадко диак начрта«.[212]

На књизи »Златоуст« у манастиру Житомислићу употријебљена је нарочита врста криптографије, можда једина таква врста у нашим земљама. Састојала се у томе да се замјењује свако четврто слово. Ријеч »свјашченођакон Јоан« написана је овако: М̃С̃Т̃М̃М̃П̃Б̃.[213]

На некој књизи у Старој цркви у Сарајеву била је исписана и криптографска загонетка, а такве загонетке биле су уобичајене у то вријеме. Загонетка гласи: »Муж мој, отац твој и отац твој отац мој. Азже мати твоја сестра ти се наричу.«[214]

У манастиру Завали у Херцеговини на еванђељу из 1610. године налази се неки запис писан тајном буквицом.[215]

У често помињаној апокрифној књизи »Чудеса красна пресвете Богородице«, која је писана у Старој цркви у Сарајеву 1715. године, налазио се сљедећи запис писан тајном буквицом: »Тожде лето бист гвера Турчин (?) с Млетком и сие писа...« Ријечи »гвера (или боева) Турчин« написане су овако ꙁNИꙃѲ ФХЧЇРЄ.[216]

На књизи Октоих, откупљеној »из ропства« у Зворнику 1795. године, налази се сљедећи криптограм: П : М Ч С. Вјероватно потпис лица које је књигу откупило.[217]

---

[210] *Стојановић Љ.*, о. ц., IV, бр. 7227. Неки »типикар« штампарије у Горажду описао је 1521. г. тајном буквицом напад султана Сулејмана на Београд, пустошење Београда, Срема и Деспотовине. *Стојановић Љ.*, Стари српски родослови, 262. Упор. и *Панић Милорад-Суреп,* Кад су живи завидели мртвима, СКЗ, Бгд, 1960, 78—79.
[211] *Стојановић Љ.*, о. ц., II, бр. 2435.
[212] *Вукићевић Миленко,* Из старих Србуља, 43.
[213] *Костић Д.*, о. ц., 28.
[214] Ибид., 39.
[215] *Стојановић Љ.*, о. ц., IV, бр. 6525.
[216] Ибид., II, бр. 2276, с. 35, година 1715.
[217] Ибид., III, бр. 5900.

На еванђељу у Старој православној цркви написано је име »Јефимија« тајном буквицом на сљедећи начин Г̈ Г̄ ζ̄ ї ζ̄ ā.[218]

Претпоставља се, премда без доказа, да би то еванђеље могла поклонити Старој цркви позната монахиња Јефимија (крај XIV в.), жена деспота Јована Угљеше, која је живјела код своје рођаке књегиње Милице, жене кнеза Лазара, послије косовске битке (1389) и која је везла познату похвалу кнезу Лазару.

Овим ни издалека није исцрпљена грађа о криптографији у Босни и Херцеговини за вријеме отоманске владавине. Може се рећи само толико да је криптографија у времену од XV—XVIII вијека играла значајну улогу у животу босанскохерцеговачких Срба.

III ПОГЛАВЉЕ

БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИ ХРВАТИ — РАЗВИТАК И ШИРЕЊЕ ПИСМЕНОСТИ ДО КРАЈА XVIII ВИЈЕКА

1. БОСАНСКИ ФРАЊЕВЦИ И ОДНОС ТУРСКЕ УПРАВЕ ПРЕМА ЊИХОВИМ НАСТОЈАЊИМА ОКО РАЗВИТКА И ШИРЕЊА ПИСМЕНОСТИ

Ситуација у којој су се нашли босанскохерцеговачки Хрвати католичке вјере под турском влашћу није била мање тешка од стања српског православног елемента.

Фрањевци су били школовани људи, па су се знали умјешније сналазити и олакшавати судбину својих вјерника. То потврђује тзв. »ахднама«, уговор који је испословао од султана Мехмеда ел Фатиха 1463. године фојнички кустос фра Анђео Звијездовић. Осим разних олакшица чисто економског карактера које је предвиђао овај уговор, било је предвиђено да фрањевци буду ослобођени и плаћања харача и других пореза, чиме би им било олакшано одржавање њихових »мејтефа и медреса«, што значи самостанских школа.[219]

Турске власти су се придржавале одредаба ове ахдназме, али су и одступали од тога кад би босански фрањевци пали под какву политичку сумњу. То се неријетко дешавало, јер су од самог освојења Босне у разним приликама показивали симпатије према западним католичким државама, нарочито према Аустрији, Мађарској и Венецији, очекујући с те стране ослобођење. Већ под крај 1463. године, када су 12. децембра Мађари отели Јајце од Турака, истакли су се фрањевци у борбама на страни Мађара.

---

[218] Ибид., I, бр. 1796.

[219] АБС, Сарајево, ГКС, бр. 128, през. 1883. Писмо фра Ловре Карауле, гвардијана у Горици, ливањском кајмекаму Реуф-бегу 1873. године. Писмо садржи готово потпуни текст познате ахднаме из 1463. године. Упор. *фра Јулијан Јеленић,* Звијездић Анђео (Ст. НЕ, и), 805.

Фра Леонардо Чутурић, који о томе пише, наводи да је од 74.660 католичких житеља, колико их је тада било у Босни, емиграцијама и на друге начине, тај број био спао на 43.822 становника. »Села бјеху распучена, а самостани опустјели«, пише фра Чутурић.[220]

Фра Мијо Батинић говори о рушењу и паљењу самостана у Фојници, Високом, Сутјесци, Коњицу и Крешеву.[221]

Требало је тражити дозволу из Цариграда за обнављање тих самостана. Дозволе су стизале споро, а спровођене су стриктно према одредбама, тј. да нови самостан не смије бити већи од прећашњега и сл.[222]

Међутим, турске власти нису дозволиле фрањевцима да од народа купе пристојбе (доприносе — В. Б.), наводећи као разлог да фрањевци намјеравају да тај новац шаљу папи у Рим.[223]

Како је изгледало стање неких фрањевачких самостана послије разарања, забиљежено је у Фојничкој хроници за 1566. годину: »Цркве босанске иза оборења, то јест сутиска, фојничка, крешевска, оградише се плотом, пак до неколико времена оздол каменом, а озгор ћерпићем и 1594. огради пн. (= поштовани) о. фра Антон Јуришић царкву Духа Светога у Фојници на начин како је озгор речено.«[224]

Због сличних политичких ангажовања била је црква у Фојници порушена и 1666. године и »у великој итњи са веле рђавом јапијом«, привремено обновљена. Тек 1798. године добили су фрањевци од султана Селима III дозволу да могу градити нову цркву, али да она »не смије бити ни виша ни шира, нег је прије била«.[225]

Разумљиво је да је у оваквом стању у знатној мјери био ометан и културни рад фрањеваца, односно њихова акција на развитку и ширењу писмености.

Напријед је поменуто да су фрањевци имали неприлика и од фанариотских владика, који су и од босанских католика тражили исте доприносе, боље речено намете, као што су их плаћали и православни. Премда су та фанариотска тражења имала подршку мјесних турских власти, фрањевци су испословали да султан Бајазит II (1481—1512) посебним ферманом нареди фанариотском патријарху и владикама да од католика не смију ништа узимати.[226]

---

220 *Чутурић фра Леонардо,* Фрањевци међу хрватским пуком кроз седам стољећа (Сарајево, 1926), 26.

221 *Батинић фра Мијо,* Фрањевачки самостан у Фојници, 25 и 62.

222 Ибид., 26.

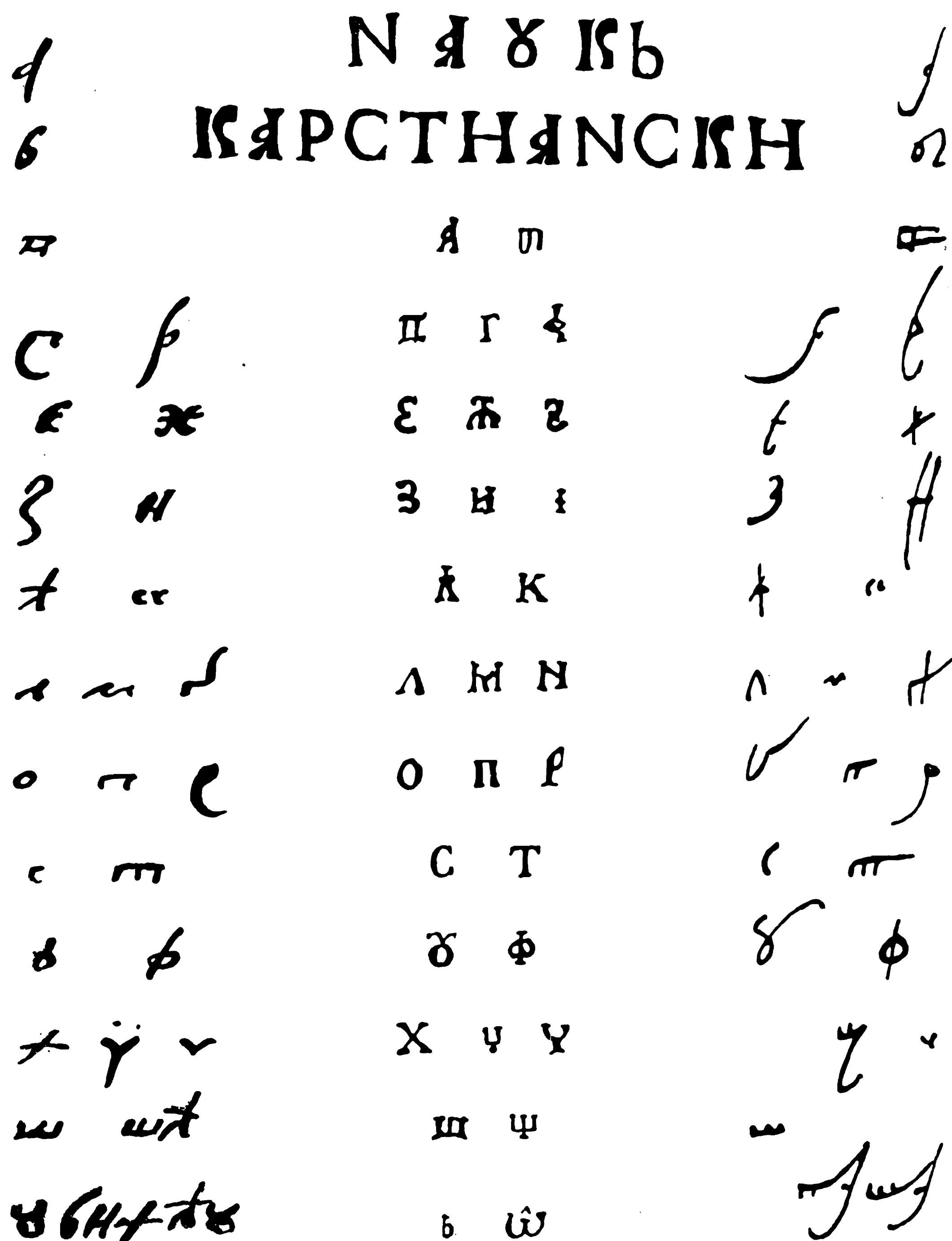
223 Ибид., 22.

224 *Трухелка Ћиро,* Фојничка кроника, ГЗМ, 1909, 450.

225 *Матасовић Ј.,* Фојничка регеста, бр. 1294.

226 *Батинић фра М.,* о. ц., 22, цитира изворни документ из архиве самостана у Фојници, бр. 1209.

Фрањевце је притискивала и стална сумња турских власти да одржавају везе са непријатељима Турске. Из изворних докумената фојничког самостана се види да су турске власти 1636. године у неколико махова обилазили фрањевачке самостане и »вршили инспекцију«.[227] Осим тога турске власти су фрањевцима одређивали и извјесне суме на име откупнине њихових самостана.[228] Године 1653. јањичари су код самостана у Рами по-

Писменост босанскохерцеговачких Хрвата. Азбука ћирилског брзописа из књиге фра Матије Дивковића из Јелашке (Босна): »Наук Карстјански« (1501. година): азбука (курзив), штампана слова, брзопис ћирилски из 1501. год.

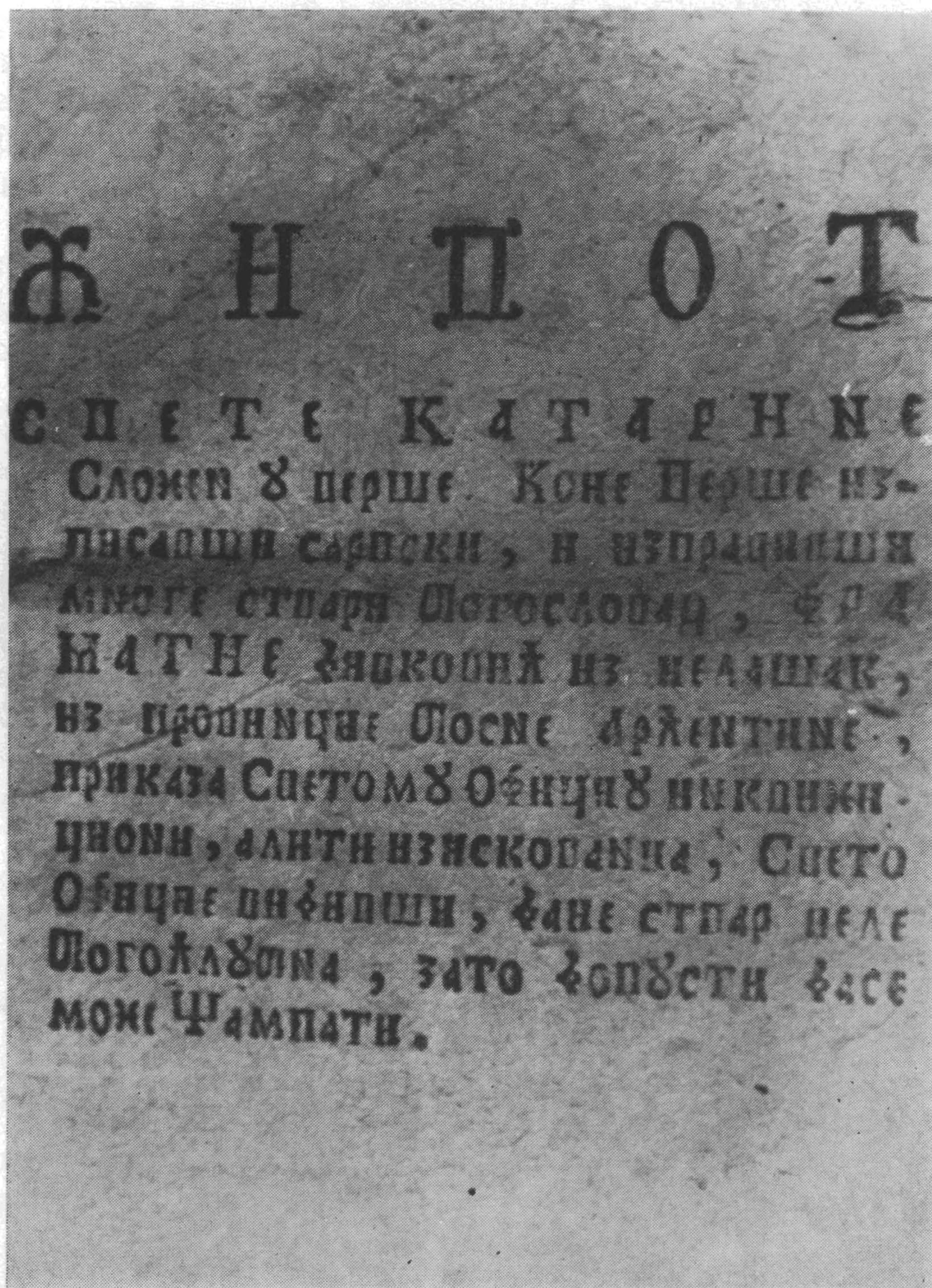
---

[227] *Матасовић Ј.*, о. ц., бр. 373 из год. 1636.

[228] *Јеленић др фра Јулијан,* Споменици културног рада фрањеваца Босне сребреничке, Мостар, 1927, 90.

били неколико фратара. Самостани Фојница, Рама, Крешево, Сутјеска и Олово платили су у другој половини XVII вијека више од 180.000 пјастера глобе, односно откупнине.[229]

За фрањевачке самостане XVII вијек је био нарочито тежак. То је било доба ратова Турске са Хабсбурговцима и Мле-

ЖИВОТ

СВЕТЕ КАТАРИНЕ

Сложен у верше. Коие верше из-
писавши сарвски, и изправивши
многе ствари Богословац, фра
Матие Дивкович из Иелашак,
из провинцие Босне Арџентине,
приказа Светому Официу инквизи-
циони, алити изнескованца, Свето
Официе виђивши, ђане ствар веле
богољубна, зато допусти дасе
може штампати.

Штампана књига фра Матије Дивковића »Наук карстјански« (1611. год.). (Текст: »Живот свете Катарине«)

[229] *Трухелка Ћ.*, о. ц., 452 и 453.

Narodna „Pet... Ban...

цима, када су фрањевци били под сталним подозрењем турских власти. Фра Мијо Батинић пише да је ваљало митити турске власти, односно чиновнике све до паше. Према рачунима манастира у Фојници, до 1666. године издато је паши 52.054, ћехаји (пашином помоћнику) 57.618, мули 48.396, кадији 50.844 јаспре. До те године издато је у сличне сврхе 278.210 јаспара.[230]

Фрањевце и уопште Хрвате у Босни тешко је погодила и провала до Сарајева Еугена Савојског (1697). Надбискуп Змајевић из Пераста јављао је тим поводом Конгрегацији за пропаганду вјере у Риму на дан 5. марта 1702. године да је »султан наредио: или да се католици потурче, или да се из пограничних крајева преселе у унутрашњост Турског Царства, или да на главу на име пореза плате по један дукат, а такође да дају нарочите порезе на земље, куће, па чак и на дрвеће које посједују«.[231]

»Пошто су«, каже фра Мијо Батинић, »фрањевачки жупници помагали кршћанске чете«, католички народ, плашећи се освете, морао је да се знатним својим дијелом повуче са аустријским трупама. Поврвјело је све што је било на путу тим трупама »именито Високог, Зенице, Жепча, Маглаја, Дервенте, а за њима најнапученије жупе крај Саве и Уне«.[232]

Према каноничком извјештају фра Николе Оловчића из 1675. године, тј. прије провале у Босну Еугена Савојског, било је у Босни 10 фрањевачких самостана и 42 парохије за које се зна поуздано да постоје. Затим их набраја: Фојница, Сутјеска, Крешево, Рама, Тузла, Сребреница, Модрича, Високо, Олово и Јајце. Оловчић даље наводи да се у Босни налази 80.000 вјерника римокатоличке вјероисповијести (...»fidelium Catholicorum de ritu Romanae ecclesiae in numero certo et scito octaginta milia...«). Оловчић помиње и самостанске школе у којима има око стотину искључиво новица, тј. кандидата за свештенички позив (»...pueri pro religione assumpti in scholis retendi«).[233]

Из овог лапидарног приказа стања босанских Хрвата католика под турском влашћу до краја XVIII вијека јасно произлази да су се фрањевци залагали да очувају своје самостане као жаришта писмености, а и да, колико им је било могуће, очувају и вјернике од разних прогона и неприлика. Они су имали и знатне земљишне посједе, па су могли да се и финансијским средствима извлаче из разних криза, а и новчана помоћ им је, вјероватно, стизала и са неке друге стране. Уговор, звани »ахднама«, није им у критичним ситуацијама много помагао. Па и поред свега то-

---

[230] *Батинић М.*, о. ц., 37 и 56.

[231] *Радонић Ј.*, Римска курија, с. 500 и 503 (»... d' obligar li cattolici stessi edi farsi Turchi... d' uno zechino per testa contrabutione d' una summa particolare sopre le terre, case e sine, sopra gl' arbori che possedono«).

[232] *Батинић М.*, о. ц., 64.

[233] *Јеленић Ј.*, о. ц., 11—151.

га, како ћемо видјети, фрањевци су били развили и знатну књижевну дјелатност и радили на развитку и ширењу писмености, премда сав тај њихов рад Ватикан није гледао повољно. Разлог је био што су се фрањевци опирали доласку језуитског реда у Босну.

Језуита Шимун Матковић, говорећи 1632. године у свом извјештају папи о отпору босанских фрањеваца доласку језуита у Босну, каже поред осталог: »Брину се о својим интересима и кажу: ‚Не дамо да наш хљеб отимају свештеници из Рима'.«[234]

Нарочито непохвално мишљење о босанским фрањевцима поднио је у свом извјештају 1632. године и папски визитатор Мазареки. Он каже да је фрањевцима главно »да се у Босни не учврсте свештеници који нису из њихове провинције и који нису фрањевци« (» . . . che non sono della loro provincia e professione«).[235]

Налазећи се већ неколико вијекова у Босни и као и људи из народа, они су се сродили с народом међу којим су живјели. Знали су све његове потребе, навике и обичаје, па су стога лакше и успјешније радили и на његовом описмењавању. Знали су, кад је то било потребно, и кад се могло, прилагодити се и стању под турском управом која је подједнако третирала хришћанску рају.

Фрањевцима су, како ћемо то видјети, прављене и из Ватикана сметње у њиховим настојањима око описмењавања (забрањено је да младићи који нису имали намјеру да постану редовници посјећују самостанске школе). Међутим, фрањевци су и даље радили на описмењавању, па су најзад успјели да отворе основне школе, које су биле под њиховим надзором. Лоше финансијске прилике њихове, и њихове пастве, отежавале су и рад на ширењу писмености.

2. НАСТОЈАЊЕ ФРАЊЕВАЦА ОКО ШИРЕЊА ПИСМЕНОСТИ ПУТЕМ САМОСТАНСКИХ ШКОЛА И ВАН ЊИХ — САМОУЧКО ОПИСМЕЊАВАЊЕ — ПОЧЕЦИ ШИРЕЊА ПИСМЕНОСТИ ПУТЕМ ОСНОВНИХ ШКОЛА

Самостанске школе и њихова улога у описмењавању

Радећи на описмењавању путем својих самостанских школа, затим неписмених у граду и селу, фрањевци су, што је посве разумљиво, имали на првом мјесту у виду учвршћивање вјере и моралних квалитета код својих парохијана, чиме се уздизао и њихов духовни ниво. Начини су били разни и прилагођени ин-

---

[234] *Радонић Ј.*, о. ц., 14.

[235] Ибид., 85. У извјештају Шиме Матковића Ватикану из 1632. године цитира се мишљење папског визитатора надбискупа Мазарекија, који фрањевце назива »Незналицама«, Радонић Ј., о. ц., 14.

телектуалном нивоу људи. Тиме су и сами стицали популарност у народу.

О раду својих самостанских школа и описмењавању почели су врло рано да се брину. У Матасовићевим Фојничким регестама налази се податак да је већ босански санџак-бег Ајас-паша заде (1471—1574) дао одобрење фрањевцима »да могу по старим обичајима по самостанима и по селима подучавати младеж«.[236]

Из овога би се дало закључити да су се овим радом фрањевци и раније бавили (»по старим обичајима«), што би значило и прије пада Босне и Херцеговине под турску власт. Фра Мијо Батинић каже да заметак фрањевачких самостанских школа »сиже у доба кад су фрањевци овамо доселили«. Истичући то, фра Батинић наводи како је вршено описмењавање кад су добили поменуту дозволу: »И у истину су фрањевци залазили по приватним кућама да подучавају у књизи, јер им (је то) био најсигурнији начин до поуке у вјери.« Фрањевци су »ревно дјеловали у свом пуку да их буде што више који ће знати читат' и писат', а ширећи своје књиге међу неписмене жупљане, ови често замјењиваху своје свештенике, истумачећи својим сељанима истине вјере, или вршећи неке побожности«.[237]

На сличан начин изражава се и фра Мијо Гујић у свом извјештају аустроугарском конзулу Зоретићу 1871. године, говорећи о историјату културног рада босанских фрањеваца. »Међто, отци фрањевци босански«, каже фра Гујић, »подучавали су помјешто младеж и то само мушкарце у штивењу и писању колико латиницом, толико старобосанском ћирилицом и овај посао јесу свршавали у својим самостанима и редовничко жупским кућама«.[238]

Исто се види и из необјављених забиљежака фра Грге Мартића, који каже: »Ваља рећи да су фратри од давних времена увијек, осим оних који више у самостану за реда, узели по којега младића из назначених општина, у својим ћелијама по два три или више младића у књизи подучавали«. Др фра Растислав Дрљић, чијом добротом сам добио овај податак, мисли да се овдје ради о општинама Фојница, Долац, Сутјеска и Крешево.[239]

У вријеме кад није било још основних школа, нити било каквих сличних установа које би радиле на просвјећивању на-

---

[236] *Матасовић Ј.*, о. ц., 161. О Алас-паши заде, види: ЕЈ, 24.

[237] *Батинић М.*, о. ц., 149—150. Батинић се позива на документа Фојничког самостана, раздјел II, св. V, с. 10—11.

[238] АБиХ, »Културно-историјска збирка Хрватског културног друштва ,Напредак'« у Сарајеву, бр. 2164/I, одјел. V. Извјештај фра Мије Гујића аустроугарском генералном конзулу Зоретићу 1871. о стању католичких школа под руководством фрањеваца.

[239] *Дрљић др фра Растислав*, Саопштења аутору овог разматрања о раду самостана на описмењавању омладине (оригинал код — В. Б.).

рода, црква је, како код католика, тако и код православних, представљала једину организацију која је могла да ради на описмењавању народних маса.

Фра Леонардо Чутурић говори о томе каквим начином су фрањевци радили на описмењавању. »Фрањевци су«, каже Чутурић, »по самостанима подучавали младеж првим почецима хрватске и латинске књижевности«. Под књижевношћу мисли фра Чутурић ћирилску и латинску писменост, а такође и латинску

Ћирилски натпис на надгробном споменику Пере, мајке фра Шимунове, у Сарајеву (1719. године)

граматику која је била у програму за новице, тј. за кандидате будућих редовника. Наведене дужности вршио је »дјечји мештар« — учитељ.[240] Према Ф. Францу Гонцаги (»De origine seraph. Religionis franciscanae. Romae, 1557, s. 515), у самостанима у Босни учио се домаћи и латински језик.[241]

Међутим и у фрањевачким самостанима постојао је обичај као и у православним манастирима да питомци раде разне пољске послове, као и друге послове у фрањевачком домаћинству. Дешавали су се случајеви да су младићи који се нису намјеравали заредити и сувише дуго остајали у самостану, а кад би напустили школу или кад би им похађање било ускраћено, подносили тужбе турским властима да им фрањевци плате наднице. Турски суд је обично одбијао такве тужбе. Тек 1781. године издао је провинцијал Јаков Матковић окружницу којом се старјешинствима самостана забрањује да ђаке шаљу на посао (»prohibentur opera manualia«).[242]

Помињемо овдје и папског визитатора Атанасија Георгицеа, који помиње 1626. године да се у самостанима налази 10,11 или више младића који раде сваковрсне послове. Они који се зареде,

[240] *Чутурић фра Л.*, о. ц., 49 и 87 и 93—94.

[241] *Батинић фра М.*, о. ц., — цитира Старине, Згб, XXIII.

[242] *Матасовић J.*, Фојничка регеста, бр. 242, г. 1616. и бр. 1182, с. 226.

тј. квалификовани, шаљу се на студије у Италију гдје студирају неки филозофију, неко теологију. »Данас се«, каже Георгицео, »налази у Италији 40 младих свештеника«.[243]

Фра Иван Франо Јукић мануелни рад младића у самостанима објашњава на сљедећи начин: »Сиромашни младићи морали су по манастирима работати, јер су ови тешко плаћали надничаре.«[244]

Папа Клемент VIII издао је већ 1604. године изричиту забрану да фрањевци не смију ни у самостанима, ни ван њих, без нарочите папине дозволе подучавати дјечаке који се не намјеравају посветити редовничком позиву.[245]

Најзад је генерални комесар при Римској Курији Мариа аб Еборе издао 19. децембра 1731. године окружницу којом се укидају све повластице »на темељу којих се неке редодржаве свјетовне дјечаке у својим школама и даље подучавали«.[246]

До тога времена, а послије забране папе Климента VIII, фрањевци су за свој рад у подучавању младића добивали дозволе од султана или од босанског намјесника 1673. и 1674. године, што се види из Матасовићевих Фојничких регеста.[247]

Забрана подучавања у писању и читању младића и ван самостана ометала је фрањевце у њиховом културном раду. Батинић за ове младиће каже да су »помагали код својих жупника при служби божјој и *као пучки учитељи колико им буде могуће*«[248] (подв. В. Б.).

Свакако да су ове разне забране ометале рад фрањеваца, али изгледа да су се они знали и у оваквим приликама снаћи.

До појаве штампаних књига, које су служиле за описмењавање, фрањевци су се служили рукописним књигама као што су бревијари, псалтири, рукописни буквари, а такође и Библија.[249]

У књигама Матије Дивковића, а напосе у свакој књизи Наук крстјански налазила се и ћирилска азбука која је служила за уче-

---

243 *Радонић Ј.*, о. ц., 49 и 87 (цитирано према: Relatione data all' Imperatore dal Sign. Athanasio Georgizeo del viagio fato in Bosna. L' anno 1626), Старине XX.

244 *Алауповић др Тугомир*, Иван Франо Јукић, Извјештај Велике гимназије у Сарајеву, 1906/7. шк. год. (сепарат).

245 *Јеленић фра Јулијан*, Латинске школе Босне сребреничке, Годишњак Свеучилишта у Згбу 1924/25. и 1928/29, с. 34.

246 *Јеленић Ј.*, о. ц., 34. Прије провале принца Еугена Савојског у Босну (1697), у Босни и Херцеговини се помињу сљедећи фрањевачки самостани уз које су биле и школе: Сутјеска, Фојница, Крешево, Сребреница, Соли (Тузла), Олово, Милошевац, Високо, Јајце, Градоврх, Рама, Коњиц, Мостар и Љубушки. Јеленић Ј., о. ц., 35.

247 *Матасовић Ј.*, о. ц., бр. 615 с. 171 (год. 1673).

248 *Батинић М.*, о. ц., 99.

249 *Јеленић Ј.*, о. ц., 40.

ње читања и писања. Његове књиге су својим популарним штивом служиле као штиво и као читанке.[250]

Самоучко описмењавање

Самоучко описмењавање представља најстарију школу коју је створио сам народ. Тај начин описмењавања је готово исти код Срба, Муслимана и Хрвата у Босни и Херцеговини. Самоучки су се и код босанских Хрвата описмењавале и жене, а не само мушкарци. Из књига и из рукописних буквара преписиване су азбуке, описмењени је упућивао неписменога како ће учити и тако се писменост преносила с једног човјека на другог.

Фра Анто Габељак пише у свом извјештају 1685. године Конгрегацији у Риму да има у Босни »доста жена и чобана који знају читати«.

Слично говори и фра Стјепан Маргитић Марковац, који каже: »У нас у Босни читат знаде и чобанче код оваца.«[251]

Предност се без сумње давала читању јер је оно било потребно ради читања молитвеника, али су многи уз читање научили и писање.

И фра Павао Посиловић, познати фрањевачки писац из Босне, пише у својој књизи »Наслађење духовно« (1639, 1682) да »ћирилско писмо знају и пастири читати и писати«.[252]

На ове напомене осврнули су се Стипо Марковић, који је проучавао рад основних школа босанских Хрвата и фра Доминик Мандић. Обојица сматрају да се не може говорити о неком масовном описмењавању, али је ипак тачно да су се људи од давнина учили вјештини читања и писања. То се најбоље види по књигама које су фрањевци објављивали.[253] Мисли се на то да су фрањевачке књиге биле намијењене и за описмењавање.

Нису се само фрањевци, путујући учитељи и друга лица бавили описмењавањем на селу и у градовима. Чинили су то и занатлије. Сличних примјера има код нас, како код Муслимана, тако и код Срба и Хрвата. Стипе Марковић помиње неке занатлије у Ливну који су се бавили описмењавањем, чинећи то на сво-

---

[250] *Решетар Милан,* Издања Дивковићевих Наука крстјанског, Прилози, Бгд, VII, 1927.

[251] »Серафински перивој«, Сарајево, 1909, с. 71. Исто код Јеленића Ј. Култура ... I, 211.

[252] *Шурмин Ђ.,* Повиест књижевности хрватске и српске, 116.

[253] *Марковић Стипо,* Хрватске католичке школе и учитељи у Ливну за турске управе, Мостар, 1923, с. 5. Упор. *Мандић фра Доминик,* Фрањевци и фрањевачке школе у Херцеговини, Гласник Југословенског професорског друштва, Бгд, 1953.

јим ћепенцима или доводећи неписмене својим кућама, гдје су их учили, свакако уз неку скромну накнаду.[254]

И код фрањеваца срећемо назив »дијак«, мада ријетко. Свакако је то означавало добро писмена човјека. Неки дијак фра Мартин Сучић учио је у Ливну Анту Кајића читати и писати.[255]

I

DIO TRECHI:

SVARhu ZDRAVE MARIYE.

POGLAVYE PARVQ.

Aue Maria, gratia plena.

Zdrava Maria milosti puna.

S. Luk. ù p. 1. br. 28. Mattie ù 1.

Od izvarsností molitve zdrave Marie, kako, i tko uçini molitvu, zdravu Mariu, gdi, i kada?

1. ZDrava Maria, zovese molitva Angeoçka, pozdravchlenye, Angeoçko: yere parve riçi chne bi∫e reçene od Angela Gabriela; takoger, ùkazayoi, dache zaçeti sina poduhu Svetomu, komuche ime biti: *Iesus*: ∫toche rechi, spasitechl; od koga bia∫e Ixaia prorokovao, na p.7.br.14. *Ecce virgo concipiet, & pariet filium*; Evo diviçache zaçeti, i rodti sina, diviçanstva neche izgubiti, za∫tochese sin zvati chne Emanuel: ∫tose razumi, snami Bohg; chnegova rahna duovna, biche slatchi mehd, chnegova pravda mehd, i maslo; toyest; sladakche biti ù pokaranyu, i milosardan; takoger u∫tarpchlen: *mel, & buty-*

Angeoçka molitva.

Luc. 1. 31. c. 21.

I∫ai. 7. n. 14.

A

Писмо латиницом у књизи фра Ивана Анчића (село Липе, Дувањско поље у Босни): »Porta coeli et vita aeterna« (1678)

[254] Марковић С., о. ц., 6 и 39.
[255] Ибид., 5.

Премда женама није био слободан приступ у манастирске ћелије и просторије гдје се одржавала настава, ипак је постепено сазријевало мишљење да се треба старати и о писмености жена. О томе пише фра Мијо Батинић: »Истина, женска су дјеца била искључена из ових школа, ну мушка би знала преузет код своје куће учитељску службу над својим сестрицама, те их учити из истих својих књига да могу читати молитвенике и друге набожне књиге. Доцније, опет као мајке, жене су биле учитељице својој дјеци.«[256]

Праксу описмењавања каква је постојала у Босни пренијели су исељеници из Босне и у Далмацију, носећи собом и потребне књиге. Алберто Фортис у својој књизи »Пут по Далмацији« (Венеција, 1774), говори о досељеницима из Босне који су становали у долинама ријеке Крке, Цетине и Неретве и у планинама приморске Далмације. Фортис наводи да су они и као одрасли лако учили да читају, пишу и рачунају. Каже да су на почетку XVIII вијека »радо читали неку дебелу књигу хришћанске науке, моралне и историјске садржине, коју је написао неки П. Дивковић«.[257] Овдје се очевидно ради о Науку крстјанском Матије Дивковића.

У чувању чистоте народног језика, народна поезија је имала видну улогу како код Срба и Муслимана, тако и код Хрвата. О тој пракси, која вуче поријекло од давнина, говори учитељ Никола Буцоњић, познати организатор аналфабетских течајева код босанских католика Хрвата. Он каже да је сваки онај ко је знао читати и писати био »знан« у селу у очима народа. Нарочито су били поштовани они који су знали писати и читати, па су могли народу читати народне пјесме. »Наизван школе«, каже Буцоњић, »ко је умио, по градовима и селима читао је народне пјесме о боју на Косову, о ускоцима и хајдуцима, а гдје се није умјело читати по селима, ондје је читање надомјештао гуслар.«[258]

Средства којима су се служили самоуци приликом учења писања и читања била су једноставна и примитивна као и код Срба у Босни. Писало се на чему се могло видјети слово. То су биле »таблице« од јаворовог или крушковог дрвета. Писало се и на таблицама премазаним воском (повоштене таблице) неким оштрим предметом. По дрвеним таблицама писало се распљесканим оловом, неком врстом оловке која је називана »лапиш«. Написано се брисало неким оштрим предметом или срчом.[259]

---

[256] *Батинић М.*, о. ц., 155—156.

[257] *Кулишић Шпиро*, Из путописа Алберта Фортиса, ГЗМ, 1950, 82 и нап. 1.

[258] *Буцоњић Никола*, Повијест устанка у Херцеговини и бој код Стоца, Школска обука, Мостар, 1911, 34 и 35.

[259] *Марковић С.*, о. ц., 7 и 8.

У Земаљском музеју у Сарајеву налази се рукописни буквар из, отприлике, половине XIX вијека, али он својом израдом показује да се таквим букварима служило и далеко раније. У буквару су написане ћирилска и латиничка азбука, а на једном мјесту се каже: »,Перо' је најбоље од гуске; ,мастило' не треба да буде прегусто, ни претанко.«[260]

Ко је на селу могао доћи до папира, писао је и вјежбао се на папиру, а осим гушчијег, употребљавано је и перо од трске.

Уопште узевши, прибор за писање био је онакав какав је уопште употребљаван под турском управом.

Напријед је поменуто како су из поштовања Срби сељаци у неком селу подигли споменик своме учитељу, који је и сам био самоук. Сличан случај налазимо и код босанских Хрвата. Ради се о надгробном споменику у селу Брајковићима код Травника, који вјероватно датира из XVII вијека. Натпис на споменику, писан брзописном ћирилицом гласи:

СИЕ ЛЕЖИ МИХОИЛО ГРАХОВЧИЋЬ ПРАВЕ ВИРЕ РИМСКЕ (К)ОИ ПОЧТЕNО (ХО)ЋАШЕ И (БО)ГȢ СЕ МО(ЛА)ШЕ И ДОБРО (КN)ИГȢ ЗNАШЕ.[261]

На крају ћемо поменути и употребу *рабоша,* средства којим се од давнина служило неписмено становништво Босне и Херцеговине. Употребљавали су га и писмени људи за оне који нису знали читати и писати. Фрањо Блажевић, говорећи о историјату школе у Варешу, наводи како су се и ту људи служили рабошем. »Комад дрвета, звани ,рабош', са својим, оштрицом на њему изведеним знаковима разних дужина и положаја, надомјештао је све трговачке књиге . . . сва дуговања и потраживања, и већи или мањи њихов број — под гредом магазе — означавао је разграниченост посла и множину трговачких кућа с којим се стајало у трговачким везама, а доносилац рабоша имао је тек дужност да могуће разлике у ,потезима' исправи и ,разјасни', како су постале«,[262] каже Блажевић.

Говорено је о томе да је рабош нарочито употребљаван у доба турске управе у Босни и Херцеговини и да није служио само за рачунање него и као календар, па и за биљежење извјесних појмова мјесто писма. Знаци за тако »писмено« споразумијевање нису свуда били исти, бивало је и таквог биљежења које је сличило пиктографији.

---

[260] Земаљски музеј, Сарајево, Библиотека. Рукописна збирка, инв. бр. 1412.

[261] *Стојановић Љ.,* Стари српски записи, III, бр. 4765. Упор. *Мазалић Ђоко,* Хришћански нишани у околини Травника, Наше старине, Сарајево, 1957, 109.

[262] *Блажевић Фрањо,* Почеци и оснутак школе у Варешу, Југословенски Лист, Сарајево, 1932, бр. 231.

Начин самоучног описмењавања протегао се и код босанских Хрвата, нарочито на селу, дуго времена послије престанка турске владавине у Босни и Херцеговини, јер је село поглавито због материјалних прилика врло тешко могло да сагради школу и да набави учитеља.

Фра Иван Анчић пише књигу пером од неке птице (обично гуске)

3. ЋИРИЛИЦА У КЊИЖЕВНИМ РАДОВИМА И СВАКИДАЊЕМ ЖИВОТУ БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИХ ХРВАТА ДО КРАЈА XVIII ВИЈЕКА

Извори нам не говоре одређено када су се босанскохерцеговачки Хрвати, у конкретном случају фрањевци, почели служити ћирилицом и латиницом. Овдје треба разликовати латинско писмо за латински језик од латинице за свакидање потребе, јер се латинско писмо морало учити у самостанским школама ради обредне књижевности, која је била на латинском језику. Поуздани извори за горње питање датирају тек од XV вијека, тј. од пада Босне под Турке. Опште узевши, можемо рећи да су се ћирилицом служити у средњовјековној босанској држави и Срби и Хрвати. Они се помињу претежно по конфесионалној, а мање по националној припадности.

Фра Иван Франо Јукић говори о томе, премда унеколико неодређено: »Бошњаци, од најстаријег времена па готово све до 1813. године служили су се писмом и словима од светога Ћирила изнашастим.«[263]

Тада се сматрало да је словенски апостол Константин Ћирило изумио ћирилицу, а Јукић овдје мисли на Хрвате који су могли до двадесетих година XIX вијека да објављују ћирилицом своја књижевна остварења, послије тога им је то било из Ватикана забрањено.

Премда за Јукићеву тврдњу има и ранијих доказа, поменућемо један примјер који говори о свакидањој употреби ћирилице код босанских Хрвата, или о пословном писму. Ради се о ћирилском натпису у селу Равном (Попово Поље, Херцеговина) из године 1578. Текст је објавио Ћиро Трухелка 1892. године, транскрибујући га брзописном ћирилицом, коју он назива »босанчицом«[264]:

ГР4ДН. ВОШССО
ӇНССОЛ4. Н ӇНСС
ОЛ4. 4НДРН4Ш. Н4
СЛ4ОХ. БОГ4 . Н СТЕ
ГОСПЕ. Н БЛ4ˀСООН
ВНССХП. Ӈ4ССОН V
Ф.О.Н. ГОДНН4 ПОРОД4
НСХСОО4. Н4. ШЕ ЖХN4.

(»Гради Бошко, Никола и Никола Андриаш на славу Бога и с/ве/те Госпе, и бла/го/сови бискуп након 1578. године на ше/стога/ жуна /=јуна/.«)

---

[263] *Шурмин Ђ.*, о. ц., 116.

[264] *Трухелка Ћиро,* Стари херцеговачки натписи, ГЗМ, 1892, 116. Упор. *Стојановић Љ.*, I, бр. 737, с. 225. Натпис се, како описује Трухелка, налази

Писмо је без сумње било у фази дегенерације као пословно писмо, јер писар, или клесар, мијеша латиничко слово *B*, пишући га мјесто ћирилског слова *Б*. Исто тако је неуобичајено слово *н*, растављање ријечи и сл. Значајна је свакако употреба ћирилице и за потребе свакидањег живота.

Претходно смо цитирали Бенедикту Зелић, која говори о томе како су ћирилицом писали људи из Босне и Херцеговине који су се у XV вијеку населили у средњој Далмацији, склањајући се испред Турака. То су они исти људи о којим говори и Фортис с том разликом што су се људи насељавали у разним временима, носећи собом своју стару народну ћирилску писменост.

Помиње се 1498. године да неки поп Никола у Жупи није знао другог писма осим ћирилице (»presbyter Nicolaus nescit scribere nisi literas in chiurilliza«). Сличан случај се помиње и 1404. године за неког католичког попа у Гружу код Дубровника, да не зна латинског писма него »само оно које се зове ћирилица« (»nescit litteram latinam ... sed illam, quae vocatur chiurilliza«).[265] Ради се о католичким свештеницима, а ако се претпостави да су се населили из Босне, онда би то био еклатантан доказ да су се католици у Босни служили ћирилицом и прије пада Босне под Турке.

Знајући да се велики број католичког становништва служи ћирилицом, на иницијативу Ватикана је још прије Тридентског концила (1545—1564) објављена ћирилицом штампана књижица »Молитва свете Бригите« (Венеција, 1512). У предговору књиге се каже да је штампана писмом и језиком српским« (»in littera et idiomate serviano«).[266]

Друга важнија књижица која је била намијењена Босни био је »Календар« (»Libellus calendarium«). Штампан је такође ћирилицом у Венецији 1571. године иницијативом Пропаганде вјере у Риму. Први буквар за учење читања и писања појавио се 1597. године. Штампао га је у Венецији Шиме Будинић, свештеник из Задра, нарочити познавалац ћирилице, глагољице и латинице. Бавећи се у Риму, препоручивао је да се књиге вјерске и поучне садржине штампају ћирилицом српскога типа. Његов буквар носи наслов »Кратко упутство за учење српске азбуке и илирског језика« (»Brevis instructio ad condiscendum characterem

---

на једној каменој плочи која је узидана у цркву у Равном. Трухелка примјећује да је на плочи замијењено ћирилско слово »Б«, латиничким »B«.

[265] *Радојичић Сп. Ђорђе,* Ћирилица, ЕЈ, Згб, књ. 2, 630.

[266] *Радојичић Сп. Ђорђе,* Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија, Историјски записи, Цетиње, јули—септембар, 1950, 270.

serbicum et linguam illyricam«). Будинићев језик у буквару је нека мјешавина народног и црквенословенског језика.[267]

Дало би се претпостављати да је Будинићев буквар допро до Босне, јер се још нису биле јавиле штампане књиге босанских фрањеваца, или да је у најмању руку извршио неки утицај на босанске фрањевце.

Позната књига фра Матије Дивковића из Јелашке у Босни под насловом »Наук крстјански за народ словински« штампана је у Венецији (Млеци) 1611. године. Књига је била намијењена католичком клеру, а била је састављена према дјелима противреформаторских писаца језуита Јакова Ледесме и Роберта Белармина.

За књигу се каже да је штампана »језиком словинским, слови српским« (СЛОВН СЧРПСКНМ). На књизи је и свједочанство »Николе научитеља који (је) видио и прегледао« књигу (NHKОЛЕ НЧХVНТЕЂЛЧ КОН Е ВНДНО Н ПРНГЛЕДЧО).[268]

Сваки Дивковићев NЧХК КЧРСТНЧNСКН садржавао је и ћирилску азбуку да би се неписмени могли и сами описмењавати. Такође је садржавао и поучно штиво као лектиру. Нарочито је био раширен »Мали наук крстјански с мнозиеми ствари духовниеми« (Венеција, 1616).

Ту су се налазили чланци: Како не треба мазити дјецу. Како треба да се понашају трудне (носеће) жене, Како људи своје жене кад су у другом стању не смију смућивати, страшити, тући итд.[269]

Нарочито су биле популарне и Дивковићеве »Бесједе сврху еванђеља недељнијех« (Венеција, 1616). Књига је писана чистим српскохрватским језиком, а садржавала је 36 разних средњовјековних легенди и морално-поучних прича, међу којима се налазе и ове: Сиромах, богаташ и васпитање дјеце, О младићу кога су опали код господара, О богаташу који је неправедно стекао, О сину кога отац учаше, те се одаде скитњи па поче красти, кад га поведоше обисити, одгризе оцу нос, О сину кога отац не васпита, итд.[270]

Ово и овако објављивање књига штампаних ћирилицом вршено је на иницијативу Римске курије, а под ауспицијама Тридентског концила, и то од времена Дивковића па све до бискупа Аугустина Милетића (1815). Протестантизам, како је познато, није ни допро до Босне, али и ова и оваква акција фрањеваца мно-

---

[267] *Prochaska D.*, о. ц., 16.

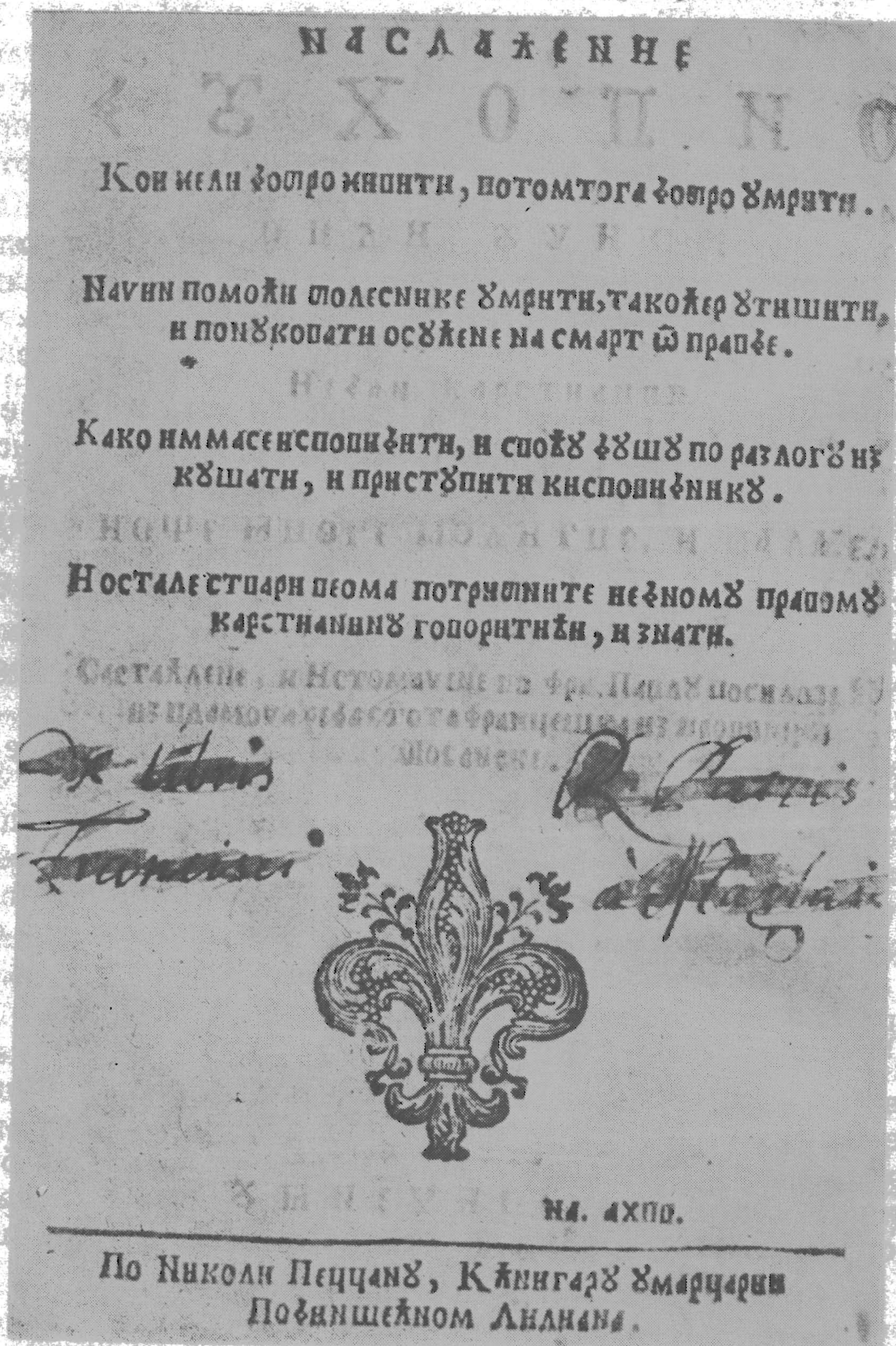
[268] *Вукићевић Миленко,* Из старих Србуља, 339—340.

[269] *Ћоровић Владимир,* Босна и Херцеговина, 96—97.

[270] *Ђорђевић др Тихомир,* Матија Дивковић, Глас, Бгд, 1896, 52 и 53. Упор. и *Водник др Бранко,* Повијест хрватске књижевности, Згб, 1913 I, 375.

го је допринијела да је у народ допрла књига и да се људима пружила могућност описмењавања.

Осврћући се на ову појаву, историчар Ђ. Шурмин каже да су »најбоља запрека ширењу нове вјере (протестантизма) могле бити књиге на народном језику, а фрањевци су то добро знали па су почели писати такве књиге, поготово јер су те књиге штампане писмом које је било приступачно народу«.[271]

НАСЛАЂЕНИЕ

Кои жели добро живити, потомтога добро умрити.

Начин помоћи болеснике умрити, такођер утишити, и поукопати осуђене на смарт од правде.

Како имма се исповидити, и своју душу по разлогу искушати, и приступити к исповидинику.

И остале ствари веома потрибните нејному правому карстианину говорити, и знати.

На. АХПВ.

По Николи Пеццану, Књигару у Марцарии Под знамењем Анђела.

Књига фра Павла Посиловића: »Наслађение духовно«, у којој се налази ћирилска азбука, јер је књига служила и као уџбеник (Венеција, 1682)

[271] *Шурмин Ђ.*, о. ц., 116.

Већ се 1582. године помиње како је било фрањевцима омогућено да новице, тј. кандидате за будуће редовнике, могу слати у Италију ради школовања. Спомиње се да је те године било купљено одијела за 20 новица који треба да иду ради школовања у Италију (» . . . un poco d' aiuto per vestir un'altro numero venti di nouitza, che stano nella Bosna«).[272]

Послије се то понављало, како се то види из једне забиљешке на акту који је стигао 1628. године фрањевачком редодржавнику у Фојници од генерала фрањевачког реда Бернардина. Ту се каже:

ꙁа слати фратре ѹ римь и остала миста и на стѹдиѹ ѹ италиѹ.[273]

(» . . . за слати фратре у Рим и остала миста и на студиу у Италиу«.)

У Италији су фрањевци учили стране језике, студирали филозофију и теологију, па и медицинске науке.

Послије Дивковића неколико фрањевачких писаца објавило је своје књиге које су служиле у вјерске сврхе, а и за описмењавање људи. На првом мјесту ћемо поменути књигу фра Павла Посиловића: цвиет ѿ крипости дѹховни и тилесни (»Цвиет от крипости духовни и тилесни.«)

Из ове књиге ћемо цитирати азбуку

бѹквица мала ꙁа диетцѹ (буквица мала за диетцу), која гласи:

† а, б, в, г, д, е, ж, ѕ, ꙁ, ї, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ѹ, в, х, ѡ, ф, ц, ч, ћ, ш, щ, ѣ, ѥ ꙗмен.

аꙁ, бѹки, виеди, глаголѥ, добро, ѥст, живиете, ѕиело, ꙁемлѧ, иже, и, како, лѹди, мислите, наш, он, покои, харци, слово, тардо, лѹк, варт, иир, от, фи, ци, чарт, ћари, шав, щап, ѣер, ѥат, ꙗмен.[274]

(Аз, буки, вједи, глагоље, добро, јест, живјете, зјело, земља, иже, и, како, људи, мислите, наш, он, покој, харци (или рци), слово, трдо (тврдо или тврдо), лук, варт, иир, от, фи, ци, чарт, ћари, шав, шчап, јер, јат, Амен.)

Називи појединих слова у азбуци говоре да се читање учило срицањем као што се то радило и у православним манастир-

---

[272] *Хорват др Карло,* Monumenta historica novam historiam Bosnae et provinciarum vicinarum illustrantia (Нови споменици за повијест Босне и сусједних земаља), ГЗМ, 1909, 6.

[273] *Јеленић др Јулијан,* Извори за повијест културног рада босанских фрањеваца, ГЗМ, 1912, 448.

[274] *Вукићевић М.,* Из старих Србуља, 340—341.

ским школама, а дуго времена и основним конфесионалним школама. Метод је без сумње био веома тежак за неписмене.

У књижици фра Павла Посиловића »Наслађение духовно« (Венеција, 1682) налази се и ћирилска азбука са бројном вриједношћу:

ч — 1	і — 10	р — 100
в — 2	к — 20	с — 200
г — 3	л — 30	т — 300
д — 4	м — 40	ȣ — 400
є — 5	н — 50	ф — 500
z — 6	ѯ — 60	х — 600
ȝ — 7	о — 70	ѿ — 700
и — 8	п — 80	ш — 800
ѳ — 9	ч — 90	ц — 900[275]

Како се већ крајем XVII вијека (Анчић, 1687) почела јављати фрањевачка литература штампана латиницом, која је због своје комбинације слова, под талијанским и мађарским утицајем, била и сувише тешка да је неписмени лако науче писати и читати, јавили су се и гласови који су нека врста благог протеста и предвиђања да ће ћирилско писмо морати да сиђе с позорнице, премда је оно народно писмо од давнина.

Један од ових био је фра Стипан (Стјепан) Јајчанин Марковац-Маргитић (ФРА СТИПАН ИАИВАНИН МАРКОВАЧ АЛИТИ МАРГИТИЋ), који се у предговору своје књиге: ИСПОВИЕД КАРСТИАНСКА И НАУК (»Исповиед карстианска и наук«, Венеција, 1704), изражава на сљедећи начин о тешкоћи писања латиницом:

Ꙋ НАС Ꙋ БОСНИ НЕИМА РЕДОВНИКА АЛИТИ ꙊБО МАЛО, КОИ НЕꙊМИЕ ТРИ, АЛИ ЧЕТИРИ ȜЕЗИКА, И МНОГЕ СꙊ КЊИГЕ ШТАМПАЛИ И ИȜТОМАЧИЛИ Ꙋ ȜЕЗИК БОСАНСКИ, АЛИТИ СЛОВИМА ЛАТИНСКИ, А ВЕЋИ ДИО ПꙊКА НЕꙊМИЕ Ꙋ ОНА СЛОВА И НАША НЕ ШТАМПА ОСТАВЉЕНА И ȜАБАВЉЕНА ПОСЛИ ДИВКОВИЋА И ПОСИЛОВИЋА, А ВЕОМА СꙊ ПОТРЕБИТЕ КЊИГЕ Ꙋ БОСНИ Ꙋ НАША СЛОВА И Ꙋ НАШ ȜЕЗИК.[276]

(»У нас у Босни неима редовника, алити убо мало, кои неумие три али четири језика, и многе су књиге штампали и изтомачили у језик босански, алити словима латински; а већи дио

---

[275] Ибид., 349. *Зелић Бенедикта* (Сплит), такође је реконструисала бројне вриједности брзописне (минускулне) ћирилице. Код Вукићевића није означен број 1000. Код Зелићеве је то означено са с) v. (Упор. Бенедикта Зелић Бућан, о. ц., 24—25.)

[276] Ибид., 343.

от пука неумие у она слова и наша је штампа остављена и забачена посли Дивковића и Посиловића, а веома су потребите књиге у Босни у наша слова и наш језик.«)

Ова Маргитићева књига, позната под популарним именом »Стјепануша«, корисно је служила за описмењавање и доживјела четири издања.

У својој књизи ФАЛА ѿ СВЕТИ (Венеција, 1708. године), Маргитић поново истиче како људи не знају латиницу, због чега он ову своју књигу штампа писмом које је приступачно народу и каже у предговору:

А ТО САМ СВЕ ПРОМИСЛИО И ѿЛУЧИО ОВВИ ТРУД УЧИНИТ ЗАРАДИ УБОГИ ѿ НАУКА КОИХ НЕУМИУ РАЗЛИКУ НЕЗИКА, НЕУМИУ ШТИТИ КЊИГА НИ СЛОВА ЛАТИНСКИ ДА СЕ НЕ МОГУ ИЗВИТОВАТ ДА НЕИМАЮ КЊИГА У СЛОВА И У ЕЗИК БОСАНСКИ.[277]

(»И то сам све промислио и отлучио овви труд учинит заради убоги от наука коих неумиу разлику језика, не умиу штити књига ни слова латински, да се не могу извитоват да неимају књига у слова и у језик босански.«)

Није задатак овога разматрања да се упушта у анализу графије поменутих фрањевачких писаца. Ипак је потребно напоменути да босански Срби православне вјере, како је то напријед поменуто, а види се из тефтера Старе православне цркве у Сарајеву из XVII и XVIII вијека, са незнатном разликом пишу исти ћирилски брзопис (минускулу) као и фрањевци. И они, како је речено, имају положено слово *»б«* (ϖ), слово *»в«* им је примитивније (#) и није са усјеком; такође пишу исто слово *»ч«* (ν), слово *»к«* на два начина (к, сс) и сл.

За нас је овдје важна констатација да су се у Босни и Херцеговини и Срби и Хрвати и Муслимани служили и под турском владавином оном истом стародревном брзописном ћирилицом коју су наслиједили из времена самосталне босанске државе. Вријеме ће, свакако, учинити своје и нестаће ове врсте писма, јер ће бити превазиђено Вуковом ћирилицом, као што је то био случај и са латиницом коју је реформисао Људевит Гај. Остала су два писма којима су народи у Босни и Херцеговини трајно духовно повезани, као што су повезани и једним те истим српскохрватским, хрватскосрпским, народним језиком.

И поред изричите забране из Ватикана, босански фрањевци се све до краја XVIII вијека боре да очувају стару минускулну ћирилицу и да омогуће парохијанима не само читање молитвеника и вјерско-поучних књига које су они од давнина чували него да им помогну у описмењавању.

---

[277] Ибид., 358.

Босански фрањевачки провинцијал фра Лука Карагић издао је 1739. године наређење да се и надаље учи ћирилица јер су »слова дар божји народим и језицима дана, која се многим не дају, па ако их однемарујемо, изгубићемо већа добра.«[278]

Фрањевачки самостан у Крешеву, у Босни (XV—XVII в.)

Слично је поступио и провинцијал фра Јаков Матковић. Он у својој окружници од 24. јуна 1800. године наређује учитељима младежи да поред осталог »подучавају дјецу буквицу ћирилску (vulgo sarmski) штити«. Истиче да би »била велика срамота не знати наш свакидањи рођени словенски језик и наша стародревна слова« (»nam pudor magnum forest, vernaculae et nativae Slavae linguae, nostras alumnas litteras ignorare«). У сљедећој својој окружници фра Матковић најављује да ће приликом »визите школе« питати дјецу »знаду ли писати сармски«.[279]

И фрањевачки редодржавник фра Дропуљић, најављујући 1781. године посјету фојничком самостану гдје је била и школа, каже да ће испитивати дјецу »знаду ли писат сармски«, па наређује »да дјечаке треба поред других врста врлина подучавати писати ћирилицу, vulgo sarmski« (»ut Pueros educandos, unter alia genera virtutum scribere cyriliza vulgo sarmski instruant«).[280]

[278] *Батинић фра Мијо,* Дјеловање фрањеваца у Босни и Херцеговини првих шест вијекова, Згб, 1881, III, 102. Такође: *Чутурић фра Л.,* Фрањевци међу хрватским пуком, 88.
[279] *Матасовић J.,* о. ц., бр. 1182, с. 227, 1781
[280] *Јеленић J.,* Култура..., II, 496.

Босански фрањевци, штампајући или преписујући рукописе и књиге намијењене вјерницима католичке вјере, употребљавају за назив ћирилице којом су писали разне термине, а најчешће »српско писмо«. Тај се термин често мијења (сармски, срмски и сл.), али му значење остаје исто. Тешко је објаснити због чега су фрањевци за ћирилицу употребљавали српско писмо. Тај назив није сталан јер срећемо и друге називе за ћирилицу: старобосанско писмо, буквица, ћирилица, босанска ћирилица, сармско, срмско, па и са̄рмско писмо. За ове посљедње термине Матасовић у својим »Фојничким регестама« каже да су идентични са називом »српско писмо«.[281]

И сам Иван Фрањо Јукић у свом »Босанском пријатељу« назива ћирилицу некад називом »буквица«, а некад »босанска ћирилица«.[282]

И народни српскохрватски језик фрањевци називају разним називима: језик босански, словински, нашки, рјеђе и касније хрватски и сл. Све ово, као што је случај и са писмом, даде се објаснити развитком друштвених односа, разним утицајима, а касније и јаким утицајем који је струјао из Хрватске. Међутим, и поред свих тих назива који се слијевају у једно народно писмо и један народни језик, остало је једно нераскидиво јединство премда ометано додуше на разне начине.

Прелаз, како на нову реформирану Вукову ћирилицу, тако и на Гајеву латиницу, био је прилично спор и тежак. Напреднији и млађи фрањевци су лакше прихватали новине. У школи фра Ивана Фране Јукића налазе се и књиге Вука Стефановића Караџића,[283] а он сам се 1848. године служи латиницом која је знатно очишћена од ранијих компликованих слова, како ћемо то видјети у сљедећем поглављу.

Крајем XIX и почетком XX вијека фрањевци уносе у своје књиге и разне биљешке, записе, писане старом минускулном ћирилицом и старим типом латинице. То се види из књига рођених и умрлих у коју фра Ђеро Миласовић из Раме (Херцеговина) уноси 1820. године сљедеће:

ЬА ФР ЋЕРО МИЛАСОВИЋ ИЗ (РА)МЕ ЖУ(ПНИКЬ) КАРСТИ ОН ПОРОЋЕНА ОД ЗАКОНИТИ РОДИТЕЛА.[284]

(»Ја фра Ђеро Миласовић из (Ра)ме жу/пник/ крсти он поројена од законити родитеља...« итд.).

---

[281] *Матасовић Ј.*, о. ц., бр. 580, с. 168, 1668. Упор. и бр. 520, (1800).

[282] *Јукић Франо Иван,* Босански Пријатељ, књ. I, 1850, с. 25—27.

[283] *Матасовић Ј.*, о. ц., бр. 1487, с. 225 и бр. 1560, с. 275.

[284] *Вукасовић-Вулетић Вид,* Ћирилица као присташа римокатоличке цркве од свршетка XVIII вијека у Босни (Споменик, Бгд, 1903, књ. XXXIX), 118 и д.

Испод тога текста написано је латиницом:

»Dogliani na 20. Aprila 1820. Zaspa u Gospodinu Boxo sin Petre Stuparevich od 6 miseczi i Bi Pokopan na mistu Solle« (»Дољани на 20. Априла 1820. Заспа у Господину Божо син Петре Ступаревић од 6 мисеци и Би Покопан у мисту Солл«).

Стара минускулна ћирилица препуштена стихијном развоју или, боље речено, дегенерацији, постепено нестаје из употребе у свакидањем животу. Карактеристичан је натпис и правопис на надгробном споменику у селу Дренчи код Брчког (Босна):

СЄ ЛЄѦ
Н: НВЧN Ь
Ч ПНС ѦМНХ
ЧЛЬ.[285]

(»Се лежи Иван а писа Михаљ.«)

4. ЛАТИНИЦА У КЊИЖЕВНИМ ДЈЕЛИМА БОСАНСКИХ ФРАЊЕВАЦА И НЕШТО О СВАКИДАЊОЈ УПОТРЕБИ ЛАТИНИЦЕ КАО ПОСЛОВНОГ ПИСМА

Послије пада Босне и Херцеговине под турску власт Босанци су се врло рано служили латиницом као писмом свакидањег живота и као пословним писмом. У Матасовићевим »Фојничким регестама« (бр. 3, стр. 104) налазимо 1485. године сљедећи регест:

»1485. g. Ucet od zemaglia selischie zvane, gdie dvi njive ostavio u Czarkvu njekakav Meštar Karstjanin. Ovo je od El emina potvargeno« (»уцет /или хуцет/ од земаља селиш/ће/ зване, гдие дви њиве оставио у Царкву њекакав Мештар Крстјанин. Ово је од Ел емина потврђено«).

Неки писар у име Хасан-паше Херцеговачког пише латиницом ове врсте 1573. године Павлу Бридовићу, турском уходи у Дубровнику:

»Pischj sllobodno, sascto jma chon mene tcho umje legati i latinschj i sarbschj j nemechi j magarschi« (»Пиши слободно, зашто има код мене ко умије легати /= читати/ и латински и српски и њемачки и мађарски.«)[286]

Из даљег излагања у овом поглављу сазнаћемо какво је ово писмо било и под чијим утицајима је створено. За нас је важно да је употребљавано и у свакидањем животу, и то врло рано.

Фра Иван Анчић, рођен око 1600. године у селу Липе на Дувањском пољу, умро 1685. године, писао је своја дјела лати-

[285] Старинар, Бгд, 1888, књ. V, 86.

[286] *Ивић др Алекса*, Писма Хасан-паше Херцеговачког, 22.

ницом типа како је горе поменуто. Написао је књиге: »Врата небеска и живот вични« (1678), »Свитлост кристианска« (2 књиге) и »Огледало мисничко« (1681).

Анчићеву латиницу приказао је Светозар Марковић у својој монографији »Језик Ивана Анчића« (босанског писца XVII вијека). Да бисмо се упознали са утјецајима на ту латиницу, приказаћемо је у кратким цртама. Анчић је употребљавао 26 слова латиничке абецеде: *a, b, ç (c), ç (č),ćd, e, f, g, h, j, k, l, m, n, o, p, r, s, ʃ (š), t, u, v, x (ž), y, z*. Од ових слова 18 имају сталну гласовну вриједност. За обиљежавање неких гласова за које није имао једног знака, Анчић је употребљавао словне комбинације, а за неке и по неколико комбинација.

За глас *ћ* има три комбинације: *chi* (bichie = биће); *chy* (vechye = веће); *chj* (mechjemo = мећемо);

љ — *chl* (chlubav = љубав), а рјеђе талијанска *gl* (nevogle = невоље);

љ — *chl* (chlubav = љубав), а рјеђе талијанско *gl* (nevogle

г — *g* (druga), али и *gh* (kchnighe = књиге); такође и за *ђ* (takoger = такођер) и *gi* (legia =леђа);

ђ је писао и са *ch, chi, chj, chy* (poche = пође; takochier = такођер);

ц — *ç* (kujunçia — кујунција).

Талијански утицај види се и у обиљежавању гласа *k* — *c*, (miracula = миракула) или се *ch* (svach = свак).

Глас *ф* у страним ријечима пише се *ph* (Pharizei = фаризеј), али и filozoph (= филозоф).

Вокално *р* је редовно обиљежавао групом *-ar* (smart = смрт, carkve = цркве и сл.).

Марковић додаје да у Анчићевој абецеди има доста других недостатака. Нпр. за обиљежавање гласа *j* он употребљава *y, j*, а затим и знак *u* (yezik = језик; koyaie = којаје) или *j* (једно).

Глас *x* Анчић није изговарао, па га зато није ни знао биљежити како ваља (glahs = глас; glahd = глад; sihn = син итд.).[287]

Фра Филип Лаштрић, рођен 1700. године у Оћевији, двадесетак километара од Олова,такође је писао своја дјела латиницом. Умро је 1783. године у Краљевој Сутјесци.

О језику и графији Лаштрићевој дала је монографију др Херта Куна. У свом »Testimoniumu bilabiumu« Лаштрић излаже своје мишљење о двије школе у латиничком писму: мађарској и талијанској.

---

[287] *Марковић Светозар*, Језик Ивана Анчића (босанскога писца XVIII века). САН, Бгд, Институт за српскохрватски језик. Српски дијалектолошки зборник, књ. XIII, 1958, с. 2—8.

Он о томе каже:

»U dvi su vrste radiljeni pisci koji metaše na štampu dila latinskim slovima u jezik naški. Prvi, u slovosložju (ortografija) slide izgovarane talijansko, za izreći riči naške, a drugi slide madjarsko (podv. H. K.).

Kako na priliku ove i druge prilične riči:

talijanski	madjarski
kluç kraglev	kljucz kraljev — clavis regis
ochiu chiutiti (oću ćutiti)	ochu chutiti — volo audire
ovcza czareva (ovca careva)	ovca careva — ovis sultani
cujem, c̲inim (čujem, činim)	csujem-cʃnim — audio, facio
ṅaʃcia ʃctetta (naša šteta)	naʃʃa ʃʃteta — nostrum damnum.

Ništa ne mańe poznato ti ima biti, poštovani štioče, da ńiti od jedne vrste rečenie, ni od druge se si pisci slažu ni medju sobom, a kamo li vrsta s vrstom, dakle, za sada budući da se još nismo složili, neimaš karati moga slovosložja, od koga se more reći... koliko ḽudi, toliko ćudi«.[288]

Херта Куна је анализирајући Лаштрићеву графију стекла увјерење да су босански фрањевци проширили утицај талијанске графичке школе чак до Печуја и Будима, али су преузели и неке елементе мађарске графије, посредством славонских фрањеваца.[289]

И поред утицаја двију поменутих графија дешава се да и Лаштрић, попут Анчића, и сам прави неке словне комбинације.[290]

Поменућемо први већи рад фра Филипа Лаштрића: »Testimonium bilabium seu sermones panegyrico-dogmatico morales pro solemnitatibus Dni Sabath latine et illyrice elaborati.« Ту се уз проповиједи на српскохрватском налазе и проповиједи на латинском. У Млецима је 1765. и 1766. године штампао још три збирке проповиједи.[291]

На крају ћемо поменути и фра Ловру Ситовића из Љубушког (умро вјероватно 1729). И он је објављивао своја дјела латиницом. Од 30 гласова српскохрватског језика, појединачним словом, које одговара истинском латиничком писму, пишу се сљедећи гласови: *a, b, d, f, g, k, l, m, n, o, p, s, t, u, v, z*. И у писању понеких од ових гласова има у појединим случајевима ситнијих одступања. Остали гласови обиљежени су посебним дијакритичким знацима или комбинацијама више слова. Х. Куна, која је обрађивала језик и графију Ситовића, наводи низ примјера ових

---

288 *Куна Херта*, Језик фра Филипа Лаштрића, босанског фрањевца XVIII вијека, Сарајево, 1967. АНУ — БиХ, Дјела, књ. XXVII, 26.

289 Ибид., 27.

290 Ибид., 35.

291 Ибид., 21.

словних комбинација, које се сусрећу и код других босанских фрањеваца, који су се служили латиницом у писању својих дјела. Навешћемо само неколико карактеристичних слова:

глас *ћ* — *ch* и *chi* (mechiati = мећати, или kraglevichia = краљевића);

глас *ђ* биљежи на два начина: *gi* и *g* (meggiu = међу; tvargia = тврђа; igete = иђете и сл.);

глас *љ* — *gl* (dobrovoglno = добровољно);

глас *њ* — *gn* (gnega = њега; sumgne = сумње);

глас *ш* — *x* (grixnik = гришник); исто: *sc* (sciroka = широка).

Мјесто слова *в* пише слово *у* и обрнуто (psouke = псовке, vbosctuo = убоштво).

Код њега се врло често срећу удвојени конзонанти: bratte, slikku, lippo, ricci (ричи) итд.[292]

Фрањевачки бискуп фра Марко Добретић објавио је 1782. године латиницом своју књигу »Кратко скупљење ћудоредне или-ти моралне богословице«. Добретић се у предговору своје књиге тужи на тешкоће писања латиничким словима, нарочито истичући да нико не пише једнако та слова, а многа слова и недостају за народни говор. Цитирамо тај дио:

»Muçno (je) túgim slovima u nasc Jezik upisat svakuh riiç po svojoj naravi, izgovaragniu, i u podpunomu gnezinu zlamegniu... jer u Latinah nejmah onoliko slova koliko bi se otilo za moch pisat podpuno, i uprav u nasc Jezik. Drugih. Vidili smo sve knighe štampaneh u nasc Jezik Latinskim slovima i ne vidismo ni jednoga da jednako pischuh.«[293]

(»Мучно /је/ туђим словима у наш Језик уписат сваку рич по својој нарави, изговарању и у подпуну њезину зламењу... јер у Латинах нејма онолико слова колико би се отило за моћ писат подпуно, и управ у наш Језик. Других. Видили смо све книге штампане у наш Језик Латинским словима и не видисмо ни једнога да једнако пишу.«

Добретић латиничку абецеду, овакву каква је, назива »туђим словима«. Он је ту начинио упоредбу са ћирилицом коју су фрањевци одувијек сматрали народним, односно словенским писмом.

Све док Гај није реформисао латиницу, срећу се жалбе фрањеваца на потешкоће писања латинице словима која смо у кратким цртама приказали у овом поглављу.

Латиница са комбинованим словима ограничена је на књижевни рад само неколицине поменутих писаца. Народ се и надаље, односно све до Гаја, служио књигама штампаним ћирилицом, а такође и у пословне сврхе.

---

[292] *Куна Херта,* О језику Љетописа фра Ловре Ситовића, НД, БиХ, књ. 7. Одјељење Историјско-филолошких наука. Грађа, књ. V, с. 126—130.

[293] *Јеленић Ј.,* Култура, II, 497.

5. НЕКЕ НАПОМЕНЕ У ВЕЗИ СА ЈЕЗИКОМ ФРАЊЕВАЧКИХ КЊИЖЕВНИКА У ДОБА ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Нагласићемо и овај пут оно што је раније у неколико махова истакнуто у односу на босанскохерцеговачке Србе и Муслимане, тј. да је и књижевни језик босанских фрањеваца у својој основи народни српскохрватски језик, без обзира на извјесне особености које су настале усљед разних утицаја, локалних карактеристика говора и сл. То се види из мишљења и закључака појединих филолога који су проучавали језик босанскохерцеговачких књижевника фрањеваца, а на њима је и почивала књижевност католика Хрвата ових покрајина.

Херта Куна каже за језик фра Ловре Ситовића, о коме је напријед било говора:

»Ситовићев језик је несумњиво један од млађих икавских говора; претрпио је сасвим незнатне утицаје како од фрањевачке босанско-херцеговачке, тако и од далматинско-штокавске литературе, а није подлегао ни знатнијем утицају његових каснијих боравишних мјеста ближе обали Јадрана. У низу особина поклапао се с језичким особинама Ситовићева родна мјсета.«[294]

Херта Куна цитира фра Маргитића, који у својој књизи »Исповијед крстјански«, каже:

»Тако у нашој Босни и у нашем језику сваки град има своје ричи и изговарање особито. Дакле не можемо никако право језиком књига истомачити да свак рече ово је лијепо; зато немој се нитко чудити ни ријети ово није лијепо истомачено, ја онако изговарим како у нас у Јајцу говоре.«[295]

»У проповиједима, животима светаца, молитвеницима и катекизмима Лаштрића поред превода литургијског читања и сличног текста, који је обавезивао на прецизност интерпретације и вјерност оригинала, налазе се и такви дијелови којима се писац слободно обраћа пуку дајући му различите поуке и причајући му легенде. У таквим дијеловима текста може се наћи не само синтакса чистог народног језика него у њима јасније избијају многе друге црте народног језика . . .«

»У текстовима друге врсте он је ученији и сходно томе више се служи устаљеним језичним литературним калупима.«[296]

За фра Ивана Анчића Светозар Марковић каже: »Он је своја дјела писао или се бар трудио да их пише, језиком свога краја, думанским језиком, али је несумњиво да у том језику има особина књижевне традиције и утицаја других писаца.«[297]

---

[294] *Куна Херта,* о. ц., 177.
[295] *Куна Херта,* Језик Филипа Лаштрића, 10.
[296] Ибид., 16—17.
[297] *Марковић Светозар,* о. ц., 1 и 28.

Анчић се, говорећи о разним мјешавинама у српскохрватском језику, изразио на сљедећи начин:

»...ako li i ucimo ne znamo ju /retoriku/ dobro naški jer pomišali smo naš jezik s druzimi jezici premda je naš jezik obilatiji i razkošniji u izgovaranju od mnozi, ali se u mnoge stvari ne služimo ńim već tudjinskim i uzelo se u običaj kano da je naš vlastiti jezik.«[298]

Као један од примјера навешћемо назив мјесеци према Трухелкиним Фојничким кроникама (послије 1669):

јануар-djenar ili sičgn (sičnj); фебруар-februar; март-mar ili marč; април-april; мај-madj; јуни-gjugn (djunj); јули-ljulj; август-agust; септембар-šetamber; октобар-oktober; новембар-november i децембар-december.[299]

Говорећи о српскохрватском језику којим су се служиле и турске власти у Цариграду, Ватрослав Јагић га не дијели на српски и хрватски, па позивајући се на разна документа у Архиву у Дубровнику каже да »у оно доба (мисли на XV вијек — нап. аутора) наш језик код туђинаца не само што бијаше врло угледан, већ управо дипломатичан, да га није презирао нити силни господар Цариграда.«[300]

Што се тиче правописа у дјелима Анчића, Марковић, позивајући се на Тому Маретића, сматра да је његов правопис био и етимолошки и фонетички. Не би се могло рећи да је код Анчића био неки досљедно примијењен систем.[301]

Слично се може рећи и за правопис фра Лаштрића, који према проучавању Херте Куне у књижевном дјеловању »није досљедан, ни јединствен, Лаштрић је писао час фонетичким, час етимолошким правописом«.[302]

6. ПОЧЕЦИ ОСНОВНОГ ШКОЛСТВА БОСАНСКИХ ХРВАТА ДО КРАЈА XVIII ВИЈЕКА

Босанскохерцеговачки Хрвати нису имали основних школа све до почетка XIX вијека. Међутим, јачање грађанског сталежа и повећавање броја занатлија и трговаца, изискивало је да се дјеца школују изван самостанских зидова и аналфабетских течајева које су одржавали »учитељи« на брзу руку оспособљени, или боље речено описмењени у самостанским школама. Имућнији грађани, а тих је било мало, слали су своју дјецу у основне школе

[298] Ибид., 139.
[299] *Трухелка Ћ.*, Фојничка кроника, 443—460.
[300] *Јагић Ватрослав,* Расправе и чланци, 160.
[301] *Марковић Светозар,* о. ц., 9.
[302] *Куна Х.*, о. ц., 38.

изван Босне, да би их послије тога могли замијенити у раду. И фрањевци су увиђали да је нужно оснивање основних школа, али су тој акцији стајале на путу и лоше финансијске прилике босанских Хрвата како у градовима, тако и у селима. Вјекослав Клаић, који је проучавао тадање културне и економске прилике Хрвата у Босни и Херцеговини, изражава се о томе на сљедећи начин: »Они су били најсиромашнији; већина јих су кметови обрађујући поља својих господара, веома мало бави се занатом (копањем руда), а још мање трговином.«[303]

Отварање основних школа тражио је и повећан број хрватског становништва у Босни и Херцеговини. Тадање статистике се не подударају у томе погледу, тако да је тај број, послије миграција, нарочито крајем XVII вијека порастао на око 123.000 у Босни.[304] Како показују статистике тога времена, како ће то бити показано у сљедећем поглављу, у Херцеговини је било преко 40.000 Хрвата.

Фрањевци приписују турским властима потешкоће у погледу отварања основних школа. Фра Анто Ћорић наводи да су турске власти сумњичиле фрањевце и њихове бискупе да »раде на томе да папи земљу издаду«.[305] Позивајући се на наводе бискупа фра Августина Милетића у његовој књизи »Почетак словства« (1815), гдје он говори како треба описмењавати дјецу мушку и женску, па кад једна науче слова нека другима показују, Јеленић додаје: »Па будућ у та времена још не бијаше допуштено градити школе, фрањевски и други грађани одржавали су неку врсту аналфабетских течајева, служећи се Милетићевим букваром.«[306]

И поред наведених потешкоћа, ипак су учињени покушаји у погледу градње школа. Хрвати трговци и занатлије у Ливну одлучили су крајем XVIII вијека да изграде школу. »Пошто о том није смјело бити никаква спомена«, како наводи учитељ Стипо Марковић, који је проучавао културне прилике Хрвата у Ливну, ствар је дошла до ушију турских власти. Упорни у свом настојању, ливањски привредници су ипак успјели да од турских власти добију дозволу за градњу школе, која је већ 1785. године била изграђена. То је позната »Караулина школа«. Сачувана је и фотографија те школе, која према најскромнијој

---

[303] *Клаић Вјекослав,* Босна, Подаци о земљопису и повиести Босне и Херцеговине, Згб, 1878, 97—99.

[304] *Ћурић Хајрудин,* Прве хрватске новине о школским и просвјетним приликама у Босни и Херцеговини за вријеме Турака. Грађа за историју школства и просвјете у Босни и Херцеговини, Наша школа, Сарајево, 1954, 157.

[305] *Ћорић фра Анто,* Неке повиестне цртице (Серафински перивој, Сарајево 1908, бр. 3), 35 и д.

[306] *Јеленић Ј.,* Култура, II, 304—305 и 308.

згради неке данашње школе изгледа далеко скромније и сиромашније.[307] Јеленић сматра да је »Караулина школа« најстарија зграда међу зградама основних школа босанских Хрвата.

Нејаснија је слика о градњи и отварању основне школе у Сарајеву. Према турским изворима, нека Анђелија, кћи Ивана Нешковића из Сутјеске, која је раније становала у Латинлук-махали у Сарајеву, дала је пред сарајевским кадијом изјаву 15. џемазулевела 1197 (7. априла 1783. године) да су прије 58 година о властитом трошку саградили у Латинлуку кућу Фрањо и Мијат Манџука »уз намјеру да прво у овој кући свећеници подучавају њихову дјецу у еванђељу, а друго да у овој кући станује кршћанска сиротиња«. Она и сестра су пред кадијом изјавиле да свој седми дио куће поклањају »да кућа служи намијењеној сврси«.[308]

Није могло бити утврђено да ли се овдје радило о отварању основне школе, јер о томе случају у турским изворима нема више података.

IV ПОГЛАВЉЕ

ЈЕВРЕЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ — ПИСМЕНОСТ И ШКОЛЕ

Под удар католичке инквизиције у Шпанији, која је почела 1480. године, пали су и Јевреји. Пошто су према Јеврејима примјењиване најоштрије мјере и прогони, они су се почели исељавати у масама из Шпаније од 1492. године и из Португала од 1496.

Највећи број Јевреја упутио се у Турско Царство, у већа мјеста, као што су Солун, Цариград и Једрене. У Турској се према Јеврејима човјечно поступало, па су се могли бавити разним занимањима, нарочито трговином и занатством, а и љекарством.

Постоји више података о насељавању Јевреја у Босну. Ту су они били познати под именом Сефардим, што значи Шпањолци. Најстарији подаци о Јеврејима у Босни налазе се у турским изворима, званим сиџили. Ту се 1565. говори о досељењу Јевреја у Босну. Помињу се двојица Јевреја који траже наплату својих дуговања, што значи да су у Босни, односно у Сарајеву били и раније. Турске власти су за вријеме гувернера Сијавуш-паше Атика (1580—1581) подигли за Јевреје посебно насеље тзв. гето. Они ће основати своју богоштовну општину, своје гробље и своју вјерску школу. На Јеврејском гробљу у Сарајеву налазе се над-

[307] *Марковић Стипе,* о. ц., 39.
[308] *Богићевић В.,* Историја развитка основних школа, 76

гробни споменици из 1551. године. Неки подаци у Гази Исабеговој библиотеци показују да је за вријеме босанског гувернера Хадум-Алибега живјело у Сарајеву 30—40 Јевреја, а бавили су се трговином.

Писмо Јуде Левија из Сарајева кнезу дубровачком (XVII вијек) писано тзв. »раши« писмом, којим су Јевреји писали послије емиграције из Шпаније (крај XV в.)

Кад је у Сарајеву основан гето, број стално настањених Јевреја порастао је. Трговали су са Дубровником и Венецијом, гдје су се такође населили, а и са другим мјестима.

И из XVII вијека нема много података о Јеврејима у Сарајеву и у Босни уопште. Зна се да су имали шпањолска имена: Росадо, Курнел, Алаво, Нонес, Пардо, Перез и сл. До данас су се одржала имена као Алтарац, Барух, Кајон, Данон, Алкалај, Финци, Пинто, Папо, Леви, Салом и др.

Јевреји су у Сарајеву, као и Срби и Муслимани, а не мање и Хрвати, претрпјели велике невоље приликом напада принца Еугена Савојског 1697. године. Јеврејски гето је тада изгорио, а неколико Јевреја је силом одведено заједно с једним бројем православних Срба. Подаци о томе налазе се у биљешкама Српске-православне општине у Сарајеву.

Већ у XVIII вијеку више је података о Јеврејима у Босни. У Сарајеву је 1779. године било 214 јеврејских домаћинстава. Јеврејски приходи су износили око 200.000 аспри, док су приходи Срба износили око 150.000 аспри. Рачуна се да је 1797. године било у Сарајеву 1070 Јевреја, а пред турским властима заступао их је предсједник њихове општине »хахам« (хахамбаша).[309]

Допавши у Босну, Јевреји су донијели знање шпањолског језика, који су временом изградили у посебан јеврејско-шпањолски језик, назван »жудео еспањол«, или »ладино језик«. Такође су познавали и стари хебрејски језик са курзивним писмом за тај језик. С обзиром на то што су се у породичном и пословном животу служили искључиво својим језиком, босански Јевреји су прилично тешко учили српскохрватски.

За »ладино« језик, босански Јевреји, који су се у Босни популарно звали »Сефарди«, употребљавали су тзв. »раши« курзивно писмо. Тим писмом штампане су и јеврејске књиге. Старо хебрејско писмо писало се с десна на лијево. Ученим људима су сматрани »рабини« — свештеници.[310]

Према подацима које је аутор ове књиге добио од дра Самуела Пинте, Јевреји у Сарајеву били су до XIX вијека, што се конвенционалне писмености тиче (мисли на латиницу и ћирилицу), неактивни. Појединци су ради трговачког пословања учили писмо, нарочито турско, али су у вјерским школама (Талмуд-тора) дјеца учила само вјерске предмете на хебрејском језику, односно читали су вјерску књигу Талмуд (Библију). Школу су

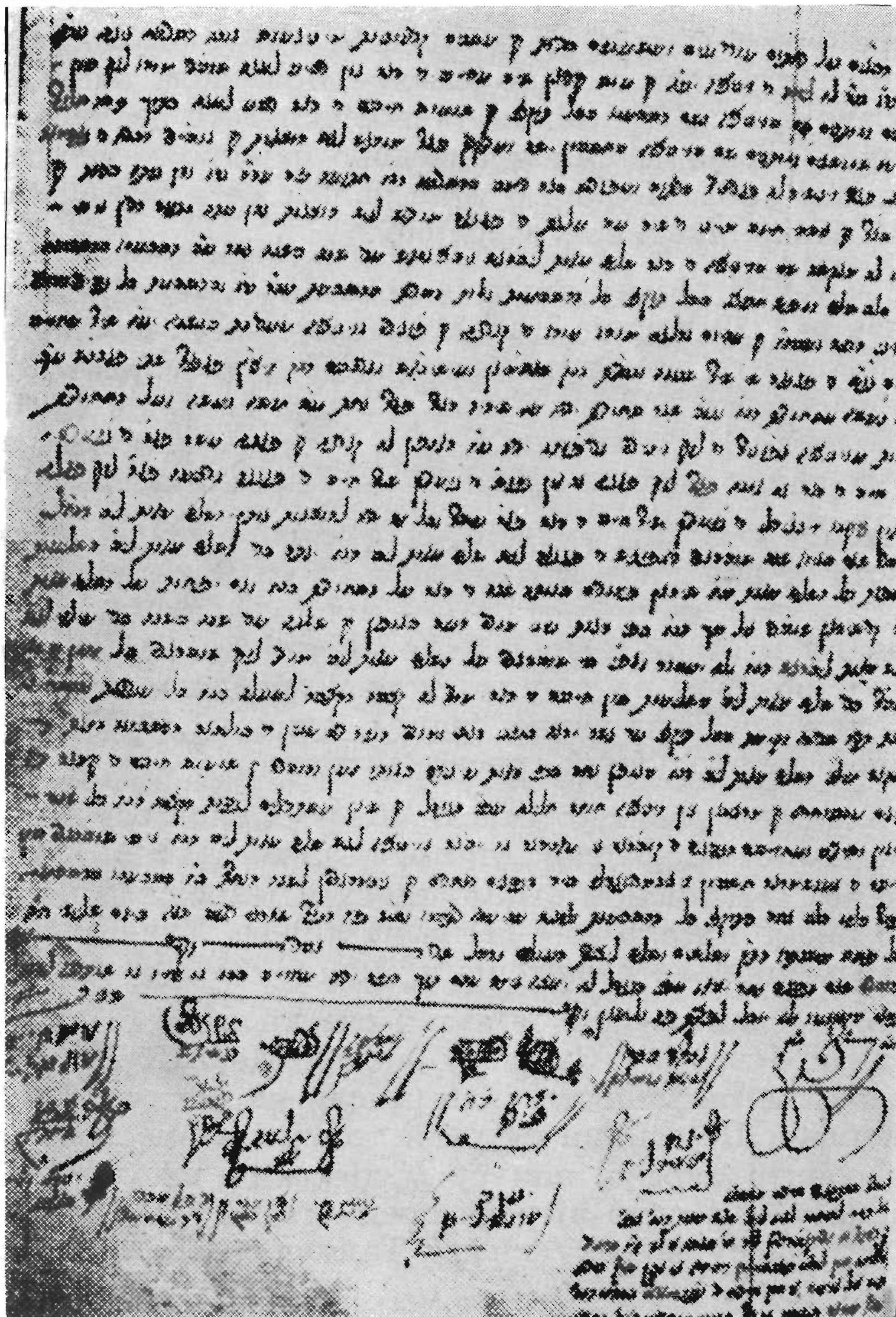
---

[309] *Богићевић В.*, Историја развитка основног школства (поглавље: вјерске почетне школе Јевреја у Бих у доба отоманске владавине). О животу Јевреја у Бих дали су ми податке пок. др Самуел Пинто, др Давид Леви и др. Упор. и *Ћоровић В.*, Босна и Херцеговина, 187—194.

[310] ЕЛЗ (општа), књ. 3, Згб, 1938, 671—672.

похађала само мушка дјеца, а учитељ је био слабо плаћен, па је морао да ради и неки други посао.[311]

Родитељима је било препуштено да се брину за описмењавање своје дјеце, а такође и за похађање школа послије изласка из почетне вјерске школе. Риједак је био случај да неки Јеврej није познавао »раши« писмо. Др Мориц Леви, који је описивао живот Јевреја у Босни, каже да се може рећи да није било не-

Јеврејско курзивно писмо звано »раши« (1767. године), којим су писали босански Јевреји Сефарди

[311] *Богићевић В.*, о. ц., 126—127.

писмених Јевреја. Женска дјеца припремала су се за рад у домаћинству.[312]

Доласком у Сарајево Давида Парде 1768. године из Венеције, оживио је у Босни духовни живот Јевреја. Његовом заслугом основана је у Сарајеву и виша вјерска школа. Почео је да се ствара јеврејски научни подмладак.[313]

Послије окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, јеврејска дјеца се почињу укључивати у основне школе, а касније ће имати и своју засебну основну школу.

[312] Levy Moritz, Die Sephardim in Bosnien. Ein Beitrag zur Geschichte der Junden auf der Balkanhalbinsel, Sarajevo, 1911, 2—3.

[313] *Богићевић В.*, о. ц., 127.

IV ДИО

РАЗВИТАК И ШИРЕЊЕ ПИСМЕНОСТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ВРИЈЕМЕ СПРОВОЂЕЊА ПРОСВЈЕТНИХ РЕФОРМИ У ТУРСКОЈ У XIX ВИЈЕКУ

1. ПРОСВЈЕТНА ПОЛИТИКА ТУРСКЕ У XIX ВИЈЕКУ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА РАЗВИТАК И ШИРЕЊЕ ПИСМЕНОСТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Временски период од почетка XIX вијека па до окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске 1878. године, упркос унутрашњих неприлика и немира (буне муслиманских феудалаца; буне, устанци и хајдучија Срба и сл.) и упркос вањских збивања која су потресала Турско Царство, значио је прекретницу у културним односима Босне и Херцеговине, а тиме и у развитку писмености. Јавиле су се потпуно реформисане и од застарјелих и непрактичних писмена очишћене ћирилица и латиница. Тиме је учињен крај не само доминацији црквенословенског писма и латинице, која је стварана под разним туђим утицајима, него је учињен и крај манастирском начину описмењавања. Проведене су корјените реформе у погледу народног језика и правописа.

Босна и Херцеговина, како је познато, у првој половици XIX вијека нису имале сопствене штампарије. Школски уџбеници су били роба коју су из Србије и Војводине доносили у Босну трговци, а за школе босанских Хрвата набављани су, нарочито од доласка милосрдних сестара у Босну, из Загреба и других градова Хрватске. Отварањем Вилајетске штампарије омогућено је штампање уџбеника за основне школе под много повољнијим условима. Посве је јасно да је тиме било олакшано и описмењавање становништва и поред сметњи и незгода које су пратиле живот људи у Босни и Херцеговини уочи предстојеће окупације.

Појавом штампарије и тежњом турских власти за спровођењем реформи, прокрчен је пут и књижевном стваралаштву. У Сарајеву се јавило неколико млађих људи, већином учитеља, који су се бавили књижевношћу, прикупљањем и објављивањем народног блага (народне пјесме, приче, пословице и сл.). Међу

њих убрајамо Васу Пелагића, Стеву Петрановића, Гавру Вучковића Крајишника, Богољуба Петрановића, Ивана Франу Јукића, фра Гргу Мартића, Стаку Скендерову, Шаћира Курт-Ћехајића и др.

У Сарајеву је међу српском омладином основано омладинско друштво које је било у вези са Уједињеном омладином српском, чији истомишљеник је био и Васо Пелагић, Стево и Богољуб (Теофило) Петрановић и још неки омладинци. Поред политичких циљева омладина је радила и на културној пропаганди међу Србима.

Иван Франо Јукић је 1850. године покренуо свој часопис »Босански пријатељ«, који садржи драгоцјену грађу из политичке и културне историје Босне. Шаћир Курт-Ћехајић од 23. јула 1872. године уређује »Сарајевски цвјетник«, полузванични лист Вилајетске владе, који такође садржи важну грађу за културну и политичку прошлост Босне и Херцеговине из тога времена. У Мостару излази лист »Херцеговина«, а све до окупације излазио је званични орган Вилајетске владе »Босна«.

Босанскохерцеговачки Муслимани продужили су учење у породици брзописне старе ћирилице и послије окупације Босне и Херцеговине, а неки и до данашњих дана. Стих из народне пјесме

Уранио буљубаша Мујо,
Прије зоре и прије сабаха,
До сабаха четири сахата,
Виш њег' Халил повиш руке сташе,
Док му куцну халка на вратима.«

Сва ова културна настојања вршена су под тешким околностима.

Културни прогрес босанскохерцеговачког становништва и под турском владавином у XIX вијеку до 1878. године у знатној мјери је кочила и спутавала Аустрија, односно Аустро-Угарска (од 1867). Скренувши врло рано своје претензије на Босну и Херцеговину, Аустрија је у периоду о коме је ријеч припремала окупацију Босне и Херцеговине. Развила је у овим крајевима опсежну и добро организовану обавјештајну службу, а уплитала се и у културне односе Босне и Херцеговине. Да би елиминисала утицаје Србије и Русије на српски елеменат, бечка влада је покушала да натура српским конфесионалним школама уџбенике писане у духу хабзбуршког патриотизма. Кад су српске црквене општине, под чијим руководством су биле српске школе, одбиле да се служе тим уџбеницима,[1] аустријски генерални конзул и конзуларне агенције отпочели су код турских власти да се служе разним интригама против Срба.[2]

Гроф Андраши, министар иностраних послова Аустро-Угарске, успио је да убиједи Порту у Цариграду да су Срби непријатељи Турске и да против ње раде. Препоручио је 1872. године Порти да се подручја са чисто српским елементом у Херцеговини, Босанској крајини и Посавини измијешају са католичким елементом досељеним из Далмације. С тим у вези пише Андраши генералном конзулу дру Теодоровићу у Сарајеву 24. маја 1872. године слиједеће:

»Порта је одређено заинтересована у томе да у оном појасу насељено, досад искључиво грчко-источно становништво, коме се поврх тога приписују симпатије за Србију, измијеша са лојалним и поузданим елементом«. (»Die Pforte hat ein klares Interesse daran, dass die in jenem Landstriche ansässige bischer ausschliesslich griechischorientale Bevölkerung, welcher überdies aussdrücklich Sympatien für Serbien zugeschrieben werden, mit loyalen und zuverlässigen Elementen durchgesetzt wird.«)[3]

У оваквим и сличним пословима, међу аустријским (аустроугарским) генералним конзулима истицали су се: др Димитрије Атанасковић (1850—1857), Франц Зоретић (1869—1872) и др Светозар Теодоровић (1872—1878).

Године 1850. пренесена је из Травника у Сарајево резиденција босанског санџак-бега (гувернера), а 1865. године дошло

---

[1] АБХ, ГКС, бр. 943 од 28. VIII 1857.

[2] Аустријски конзулат (касније Генерални конзулат Аустро-Угарске) основан је 1850. г. у Травнику, одакле је исте године пренесен у Сарајево. У Бањој Луци је 1852. основан вицеконзулат, а затим у Мостару 1853, у Тузли 1858, у Требињу 1873. Постојале су конзуларне агенције у Ливну и Брчком.

[3] АБХ, ГКС, бр. 100 през., 24. V 1872.

је у духу уставног закона до спајања у једно административно подручје Босне са Херцеговином. То је са малим прекидом (1875—1877) остало све до 1878. године. Ново спојено подручје звало се вилајет, а гувернер се звао валија.

Просвјетне реформе најављене су и у Босни и Херцеговини 1839. године реформним актом султана Абдул-Меџида (1839—1861), званим »Хатишериф од Гилхане«. Ту се у вези са писменошћу, поред осталог, каже:

»Свима без разлике отварају се школе грађанске и војничке. Свака обћина имаде власт подизати школе и науке, умјетности и занате.« Уколико би дошло до отварања неке школе, држава је овим реформним актом обезбјеђивала непосредан и строг надзор.[4]

Од овога времена заиста је отпочело интензивније отварање основних школа, како код Срба тако и код Хрвата. Основне школе и поред свога образовног карактера постале су и надаље остале као главна жаришта описмењавања становништва. У том погледу од њих се много очекивало. Босанскохерцеговачки Муслимани остали су и надаље при својим вјерским почетним школама сибјан-мектебима, гдје се учило само арапско писмо.

Држава, међутим, није могла својим средствима ништа учинити да би поспјешила рад на културном уздизању становништва. Поред осталог, недостајала су и финансијска средства. Аустрија је, може се рећи, скромним субвенцијама помагала школе босанских фрањеваца, али је њихов рад ставила под своју контролу.

Међу Хрватима, као што ће бити случај и међу Србима (Пелагић, Петрановић и други), они далековиднији, напреднији и у духу братства и јединства оријентисани људи су сматрали да сиромашне православне општине, а такође ни фрањевци, не могу из својих скромних средстава радити на описмењавању народа, него да би требало да у том погледу дјелује и сама државна власт. Један од ових био је фра Иван Франо Јукић, који је султану Абдул-Меџиду упутио представку која је у очима турских власти и Порте схваћена као противдржавни акт. У ствари, у представци се тражи »да је слободно свакој обћини учионице и школе заводити, учитеље потребне из друге земље зовнути, сви да се из земаљске касе платјају, а да је слободно ученике ради већег напретка у друге државе слати«. Образлажући то Јукић истиче да *»брез науке неима среће, неима благостања«*[5] (подв. В. Б.).

Омер-паша Латас је Јукића због ове представке осудио на прогон у Малу Азију. Послије проведеног времена у прогонству, вративши се ислабљен, Јукић је убрзо умро.

---

[4] *Алауповић Тугомир,* Иван Франо Јукић, 22.
[5] *Бошњак Славољуб* (И. Ф. Јукић), о. ц., 158 и 162.

Сличну судбину доживио је и Васо Пелагић. Бивши учитељ у свом родном крају у Брчком, постао је управитељ богословије у Бањој Луци. Пелагић је свим средствима пропагирао и радио на просвјетном уздизању становништа, дајући савјете и упутства свима без разлике. Пропагирао је чистоту народног језика и потребу описмењавања. Његова богословија је спремала будуће свештенике, у ствари будуће учитеље који ће радити на сузбијању неписмености. Пелагић, стојећи на позицијама и социјалне слободе народа, био је у очима турских власти прононсиран као противник режима. Истим очима гледали су га и аустријски конзуларни агенти. Као жртва таквих интрига и он је попут Ивана Фране Јукића морао да иде у прогонство у Малу Азију. Никад му више није било омогућено да би своје умне и интелектуалне снаге посветио раду у Босни и Херцеговини.

Напомињемо да ово нису били осамљени случајеви, јер је турска власт у писменим и школованим људима Србима и Хрватима гледала своје противнике ако су се ма и најмање политички ангажовали.

Описујући буну попа Јовице Илића 1834. године на подручју Дервенте, историчар Алекса Ивић наводи да су Турци »највише гонили свештенике и уопште људе који су знали читати и писати. Сматрало се да босански Срби раде као обавјештајци Србије, а фрањевци да раде исто у прилог Аустрије«.[6]

Било је затварања школа у крајевима гдје су се јављале буне,[7] прогона српских учитеља[8] и сл., као што је у доба турске офанзивне моћи поступано са црквама и манастирима, јер тада није било школа. Турска је на овај начин бранила свој опстанак у Босни, што је посве и разумљиво, премда је њен опстанак у овим крајевима био с друге далеко моћније стране угрожен.

Године 1861. постављен је на чело Вилајета Босанског Топал Осман-паша. Он је у вези са проглашењем »уставног закона« 1865. године, на првој вилајетској скупштини, поред осталог истакао:

»Пријека је потреба да народ учи читати и писати и да се тако разгони незнање које га је снашло.«[9]

Топал Осман-паша, коме се не могу оспорити извјесни далекосежни културни потхвати, био је, како видимо, и сам свје-

---

[6] *Ивић Алекса,* Устанак попа Јовице 1834, Згб., 1919, 5.

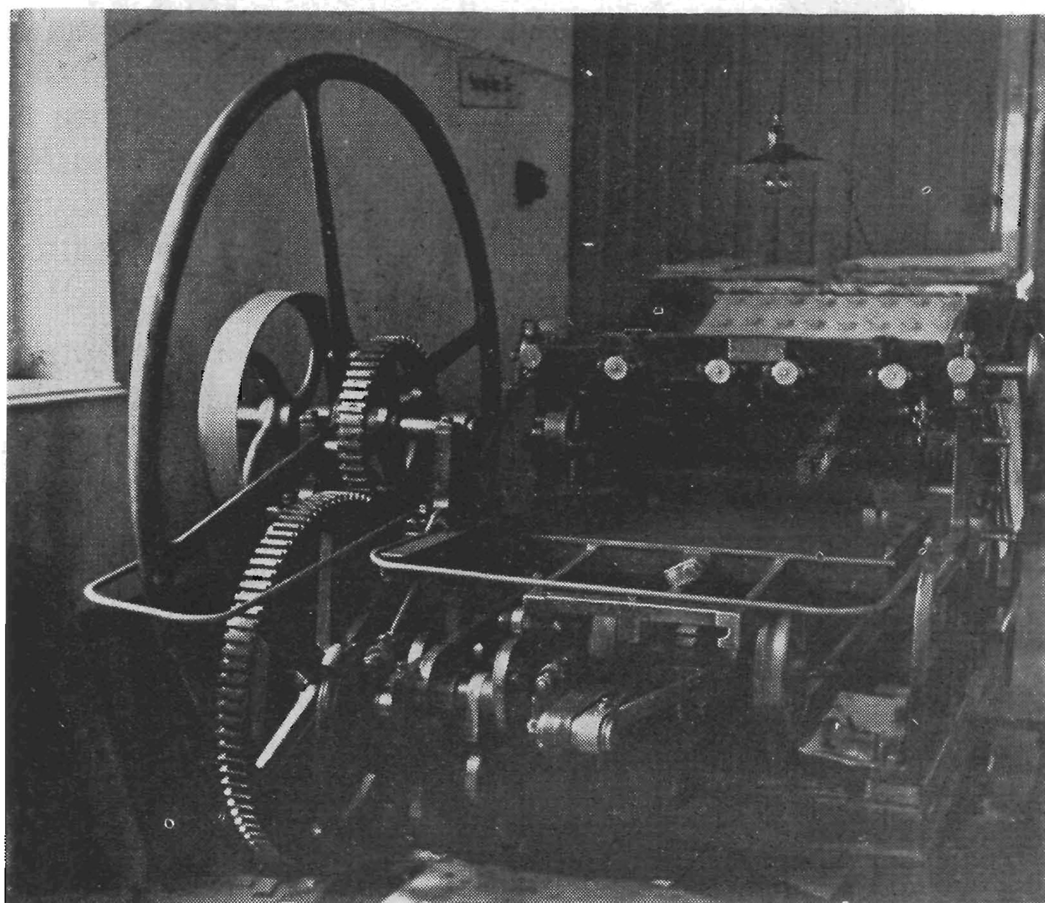
[7] *Архив Херцеговине, Мостар:* подаци из архиве Српско-православне црквe општине у Мостару из 1858. године. Види и: Историјски запис, Цетиње, 1932, књ. XI, 36—37.

[8] *Маринковић Дионизије,* о. ц., 128. и д. Маринковић, не само што описује бурно вријеме у доба устанака 1875—1878, него говори и о начину описмењавања на селу (моја нап. В. Б.).

[9] *Крешевљаковић Хамдија,* Вилајетске скупштине, Календар »Народне узданице«, Сарајево, 1938, 161—164.

стан непросвијећености, краће речено неписмености босанскохерцеговачког становништва. Он је свакако свој рад и своја настојања саображавао с политичким интенцијама турске државе, али су и из таквог рада ницали корисни резултати.

У Сарајеву је 1866. године отворена Вилајетска штампарија. Ту су, како смо раније напоменули, штампани званични листови: »Босна« (1866—1878) и »Сарајевски Цвјетник« (1868—1878). Оба листа су штампана пола турским писмом и језиком, а пола ћирилицом и на српскохрватском језику. Босански Муслимани који нису знали турског језика лако су могли да читају ћирилско писмо, јер су од раније познавали брзописну стару ћирилицу, која се мало разликовала од ћирилице у тим листовима и могла се лако и научити. Потребно је нагласити да је у вријеме о коме је овдје ријеч стара брзописна ћирилица била још увијек врло раширена међу Муслиманима. Писане су чак и пјесме тим писмом. Једино што се није учила у школи него у породичном кругу.

Штампарска машина Вилајетске штампарије у Сарајеву (1866—1878). Налазила се у просторијама данашње штампарије »Ослобођење« до 1959. године.

Осим тога у Вилајетској штампарији штампан је буквар за основне школе у Вилајету босанском (1867) и прва читанка за основне школе у Вилајету босанском. Оба ова уџбеника штампана су ћирилицом према Вуковој азбуци и правопису. Штампане су још неке корисне књиге.

Не упуштајући се у садржину ових уџбеника, која је свакако била удешена у смислу политичких интенција режима,

али без наметања било какве политичке идеологије, они су били од користи свима онима који су се описмењавали и на тај начин добили добре и језички пречишћене уџбенике. Уџбеници који су долазили из Србије још увијек су били под теретом слова које је Вук избацио.

За католичке основне школе штампан је у Вилајетској штампарији 1869. године »Буквар с напоменком чланаках наука вјере за католичку младеж у Босни.«[10]

Уредник »Сарајевског Цвјетника« био је учени и напредни Шаћир Курт-Ћехајић. Био је потпуно свјестан тога шта народ трпи усљед непросвијећености и неписмености, па је поводом објављивања »Школског закона« писао у свом листу поред осталог и ово:

»О народе живећи у Босни, не знамо ли ми да нас наша влада сваки час на пут напредовања позива, наше школе гради, књиге нам даје ... па зашто ми не пођемо на овај спасоносни позив, зашто ли сав драгоцјени живот у мраку незнања проводимо.« Он даље објашњава зашто човјек треба да буде писмен: »да зна прочитати писмо, да се знаде снаћи у трговини и раду . . . и да знаде разликовати која је њива способна за пшеницу, а која за кукуруз ... Будући да је у нашим крајевима наука сасвим занемарена, а у Европи — не знам је ли то природно својство народа, шта ли? — напротив много се гаји и његује.«[11]

Ми ћемо овдје на првом мјесту истаћи бисерну чистоту српскохрватског језика и правописа без иједне туђе ријечи, а онда подвући значење овога апела, који писменост доводи у везу с науком и указује људима практичну корист од писмености. Апел се, без сумње, на првом мјесту односио и на босанске Муслимане, који још увијек нису имали школа гдје би се учило ћирилско писмо и латиница, као и предмети општег образовања. »Школски закон«, који је био навијештен, требало је да нешто учини у том погледу, али је то све било и сувише касно, а државне касе су биле празне. Осим тога код становништва су постојале и сувише продубљене вјерске и националне противрјечности да није било могуће учинити нешто у погледу заједничког школовања дјеце свих трију конфесија. Треба имати на уму и то да је талас борбе за ослобођење све више захватао поглавито српске народне масе, које су најтеже стењале у кметовској потчињености и да су све тежње босанских Срба биле усмјерене на борбу за ослобођење.

---

[10] *Крешевљаковић Хамдија,* Штампарије у Босни и Херцеговини за турског времена 1529—1878, Грађа за повијест књижевности Хрватске, ЈАЗУ, 1926, Згб., 28—34. Упореди такође: *Капицић Хамдија,* Развитак штампарства у Босни за турског времена, »Гајрет«, лист Муслим. културног друштва »Гајрет« у Сарајеву, год. 1929.

[11] *»Сарајевски Цвјетник«,* Сарајево, 1869, бр. 7 и 1872, бр. 45.

Из турског периода у Босни. Прибор за писање (мурећеп) држао се обично за појасом (силахом)

Није без интереса поменути и финансијски положај Турске. У буџету Турске за 1874. годину од укупног износа 55,615.041 пјастер, било је предвиђено за школске сврхе свега 313.080 пјастера, док је за војне циљеве било предвиђено 30,824.417 пјастера.[12]

[12] *Богићевић Војислав*, Грађа за проучавање економских односа у Босни и Херцеговини пред устанак 1875. године, ГИД, БиХ, Сарајево, 1949, 231.

Треба напоменути и то да је турску администрацију у Босни и Херцеговини била захватила корупција, подмићивање и настојање да се на лак начин дође до угодног живота, а све је то праћено и постизано разним присилним и сличним средствима.

»Просвјетни« или популарно назван »Школски закон«, чији творац је турски министар просвјете Ахмет Џевдет-паша, објављен је 1869. године (25. џемазиул ахера 1285). Творац закона водио је рачуна о вјерским разликама, због чега су предвиђене двије врсте основних школа: једне општег карактера које би издржавала држава, а друге приватне, које би издржавале вјерске заједнице и појединци. Над овим последњим би држава имала право надзора. Предвиђено је обавезно похађање школе, и то за дјечаке од 7—11 и дјевојчице од 6—10 година. Предвиђене су основне школе одвојено за муслиманску, а одвојено за осталу (немуслиманску) дјецу. Исто тако предвиђено је отварање већег броја руждија (врста средњих школа).

Школски закон садржи и један члан који ће поред осталог бити једна од сметњи што закон није уопште ступио у живот. Било је то увођење у школе турског језика као обавезног предмета. Оба писма: ћирилица и латиница равноправно би се учила у овим школама.

Могло се унапријед видјети да закон неће моћи ступити у живот. Премда је било предвиђено да општине издржавају приватне школе, држава, која се налазила у тешкој финансијској кризи, не би могла да поднесе остале терете у вези с оживотворењем закона. Осим тога, закон су Муслимани примили с неповјерењем, а муслимански свијет је »с великим неповјерењем сусретао сличне реформне покушаје«.[13]

Вјероватно се од завођења турског језика као обавезног предмета страховало због јаког утицаја тога језика на немуслимански свијет. У својој представци султану Абдул-Меџиду Иван Франо Јукић је тражио »да нам се царске и државне заповиеди и наредбе у босанском језику приобћују јербо по досадашњем приобћавању, никад подпуно нисмо знали шта нам се заповиеда и наређује. Код нас је несамо код христиана турски језик непознат већ код истих Тураках; само по већим варошима по неколико Тураках има да турски знаду, а мања миеста никад точно не разумиу заповиеди«.[14]

И ливањски кајмекам Реуф-бег, који ни сам није знао српскохрватског језика, навијестио је у једном говору 1874. године, присуствујући годишњем испиту у једној католичкој школи у

---

[13] *Крушевац Т.*, Сарајево под аустроугарском управом, Сарајево, 1960, 394.

[14] *Бошњак Славољуб,* о. ц., 163.

Ливну, да ће бити »установљене школе у којима ће се учити језик наше владе«, што значи турски језик.[15]

Против завођења турског језика у будуће државне основне школе оштро је устао и учитељ српске конфесионалне школе у Сарајеву Богољуб (Теофило) Петрановић 1869. године, када је Закон о школама био објављен. Званичне вилајетске новине оштро су га напале предбацујући му да »ради против завођења турског језика у основне школе немуслимана«. На захтјев валије Асим Мустафа-паше, морала је Српско-православна црквена општина

Стара српска школа на Кошћелама у Мостару из 1856. год.

у Сарајеву отпустити из службе иначе врло способног учитеља Петрановића с мотивацијом да је странац и да као такав не може радити у школи.[16]

Др Теодоровић, аустроугарски генерални конзул у Сарајеву, посматрао је ствар другачије. Он је знао да су босански Муслимани већ у почетку били противни томе да им дјеца иду у школу заједно са хришћанском дјецом. То би у сваком случају било на штету бројних сибјан-мектеба, у које су ишла и старија дјеца, поготово јер би отварањем нових школа морала бити установљена и обавеза похађања. Др Теодоровић јавља 1873. године грофу Андрашију у Беч да се Муслимани на савјетовању које је

---

[15] АБиХ, ГКС, — општи архив, Испитни извјештаји католичких основних школа у Босни 1872—1877.

[16] »Сарајевски Цвјетник«, Сарајево, 1869, бр. 38.

одржано у циљу спровођења у живот Школског закона »нису показали вољни да им дјеца иду у школу заједно са хришћанском дјецом«.[17]

Поменули смо да је Беч далеко прије Берлинског конгреса припремао терен у Босни путем обавјештајне службе и пропаганде за што лакшу и успјешнију окупацију Босне и Херцеговине. Било је наређено да сви извјештаји који се шаљу из Босне морају бити тачни.[18] Стога ћемо се у овој прилици ослонити на статистичке податке о бројном стању становника Босне и Херцеговине, које је слао у Беч тадањи потпуковник (оберстлајтнант) Стефан Јовановић, шеф обавјештајне аустроугарске службе у Босни. Према његовом извјештају из године 1862/1863. у Босни је било:

католика	122.000
православних	360.000
Муслимана	300.000
Јевреја	5.000
Цигана	9.000
Свега	*796.000*[19]

У Херцеговини је било: католика 42.000, православних 130.000, Муслимана 55.000, Јевреја 500 и Цигана 2.500. Свега 230.000. Укупан број становника у Босни и Херцеговини према овом извјештају био је 1,026.000.

Статистичке податке о којима је овдје ријеч прикупљали су аустријски конзуларни чиновници служећи се и информацијама добивеним од турских власти. С обзиром на касније извјештаје, подаци се могу сматрати приближно тачним.

Године 1865[20]:

Санџаци:	Мусл.	катол.	прав.	Јевреја	Цигана	Свега:
сарајевски	66.880	19.780	32.300	1.680	5.400	126.040
зворнички	102.230	36.600	89.380	—	1.080	229.290
бањолучки	31.960	21.300	134.180	60	200	187.700
бихаћки	70.800	6.801	83.400	85	410	161.496
травнички	53.150	51.806	51.200	320	800	157.276
мостарски	56.000	49.217	101.348	65	1.340	207.970
Укупно:	381.020	185.504	491.808	2.210	9.230	1,069.772

---

[17] АБиХ, ГКС, бр. 57. од 8. III 1874.

[18] Ибид., бр. 182 през. из 1872.

[19] ХАЗ, *Јовановић Стефан,* Oberstlieutenant des Broder Infanterie Regiments, Strategische Denkschrift über Kriegsschauplatz in Bosnien- Hercegovina (verfasst in den Jahren 1862/63). (HAZ, Atti presidiali dell' I. R. Governo della Dalmatia, Anno 1851—1878. Busta unica, 23; 26/22.)

[20] *Thoemmel Gustav,* Hauptmann, Geschtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung Vilajet Bosnien, das eigentliche Bosnie nebst türkisch Kroatien, des Hercegovina und Bosnien — Novi Pazar, Wien, 1867, 76—78.

Године 1875[21]:

Санџаци:	Мусл.	прав.	катол.	Јевреја	Цигана	Свега:
сарајевски	80.000	60.000	19.000	2.350	6.500	167.850
зворнички	110.000	100.000	28.000	198	5.000	243.198
бањолучки	60.000	110.000	35.000	226	1.600	206.826
бихаћки	85.000	75.000	9.000	17	900	169.917
травнички	52.000	60.000	61.000	624	1.000	174.624
Херцеговина	60.000	90.000	63.540	70	1.500	215.110
Укупно:	447.000	495.000	215.540	3.485	16.500	1,177.525

Статистичком извјештају од 1875. године могло би се поклонити највише повјерења јер је рађен на основу података које су прикупљали аустроугарски дипломатски чиновници уз помоћ турских власти и због тога што је начињен прије почетка устанка. Каснији извјештаји до окупације не би могли бити посве поуздани, јер је много људи изгинуло а и емигрирало у времену од 1875—1878. године.

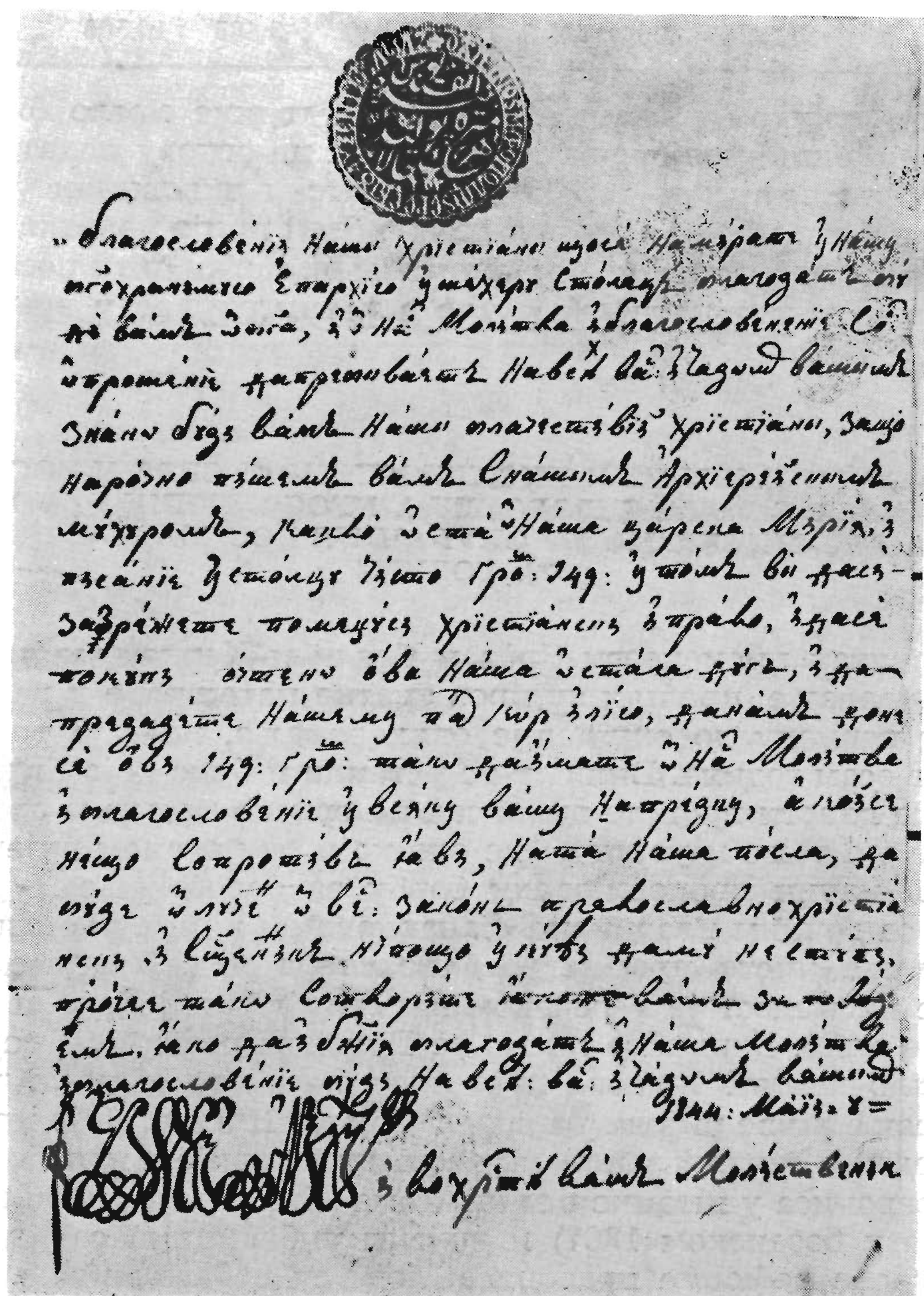
2. РАЗВИТАК И ШИРЕЊЕ ПИСМЕНОСТИ КОД СРБА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ДОБА СПРОВОЂЕЊА ПРОСВЈЕТНИХ РЕФОРМИ ОД ПОЧЕТКА XIX ВИЈЕКА ПА ДО ОКУПАЦИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ 1878. ГОДИНЕ

Развитак писмености Срба у Босни и Херцеговини, а тиме и описмењавање, прошли су кроз знатне потешкоће у релативно кратком периоду до окупације ових земаља, који је трајао седамдесет осам година. Били су то устанци и буне којом приликом су турске власти вршиле притисак на српске школе и прогониле поједине учитеље и уопште све оне који су писаном ријечју или на други начин проповиједали борбу за ослобођење. Вођена је борба и са грчким владикама фанариотима, који су се мијешали и у питања чисто просвјетног карактера итд. Уза све те потешкоће писменост је у реченом времену доживјела и своје најсвјетлије дане: ћирилско писмо се Вуковом реформом постепено ослобађало многих знакова који нису били потребни за писмено изражавање живе ријечи народног говора. Премда није могао бити проведен Школски закон, појавом штампарије и примјеном Вуковог правописа у штампаним књигама (Буквар за основне школе у Вилајету босанском 1867) и другим уџбеницима сачињеним у духу Вукове реформе правописа, који су добављани из крајева изван Босне и Херцеговине, омогућивано је превазилажење дотадањег тешког манастирског метода учења писања и читања, који

[21] *Богићевић В.*, Грађа..., 218.

је примјењиван како у школи тако и у описмењавању путем течајева, самоучког описмењавања и сл.

С обзиром на то што је на селима било мало школа, дјеца а и остали људи који су имали жељу да се описмене, учили су писање и читање у манастирским школама. Вук описује да је требало дуго времена док би неко научио читати и писати, па и по неколико година. »Дјеца су почињала учити из рукописа јер буквара није било. Кад би који ђак из рукописа научио бекави-

Писмо владике Аксентија (Грк, фанариот) 1844. године, којим од Срба у Стоцу тражи плаћање неких дажбина и за неплаћање пријети искључењем из цркве

цу, онда узме псалтир, а који научи и прочита псалтир, онда је већ изучио сву књигу . . .«[22]

Вуков »Први српски буквар« (1827) и још неки уџбеници израђени на основу Вуковог правописа допирали су и у Босну. Већ у Вуковом буквару напуштен је стари манастирски метод да се прво науче називи слова (аз, буки, вједи, глагољ итд.), затим тешко срицање и најзад читање.

Пошто је Вукова реформа језика и правописа постепено, не наилазећи на потешкоће какве су биле изван Босне, крчила себи пут, Васо Пелагић је, да би тај процес био поспјешен и олакшан, препоручивао читање у школи народних пјесама, приповједака и сл. Он је 1867. препоручивао »да се предаје у школи по новој методи, да се већ и код нас избаци онај стари, неваљали, тешки и сасвим незгодан начин срицања, а да се узме онај који је двадесет пута лакши и удеснији од старога, тј. ,гласањем', да ученик од свакога слова изговара његов глас.«[23] Пелагић је без сумње мислио на Вукову азбуку очишћену од непотребних знакова.

Процес чишћења ћирилице од архаичних знакова који су у ћирилицу пренесени још из средњовјековне босанске државе може се лијепо пратити у документима који се налазе у Старој православној цркви у Сарајеву. У другој половини XIX вијека нема више знакова (слова) које смо помињали у прошлом поглављу ове књиге.

Путем школе су првенствено пролазили сви ови процеси који се односе на развитак писмености, а број школа се, с обзиром на развитак друштвених односа у XIX вијеку, повећавао премда не у мјери која би одговарала бројном стању Срба у Босни и Херцеговини. Вјекослав Клаић наводи да су Срби у Босни и Херцеговини на 495.000 становника имали свега 57 основних школа, и то у сљедећем односу у појединим санџацима (окружјима): сарајевски 11, травнички 1, зворнички 20, бањалучки 5, бихаћки 11 и херцеговачки 9.[24]

Не знамо каквим се подацима Клаић служио, али су они приближно тачни кад се упореде са статистиком школа које је Аустро-Угарска затекла у Босни и Херцеговини, о чему ће у сљедећем поглављу бити говора.

У основној школи, која је била установа за опште образовање, учило се писање и читање, а похађање школа било је омогућено малом броју ученика, јер је школовање било скопчано и са материјалним издацима. Обавезног похађања школе није било, а црквене општине које су водиле бригу и надзор над српским

---

[22] *Караџић-Стефановић Вук,* Школе, Српски Рјечник, Бгд, 1896,
[23] *Пелагић Васо,* Руковођ за српско-босанске, ерцеговачке, старосрбијанске и македонске учитеље, школе и обштине, Бгд, 1867, 38.
[24] *Клаић В., Босна.* Подаци . . ., 140 и 142.

школама омогућавале су понеком сиромашнијем ученику да похађа школу. Дјеца имућнијих родитеља редовно су се школовала. Требало је да се описмене, стекну потребна знања у рачуну и да послије тога ступе у трговину или занате које су водили њихови родитељи.

Према подацима које је прикупио аутор ове књиге, у селима у Босни и Херцеговини до окупације 1878. године било је 40 српских основних школа.[25] Тај број свакако није био сталан јер су многе школе за вријеме устанака 1875—1878, као и због разних притисака од стране турских власти на Србе, биле затваране. Отварање школа и њихов рад олакшавало је и то што је православна црква у Босни и Херцеговини од 1862. године имала извјесну аутономију, а аутономни статут могао се примијенити и на живот школа.[26]

У току излагања у овој књизи навели смо да се у Српској школи у Сарајеву помиње врло рано, већ 1747. године, и школовање женске дјеце. У току спровођења просвјетних реформи створене су у Босни и Херцеговини веће могућности за бројније школовање женске дјеце, што је, свакако, ишло у прилог описмењавању. За ту активност су посебно заслужне Стака Скендерова, учитељица, која је у Сарајеву имала и посебну школу за васпитање женске дјеце, затим Марија Perović у Мостару, а нарочиту пажњу у том погледу посвећивала је Енглескиња Мис Аделина Павлија Ирби.

Либералнији реформни режим који је у XIX вијеку спровођен у Босни и Херцеговини мијењао је и економске могућности босанских Срба, посебно што се тиче трговине и трговаца. Они су куповали у земљи вишкове аграрних производа па су их извозили у иностранство, а одатле су довозили разну колонијалну робу. Трговци су се тако доста брзо богатили. Они су, стекавши извјестан капитал, градили модерне куће, снабдијевали се модерним намјештајем за станове и уносили новине у одијевању и обући. Дотадање фирале надомјестиле су ципеле итд. Овај процес је код занатлија био друкчији и он ће се продужити и послије окупације Босне и Херцеговине. Поједини занати су увозом колонијалне робе и промјеном начина живота пропадали или стагнирали (ћурчијски, ћебеџијски, ткачки и још неки). Са занатима је нестајало и занатлија, али се и овај сталеж знао сналазити у насталим промјенама, оријентишући се ка новинама, што је такође продужено и послије 1878. године.

---

[25] *Богићевић В.*, Историја развитка основних школа, 65—66.

[26] *Богићевић Војислав,* Грађа за проучавање економских односа у Босни и Херцеговини пред устанак 1875—1878. године, ГИД, БХ, Сарајево, 1949, стр. 231.

Ово богаћење босанских трговаца биљежила је и штампа . . . »Глас народа« у Новом Саду, који је имао сараднике у Босни, писао је 1874. године да су »турске реформе, додуше допринијеле да црквено-школски одбори могу у погледу школства нешто слободније радити, али од тих реформи имају највећу корист трговци којима је главни циљ профит . . . Народ је добио мало више слободе у цркви, друштву, трговини, судници и у школи . . . , а варошани хришћани, а у неколико и мухамедовци почеше напредовати и богатити се.« У чланку се истиче евидентно богаћење Срба трговаца у градовима Сарајево, Мостар, Бања Лука, Ливно, Травник, Тузла и још у неким већим градовима. За Србе се каже да се више не задовољавају оријенталним начином живота.[27]

Учитељ Карањац истиче, како се види из црквених рачуна, да је позната породица Кујунџића у Ливну »имала све у својим рукама«.[28]

Гледајући и свој интерес, трговци су штитили и интересе школе од напасти грамзљивих фанариотских владика и подмитљивих турских власти.

Трговци настоје да у српску основну школу уведу и предмет њемачког језика. Црквено-школски одбор у Сарајеву обраћа се 1856. године с молбом неком Николи Вукићевићу у Сомбор ради учитеља њемачког језика: »Ми имамо четири године амо нешто уређене основне школе у четири разреда и трудимо се од лани јошт један реални завести«, каже се у писму. Образлажући потребу наставе њемачког језика, одбор моли да се Вукићевић постара и да пошаље учитеља који зна њемачки језик. У истом смислу пише и директор Српске основне шкшоле у Сарајеву Ристо Самоуковић, трговац, Данилу Медаковићу у Нови Сад 25. априла 1857. године и образлаже то на сљедећи начин: »Будући Ви знате, Господине, да смо ми људи прости као што нијесмо нигда у школама били, премда смо трговине наше ради по свијету одали и разумијемо да је нуждна наука.«[29]

Док су се тако трговци бринули да школа одговори и њиховим специфичним интересима, село се, одвојено од града, борило за чисту писменост. Тадањи руски конзул у Сарајеву Александар Гиљфердинг то овако приказује:

»Између сељака и трговаца у Босни такве су супротности, као у нас између спахије и кмета. Трговци су у Босни међусобно повезани јаком сталешком свијешћу и тај сталеж на несрећу готово увијек засјењује прости народ и увијек зна да се додвори

---

[27] Глас Народа, Нови Сад, бр. 49 из 1874. Чланак: Једно писмо из Босне.

[28] *Карањац Душан,* Српска конфесионална школа у Ливну. Прилог историји школства у Босни и Херцеговини, ШВ, Сарајево, 1909, 186.

[29] НБС, Р, 390/III, 132. Фонд Ристе Шушљића, учитеља, Грађа за историју српских школа у Босни и Херцеговини.

турским властима и да им одлично служи. Трговци се увијек служе наклоношћу грчког владике и држе га у својим рукама. Ослањајући се на пашу и на владику, они сами имају у свему власт што се тиче православног становништва. Богатије занатлије приближавају се трговцима, а сиромашније простом народу. Огромна је разлика између православних грађана трговаца и сељака земљорадника. Ови први немају шта да се жале на своју судбину, јер је њихов живот и имање готово у потпуној сигурности. Они не плаћају десетину, нити друге дажбине, које искључиво падају на леђа сељака земљорадника, а ови морају половину својих прихода да дају закупцу и бегу.«[30]

Трговци су зарађивали и на школским књигама, које су доносили из Србије и Војводине. У Сарајеву је једно вријеме постојала и српска књижара, коју су турске власти пред окупацију из политичких разлога затвориле.

Буквар је био главно средство описмењавања уз псалтир и часловац док је још владао метод манастирског рада у школи. Те књиге су у селима биле ријеткост јер су за сиромашног сељака биле прескупе, али их је он из традиционалне љубави према књизи, кад је могао, куповао не жалећи средстава. По ријечима учитеља Мајсторовића, који је описивао просвјетне прилике времена о коме је овдје ријеч, »за буквар је даван ован трогодац, а јунац за часловац«.[31]

На крају ћемо се осврнути на то какве предности је у Босни имала Вукова реформа језика и правописа и како је Вукова пречишћена ћирилска азбука постепено, без потреса и полемике, истискивала у Босни непотребне знаке у ћирилици те како је коначно нестало и брзописне (минускулне) ћирилице.

Дословно ћемо транскрибовати један текст из 1861. године који се налази у Тефтеру тепсија Старе православне цркве у Сарајеву:

> »1861. Юніа 24 извадисмо из сандука и предадосмо Г. Хаџи Ристи Х. Николићу, кое су скуплѣне за Свету Гору од године 1845. до године 1860. тоѥсте за 5. година што е пало заедно за Синаи̂ і Свету Гору гроша 3288 и од ове суме бива половина гр. 1644. и исту суму предадосмо реченом Николићу као Епитропу и од истога примисмо квиту повише исте суме«.

У тексту се још увијек налази црквенословенско *ју, је,* и *љ,* али је нестало знака за танки и дебели *јер* а и других старих знакова.[32]

---

[30] *Гиљфердинг Александар Ф.,* Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији, Сарајево, 1972, издање »Веселин Маслеша«.

[31] *Мајсторовић Станислав,* Нешто из повијести моје школе и аналфабетских течајева, ШВ, Сарајево, 1908, 655—657.

[32] Музеј Старе српске православне цркве у Сарајеву. Рукописна збирка. Књига тепсија, бр. 23/51.

Вукова реформисана ћирилска азбука којом се и данас служимо изгледала је у виду штампаних слова овако:

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ђђ, Ее, Жж, Зз, Ии, Јј, Кк, Лл, Љљ, Мм, Нн, Њњ, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Ћћ, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Џџ, Шш.

Вук је избацио 19 слова из дотадање азбуке, а међу овима су слова која смо у записима и другдје стално сретали: є —(е и је), ѣ (ја), ї (и), оу и ѹ (у), ꙗ (ја), ю (ју), ѿ (от), щ (шт и шч), ѯ (кси), ѱ (пси), затим тврди полуглас ъ и меки полуглас ь (дебело и танко јер).

Правописни принцип Вука Стефановића Караџића: »*Пиши као што говориш и читај као што је написано*«[33] почео је да се примјењује у школама, у пословном свијету, а постепено је освајао и књижевност.

Појавом новог правописа и потпуном побједом народног језика нестајао је дотадањи црквенословенски, славеносрпски или србуљски књижевни језик. Вријеме је истисло из употребе гушчија пера и друга несавремена средства за писање, а у Босни су се под крај XIX вијека појавила челична пера, оловке и камене таблице за писање. Мастило је такође постало фабрички производ. Село ће још извјесно вријеме употребљавати стара средства за писање: дрвене таблице, стакло за брисање написаног, букваре руком писане, часловце, мјесловце и псалтире и још дуго времена учити читање и писање тешком манастирским методом срицања помоћу назива појединих слова: мишљете, он-мо; тврдо, и-ти; како, аз-ка = мотика. Људи на селу који су од давнина цијенили, вољели и поштовали писменост и писменог човјека још увијек ће сачекивати добронамјерног пролазника да га чувајући овце питају како се зове које слово и како се пише.

Ћирилица је у Босни и Херцеговини прошла кроз дугу и са многим потешкоћама скопчану еволуцију док се и овдје није одомаћила Вукова азбука ослобођена једног баласта који је чинио врло тешким учење читања и писања и кочио напредак писмености.

3. БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИ ХРВАТИ И РАД НА ОПИСМЕЊАВАЊУ У ДОБА СПРОВОЂЕЊА ТУРСКИХ ПРОСВЈЕТНИХ РЕФОРМИ

Писменост Хрвата у Босни и Херцеговини везана је уз активност фрањеваца све од пада Босне и Херцеговине под турску власт. Као и код Срба, процес развитка и ширења писмености имао је своју еволуцију и борио се са разним потешкоћама. Шко-

---

[33] *Ђурић Војислав,* Вукови записи, Бгд, 1964, 8.

ловани, фрањевци су могли да се баве и књижевношћу која је била вјерско-поучна, а служила је и за описмењавање католичке пастве.

Босански Хрвати у градовима бавили су се занатством и трговином. Сељаци су били претежно кметови. И Хрвати трговци у неким градовима, као што су Ливно, Сарајево, Травник и други, сналазили су се добро у вријеме када је Турска у XIX вијеку проводила реформе. Они раде на томе да писменост сиђе са ћепенака појединих занатлија »учитеља« и да се не ограничава на самостанске школе. Стога и они уз подршку фрањеваца раде на отварању основних школа у којима би радили свјетовни учитељи и гдје би се уз трговачки рачун учили и страни језици. Потешкоће су биле разне: финансијске природе, плаћање учитеља и сл.

У претходном поглављу је поменуто да су Хрвати у Ливну добили одобрење турских власти да граде школу. За отварање школе била је потребна дозвола турских власти. Иницијативом за отварање школа руководили су фрањевци, због чега се и прве основне школе јављају у близини самостана. Премда је у Сарајеву било више Хрвата него у другим градовима, нема података о отварању школе све до друге половине XIX вијека[34] када је иницијативом фра Грге Мартића 1865. године отворена у Сарајеву модерна хрватска школа (Крушевац Т., Сарајево, 395).

Старјешинства фрањевачких самостана у Сутјесци, Фојници и Крешеву упутила су 1830. године представку султану Махмуду II тражећи да им се »попут Срба православне вјере дозволи да могу у мјестима гдје је то потребно и сами отварати школе« (»Neque liceat unquam ideo nobis adversari, si scholas more Graecorum, atque Serviorum in locis necesariis errigi opus fuerit.«)[35]

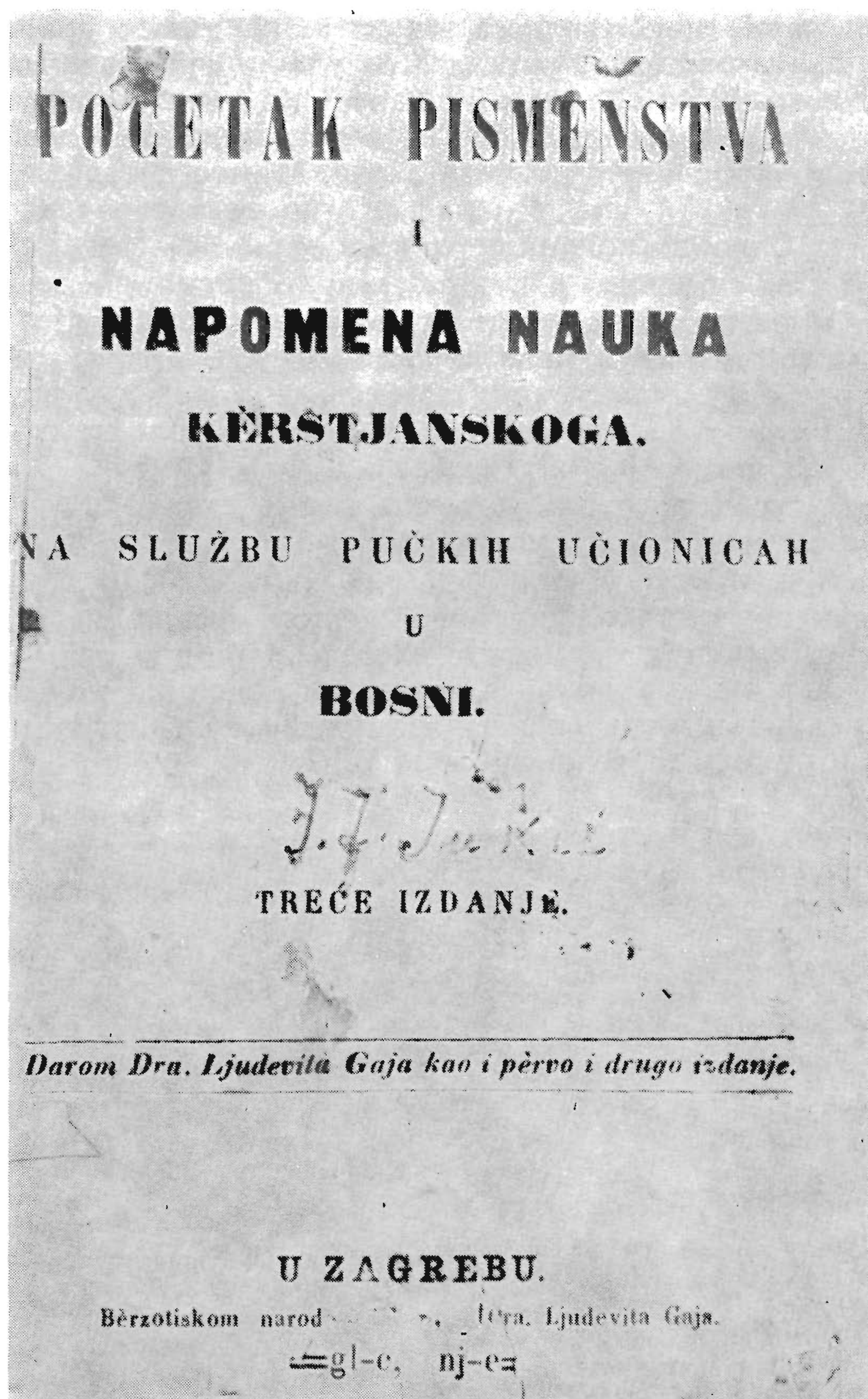
Фрањевци су поново слали у Цариград представку 1850. године, па је послије добивања одобрења дошло до отварања прве основне школе под руководством фрањеваца у Толиси код Градачца. Послије тога отваране су школе и у другим мјестима.

Говорећи о потреби отварања школа, Иван Франо Јукић пише писмо фра Бони Перишићу 10. марта 1848. године у коме, како је то раније поменуто, поред осталог, каже: »Неима тако веће потрибе на овом свиту од наука: штити и писати знати.«[36]

Јукић попут Васе Пелагића, а у циљу народног просвјећивања, покушао је 1847. године да оснивањем друштва »Коло босанско« поспјеши »читање домаћих књига и часописа и оснивање школа по Босни за неуки пук.«[37]

---

[34] Упор. *Богићевић В.*, Историја развитка основних школа, 76.
[35] *Јеленић фра Ј.*, Култура и босански фрањевци, II, 308.
[36] *Дрљић др фра Растислав,* Споменица културног рада босанских фрањеваца, ГЗМ, Сарајево, 1941. и 1942, 139.
[37] *Чутурић фра Л.*, Фрањевци међу хрватским пуком, 128.

POČETAK PISMEŇSTVA
I
NAPOMENA NAUKA
KÈRSTJANSKOGA.
NA SLUŽBU PUČKIH UČIONICAH
U
BOSNI.
TREĆE IZDANJE.
Darom Dra. Ljudevita Gaja kao i pèrvo i drugo izdanje.
U ZAGREBU.
Bèrzotiskom narod... Ljudevita Gaja.

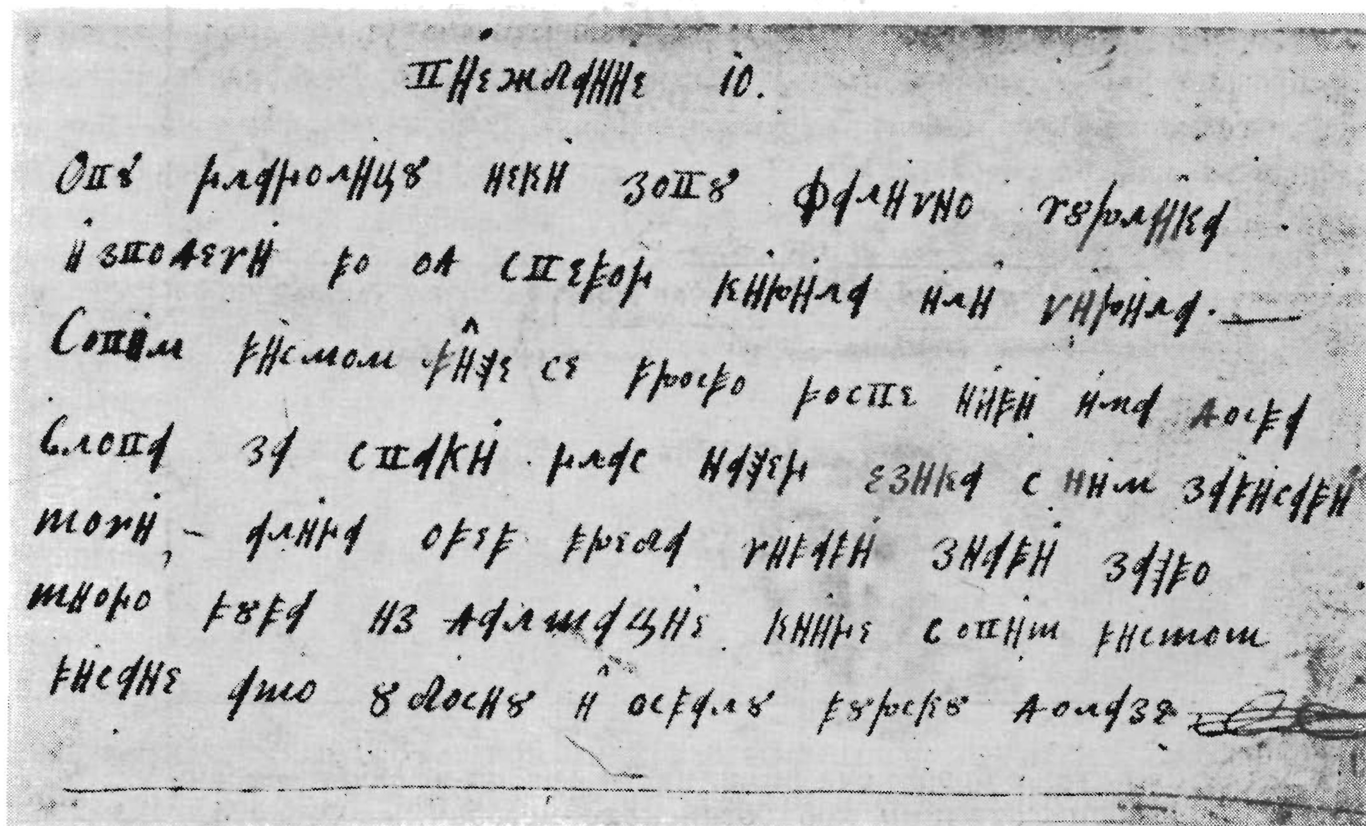
Напуштање брзописне ћирилице и прелаз на реформисану Гајеву латиницу код босанскохерцеговачких Хрвата. Буквар фра Ивана Фране Јукића: »Почетак писменства«, Загреб, 1848.

Млађи фрањевци су успјели да полагано замјењују дотадању за писање тешку латиницу и да путем својих штампаних списа и књига практично прихватају Гајеву нову латиницу и правопис, премда је тај процес још увијек био недовршен. То је дјеломично постигнуто у Јукићевом буквару: »Почетак писменства и

напомена наука карстјанскога на службу пучких учионицах у Босни«. Ова Јукићева књига доживјела је три издања »даром дра Људевита Гаја«. У овом буквару учињене су у погледу латиничке азбуке знатне измјене. Мјесто дотадањих слова и словних комбинација узета су нова слова. Мјесто дотадањих слова: *cz, ch, gj, gh, gl, gn, sh, sc* и *x*, узета су нова слова: *ц, ћ, ч, ђ, љ, њ, ш, ж*. Слово *ě (ие)* »пише се у оних ричих, које се различно изговарају, на прилику: пěсма, изговарај: писма, ол песма, како хоћеш; *гј* меће се само у туђих ричих, на прилику: angjeo; *џ* изговара се мало оштрие, а меће се само у туђих ричих, наприлику као и парво, на прилику: џин; *тј* меће се мисто *ћ* у ричих које у корину имају *т*, на прилику: брат, братја. Добро памти и да си здраво! У Фојници 10. Ожујка 1848. I. Фр. Јукић«.

На 5. страници свога »Почетка писменства« налазе се слиједећа (велика и мала) штампана слова: *а, б, ц, ћ, ч, ђ, е, ě, ф, г, х, и, ј, к, л, м, н, о, п, р, с, ш, т, у, в, з, ж (q, w, x, y)*.

У буквару су такођe курзивна велика и мала слова. Послије различито сложених писмена у слогове и ријечи ради савладавања читања, на крају књиге се налази неколико молитава, ћирилска велика и мала слова, таблица множења, затим бројеви арапски и римски од један до милион.[38]

Самоучка писменост босанскохерцеговачких Хрвата. Извод из рукописног буквара (прва половина XIX в.) писаног брзописном ћирилицом

[38] *Јукић Франо Иван,* Почетак писменства и напомена наука крстјанскога на службу пучких учионицах у Босни, Згб, 1948, III изд., 5—32.

Судећи по наводима фра Мартина Недића, Јукићев »Почетак писменства« много је употребљаван и за самоучко описмењавање, јер се овим новим методом лакше учило читање.[39]

Послије Јукићевог »Почетка писменства«, када су се у већем броју почеле јављати и фрањевачке основне школе, и послије Милетићевог буквара, објављен је буквар фра Антуна Кнежевића и фра Миховила Марјановића под насловом: »Младић босански провиђен у својој учионици за прву годину« (Сплит, 1862). Ту аутори називају латиницу: »хрватска абецеда«, а ћирилицу »ћирилска србска абецеда«.[40]

Из фрањевачких извјештаја аустроугарском конзулу у Сарајеву за 1872. годину види се да се у Мостару учило читање и писање латиницом, а такође и »србско модерно писмо« (»la lettere latine e serbe moderne«), што би значило да се учила нова Вукова ћирилица.[41] У фрањевачкој школи у Јајцу учило се читање и писање: »нашки и србски«.[42]

Поменули смо буквар бискупа фра Аугустина Милетића »Почетак словства, напомена и кратко разтумачење стварих потребитих и наука крстјанскогa« (Сплит, 1815. и 1822). Милетићев буквар, један од најпопуларнијих фрањевачких уџбеника за учење читања и писања, у народу је, како је поменуто, познат под именом »Бискуповача«. Њиме су се служили фрањевци за обуку неписмених у читању и писању. Јеленић, говорећи о популарности овога буквара, каже: »Па будућ у та времена још не бијаше допуштено градити школе, фрањевци су одржавали неку врсту аналфабетских течајева међу босанским католицима, служећи се при том Букваром бискупа Милетића.« Овај буквар је био удешен по методу »слабикања«, тј. учења читања према називима слова, који су у латиници били другачији него у ћирилици (а, бе, це, че, ће, де, ђе, е, ефе, еме, ене итд.). Тако се, нпр., ријеч хитро читала: аха-и-хи, те-ере-о-тро = хитро.[43]

---

[39] *Јеленић Ј.,* Култура, II, 413.

[40] Ибид., II, 414. Упор. *Марковић С.,* о. ц., 28. Године 1836. босански фрањевац Стјепан Матијевић ставља у свом Буквару над ћирилском азбуком: »Буквицзэ сербска мала и велика штампана«, Јеленић Ј., о. ц., II, 412—413. Мостарски бискуп фра Анђео Анђеловић у свом извјештају аустроугарском конзулу у Сарајеву др Теодоровићу од 9. IX 1872. о фрањевачким школама, назива ћирилицу српским писмом: »la letter latine e serbe moderne«, АБиХ, ГКС, Испитни извјештаји католичких школа 1872—1877. Ту се помиње и реформирани Вуков правопис (»moderna ortographia della lingua slava«).

[41] АБС, ГКС, Испитни извјештаји католичких школа 1872—1877. Извјештај бискупа фра Анђела Краљевића од 9. IX 1872. ген. конзулу др Теодоровићу.

[42] Ибид. (Испитни извјештаји за школе у Мостару и Јајцу).

[43] *Марковић С.,* о. ц., 7. Овај популарни Буквар назван је »бискуповача«. Прво издање штампано је латиницом старог облика. Издан у кратком облику на десетак страница, употребљаван је за описмењавање ван школа Упор. *Богићевић В.,* Историја развитка осн. школа, 84 и 85 и 105.

Проћи ће доста времена и заћи ће се и у другу половину XIX вијека, а још увијек ће се прибјегавати самоучком описмењавању, јер је школа било мало и нису сваком и свуда биле приступачне. Учило се редовно најприје читање па онда писање. Важно је било знати читати из молитвеника и других вјерских књига. Бискуп Милетић препоручује тзв. Ланкастеров метод за учење читања и писања, а помиње га и Јукић. Суштина је била у томе, како сам бискуп Милетић каже, »да навластито они који слова познају да ставе сву помњу за увижбат Дицу мушку и женску у познанству и у састављању Слова: а кад Дица науче, нека и они другим неумитним показују«.[44]

Тешки метод »слабикања« одржао се у неким школама и у другој половини XIX вијека. Учитељ Кларић описује како су неки фратри, који су радили у основним школама, и даље употребљавали тај систем. Кад би научили самогласнике и сугласнике, фратер би написао на табли: »Поток тече«, а ђак би то овако читао: »Пе-о-те-о-к, те-е-че-е = Поток тече«.[45]

У Ливну су занатлије Мато Касало (Банић) и ћурчија(крзнар) Франо Ђогић и 1849. године на стари начин, на својим ћепенцима »држали школу«.[46] У Варешу се спомиње још 1809. године неки фрањевац Јуре Рајић, кога су звали »мештар« (учитељ), који је на сличан начин учио дјецу и одрасле читању и писању. »Шкула« му је била у кући неког Гашића.[47]

За поменутог Франу Ђогића се каже да је на свом ћепенку учио неписмене на »мектебски« начин, због чега су га и назвали »хоџом«. Стипе Марковић описује да се Ђогић при описмењавању својих ђака служио букваром фра Августина Милетића, фрањевачког бискупа, који је овај написао 1815. године. Ако ђак није имао буквара, учио је читање из какве друге одговарајуће књиге. Ђогић је имао и свој метод учења читања. Сваки ђак је редом читао текст из књиге, а кад би поново дошао, наставио би оданде гдје је прошли пут стао. Дешавало се често да је Ђогић, док су његови ђаци сједећи на ћепенку читали или писали, сам радио о свом ћурчијском занату. Слушао је једног по једног како читају, а онда би их исправљао.[48]

По селима су ишли »путујући учитељи« и други писмени људи и за мале награде описмењавали дјецу и одрасле.

Премда су за фрањевачке школе стизале школске књиге из Беча, а набављане су и из Хрватске, до књиге је било врло тешко доћи, нарочито на селу. Стога се једним букваром служила цијела породица, а позајмљивала га је и другим мјештанима кад

---

[44] *Јеленић Ј.*, Култура II, 304.
[45] *Кларић Иван,* Судбина једног учитеља, ШВ, Сарајево, 1900, 199.
[46] *Марковић С.*, о. ц., 5—6 и 8.
[47] *Блажевић Ф.*, о. ц., Југословенски лист, Сарајево, 1932, бр. 231.
[48] *Марковић С.*, о. ц., 7 и 8.

Стара основна школа Хрвата из Ливна прије окупације Босне и Херцеговине, која је била под управом фрањеваца

је требало. Није био ријетак случај да су људи преписивали књиге ради учења читања и писања. Поједиици су састављали неку врсту приручника за учење читања и писања, а из таквог рукописа други су себи преписивали што им је било потребно. У Земаљском музеју у Сарајеву налази се такав један »рукописни буквар«. То је у ствари свеска која садржава најприје стара ћирилска брзописна слова, затим праву ћирилицу, која се овдје назива: »Мала и велика славјано-сербска слова«. Ћирилица је по Вуковом, а латиница по Гајевом правопису. У овом рукописном буквару налази се и упутство како се најлакше учи писање: »Када пишеш, немои главе ниско сагибати, перси нека буду за три перста од стола одкучена, перо држи само с три перва прста, а она друга два подвиена держи.«[49]

Учитељ Марковић наводи да је мјесто оловке употребљавано расплјескано олово, које се звало »лапиш« (лапис). Писало се и на повоштеним таблицама, а за писаљку је употребљаван какав зашиљен предмет.[50]

Школе у селима, а и у понеком граду, не само што су имале врло скучен простор, тако да су могле да приме врло

[49] Земаљски музеј у Сарајеву. Библиотека. Цитирани рукописни Буквар.
[50] *Марковић С.,* о. ц., 8.

мали број дјеце, него су биле врло лоше грађене и уређене и готово без икаквих наставних средстава. Па ипак, и из таквих школа излазили су описмењени ђаци који су онда вјештину писмености преносили на друге.

Фра Мијо Батинић наводи да су фрањевци, кад су између 1835. и 1850. године отворене школе у Фојници, Доцу, Јајцу, Варцару и Градишкој, »изнајмљивали сад једну, сад другу кућу у вароши, будућ се на посебну зграду није дало ни мислити у оно вријеме, кад је Турцима био зазоран још сваки душевни напредак. Поучавало се у самостанима, редовничким и жупским кућама«.[51]

У селу Краљама код Бихаћа школа је имала: »Двије собе, једна ‚учебна' и једна са кухињом за учитеља. Соба набијена иловачом, прозори малени, шишета ниска, клупе бијеле (необојене); за учитеља сто и столица; табла у буџаку, карта Европе и неколико ‚зидних почетница'.«[52]

Хрвати католици, претежно сељаци, и то зависни кмети, а у градовима занатлије и нешто трговаца, били су, опћенито узевши, слабог материјалног стања. Нијемац Темел, који је пропутовао Босну у току XIX вијека, описује да се »католичко становништво у Босни састоји претежно од земљорадника, а само веома мали број бави се занатима, а још мање се посвећује трговини«.[53]

Занатлије и трговци Хрвати у Босни и Херцеговини цијенили су настојања фрањеваца на описмењавању католичког становништва и подизању његовог културног нивоа уопште. Међутим, финансијска снага Хрвата привредника, уопште узевши, била је слаба. О томе, како смо већ напоменули, дао је своје мишљење и историчар Вјекослав Клаић.[54]

У неким мјестима били су основани школски фондови као што су их имале код Срба црквено-школске општине, али су ти фондови били финансијски слаби. Појединa мјеста, гдје је било имућнијих трговаца и занатлија, лакше су долазила до материјалних средстава за описмењавање дјеце, па су доводили учитеље из Далмације, или ако се који сам јавио, и задржавали их уз плату ради учења њихове дјеце. Имућнији појединци слали су дјецу у школе у Далмацију или негдје другдје. Кад би се дјеца (младићи) вратила, радила би са својим очевима.

Аустрија је од 1853. године отпочела да помаже фрањевце додјељујући им за све школе 1500 форинти годишње. Та сума је била и сувише мала да би се шта могло урадити на описмењавању

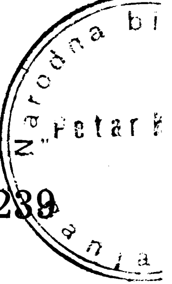
---

[51] *Батинић М.,* Фрањевачки самостан у Фојници, 150—154.

[52] *Кларић Иван,* Краљска школа у прво доба школовања, Сарајево, 1895, 125—129.

[53] *Thoemmel G. H.,* о. ц., 101.

[54] *Клаић В.,* Босна, 97—98.

села. Нису много помагале ни пошиљке уџбеника које су стизале из Беча, јер су често биле незгодне за рад у Босни. Фрањевци су били школовани па су, како је поменуто, и сами састављали букваре како је одговарало локалним потребама. Буквари су штампани не само за Босну него и за Херцеговину. Аустрија је издашније помагала школе Милосрдних сестара које су дошле из Загреба у Босну 1871. године.[55]

Фрањевци нису имали педагошки образованих учитеља у савременом смислу ријечи, него су дјецу учили само редовници или мјесни духовни помоћници (капелани). Међутим, како се осјетила потреба да се уче и предмети који су потребни будућим привредницима, упошљавани су и свјетовни учитељи. Сами фрањевци, може се рећи, радили су уз минималну награду, или чак и без тога.

Што се тиче броја школа до 1878. године и броја ученика, стање би се могло упоредити са стањем међу босанским Србима у исто вријеме.

О броју школа, а од тога је зависило и описмењавање, имамо неколико поузданих података.

Године 1858. фрањевци су у жупама Сутјеска, Фојница и Крешево, које су бројале 889 насеља, имали свега 13 основних школа са 582 ученика.[56]

Број школа се понешто повећавао тако да је 1871. године, према извјештају аустроугарског генералног конзула Зоретића, било 29 основних школа. У 23 школе, које су послале извјештаје, било је 839 ученика и ученица. У Херцеговини је 1878. године било свега 4—5 фрањевачких основних школа.[57]

Према Клаићу, у Босни и Херцеговини било је 1878. године 30 фрањевачких основних школа[58] на 207.119 Хрвата католика, од тога у Босни 138.492 и у Херцеговини 68.627.[59]

Извјештај Земаљске владе у Сарајеву из 1879. године показује знатно повећање школа и ученика. Према том извјештају било је 54 школе са 2295 полазника, од тога 1643 ученика и 652 ученице.[60]

Ако упоредимо статистику похађања ђака у српским школама са овом у фрањевачким, видјећемо да је она отприлике иста или слична, јер су и услови исти. Од школе се свакако очекивало да ће уз свој образовни карактер успјешно дјеловати и на смањивање броја неписмених. То очекивање ни из далека не

---

[55] *Богићевић В.*, о. ц., 90 и 94.

[56] *Ћурић Х.*, о. ц., (Наша школа, Сарајево, 1954), 57.

[57] *Богићевић В.*, о. ц., 83, 108—109.

[58] *Клаић В.*, о. ц., 140 и 141.

[59] *Богићевић В.*, о. ц., 109, Босанско-херцеговачке новине, Сарајево 1878, бр. 11, стр. 3.

[60] *Длустуш Љ.*, Школске прилике у Босни и Херцеговини од окупације до данас, Школски Вјесник, Сарајево, 1894, 52 и 53.

оправдава број ученика који су као писмени изашли из ових школа, поготово на селу, чије становништво је било најбројније. Због чега је то било тако, образложио је у свом извјештају фрањевачки редодржавник фра Мијо Гујић 1871. године (а стање се није знатно измијенило до 1878. г.):

»1. Велико сјеромаштво и притиснутје Народа, који није у стању нити школе подизати, нити у исте дјецу пошиљати, која док приуба одјаче, морају својим рукама себи хљебац тражити.

2. Мањкавост средставах потребитих, особито књигах.

3. Неуредност селах и кућах, тако да осим варошах и варошицах, Дјеца сеоска тежко оли никако немогу школах похађати.

4. Немарност Владе цивилне што је најглавније, у потицању, промицању и подпори за школе. Једини је био Сафет-паша, који се је поњешто особито за књиге почео бринути.«[61]

Турске власти нису никад објавиле статистику неписмених у Босни и Херцеговини, а нису је ни водили. Број неписмених, уза све напоре које су улагали фрањевци у описмењавању свакако је био велики. То се уосталом као тешко културно бреме и насљеђе показало крајем аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године.

4. РАЗВИТАК И ШИРЕЊЕ ПИСМЕНОСТИ КОД БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИХ МУСЛИМАНА У ЕРИ СПРОВОЂЕЊА ПРОСВЈЕТНИХ РЕФОРМИ У ТУРСКОЈ У XIX ВИЈЕКУ И ДО ОКУПАЦИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ 1878.

Турске власти нису могле и чак и нису имале времена да реализују Школски закон. Тако је, што се тиче писмености босанскохерцеговачких Муслимана, остало све по старом. Остали су дотадањи сибјан-мектеби, којих је 1873. године било 825, а посјећивало их је 34.256 дјеце, од тога 24.606 мушке и 9.650 женске дјеце. Тешко учење арапског писма помоћу назива слова и даље је остало.[62]

У вези са просвјетном реформом и објављивањем Школског закона објављене су још неке допуне закона: *Упуство за уређење руждија и основних школа* (1874) и *Талимат* (Упутство — »Напутак«) као попуна Школског закона (1873).

Постојала је и намјера да се реформишу сибјан-мектеби или тзв. »мале школе«. Годину дана прије објављивања Школског закона, тј. крајем децембра 1868. године, званични лист Вилајетске владе »Босна« објавио је сљедећи апел који се односи на реформу сибјан-мектеба:

---

[61] *Ћурић Хајрудин,* Основне школе Милосрдних сестара у Босни и Херцеговини 1871—1878, Наша школа, Сарајево, 1953, 283.

[62] *Богићевић В.,* о. ц., 125.

»Познато је да се први темељ овога важног знања задобива у народнијем основнијем школама (под тим се мисли на сибјан-мектебе, нап. аутора), а у овијем школама је наука вјерозаконска предавана, али на услове живота односеће се науке у њима мјеста нијесу имале, а будући сви ученици нијесу из ,малијех школа' у руждије прелазили . . . многи су остајали без науке за услове живота потребне. Царска влада налази да се у основнијем школама покрај науке у вјерозакону и дужностима муслиманства, предаје и писање, читање и основи реалније науке.«[63]

Очевидно је да се овдје радило на томе да се у реформиране мектебе уведе учење писама латинице и ћирилице и још неких предмета који су се учили у основним школама.

Овај позив Вилајетске владе није наишао на одзив код вјерских органа под чијим руководством су били сибјан-мектеби. Исти случај ће се поновити и у вријеме аустроугарске владавине у Босни кад је извршен покушај да се у реформиране сибјан-мектебе, тзв. мектеби-ибтидаије уведе ћирилица и латиница и још неки предмети.

Босанскохерцеговачки Муслимани су се и надаље у свакидањем животу служили аребицом и брзописном ћирилицом.

Године 1869. била је основана у Сарајеву и нека врста учитељске школе звана »Dar-ul- muallimin«, у којој је требало да се спремају наставници за реформиране сибјан-мектебе, односно ибтидаије. Та школа постојала је све до окупације Босне и Херцеговине, а налазила се на Бендбаши.

Развитак производних односа, у којима су се сналазили и босанскохерцеговачки трговци и занатлије, тражио је познавање не само писма латинице и ћирилице него и познавање неког страног, у нашем случају њемачког језика. Напреднији и имућнији Муслимани давали су своју дјецу и у хришћанске школе да би тамо научили поменута два писма. Нарочиту наклоност су показивали према школи Стаке Скендерове, гдје је било и дјеце високих турских достојанственика и дјеце домаћих Муслимана.

Употреба аребице у свакидањем животу и у књижевности дошла је до изражаја у вријеме о коме је овдје ријеч. Године 1868. написао је Мехмед Заим ефендија Агић из Босанског Брода вјерски уџбеник на српскохрватском језику и писмом аребицом. Књига је литографисана у Цариграду под насловом: »Од вировања китаб«. У књизи су мијешани турски и арапски изрази са

[63] *»Босна«*, званични орган Вилајетске владе у Сарајеву, бр. 131 од 14. XII 1868. Кур'ан, који се морао читати правилно, не водећи рачуна о разумијевању садржине, био је уједно и најважнији уџбеник у мектебима. Кур'ан је у Цариграду први пут штампан 1569. године, а у Босни (Сарајево) тек 1937. Штампаних Кур'ана било је у Босни до окупације 1878. г. врло мало, због чега је преписиван. Онај ко је напамет научио сав Кур'ан проглашаван је за хафиза.

народним језиком, а измјењују се икавски и ијекавски дијалекат. Садржина књиге је разумљива за све којима је намијењена.

Било је још покушаја под крај турске владавине у Босни да се вјерске, па и књиге свјетовног карактера, пишу аребицом и на српскохрватском језику. Мостарац Омер ефендија Хумо (1808—1888), мудериз (професор) у Коњицу, објавио је 1875. године књигу под насловом »Sehletul-vusala«, писану аребицом и на српскохрватском језику. Ту се налази и једна пјесма »Похвала књига које су написане босанскијем језиком«. Омер ефендија Хумо препоручује писање и штампање вјерских и свјетовних књига »босанскијем језиком« ... »јер је без сумње бабин (очев) језик најљепши, свако њиме в'ома лијепо бесједи«.[64]

Потребно је додати и то да су поједини Муслимани привредници и сами настојали да науче писма ћирилицу и латиницу, а то су постизавали самоучки или их је учио неки учитељ. О томе говоре и писма неких босанских трговаца писана ћирилицом или латиницом, а која се налазе у фондовима архива у трговачкој преписци.

Ништа не знамо да ли је и у којој мјери допрла код Муслимана ћирилица или латиница. Писало се аребицом и брзописном ћирилицом. Овим посљедњим писмом преписиване су и народне пјесме, разне представке, завјештаји и уопште предмети који су се односили на свакидањи живот.

По селима су ишли »путујући хоџе« (»сејар хоџе«) који су за скромну награду у новцу и храни учили дјецу, па и одрасле, арапском писму ради читања Кур'ана. Не знамо да ли су неписмене учили и аребицу.[65]

Босански Муслимани су, и поред утицаја турцизама, а то је био случај и са Србима и Хрватима, сачували чистоту народног језика, како је то примијетио и Вук Стефановић Караџић, а што је истакнуто у једном од претходних поглавља ове књиге.[66]

---

[64] *Мулић Хамдија,* Вјесници напредног тумачења исламске науке у нас, НУ, Сарајево 1942, 103.

[65] *Богићевић В.,* о. ц., 114 и д.

[66] *Поповић Миодраг,* о. ц., 355.

V ДИО

ПРОСВЈЕТНА ПОЛИТИКА АУСТРО-УГАРСКЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОД 1878—1918. ГОДИНЕ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ШИРЕЊЕ ПИСМЕНОСТИ

I ПОГЛАВЉЕ

1. ОПШТИ ПОГЛЕД НА ПРОСВЈЕТНУ ПОЛИТИКУ АУСТРО-УГАРСКЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ВРЕМЕНУ ОД 1878. ДО 1918. ГОДИНЕ

У окупираној Босни и Херцеговини није Аустро-Угарска затекла сређене просвјетне прилике. Школе су биле програмиране на конфесионалној основи; дјеца босанских Муслимана посјећивала су своје вјерске школе сибјан-мектебе; неписменост, а тиме и непросвијећеност царовали су међу претежним бројем становништва, нарочито оног на селу.

Аустро-Угарска, односно њени представници на Берлинском конгресу 1878. године, приказали су социјалне и културне прилике у Босни и Херцеговини врло лошим истичући да је једино Аустро-Угарска у стању да те прилике среди.

Аустро-Угарска је, међутим, одмах по окупацији видно показала да ће слиједити своје специфичне циљеве: експлоатацију природних богатстава земље и своју експанзионистичку политику према истоку, односно према Солуну. Те своје циљеве она је могла успјешно спроводити само на међувјерској и међунационалној подијељености становништва, а њени експоненти Земаљска влада у Сарајеву и Заједничко министарство финансија за послове Босне и Херцеговине спроводили су те циљеве по једном унапријед и добро прорачунатом систему.

На првом мјесту, остављена је и даље тзв. Саферска наредба од 1859. године (14. сафер 1276). Тиме је продужен живот феудалном систему, а аграрно питање је ријешено тек 1911. године, и то факултативним откупом кметова. И овај гест је имао политичку позадину јер се незадовољством кмета према феудалном господару, бегу, продубљивао и међувјерски јаз.

Најездом страног капитала из Аустрије и Угарске, а с овим и њихових индустријалаца, трговаца и занатлија, потиснута је домаћа привреда, која је дотле почивала на патријархалним еснафским основама. То се стање још више погоршало када је 20. децембра 1879. године Босна и Херцеговина припојена заједничком аустроугарском царинском подручју. Аустроугарска политика је уопште ишла за тим да ове двије окупиране провинције економски и културно изолује, нарочито од Србије, са којом су до окупације постојале јаке трговинске везе.

У оваквим приликама становништво Босне и Херцеговине није могло унапређивати своје просвјетне прилике, а Аустро-Угарска је та настојања везала уз своје политичке циљеве.

На сједници Берлинског конгреса од 28. јуна 1878. године, а на основу члана XXV уговора, који су 13. јула потписале велике силе учеснице Конгреса, добила је Аустро-Угарска мандат да окупира Босну и Херцеговину и да управља овим дотле турским покрајинама.

Војна окупација Босне и Херцеговине трајала је од 29. јула до 20. октобра 1878. године. Извршена је у Босни под командом генерала Јосипа барона Филиповића, а у Херцеговини под командом генерала Стефана барона Јовановића. Премда је окупација припремана систематски и премда се сматрало да неће доћи до јачег отпора домаћег становништва, босански Муслимани су дали јак отпор окупационим трупама. При томе се манифестовала извјесна сарадња Срба са Муслиманима, а »понегдје је у Босни долазило и до заједничког отпора Муслимана и Срба«.[67]

Иако нема ни приближно поузданих статистика, види се посве јасно, на основу каснијих података (из 1879. године), да је писменост крајем турске владавине у Босни и Херцеговини била сведена на најмању мјеру. Резултат таквог стања је и непросвијећеност, која је у новонасталим друштвеним односима послије окупације спутавала народну енергију и полет за културним и економским уздизањем. Нарочито се то односило на село, које је сачињавало апсолутну бројну већину становништва, како показује сљедећа званична статистика из 1910. године. Раније статистике нису посебно разврставале сеоско и градско становништво, али статистика из 1910. године може служити као поуздан ослонац за оријентацију.

Босна и Херцеговина бројале су 1879. године 1,158.164 становника. Године 1910. било је 1,898.044 становника. За вријеме Аустро-Угарске све статистике су прављене на основу вјерске, а не на основу националне припадности.

[67] *Капиџић др Хамдија,* Херцеговачки устанак 1882. године. Сарајево, 1958, стр. 65 и 75.

Од укупног броја становништва из 1910. године, било је:

православних . . .	825.418	(44%)
Муслимана	612.137	(32%)
католика	434.061	(22%)
осталих	26.428	(2%)
свега	1,898.044	(100%)

Од тога броја налазило се становника *у градовима:*

православних . . .	55.416	(19,92%)
Муслимана	141.225	(50,76%)
католика	68.113	(24,49%)
осталих		(4,83%)
Свега	264.754	(100%)

Напомена: није могао бити утврђен број »осталих« у градовима и у селима понаособ, него је изражен у процентима (4,83%).

Број становника *на селу* био је сљедећи:

православних . . .	770.002	(47,90%)
муслимана	470.912	(29,30%)
католика	365.948	(22,77%)
осталих		(0,03%)
Свега	1,606.862	(100%)

Однос градског и сеоског становништва изгледао је овако:

градског становништва	264.754	(31,72%)
сеоског становништва	1,606.862	(68,26%).[68]

[68] *Пејановић Ђорђе,* Становништво у крајевима бивше Босне и Херцеговине (подаци о становништву узети су из званичких статистика пописа становништва), Просвјетина библиотека, Сарајево 1939, 3 и 8.

У аустроугарским статистикама су Муслимани редовно означавани са Мухамеданци (Mohamedaner). У својој расправи: Муслимани српскохрватског језика, стр. 159 Салим Ћерић објашњава то на сљедећи начин: »Што се тиче осјећања муслиманских маса о сопственом етничком бићу, оне су се у првом дијелу владавине Аустро-Угарске и даље сматрале Турцима (у религиозном смислу) и Бошњацима, с тим што је ово последње, од сукоба са Турском државом у XIX вијеку и послије њеног препуштања Муслимана сопственој судбини 1878. године, добивало на превази. Када се Осман-Нури Хаџић 1900. године у листу ‚Бехар' супротставио лансирању њемачког термина Mohamedaner — Мухамеданци, они су листом прихватили основни назив који је он предложио, муслимани.«

Уз ово ћемо додати да се у терминологији за конфесионалну ознаку Муслимана све до почетка рата редовно употребљава назив Муслимани, некад писано великим, а некад малим словом. Обично се то преводи са њемачког: Mohamedaner (Муслимани, или муслимани). За ознаку православне конфесије такође није уједначен назив, Некад се пише: православни (orientalisch-orthodox), или: грчко-источни.

И поред несразмјерно малог броја градског према сеоском становништву и већих материјалних могућности и осталих нужних средстава за ефикасно описмењавање и опште образовање, дакле и поред далеко повољнијих прилика, ипак је број неписмених у градовима и сувише велик. Треба имати у виду да је број државних школа у селима био релативно мален и ни из далека није могао обухватити број дјеце дорасле за школовање. Отварање конфесионалних основних школа, а то се углавном односи на Србе, било је скопчано са великим финансијским и другим потешкоћама, јер је сав терет падао на сељака који је претежним дијелом био кмет.

Веселин Маслеша даје сљедеће тумачење због чега су Босна и Херцеговина крајем аустроугарске владавине остале, нарочито што се села тиче, у тако великој мјери неписмене. »У земљи«, каже Маслеша, »почиње послије окупације да струји један нови живот, који несумњиво покреће Беч, али, исто тако несумњиво, у првом реду у свом сопственом интересу. Све што је учињено позитивно у Босни и Херцеговини, било је учињено пошто је тачно утврђен прво интерес окупаторске државе. Уколико је то користило и становништву утолико боље, јер је интерес Аустрије био и стварање расположења код становништва. Окупација је била само једна етапа аустријске политике, коју је ваљало стабилизовати и консолидовати. Ако се има у виду овај основни мотив аустријске политике у Босни и Херцеговини, онда је и јасно и разумљиво зашто је Босна под Аустријом брзо добила ,добре путеве, жељезнице, уређену администрацију и све веће материјално благостање' (наводници у ориг. тексту — нап. аутора) и зашто Аустрија није могла ништа да ,учини да би задобила душу народа' — и зашто је — ,врло мало учињено за рјешење двају животних проблема: неписмености и феудалног земљишног посједа'.«[69]

У Босни и Херцеговини је 1910. године било 111.000 кметовских породица, од тога:

православних	76.000	(69%)
католичких	29.000	(26%)
муслиманских	6.000	(5%).[70]

Какав је то заправо био »интерес окупаторске државе« који је стајао на путу сређивању и рјешавању животних проблема у Босни и Херцеговини какви су били: ослобођење сељака кмета од феудалне потчињености и просвјетно уздизање народа?

---

[69] *Маслеша Веселин,* Млада Босна, Сарајево, 1945. Цитира:Ситон Ватсон, Сарајево, стр. 8, Нова Европа, Згб, 1926.

[70] *Перин Ђоко,* Економски развитак села од 1878—1928. Садржано у књизи: *Слијепчевић Перо* и сарадници, Напор Босне и Херцеговине, Сарајево 1929, 282.

Покушаћемо да то предочимо са неколико изворних података.

Више се није постављало у вези са писменошћу ни питање језика, ни писма, нити правописа. Школе су биле временом доведене на завидан педагошки ниво према приликама и времену у којима су се развијале. Постојала је и могућност да се путем аналфабетских течајева поспјеши описмењавање становништва. Из даљег излагања ћемо видјети да су аустроугарске власти сваки од тих културних задатака везале уз државне политичке циљеве. Ти далекосежнији циљеви Аустро-Угарске дали би се формулисати и објаснити на сљедећи начин.

Аустро-Угарска је по сваку цијену хтјела да Босну и Херцеговину стално одржи под својом доминацијом. То је истакао Бењамин Калај, заједнички министар финансија и одговорни министар за послове Босне и Херцеговине, у своме мемоару који је продискутован на сједници заједничке владе у Бечу 3. јуна 1882. године. Ту Калај истиче да би »напуштање Босне и Херцеговине представљало велику несрећу за Монархију«.[71] Стога је он, да би припремио анексију Босне и Херцеговине, »задржао затечено стање у интересу феудалаца да би се режим на њих ослањао у својој политици«.[72]

Калај ће у својој двадесетогодишњој политичкој пракси у Босни ометати путем подређених власти рад српских конфесионалних школа, стављајући често немогуће услове за добављање квалификованих учитељских снага, поглавито из Војводине, мијешајући се до у појединости у рад основних школа, а његови насљедници ће ометати чак и организовање аналфабетских течајева. Калај је знао да су босански Срби још од устанака 1875—1878. тежили да се Босна и Херцеговина присаједине Србији. Уз ову тежњу ће Млада Босна везати своје револуционарне идеје о уједињењу југословенских народа у самосталну државу. Ово посљедње стварало је највећу забринутост у Бечу. Стога ће се одатле подржавати идеја тријализма, тј. припојења Босне и Херцеговине Хрватској, коју су заступали клерикални и франковачки кругови и у Хрватској и у Босни.[73] То би требало да буде трећа државна јединица у оквиру Хабзбуршке Монархије.

Калај се у своме мемоару ослонио на политички принцип грофа Јулијуса Андрашија, министра иностраних послова Аустро-Угарске. Из његовог се мемоара, поднесеног 28. јуна 1878. године на Берлинском конгресу, види да је његова »главна брига била да се предузму одговарајуће мјере, како на југу Саве, на руше-

---

[71] *Капиџић Х.*, о. ц., 323.

[72] Ибидем, 47.

[73] *Малбаша Анте*, Хрватски и српски национални проблем у Босни и Херцеговини за вријеме режима Бењамина Калаја, I дио (1882—1896), Осијек 1940, стр. 39.

винама Турске Царевине не би настале неке велике словенске државе које би Монархију одсјекле од Истока, а саме постале бастионом непријатељских тежњи против Монархије«.[74]

Тај свој политички принцип пренио је Андраши одмах послије окупације Босне и Херцеговине 1879. године поглавару ових земаља генералу Виртембергу, објашњавајући му циљ окупације. Он је у истом смислу објаснио и запосједање новопазарског санџака од стране аустроугарских трупа истичући да је тој окупацији циљ »да се спријечи уједињење Србије и Црне Горе, чиме би била створена подлога за стварање самосталне државе југословенских народа изван граница Аустро-Угарске«.[75]

Потчињавањем појединих животних проблема Босне и Херцеговине, као што су били социјални и економски проблеми, сопственој политици, није могла бити остварена писменост народних маса ни у најпотребнијој мјери. То тешко насљеђе прошлости као и међувјерска и међунационална подијељеност морале су преузети генерације да их рјешавају у повољнијим приликама ослобођене земље од туђинског јарма.

2. АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАСТИ ПРЕМА ПИТАЊУ НАРОДНОГ СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

За спровођење своје окупаторске политике коју смо већ дефинисали, Аустро-Угарска се за 40 година своје владавине у Босни и Херцеговини стриктно држала принципа: divide et impera — подијели па владај. Она је тај принцип спроводила у свима гранама управљања, нарочито у просвјети. Тај принцип није изостао ни у питању школа и уопште писмености, ни у питању језика, националног питања уопште, па и у самом привредном животу. Како је рађено, показаћемо управо на питању назива језика и у питању писма. Све то ометало је и правилан рад на сузбијању неписмености и на просвјећивању народних маса уопште. Осврнућемо се нешто опширније на језичко питање.

---

[74] *Haus, Hof und Staatsarchiv,* Wien (als Abteilung des österreichischen Staatsarchivs). Protokolle des Ministeriums für gemeinsame Angelegenheiten. Politisches Archiv XL/I-a, стр. 487 (... »war es seine Hauptsorge entsprechende Vorbereitungen zu treffen, damit nicht im Süden der Save, auf den Trümmern des türkoschen Reiches, ein slavischer Groosstaat entstehe, der die Monarchie vom Oriente abgetrennt hätte und selbst zu einem Bollerk gegen dieselbe hätte werden können.«)

[75] *Bittner Ludwig-Ueberberger Hans, Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908. bis zum Kriegsausbruch 1914.* Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Aussern, Wien—Leipzig, 1930, Том I, бр. 32, стр. 28 и 29.

Ово, иначе осјетљиво питање, није скидано с дневног реда у току свих четрдесет година аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини. И то питање третирано је са политичког аспекта. Радило се првенствено о називу језика, а онда и о чистоти говора. С овим у вези рјешавано је и питање писма и правописа.

Одмах по окупацији отпочео је рад на организовању Земаљске владе за Босну и Херцеговину са сједиштем у Сарајеву. Војна окупација, како је речено, трајала је до 20. октобра, а организовање Владе протегло се до под крај децембра 1878. године. До тога времена привремено је постојала војна управа на чије чело је постављен генерал Филиповић. Кад је Земаљска влада отпочела да званично дјелује 1. јануара 1879. године, он је именован и за поглавара земље, односно шефа Земаљске владе.

Премда је Земаљска влада свршавала самостално многе важне послове, све што је било од посебне политичке важности било из којег ресора, морало је да добије сагласност Беча. То је у почетку спадало у надлежност тзв. Комисије за послове Босне и Херцеговине, која је образована 26. фебруара 1879. године. Ова установа позната је и под именом: Босанска комисија. На чело ове Комисије постављен је Мађар Јозеф пл. Слави (Josef Szlavy). Комисија је била подређена Заједничком министарском савјету. Како се послије организовања Земаљске владе у Сарајеву показало да је Заједнички министарски савјет неподесно тијело за врховну управу у окупираној Босни и Херцеговини, пренесена је та управа царевим рјешењем од 26. фебруара 1879. године на Заједничко министарство финансија. Од тога времена наслов је ове институције: Заједничко министарство финансија за послове Босне и Херцеговине (у даљем тексту ЗМФ). Босанска комисија ликвидирана је крајем маја 1879. године. Први министар ЗМФ био је Хофман барон Леополд, а на том положају га је 8. априла 1880. године замијенио министар Јозеф Слави.[76]

Генерал Филиповић је започео своју просвјетну политику у Босни и Херцеговини управо супротно ономе како су се о статусу Босне и Херцеговине прије окупације споразумјеле аустријска и мађарска влада. Завео је ексклузивни хрватски курс, који је званично спровођен. Завео је хрватско име и хрватски језик. Управу је изграђивао по угледу на организацију управе у Хрватској. Званичне новине, објаве и све што је у вези с администрацијом, а писало се на српскохрватском језику, писано је само латиницом, а такође »осебујним језиком хрватске администрације.« Српско име је потискивано, а такође и писмо ћирилица.[77]

Генерал Филиповић је ово спроводио под утицајем неких виших чиновника поријеклом из Хрватске који су се налазили

---

[76] *Крушевац Тодор,* Сарајево под аустроугарском управом 1878—1918, Сарајево, 1960, стр. 234.

[77] Ибидем, 239. Упор. *Капиџић Х.,* о. ц., 63.

у Земаљској влади. У крајњој линији био је то један тријалистички политички потез којим се узалудно заносила Хрватска странка права током цијелог аустроугарског периода. Не упуштајући се у еволуцију овога питања, које је чисто политичког карактера, потребно је нагласити да се са тријализмом нису саглашавале ни аустријска ни мађарска влада. Нарочито су се тријализму опирали Мађари, јер су у стварању треће државне јединице са центром у Загребу, у чији би састав ушла и Босна и Херцеговина, видјели опасност посједовања луке на Јадрану (Ријека) и губитак предности материјалне природе у Босни и Херцеговини. Стога је гроф Андраши, министар иностраних послова, смијенио генерала Филиповића са његовог положаја почетком децембра 1878. године.

О овој ствари писао је и фра Грга Мартић у својим »Запамћењима«, помињући генерала Филиповића: »Он састави са својим људима један пројект, а тај је нешто мирисао хрватством, јер су уз њега били Хрвати, кано Влатко Мажуранић, Бадовинац Никола и неколико још других који су састављали тај приједлог.« Према саопштењу фра Грге Мартића, Беч је тражио од генерала Филиповића да изврши неке измјене у свом пројекту, али је он то одбио.[78]

У ово вријеме у постојећим конфесионалним школама језик се у српским школама називао српским, а у хрватским хрватски; у једним и другим школама учила су се оба писма: латиница и ћирилица.

Овај ексклузивни курс генерала Филиповића одржавао се у погледу назива језика још неко вријеме и послије његовог одласка. Из Сарајева је отишао 2. децембра 1878. године. Генерал Јовановић, замјеник поглавара земље генерала Виртемберга, истиче у једном распису котарским предстојницима 6. новембра 1879. године да у новооснноване државне основне школе треба увести: читање, писање и рачун, а наставни језик ће се звати хрватски језик.[79]

У државним уредима народни језик се називао хрватским све до 1880. године. Кад је у аустријским Делегацијама поднио заступник Миха Клајић 6. новембра 1880. године интепелацију о поњемчавању у Босни и Херцеговини, министар Слави му је одговорио: »У најнижим уредима је језик хрватски, код окружних области хрватски и њемачки. Уосталом не ваља сметнути с ума да Берлински уговор није повјерио управљање Босне и Херцеговине Хрватској, већ монархији Аустро-Угарској (гласови: врло добро!).«

---

[78] *Мартић фра Грга,* Запамћења, Загреб, 1906, стр. 110—111. Упор. *Крушевац Т.,* о. ц., 293, нап. 4.

[79] *Sammlung der für Bosnien und Herzegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen,* I Bd., 1878—1888, стр. 310.

Од одласка генерала Филиповића почиње званично подвајање становништва Босне и Херцеговине према вјерском обиљежју.[80]

Кад је Земаљска влада у марту 1879. године установила звање »школског савјетника«, постављен је на тај положај Лука Зоре, професор гимназије у Дубровнику, родом из Цавтата. Он је прије свога постављења на конкурсу предложио свој програм организовања основних школа у Босни и Херцеговини. У погледу назива језика (стављајући у свом писменом поднеску неке реченице и ријечи под знак навода), Зоре је изразио сљедеће мишљење: »Народ у Босни и Херцеговини подијељен је у три вјере, и то: католици који се сматрају Хрватима, а народ их још зове и Латинима; православни су Срби; муслимани би хтјели да буду Турци, али они то нијесу ,јер турске вјере нема, него мухамеданска'. Они су ,гледећи на споменике, служили се вазда ћирилицом, али може им се сада на вољу оставити да изаберу'. Хрвати зову свој језик хрватским, Срби српским, а муслимани босанским.«[81]

Земаљска влада се овај пут није руководила мишљењем свог школског савјетника, него је наредбом од 12. септембра 1879. године одредила да се народни језик назове »земаљским језиком« (Landessprache). Та наредба мотивисана је тиме »како Срби не би имали изговора за тужбе да су наводно запостављени«.[82] Значило би то: један назив народног језика за Хрвате, Србе и Муслимане.

Већ 1880. године налазимо овакав назив за језик: »босански земаљски језик«. То би значило почетак оријентације на назив »босански језик«.[83]

Српско-православне црквене општине су у својим представкама и разним поднесцима редовно називале своје школе: Српско-православна основна школа. Тај назив је пренесен из времена прије окупације. Влада се у децембру 1880. године једном приликом оштро успротивила што се такав назив употребљава. Своје становиште је овако изразила: »Влада у погледу домаћег становништва зна само за Бошњаке, који се по вјери дијеле на муслимане, источно-православне и католичке кршћане, а назив ,српско-православни' треба спријечити«.[84]

На сличан начин се поступало ако је употријебљен за језик назив »хрватски«. У овом, а и ранијем случају уз назив језика везано је питање националне припадности. Стога се у владином образложењу, поводом рецензије неког уџбеника географије из 1884. гдје је брисан назив »хрватски«, каже да се ишло за тим

---

[80] *Крушевац Т.*, о. ц., 239.

[81] АБиХ, ЗМФ, бр. 1142 Пр. БиХ, 17. VI 1879. Упор. *Богићевић В.*, о. ц., 47 и 48.

[82] Sammlung I, стр. 317 и 318. Такође: АБиХ, ЗМФ, бр. 4979 БиХ, 12. IX 1879.

[83] Sammlung I, стр. 346.

[84] АБиХ, ЗВС, 3271 през., 6. XII 1880.

како би се спријечило да се језик којим се овдје говори означава као српски или хрватски«. Та се ознака редовно напољу употребљава, чиме се истиче српско-хрватска припадност овдашњег становништва, а то се у овом случају хтјело одлучно спријечити. Влада истиче »огромну политичку важност еманципације« од хрватског утицаја у политичком и духовном погледу, а то ће се постићи »постепеним уклањањем симпатија и стварањем специфичне босанско-херцеговачке свијести«.

То се догодило већ у вријеме Калајевог режима, који је »босанство« или »бошњаштво« (у даљем тексту »босанство«) узео као основу за одређивање националне припадности становништва Босне и Херцеговине. Калај је постављен за заједничког министра финансија 4. јуна 1882. године. Служио је у Србији као аустроугарски конзул, познавао је добро српскохрватски језик и написао је *Историју Срба.*[85] У дијелу историје у којем спомиње Босну, он не помиње никакву босанску нацију, него зна за Србе, Хрвате и Муслимане.

Од године 1890. назив »босански језик« званично је уведен. Лука Зоре остао је на свом положају кратко вријеме — до 23. јануара 1880. године, када је на његово мјесто постављен за школског референта или савјетника за школе код Земаљске владе Љубоје Длустуш, учитељ, родом из Нашица у Хрватској.[86]

Длустуш се мирио са Калајевом политиком »босанства«. Био је испред Земаљске владе члан Комисије за језик и правопис. Године 1884. отпочео је рад на изради граматике народног српскохрватског језика. Граматику је радио професор сарајевске гимназије Фране Вулетић, Далматинац, родом из Сиња. Кад је требало дати назив граматици, Вулетић је изјавио, ако се граматика назове »Граматика босанског језика«, да је тај назив дат према захтјеву Владе. Граматика се појавила под тим називом 1890. године, али без имена аутора.[87]

Политика Земаљске владе у вези са својим становиштем о националној припадности становништва у Босни и Херцеговини, о народном језику, историји итд., наилазила је на врло јак отпор домаћих Срба и Хрвата. Ту политику оштро су критиковали и листови у Хрватској и Србији. Калај се на све то мало обазирао. За досљедно извођење своје политике »босанства« Калај је имао снажну подршку код поглавара Босне и Херцеговине генерала Јохана барона Апела (Appel), који је постављен на

---

[85] *Богићевић Војислав,* Да ли је министар Калај забранио своју »Историју Срба« на подручју Босне и Херцеговине, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, год. VII, Сарајево 1955, стр. 205—208.

[86] *Длустуш Љ.,* о. ц., стр. 50.

[87] *Папић Митар,* Из прошлости српскохрватског језика и правописа, Преглед, Сарајево, 1973, број 4 (април), стр. 428. У расправи је опсежно приказано како је настала »Граматика босанског језика« (стр. 423—427).

мјесто дотадањег поглавара земље Хенриха барона Далена (Dahlen) 9. августа 1882. године. Генерал Апел је као и Калај остао на свом положају пуну 21 годину. Калај је умро 13. јула 1903. године, а Апел је пензионисан на властиту молбу 2. децемба 1903. године.

Калајеву политику босанства заступао је у свом листу »Бошњак« од 1891. године Мехмед Капетановић-Љубушак. Међутим, муслиманске народне масе, као и српске и хрватске биле су заокупљене тешким условима живота које је собом доносио аустроугарски експлоататорски систем. Земаљска влада је субвенционисала лист »Бошњак«, јер је његов став одговарао владиној политици босанства.[88],[89] Поред учешћа са Србима у устанку у Херцеговини 1882. године и хајдучији, босански Муслимани су показивали своје незадовољство према окупатору у масовном исељавању у Турску. Дешавало се то управо у доба Калајевог режима, који је подстицао то исељавање купујући за ништавне износе земљишта, на која су насељавани странци колонисти или тиме лихварски тргујући.[90] И поред обећања у погледу рјешења аграрног питања, није се од народних маса одвајао ни беговат и након анексије, тијесно сарађујући са вођама покрета Срба за вјерско-просвјетну аутономију. Незадовољство према окупатору изражавало се и отвореним непризнавањем аустроугарског суверена законитим владаром Босне и Херцеговине, у тражењу политичке аутономије итд., у чему су с њима такође сарађивали босанскохерцеговачки Срби. Долазило је чак и до крвавих демонстрација у Сарајеву.[91]

Питање Калајеве политике »босанства« било је 1896. године предмет оштрих дискусија и у аустријским Делегацијама у Бечу. У то вријеме пада и познати Масариков говор у коме је критиковао Калајев режим у Босни. Велику буку изазвала је и једна изјава свјетски гласовитог филолога Ватрослава Јагића, који је рекао у Делегацијама »да је под приликама какве владају у земљи (мисли у Босни — нап. аутора) оправдано што управа у службеним пословима употребљава за невољу назив ‚босански језик'«. Јагић је при том нагласио да је језик који се употребљава у Босни исти онај књижевни језик који Срби називају срп-

---

[88] *»Бошњак«,* лист за политику, поуку и забаву. Власник и уредник Мехмед-бег Капетановић, Сарајево 1891, бр. 4, 20 VII. Цитирано код *Крушевца Т.*, о. ц., 279.

[89] *Капетановић Мехмед Љубушак,* Будућност и напредак Мухамеданаца Босне и Херцеговине, Сарајево, 1893, стр. 9 и д.

[90] Упор. *Богићевић Војислав,* Емиграције Муслимана из Босне и Херцеговине у Турску 1878—1918, Хисторијски зборник Повијесног друштва Хрватске, Загреб, 1950.

[91] Упор. *Богићевић Војислав,* »Џулуси Хумајун хазрети шерифи« (Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, год. XVII, 1966—1967), Сарајево 1969.

ским, а Хрвати хрватским. На крају говора је истакао да је »битно јединство српскохрватског језика.«[92]

На све примједбе које су пале у Делегацијама у погледу назива »босански језик«, Калај је изјавио да »може поновити само оно што је раније говорио, а то је да језик земље мора имати неки назив. Против ознаке ,српски' или ,хрватски' протествују оба дијела, а иста оба дијела су противна називу ,српскохрватски'. Назив ,босански' нити је измишљен, а још мање је импортиран. То је назив земље и као таквог га је влада и усвојила. Гдје није званична ствар, свако се може називати како хоће«, рекао је на крају Калај.[93]

Калај се, како видимо, позвао у своју одбрану на Земаљску владу у Сарајеву, премда је он иницијатор политике »босанства«. Осим тога, она је прећутала Калајеву поенту о јединству језика.

Због ове изјаве у Делегацијама, коју је Калај знао да искористи, Јагић је имао много неприлика. Нападала га је омладина и штампа. Он о томе говори у својим »Споменима«: »На то удариште нападати све новине на мене, да одобравам — да буде неки особити босански језик; нико се не нађе ко би дошао к мени да ме упита, јесам ли збиља оно и онако говорио како су јавили службени (Калајеви) органи: нико се не нађе да би рекао: док нам дође до знања стенографски извјештај.«[94]

Калај је био врло упоран и досљедан, па упркос многих напада на његову политику »босанства«, није ни за длаку попуштао.

И Срби, вође покрета за вјерско-просвјетну аутономију, оштро су у свом Меморандуму из 1896. године критиковали назив »босански језик«.

Земаљска влада у Сарајеву одговорила им је уобичајеним накарадним званичним језиком:

»Ова освада односи се уосталом на слог годишњих исказа, у свему погледу предложена рјешидба највише власти Његовог Величанства, а у смислу Владине наредбе. Осим осталих разлога мјеродавно је било и то да би се морало дозволити католичким конфесионалним школама ,хрватски језик', ако би србским православним школама по њиховом захтјеву дозвољено било, што би сигурно у србским новинама проузроковало буку гњева проти намјери за хрватизирање земље.«[95]

---

[92] *Крушевац Т.*, о. ц., 280.

[93] *Стенографски записник бечко-пештанских Делегација за 1896.* годину, стр. 32. Сесија 11. VI 1896. (»Der Name bosnisch ist weder erfunden noch importiert. Er sei der Name des Landes und als solcher ist von der Regierung acceptiert worden.«)

[94] *Крушевац Т.*, о. ц., 286--287 и нап. 11. Најважнији дио Јагићевог говора у Делегацијама донио је београдски »Дневни Лист« у 157. броју од 19. VII 1897. »Agramer Zeitung«, Загреб 1897, донио је цио говор према стенографским биљешкама.

[95] АБХ, ЗВС, бр. 127 рез., 3. XI 1897.

Овај изопачени службени језик није се могао елиминисати из званичне администрације ни до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини. Расписе, одлуке итд., правили су људи разних националности (Чеси, Пољаци, Нијемци, Мађари, Словаци итд.) који су служили као чиновници у Земаљској влади и у котарским мјестима. Ријетко који је добро познавао српскохрватски језик. Петар Кочић је у свом говору 1911. године у Босанском сабору такође говорио о питањима језика, па се том приликом осврнуо сљедећим ријечима на кварење народног језика: »Као што је окупација донијела многа зла и учинила нам многе неправде у свима правцима народног живота, исто је тако штетно утицала на развитак нашег богоданог, звучног и љупког језика. Тај утицај је тако штетан да се ми данас морамо бојати да се наш језик посве не исквари. То нас као старе добре Бошњане мора бољети, јер је наш језик и у најстарија времена био необично лијеп и звучан, много љепши и народнији од језика у источним српским земљама који се развијао под утицајем византијске културе и грчке синтаксе.«[96]

Пошто је у Босанском сабору често долазило до дискусија које су се односиле на питање језика, Земаљска влада је у Сабору установила Комисију која је требало да се бави и језичким питањима. У Комисију су ушли: Никола Симић, професор бањолучке гимназије, Петар Кочић, Шћепан Грђић, Сафвет бег Башагић, Осман Нури-Хаџић, Мартин Бећанић, директор сарајевске гимназије, Никола Ђурић и Тугомир Алауповић.[97]

Српске црквене општине морале су сваке године слати влади програме рада основних школа ради одобрења. Кад је општина у Мостару послала програм за 1900. годину, у Земаљској влади је у тексту гдје се говори о Вуковим народним пјесмама брисан израз »српски језик«, чиме се хтјело да каже да је назив неправилан и да га треба замијенити називом »босански језик«. Мостарска црквена општина оштро је протестовала. Међутим Земаљска влада је, сматрајући да је иницијатор овога протеста учитељ Мештеровић, тражила да он поднесе оставку. Српска црквена општина у Мостару морала је попустити, па је учитељ Мештеровић морао напустити школу у Мостару.[98]

Послије Калајеве смрти преузео је у ЗМФ послове Босне и Херцеговине Стефан барон Буријан. Он је на том положају остао до 19. фебруара 1912. године, када га је замијенио др Лео Билински, по народности Пољак. И у Земаљској влади је дошло до промјена. Мјесто генерала Апела постављен је за поглавара Босне и Херцеговине и шефа Земаљске владе генерал Еуген Албори.

---

[96] *Стенографски извјештаји Босанско-херцеговачког сабора,* III, Сарајево, 1911, стр. 1466—1467. Упор. *Крушевац Т.,* о. ц., 350.

[97] *Папић М.,* о. ц., 435—436.

[98] АБиХ, ЗВС, бр. 378 рез., 9. VI 1899. и ЗМФ, 225 Пр. БиХ, 12. IV 1899.

Остао је на томе положају до 25. јуна 1907. године, када је на његово мјесто дошао генерал Антун пл. Винцор (Winzor). Промјена личности на овим врхунским положајима донијела је извјесно попуштање према крутој Калајевој политици. Барон Буријан се толерантније односио и према Србима, због чега је његов режим означен као »цик-цак политика«.

За вријеме Буријановог режима дошло је уз извјесне ограде до промјене назива за народни српскохрватски језик. Земаљска влада је издала наредбу 4. октобра 1907. године по којој се »досадашњи назив ‚босански језик' има напустити ... и да се у будуће за ‚земаљски језик' без изузетка употребљава назив ‚српско-хрватски' за језик«. Муслиманима је остављено да се и надаље могу у службеној преписци, школским свједоџбама и сл. служити називом »босански језик«.[99]

Године 1911. поново је расправљано питање језика. Овог пута су неки муслимански посланици у Сабору тражили да се натписи »на путовима« пишу и арапским словима. Мислило се вјероватно и на уличне табле. Цивилни адлатус (доглавник) барон Изидор Бенко успротивио се у име Земаљске владе томе захтјеву. Он је на сједници Сабора 7. децембра 1911. године изјавио да »Земаљска влада стоји на становишту паритета и обију писама и назива језика ‚српско-хрватски', те не би могла ни у будуће подупријети никаква приједлога, који би ишао за тим да се ово питање ријеши на једнострани, горе истакнутом становишту опречан начин.«[100]

Питање језика и његовог назива није мијењано до почетка рата 1914. године. Тада је дошло и до промјене у Земаљској влади. На мјесто дотадањег поглавара земље генерала Оскара Потјорека који је пензионисан 22. децембра 1914. године, постављен је генерал Стјепан пл. Саркотић. Билински је остао на свом положају до 7. фебруара 1915. године, када га је замијенио др Ернест Кербер (Körber). Саркотић је, као потпуни човјек Беча, заузео врло искључиво становиште нарочито према ћирилици, о чему ће посебно бити говора. Он је могао да инсистира на својим захтјевима, јер је Босански сабор био коначно распуштен 6. фебруара 1915. године.

Питање назива језика покренуо је у септембру 1915. министар рата генерал Александер Кробатин. Он је одлучно тражио да се забрани даља употреба назива »српско-хрватски језик« и да се поново уведе назив »земаљски језик« (Landessprache). Овај свој захтјев довео је Кробатин у везу са својим становиштем према Србима, сматрајући да је назив »српски« за језик, ма на који начин он био употријебљен, велеиздајнички.

---

[99] АБиХ, ЗВС, бр. 163. 539, 4. X 1907.

[100] *Стенографски извјештаји Босанско-херцеговачког сабора 1910—1914,* издање Земаљске владе у Сарајеву, XI сједница од 7. XII 1911, стр. 173. Упор. *Крушевац Т.,* о. ц., 367—368, нап. 564.

Земаљска влада, а ни министар Кербер нису се сложили са захтјевом генерала Кробатина, сматрајући да је »политичка еволуција« посљедњег деценија превазишла поменуту ознаку »земаљског језика«.[101]

Према резултатима пописа становништва у Босни и Херцеговини из 1910. године, од укупног броја 1,898.044 становника говорило је српскохрватским језиком 1,822.564 (96,02%). Разним језицима служило се у Босни и Херцеговини свега 75.480 (3,98%) становника, односно лица чији матерњи језик није био српскохрватски.[102]

3. ОДНОС АУСТРОУГАРСКЕ УПРАВЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПРЕМА ПИСМИМА ЛАТИНИЦИ И ЋИРИЛИЦИ

Промјене које су у Босни и Херцеговини настале окупацијом, а односиле су се на привредни, политички и културни живот, захтијевале су познавање оба писма, и ћирилице и латинице. Међутим, аустроугарска управа је из наведених политичких мотива заузела према ћирилици далеко оштрији став него што се то дешавало са питањем језика. Такав став је, уз попуштања која су била диктирана политичком ситуацијом, задржан мање-више све до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини.

Требало је да Муслимани науче оба писма: ћирилицу и латиницу. Они су се, како је то речено у претходном разматрању о питањима писмености, служили у свакидањем животу до окупације аребицом, писмом прилагођеним за народни језик, арапским писмом за вјерске сврхе, турским, арапским и перзијским у књижевном и научном стваралаштву, давши и на тим језицима значајна књижевна и научна остварења.

Међутим, не смије се и не може занемарити чињеница да су већ исламизирани становници Босне и Херцеговине задржали као своје домаће писмо брзописну ћирилицу. То писмо се, као специфично породично, уз аребицу задржало до данашњег дана, премда ријетко.

И послије окупације Муслимани су се у Босни служили ћирилицом у дописивању са својим рођацима и познаницима исељеницима у Турској. То писмо је у неку руку служило и у криптографске сврхе, јер је Земаљска влада задржавала многа писма из Турске писане брзописном ћирилицом која су имала политички карактер. Родитељи су тим писмом писали синовима који су

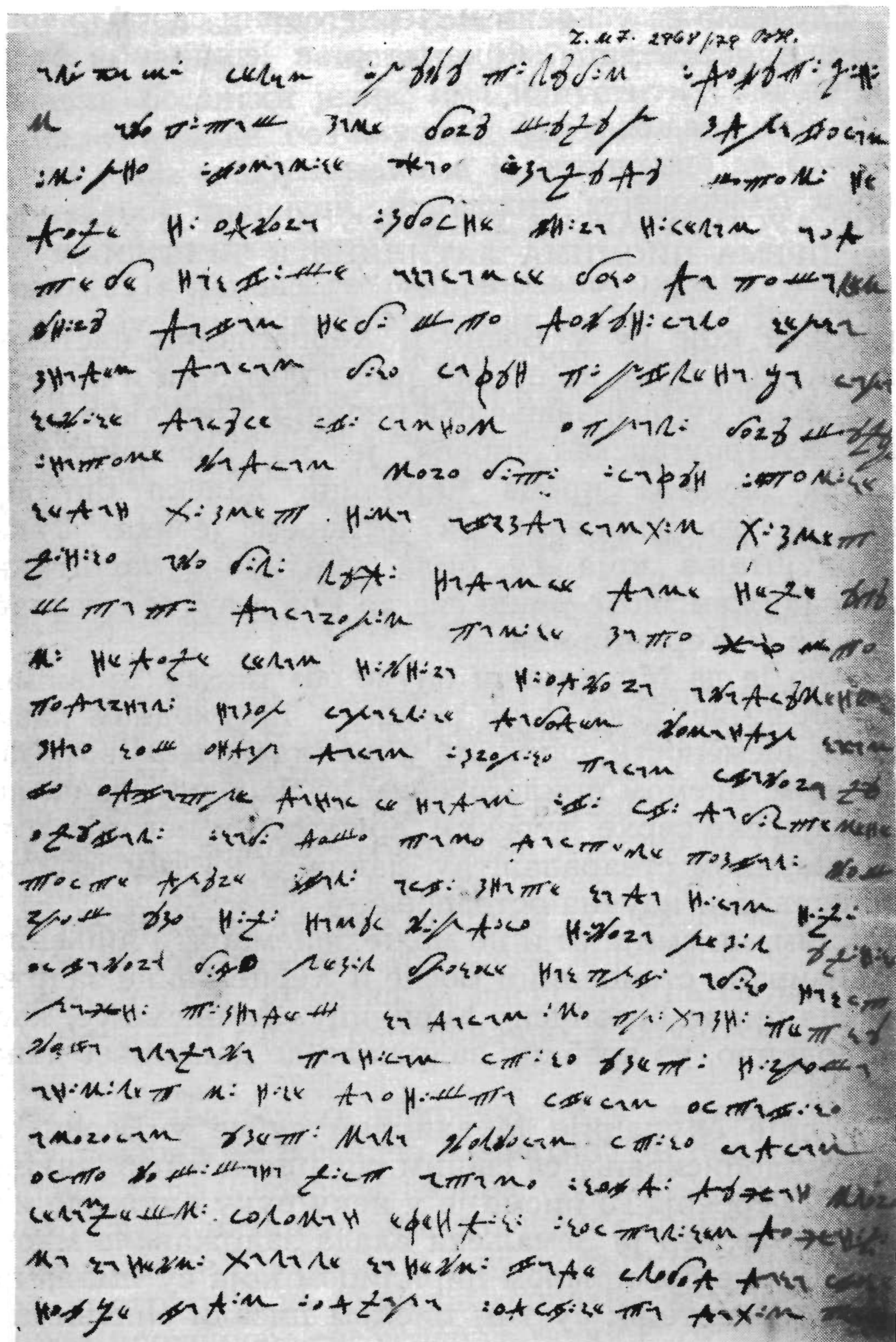
---

[101] АБиХ, ЗМФ, бр. 1043 Пр. БХ, 24. IX 1915.

[102] *Резултати пописа житељства Босне и Херцеговине од 19. X 1910,* Сарајево 1912, стр. LXI, LXII и LXV. (Саставио Статистички отсјек Земаљске Владе у Сарајеву 1912. г.)

били регрутовани у аустријску војску. Све већим стицањем вјештине читања и писања латинице и ћирилице, ово формом запарложено писмо све се више повлачило у уски породични круг, али је љубоморно чувано и преношено с кољена на кољено.

Аутор овога разматрања заинтересовао се овим рецентним културним феноменом па је добротом Врховног исламског стар-

Босанскохерцеговачки Муслимани су се служили брзописном ћирилицом и у доба аустроугарске управе. Често су је употребљавали у циљу тајног дописивања. Писмо Исмаил-бега Селмановића Али-паши Ченгићу (27. VII 1879. године)

јешинства СФРЈ и тадањег народног посланика у Фочи Рајка Гаговића, којима се овом приликом захваљујем, прикупљен извјестан број писама писаних старом брзописном ћирилицом. Писма су писали мушкарци и жене исламске вјере још у 1952. и 1953. години. Поједина писма, чије факсимиле доносимо у прилогу ове књиге, садрже и пуну азбуку. Из појединих писама се види да је био обичај да то писмо науче и мушка и женска чељад у породици. Претходно ћемо цитирати о употреби ове врсте ћирилице мишљење познатог научника и кустоса Земаљског музеја у Сарајеву дра Карла Пача објављено 1909. године. Др Пач ово писмо назива само ћирилицом и каже да се »посљедња врст ћирилице која је остала из средњег вијека употребљава и данас спорадично код свију трију конфесија, култивира се и дан данас више него се је очекивало. Ту предају чува овдје далеко разграњено племе Ченгића на својем посједу у Ратају, Оџаку, Хотовљу, Јелашцима, Кули, Боријама, Локвама, Фочи итд. У интерном саобраћају служе се овим писмом осим жена, стирији Ченгићи, као и садањи фочански начелник Хусеин-бег Зулфикарпашић-Ченгић, који такођер истим пише јавне листине. Турско писмо мало им је било познато ... Подучавање је услиједило и слиједи у фамилијама; у пошљедње вријеме спријечава школа. Овдје се зове ово писмо Стара Србија. Осим (муслиманског) племства, пишу у Фочи овим писмом такођер и фамилије у које су се удале жене Ченгића, надаље муслимански свећеници и трговци, међу овима такођер и православни. Из остатака архива могао сам у Фочи разабрати да су се Срби у Фочи и Гацку много служили тим писмом четрдесетих и педесетих година XIX стољећа ... Кроз Босанце је писмо такођер доспјело и до у Цариград, гдје је дапаче на двору употребљавано било, тако да су приморани били и тајни агенти да га науче, да би могли надзирати дописивање.«[103]

Ми овдје доносимо неколико писама управо из крајева које помиње др Пач (Ратаји, Фоча, Пријепоље итд.), и то писма која су писана више од четрдесет година од цитираног научног приказа доктора Пача. Др Пач је углавном све казао што би требало да се зна о овој старој ћирилици и њеној употреби у Босни, а што је, свакако, вриједно даљег врло студиозног изучавања.

Говорено је о томе како је и када настао назив »босанчица« за писмо о коме је и овдје ријеч. Др Ћиро Трухелка му је дао и назив »босаница« (»Босаницом писани турски текстови«, ГЗМ, Сарајево, 1914). Др Грегор Чремошник се осврнуо на став др Ћ. Трухелке према брзописној ћирилици на сљедећи начин: »Није без неке извјесне ироније што Трухелка Ћиро, иначе заслужни директор Земаљског музеја у Сарајеву, даје године 1914. лијевати посебна ћирилска слова да би босанске хисторијске изворе штампао у босанском писму ‚босанчици', јер је сматрао да се

---

[103] *Пач др Карло,* Из Пљеваљског санџака, ГЗМ, 1909, стр. 119,

ради о једном типично босанским писму, а сваки познавалац ћирилице на први поглед може видјети да лијевана слова претстављају српску дипломатску минускулу, каква је само мало модифицирана живјела даље у Босни.«[104]

Одумирање брзописне ћирилице и њена декаденса код босанскохерцеговачких Муслимана. Дио једног писма из 1928. године

Лако је било опазити у важнијем изводу из рада др Карла Пача о пљеваљском санџаку да ни једном ријечју не помиње назив »босанчица« за писмо о коме говори.

Ево неколико примјера ове старе ћирилице у писмима из 1952. и 1953. године.

Писмо Мухамеда Ченгића из Фоче од 3. априла 1953. године:

»Драги Хуснија! Како сте, шта радите, ми смо добро и здраво, како је мати и остали укућани. Ово ти пишем писмо старо-српски да не би заборавио читати, па ако будеш заборавио, ево ти превод на латиницу. Примите много поздрава, ваш Ченгић Мухарем, службеник у Среском предузећу у Фочи, 5. IV 1953. године.«

На другој страни писма стоји: »Ово писмо сам научио од свога оца Дервишбега Ченгића из села Оџака, срез Фоча. Ми смо ту азбуку звали стара-србија.«

Писмо Шехаде Хашимбеговић из Пријепоља од 6. јуна 1953. године:

»Писмо писати научила сам на основу азбуке коју ми је брат . . . (нечитљиво — нап. аутора) показао како треба да пишем; овим словима од кућни чланова знао је писати брат и сестра са којим смо се служили све док ми је сестра била жива; моји су причали да се ова азбука звала старосрпска и да је употребљавана за време Грка. Шехада Хашимбеговић«.

Уз ово писмо налази се и азбука коју је написала ауторка писма.

---

[104] *Чремошник др Грегор,* Српска дипломатска минускула, стр. 132. Такође, *Трухелка др Ћиро,* Турско-словјенски споменици, стр. 2.

Писмо Махмуда Ченгића из Сарајева од 10. септембра 1952. године:

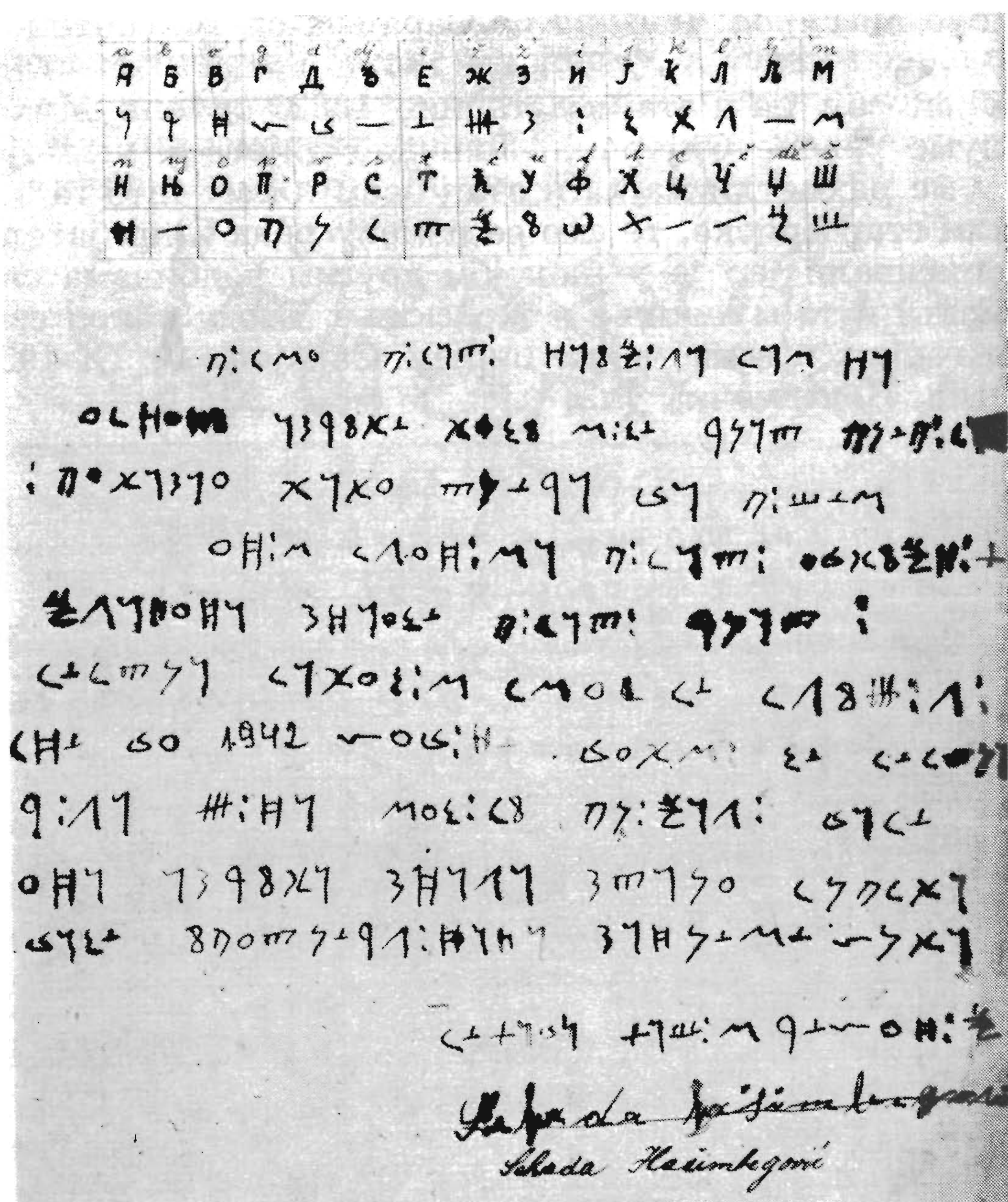
»Рођен сам на Ратајима године 1882. од оца Мухамеда и Нурихануме рођене Сијерчић. Још као дијете у шестој години учили су ме рахметли мајка и отац овом писму што га зваху беговско или старосрпско, те смо се између рода и пријатеља њиме често дописивали јер је у нашој и другим родбинама свак знао овако писати и то мушкиње и женскиње. Ево и након својих седамдесет година и данас њиме пишем. Сарајево 10. IX 1952. Махмуд Ченгић, Подгрмечка ул.«

Prevod 5/IV 53 g.

Dragi Husnija!
Kako ste što ste roditelji mi smo dobro i zdravo kako je moj i ostali ukućani.
Ovo ti pišem pismo staro srpski da nebi zaboravijo čitati pa ako budeš zaboravijo evo ti prevod malotmicu primi te mnogo pozdrava vas

Čengić Muhamed
Službenik u sreskom predužeću u Foči
5/IV 53 g.

Брзописна ћирилица одржала се и до данашњих дана у неким породицама босанскохерцеговачких Муслимана. Писмо Мухамеда Ченгића из Фоче од 5. IV 1953. године

Азбука брзописне ћирилице и писмо Шехаде Хашимбеговић из Пријепоља од 6. IV 1953. године

Писмо Хусније Филиповића из Фоче од 20. VI 1953. године.

»Фоча 20. VI 1953.

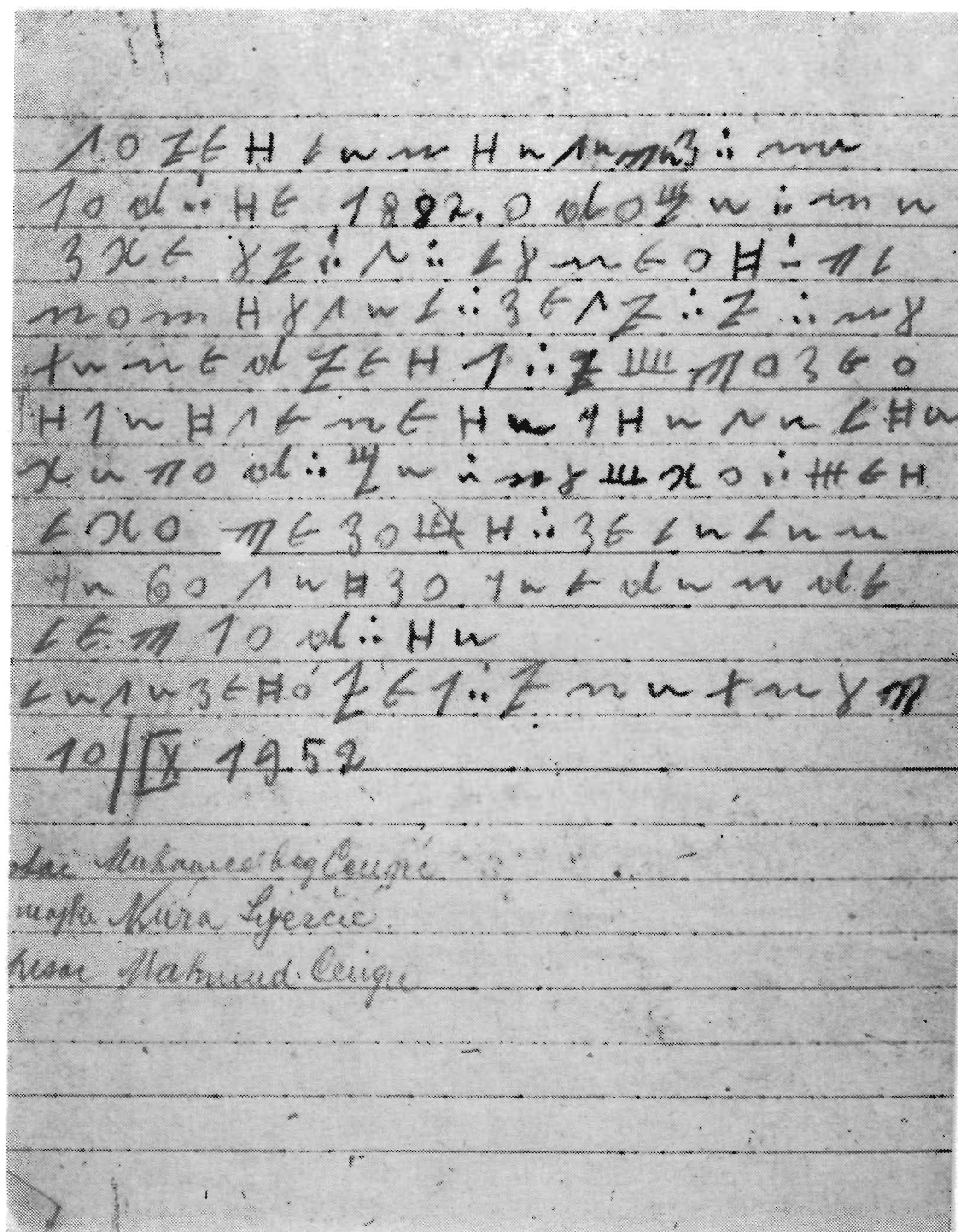
Драга моја мати! Добро сам и здраво које и теби желим. Како си са здрављем, боле ли те ноге. Ово ти писмо пишем Босанчицом које си ме ти научила писати када сам био мали, па да мореш сама прочитати. Прими максуз селам и рукољуб, твој Филиповић Хуснија.«[105]

Кад је писао ово писмо, Хуснија Филиповић је имао живу мајку од 80 година, која је знала писати ову ћирилицу. Он је назива »босанчицом«, јер је тај назив ушао у обичај, али из крајева на које се односе писма, које је сакупио аутор ове књиге, ово чини изузетак.

---

[105] Оригинали цитираних писама налазе се у збирци докумената писмености у Босни и Херцеговини код аутора ове књиге.

Према саопштењу Врховног исламског старјешинства ФНРЈ у Сарајеву, бр. 202 од 2. маја 1952. године, у Пријепољу се старим ћирилским писмом служила и породица Селмановић, која је ово писмо називала »Шћепановим писмом«.

10/IX 1952

Писмо брзописном ћирилицом Мехмеда Ченгића из Сарајева од 10. IX 1952. године

Према писму Завичајног музеја у Травнику бр. 26/2-63 од 25. јануара 1963. године аутору ове књиге, служила се »босанчицом« и породица Тескерећић. Ханума Тескерећић (име није наведено) потписала се »босанчицом«, како директор Музеја Стипе Лозић наводи, на жалбу на разрез пореза 1948. или 1949. године. Лозић је видио тај предмет, али га није могао пронаћи. Ханума Тескерећић умрла је ујесен 1962. године.

У Херцеговини се брзописна ћирилица сачувала дуго времена, па и до данашњих дана. Аутор ове књиге није доспио да

Писмо брзописном ћирилицом Филиповића Хусније из Фоче од 20. VI 1953. године

и из Херцеговине добије за то доказе као што је то учињено у Босни. То би требало да учине они који ће се студиозније позабавити овим питањем.

Није тешко одговорити због чега су управо Муслимани у Босни и Херцеговини чак и до данас конзервирали и понегдје се и служе старом брзописном ћирилицом. Срби су у својим школама претежно учили ћирилицу, а у свакидањем животу служили су се брзописном ћирилицом појединци који је нису учили у школи. Код Срба тога писма нестаје због школе, како се изразио и

др Карло Пач, а такође и код Хрвата. Реформисана ћирилица учи се у основним школама једних и других. Та врста писма постепено ће нестати кад и муслиманска дјеца почну бројније посјећивати основне школе.

Земаљска влада је убрзо по окупацији отпочела акцију на описмењавању дјеце и одраслих без обзира на вјерску припадност. Чак је 3. новембра 1879. године отворена у Сарајеву основна школа за женску дјецу од 6—12 година старости.[106] Учињено је то због тога јер су муслиманска женска дјеца остајала дуже времена на школовању у сибјан-мектебима, а такође и да би се пружила прилика неписменој женској дјеци да науче читање и писање. Паралелно се учила ћирилица и латиница. Слично је било и у комуналним школама које су осниване послије одласка са дужности генерала Филиповића.

У циљу описмењавања одраслих форсирана је *латиница,* премда ће се у комуналним школама учити оба писма.[107] У Сарајеву су у септембру 1879. године отворена два курса на којима су младићи Муслимани учили само читање и писање латиницом на »земаљском језику«. Циљ је био припремање кандидата за учитељске школе »јер би они имали више повјерења код својих једновјерника«.[108]

Већ 1880. године Земаљска влада почиње да употребљава писмо, у овом случају латиницу, за своју политику међувјерског и међунационалног подвајања. Та је политика провођена систематски у комуналним школама, па ће у Босанском сабору бити оштро критикована.

У октобру 1880. године наредила је Земаљска влада »да се у првом разреду (комуналних школа) најприје учи латиница, ако је више муслиманске и католичке дјеце, а ћирилица ако је претежан број православне дјеце. Родитељима није било препуштено да одаберу које писмо ће њихово дијете најприје учити«.[109]

Форсирање латинице се манифестовало не само у запостављању или потпуном елиминисању ћирилице из државних надлештава него и у наметању латинице православним општинама не само у школским него и у црквеним пословима, како ћемо то видјети из једног протеста Православне црквене општине у Сарајеву већ из октобра 1878. године.

---

[106] *Богићевић В.,* Историја развитка основних школа, 158.

[107] АБиХ, ЗМФ, бр. 4606, 12. IX 1879.

[108] *Богићевић В.,* о. ц., 160. Такође: АБиХ, ЗМФ, бр. 7422 БиХ, 5. XI 1881.

[109] АБиХ, ЗВС, бр. 9928 през., 16. V 1880. Упор. наредбу Земаљске владе у Сарајеву од 25. VIII 1910. године објављену у »Школском Гласнику«, Сарајево 1910, стр. 304.

То подвајање Срба, Хрвата и Муслимана путем писма и форсирања латинице објаснио је Калај у аустријским Делегацијама у октобру 1885. године. Објаснио је то на сљедећи начин: »Настојим да се ћирилица уведе код источно-православних свуда гдје се до тада није употребљавала. По читавом истоку, и у самим јужним областима, разликују се католици од источно-православне вјероисповијести. Ја желим ту извањску разлику у Босни не само подржавати већ је и желим увести свуда гдје она није постојала.«[110]

Давање предности латиници на начин како се то чинило пало је у очи и њемачком педагогу Оту Бизмарку (Otto Bismarck), који је обилазећи комуналне школе у Босни и Херцеговини констатовао да Земаљска влада за ученике православне вјере у комуналним школама штампа уџбенике ћирилицом, а за дјецу исламске и католичке вјере латиницом.[111]

За министровања барона Буријана донијела је Земаљска влада одлуку 22. новембра 1905. године о »потпуном паритету ћирилице са латиницом«, с тим да се та наредба »спроведе свуда и у свакој прилици«. Наредба се односи на државну администрацију, гдје је до тога времена латиница имала доминантан положај. Одређено је да се на натписе на вратима надлештава, печате, тисканице и сл. ставља уз латиницу и ћирилица. Што се тиче комуналних школа, дотадања одлука је и даље остала на снази: за ученике православне вјере штампани су уџбеници ћирилицом, док су за католичку и муслиманску дјецу штампани латиницом. Родитељима је остављено да одлуче које писмо би требало да им дјеца најприје уче. Та одлука о избору писма није се могла мијењати.[112]

До ове промјене је дошло и због сталног истицања питања писма и језика у меморандумима које су подносили вође покрета Срба за вјерско-просвјетну аутономију.

Питање писма дошло је 1910. године и пред Босански сабор. Оштро је критикована дотадања »тајна наредба« Земаљске владе о учењу латинице и ћирилице према конфесионалној припадности ученика. Тражено је да уџбеници буду штампани мијешано и ћирилицом и латиницом, а не одвојено: једне ћирилицом, а друге латиницом.[113]

Земаљска влада је послије тога у августу 1910. године издала наредбу »да ученици у државним основним школама у будуће уче подједнако оба писма, ћирилицу и латиницу, без обзира на

---

[110] *Сарајевски лист,* Сарајево 13. X 1885, бр. 129 (чланак: Калај у Делегацијама).

[111] *Bismarck Otto,* Eine pädagogische Studienreise. Leipzig 1898, стр. 32.

[112] АБиХ, ЗВС, бр. 195. 425/III, 22. XI 1905.

[113] *Грђић Шћепан,* Просветна политика босанско-херцеговачке владе. Рад на просвети у Сабору Босне и Херцеговине, стр. 125 (у књизи: *Слијепчевић Перо,* и сарадници, Напор Босне и Херцеговине), Сарајево 1929. с. 107 и д.

конфесионалну припадност«. Наређено је да се одмах отпочне са ревизијом текстова у уџбеницима, рачунајући да би требало двије године да се то питање према закључку Сабора доведе у ред.[114]

И овај пут је Земаљска влада начинила неки изузетак који се односио на дјецу босанскохерцеговачких Муслимана. Према наредби Земаљске владе од 25. августа 1910. године, »родитељима дјеце исламске вјероисповијести стоји од воље да одаберу писмо које ће им дјеца почети да уче. То родитељи пријављују писмено или усмено. Та одлука се не може мијењати а треба да је забиљежена у каталогу поред имена дотичног ученика«.[115]

У Босанском сабору је и 1911. године претресано питање уџбеника у комуналним школама који су сматрани застарјелим. Што се тиче ревизије уџбеника у вези са писмом, тај рад је ишао веома споро, а почетком рата 1914. године потпуно је обустављен.[116]

То је, отприлике, најнужнији приказ у вези са третирањем писма у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске владавине, и то само до почетка првог свјетског рата. У вези са освртом о судбини ћирилице у времену од 1914. до краја 1918. године, односно до пропасти Аустро-Угарске, биће говора, у наставку овога излагања, и о латиници. Све ово, пак, утолико уколико се то односи на писмо као средство описмењавања и културног уздизања становништва Босне и Херцеговине.

Босанскохерцеговачки Срби нису никад протестовали због тога што је Земаљска влада у сваком погледу давала предност латиници над ћирилицом ако се радило о томе да се неписмено становништво Босне и Херцеговине описмени и служи и овим писмом. Они су протестовали, и то често врло оштро, против непријатељског става и третмана ћирилице, тражећи паритет оба писма. Нарочито су протестовали због мијешања политичких власти у рад српских конфесионалних школа, и то управо у вези са прогањањем ћирилице. Често су своје мјере органи власти правдали приказивањем српских конфесионалних основних школа као непријатељски расположених према режиму. То се испољавало на разне и многе начине. Ми ћемо се, с обзиром на то што се овдје ради о писмености, ограничити само на писмо ћирилицу.

Мађарски министар просвјете имао је почетком 1879. године извјештаје из Босне да су државни чиновници из српских основних школа у Зеници, Високом, Орашју и Доњој Тузли одстра-

---

[114] *Bericht über Verwaltung von Bosnien und Hercegovina. Wien,* 1910, стр. 40.

[115] Школски Гласник, Сарајево, 1910, стр. 304, садржи наредбу ЗВС од 25. VIII 1910.

[116] *Богићевић В.,* о. ц., 116—117.

њивали све школске књиге штампане ћирилицом и замјењивали их књигама штампаним латиницом.[117]

Српско-православна црквена општина у Рогатици жалила се Земаљској влади у децембру 1879. године да је котарски предстојник Војводић одузео из српске школе све уџбенике и ставио на њих печат.[118]

Овакви поступци власти били су чести, а нарочито у погледу одстрањивања књига штампаних ћирилицом, због чега су у неким мјестима родитељи исписивали дјецу из српских школа, плашећи се однарођавања. Помињемо случај Тузле, гдје су, како се то види из жалбе Земаљској влади Мјесног школског одбора, родитељи извадили дјецу из српске школе кад су одстрањене књиге штампане ћирилицом. Десило се то у новембру 1879. године.[119]

Котарски предстојник у Невесињу ухапсио је и »стражарно спровео окружној области у Мостару учитеља српске школе ради даљњег поступка«. Разлог је био што је овај 1880. године отворио српску школу која је била због ранијих устанака 1875. године дотле затворена.[120]

Православна општина у Сарајеву отпремила је већ 30. октобра 1878. године депутацију у Беч цару, тражећи »да се могу подизати школе, да се Србима шаљу списи ћирилицом и да се дозволи штампа на српском језику и ћирилицом«. Власти су на ово одговориле репресивним мјерама прогонећи и кажњавајући угледне људе и учитеље.[121]

Сличне појаве дешавале су се и у Херцеговини, нарочито у Мостару, Гацку и Невесињу, гдје су конфисковане школске књиге штампане ћирилицом, а неке школе су и затваране. Српска црквена општина у Гацку протестовала је код Земаљске владе истичући, поред осталог, кад им је школа затворена: »Ми смо ову школу по жељи народа отворили те је драговољно нећемо затворити ... јер смо ради нашу дјецу у нашем духу васпитавати«.[122]

Православна општина у Мостару послала је у Беч депутацију у децембру 1880. године жалећи се на поступке власти и тражећи аутономију за српско-православне основне школе и цркве.[123]

И у Босанској крајини су политичке власти у мјестима гдје је било српских школа такође избацивале из њих књиге штампане ћирилицом и уопште непријатељски се односиле према томе писму. Било је то, што се Срба тиче, национално угњетавање у

---

[117] АБиХ, ЗВС, бр. 6494 БиХ, 23. II 1879.

[118] АБиХ, ЗВС, бр. 2960 през., 20. XII 1879.

[119] АБиХ, ЗВС, 2591 през., 12. XI 1897.

[120] АБиХ, ЗМФ, 473 БиХ, 11. II. 1881.

[121] *Максимовић Мирко,* Црквене борбе и покрети код православних, стр. 80 (садржано у књизи *Слијепчевић П.,* Напор Босне и Херцеговине).

[122] АБиХ, ЗВС, бр. 2827 през., 27. XII 1880.

[123] АБиХ, ЗМФ, бр. 123 Пр. БиХ, 27. XII 1880.

правом смислу ријечи. Бањалучка православна општина такође је упутила представку Земаљској влади у мају 1881. године навјештавајући могућност слања депутације у Беч, и то не само из Бање Луке него још из неких мјеста у Босанској крајини. Предстојник Окружне области у Бањој Луци схватио је ствар озбиљно, па је поред истицања латинице као важног писма у свакидањем животу, савјетовао влади да »не нагли са укидањем ћирилице, него да се то чини постепено«. Влада је ово мишљење доставила у Беч, гдје је ствар разматрана. Дошло је до извјесног попуштања у вези са администрацијом. Тако се, између осталог, у судовима могу подносити тужбе, жалбе и сл. писане и ћирилицом, али да се »ћирилица не може третирати као симбол политичког освједочења«.[124]

Министар Слави, надлежан за ова питања, упутио је 1. фебруара 1881. године цару Фрањи Јосифу писмо у коме, помињући нарочито случај у Мостару, истиче, поред осталог, да су »Срби осјетљивији према питањима националног карактера, а нарочито у погледу сузбијања ћирилице у школама, него ли према питањима материјалне природе«. Истиче мишљење Земаљске владе у Сарајеву да би »без строге контроле над грчкоисточним конфесионалним школама ове могле да се претворе у жаришта политичке агитације ...« (... weil ohne Handhabung einer strengen Controlle über griechisch-orientalischen confessionellen Schulen, dieselben sich in eine Brutstätte politischer Agitation verwandeln könnten.«). Слави је као доказ својих тврдњи истакао становиште Земаљске владе у Сарајеву, која Мостарску православну општину сматра »огњиштем српске агитације у Херцеговини« (... »als Herd der serbischen Agitation in der Herzegovina.«)[125]

Послије овако оштрих протеста српских православних црквених општина, а они се нису ограничили само на окружна мјеста, дошло је до попуштања аустроугарских власти према ћирилици. То се одразило за вријеме Калајевог режима, затим 1905. године, када је постигнут извјестан паритет ћирилице с латиницом.

Од Калајевог времена, па готово све до почетка рата 1914. године питање ћирилице се оштро не поставља. Какво је уопште владало мишљење о ћирилици код аустроугарских власти, показао је рат, када је она коначно укинута, односно забрањена у Босни и Херцеговини. Претходно је била забрањена и у Хрватској.

Генерал Потјорек предложио је већ у октобру 1914. године укидање српских конфесионалних основних школа у Босни и Херцеговини, што је по одобрењу Беча убрзо и учињено. Одмах је постављено и питање укидања ћирилице.

---

124 АБиХ, ЗВС, бр. 779 през., 30. V 1881. и ЗМФ, 536 Пр. БиХ, 9. VI 1881.
125 АБиХ, ЗМФ, бр. 473 БиХ, 11. II 1881.

Министар рата, генерал Кробатин, изјаснио се не само за питање назива народног језика у Босни и Херцеговини него и за питање забране ћирилице. У образложењу свога приједлога 1915. године генерал Кробатин сматра да је »према схватању југословенских народа ћирилско писмо писмени начин изражавања српског језика« (... »da nach der Auffassung der südslawischen Völker die cirylische Schrift die schriftliche Ausdrucksweise der serbischen Sprache ist«), па је према томе и писмо велеиздајничког карактера. Генерал Кробатин предлаже за онога ко се огријеши о забрану ћирилице новчану казну у износу од 50—1000 круна.[126]

Генерал Саркотић је био врло упоран тражећи од заједничког министра финансија Билинског забрану ћирилице у Босни и Херцеговини. Он је Билинском предложио двије солуције: а) »ограничење употребе ћирилице у српскохрватском службеном саобраћају и школама« и б) »потпуно укидање ћирилице уопште«.

Карактеристично је да Саркотић у приједлогу Билинском од јануара 1915. године доводи питање забране ћирилице у Босни и Херцеговини у везу са југословенским питањем. Саркотић сматра ћирилицу као »важно борбено средство« (Kampfmittel) и везом између Срба и Хрвата, која служи за њихово зближавање. »Ако ми приступимо сада да ту везу онемогућимо и учинимо то борбено средство неупотребљивим, мишљења сам«, каже Саркотић, »да се то може учинити са изгледом на потпун успјех тако, ако ћирилицу уклонимо из јавног живота и одузмемо јој српски национални карактер.«

Саркотић инсистира на томе да се ћирилица »протјера на своје подручје, тј. ‚конфесионално'. Ако би ћирилица макар и дјелимично била употребљавана у школама, онда би то значило кршење тога принципа. Ако у нашој управи нестане ћирилице као српског народног писма, мора она и из школе бити избачена«,[127] каже Саркотић на крају свога приједлога Билинском.

Билински је на сједници Заједничког министарства финансија од 29. јануара 1915. године образложио Саркотићев приједлог, али сматрајући да то питање има »дубљи значај« (»ein schneidender Bedeutung«), изразио је мишљење да са забраном ћирилице треба причекати до краја рата, када би требало да уопште буде ријешено питање државноправног положаја Босне и Херцеговине.

»Не треба испустити из вида«, рекао је даље Билински, »прво: да су босанско-херцеговачки Срби далеко борбенији и несумњиво енергичнији елеменат у Босни и Херцеговини, чија агитација има за остало становништво најјачу сугестију, тако да

---

[126] АБиХ, ЗМФ, бр. 1043 Пр. БиХ, 24. IX 1915.

[127] АБиХ, ЗМФ, бр. 121 Пр. БиХ, 31. I 1915. Исто: бр. 1456 Пр. БиХ, 14. V 1915.

амалгамисање хрватског елемента са српским, које је Влада дотле својевремено задржавала, *свјесно стварајући границе ћирилици* (подв. аутор — В. Б.), сада јој (Срби) не стоје на путу.« Наводећи како је идеја уједињења захватила омладину и проширила се у Хрватску и Далмацију, Билински сматра да би се елиминисањем ћирилице само ишло на руку идеји уједињења. »Ако ми уклањањем ћирилице одстранимо посљедњу запреку амалгамисања овог елемента који један с другим сада већ стоје у блиском узајамном афинитету, тада у најбољем увјерењу утиремо пут Југославији« (...»so ebnen wir in besten Glauben der Jugoslavia die Wege«),[128] рекао је на крају свога излагања Билински.

Кад је Билинског замијенио на положају Ернест Кербер, (Körber), Саркотић је наставио да убјеђује Беч о потреби забране ћирилице. Он је Кербера увјеравао да је »ћирилица важан атрибут оријенталног гледања на свијет, због чега се има сматрати као нешто туђинско насупрот западњачком карактеру обију половина Монархије«. Саркотић се послужио и, да се тако изразимо, адутом, који се у сличним случајевима увијек могао корисно примијенити. Тврдио је да је ћирилица »средство панславизма и приближавања југословенских народа Русији«.[129]

Пред општи напад њемачких и аустроугарских снага на Србију, Саркотић је писао Керберу 15. септембра 1915. године да код »Муслимана и Хрвата пријатељски наклоњених Аустро-Угарској, постоји одређено негодовање, што се поред постојећих ратних успјеха, још увијек почиње у Народним основним (= комуналним) школама учити ћирилица«.[130]

Најзад, пошто су била прикупљена мишљења која су се подударала са Саркотићевим и с обзиром на тада повољну ратну ситуацију, цар се сагласио са укидањем ћирилице, што је у Босни и Херцеговини спроведено Наредбом Земаљске владе у Сарајеву од 10. новембра 1915. године.

Цитирамо двије главне тачке те наредбе:

а) »Све босанско-херцеговачке власти: уреди и заводи употребљаваће у писменом српскохрватском саобраћају само латиницу.« (Чл. 1).

б) »У свијем земаљскијем наставним заводима са српско-хрватским наставним језиком, употребљаваће се у настави само латиница.« (Чл. 1. 4).

ц) »Књиге у Народним основним школама штампане ћирилицом, имају се одмах замијенити књигама штампаним латиницом.« (Чл. 5).

---

128 Ибид.

129 АБиХ, ЗМФ, бр. 743 Пр. БиХ, 13. VIII 1915.

130 АБиХ, ЗМХ, бр. 1037 Пр. БиХ, 25. IX 1915.

Надаље се наређује да ученици српско-православне вјере првог разреда »одмах морају да престану да уче ћирилицу; зависи од методске вјештине наставника да дјеца српско-православне вјере могу ћирилицу употребљавати само у настави вјеронауке, а учење тога писма препушта се наставницима вјеронауке.«[131]

То је уједно био и крај ћирилице у Босни и Херцеговини под Аустро-Угарском.

4. О ПРАВОПИСУ У ВЕЗИ СА ПИСМЕНОШЋУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПОД АУСТРО-УГАРСКОМ

С обзиром да су уз постојеће конфесионалне основне школе основане и комуналне основне школе послије окупације, требало је да се ријеши и питање правописа. Око овога питања није било за аустроугарску управу посебних потешкоћа, као што је то било са питањем језика и писма. Требало је донијети одлуку какав ће се правопис употребљавати у уџбеницима и уопште: фонетски или етимолошки.

Срби су се служили Вуковим фонетским правописом још из времена прије окупације Босне и Херцеговине. У издању Вилајетске владе у Сарајеву фонетским правописом штампан је, како је то већ поменуто, буквар за основне школе. Истим правописом штампане су и друге едиције, као и званични листови које је издавала Вилајетска влада. У погледу правописа, значи, пренесена је већ једна устаљена традиција.

Босански Хрвати су се у својим школама, литератури и листовима служили углавном фонетским правописом, али такође и етимолошким под утицајем из Хрватске, а нарочито у основним школама за мушку и женску дјецу које су отварале Милосрдне сестре након свог доласка у Босну (1871) и гдје су се употребљавали уџбеници из Хрватске са етимолошким правописом. Знамо да су фрањевци за основне школе сами састављали и штампали уџбенике.

Муслимани су се служили фонетским правописом јер је био укоријењен у народном говору, а тако се и писало.

Уважавајући затечено стање, а односило се то на претежну већину становништва, Земаљска влада у Сарајеву се одлучила за фонетски правопис и у комуналним школама.

У почетку је било извјесног колебања кад је школски савјетник (школски референт) при Земаљској влади Љубоје Длустуш, поријеклом из Нашица, учитељ по струци, написао »По-

[131] АБиХ, ЗВС, бр. 12. 113 през., 10. XI 1915.

четницу за основне школе« 1883. године у којој је примијенио етимолошки правопис.[132] Длустуш је дошао на мјесто Луке Зоре, који је по сопственој молби био 18. јануара 1880. године разријешен дужности школског савјетника.[133]

Земаљска влада је рјешавала сва значајнија питања језика, писма и правописа споразумно са Заједничким министарством финансија, па је у ту сврху била, према наводима Т. Крушевца, образована при Земаљској влади комисија састављена од људи добрих познавалаца нашег народног језика. У комисији су се налазили: архимандрит Ђорђе Николајевић, Мехмед Капетановић Љубушак, Милош Мандић, новинар, Незир Шкаљић, врховни шеријатски судија, Антоније Јефтановић, посједник, Ђуро Бујхер, директор Учитељске школе у Сарајеву, Јефтан Деспић, трговац, Никола Кашиковић, уредник »Босанске Виле«, Љубоје Длустуш, школски савјетник. Коста Херман, владин повјереник, био је предсједник комисије. Приликом расправљања појединих језичких питања, уважаване су напомене домаћих људи. Ишло се за тим да језик у уџбеницима што више одговара духу народног говора. Коначно се дошло до рјешења и у погледу правописа, па се Земаљска влада 1883. године сагласила да се у школама и владиним публикацијама уведе »јужни говор« и јединствен фонетски правопис.[134]

Длустушева »Почетница за основне школе« није према томе могла бити објављена како ју је он предложио.

Свој закључак о увођењу Вук-Даничићевог правописа, како се фонетски правопис назива у званичним документима, Земаљска влада је образложила на сљедећи начин: »Што се саме Владе и њезиног става тиче, она је за то да се уведе употреба фонетског правописа . . . Иако је млађи, овај правопис је већ нашао у јужнословенској литератури чврсто тле, а његови присталице су многи литерарни корифеји, као што су Вук Караџић, Даничић, Миклошић, Будмани Петар, Врчевић, Љубиша и други. И сама Југославенска академија у Загребу, дакле у Хрватској, земљи најстрожих етимолога, нагиње ка фонетици, што је дошло до изражаја приликом издања великог Српско-хрватског рјечника. Из тога се може увидјети да ће овај правопис све више улазити у употребу и да ће етимолошки метод бити сасвим потиснут. Влада не даје фонетици предност из опортунитета и политичких разлога. У свима дјелима са ћирилским писмом примјењује се фонетски систем, а увођење етимологије са ћирилским писмом је немогуће. За православне, који се у цјелини служе ћирилицом, фонетски правопис мора бити уведен, у противном за њих би само по себи

[132] *Папић М.,* о. ц., стр. 422.
[133] Упор. *Богићевић В.,* о. ц., с. 147, нап. 413.
[134] *Крушевац Т.,* о. ц., 399—402. Упор. и *Грђић Шћепан,* о. ц., 117.

било много страног, а то би изазвало опозицију према уџбенику. Осим тога, православних је у Босни највише и имају много смисла за културу, а дијелом имају и добре конфесионалне школе, па се с тога мора водити рачуна о задовољавању овога елемента.«

Заједничко министарство финансија за послове Босне и Херцеговине сложило се са приједлогом Земаљске владе, па је Дворској штампарији дало (1883) »налог да буквар штампа у по 10.000 примјерака ћириличким и латиничким писмом«.[135]

Фонетски правопис није мијењан од 1883. године, када је усвојен, па све до 1912. године. Тада је Земаљска влада са сљедећим образложењем донијела одлуку да се правопис подвргне извјесној ревизији: »Такозвани Вук-Даничићев правопис кроз близу тридесет година добро је одговорио сврси и у својим темељима остао неуздрман, ипак се показује од неколико времена, што усљед природног развитка, што опет због страних утицаја, у појединостима бројне несугласице, које се можда у приватном животу не осјећају особито тешко, али у велике ометају рад у школи, гдје ортографија треба да се наставља. Школски кругови већ дуже времена су за то да се тај правопис стручњачки прегледа, па да се у данашњем хаосу изнова фиксира оно што има унапријед вриједити као стално и за све обавезно.«[136]

Помиње се још једна комисија при Земаљској влади, која је требало да расправи питање правописа, а у коју су овај пут ушли и неколики стручњаци. Као предсједник комисије помиње се Никола Симић, професор гимназије у Бањој Луци, директор гимназије у Сарајеву др Мартин Беђанић, затим Петар Кочић, Никола Ђурић, Осман Нури Хаџић, др Тугомир Алауповић и Сафвет-бег Башагић. Као замјеници: др Владимир Ћоровић и др Јозо Драмушић. Овај посљедњи замијенио је С. Башагића, који није долазио на сједнице комисије.

И овом приликом су консултовани наши истакнути филолози и слависти: Милан Решетар, Миклошић и Јагић. Избјегнуто је консултовање стручњака из Загреба и Београда.

Комисија је радила од 20. до 31. маја 1912. године. Донесена су ревидирана правописна правила која се састоје од 30 тачака. Заједничко министарство финансија за послове Босне и Херцеговине одобрило је редиговани текст који је објављен у »Школском Гласнику« у Сарајеву (стр. 162—165).

Ограничићемо се на најважније карактеристике измјена, наглашавајући да је фонетски правопис у суштини и даље остао. Главне тачке правописних правила гласе:

»За обадва писма, којима се биљежи српско-хрватски језик, вриједи исти правопис (тачка 1.).

---

[135] *Папић М.,* о. ц., 422—423.

[136] Ибид. 434—435. Позива се на »Школски Гласник«, Сарајево, 1912, стр. 162.

Туђе позајмљене ријечи, које су се у нас удомаћиле или се удомаћују (bureau, budget и сл.), треба у латиници писати фонетски. Исто вриједи и за нека туђа властита имена, употребљавајући латиницу; но, у том се случају најприје фонетски написану имену има у загради додати ријеч у етимолошком правопису. И када се употребљава ћирилица, треба да се у загради дометне ријеч написана првотном ортографијом (тач. 5).

Правила у интерпункцији остаће као и досад; запета ће се углавном метати према граматичком, а не према логичком саставу реченице« (тач. 30).[137]

Та правила су вриједјела све до почетка рата 1914. године. Тада је, сад свакако из политичких разлога, требало да дође до неке формалне промјене у погледу правописа. Ваљда аналогно промјенама у погледу писма.

У Земаљској влади у Сарајеву покренута је у јануару 1917. године акција да се у Босни и Херцеговини примјењују правописна правила према Хрватском правопису др Ивана Броза. Ову књигу, коју је Броз написао 1892. године, а рађена је фонетски, приредио је др Драгутин Боранић у Загребу 1915. године. Књига је доживјела 6 издања.

Земаљска влада мотивисала је свој приједлог Заједничком министарству финансија тим што би се »завођењем овога правописа који се употребљава у Хрватској и Далмацији, осим практичне користи постигло и то, што би на подручју Монархије био створен јединствен правопис«.

Заједничко министарство финансија изразило је мишљење да би Хрватски правопис др И. Броза требало дати на проучавање професорима Бечког универзитета који предају српскохрватски језик. Они би требало да дају своје мишљење да ли књига одговара потребама наставних завода Босне и Херцеговине.

Мађарски министар просвјете, који је редовно конзултован и о језичким питањима кад се тицало Босне и Херцеговине, одлучно се успротивио наведеном приједлогу. У свом одговору поводом питања правописа он дословно каже: »Овдје се ради о ствари велике политичке важности која врло уско тангира интересе мађарске народности. Због тога мора мађарска влада према овом приједлогу заузети свој став.«[138]

Пошто се приближавао крај рата, питање је остало отворено. Треба додати да су се Мађари редовно опирали сваком утицају који је у погледу било каквих важних питања долазио из Хрватске.

---

[137] Ибид., 438—440.

[138] АБиХ, ЗМФ, бр. 999, Пр. БиХ, 5. II 1917. Такође: ЗВС бр. 5616/V-2. 12. I 1917.

II ПОГЛАВЉЕ

ОПИСМЕЊАВАЊЕ И РЕЗУЛТАТИ ПИСМЕНОСТИ СТАНОВНИШТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПОД АУСТРОУГАРСКОМ ВЛАДАВИНОМ ОД 1878. ДО 1918. ГОДИНЕ

1. ОПШТИ ПОГЛЕД НА АКЦИЈЕ ОПИСМЕЊАВАЊА СТАНОВНИШТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПОД АУСТРОУГАРСКОМ ВЛАДАВИНОМ ОД 1878. ДО 1918. ГОДИНЕ

Ово поглавље требало би да нам покаже како је вршено описмењавање становништва у Босни и Херцеговини и какви су у томе постигнути резултати. У описмењавању је главну улогу имала основна школа, а вршено је и путем течајева за неписмене (аналфабетски течајеви или курсеви). Одржавање ових течајева није било без знатних потешкоћа јер су аустроугарске власти и у тим културним акцијама правиле сметње везане са политиком.

С обзиром на мали број основних школа и ученика који су кроз њих пролазили, и резултати писмености становништва су врло малени у односу на број становништва. Број потпуно неписмених изражен у процентима код мушкараца износи 82,89%, а код жена 93,35%.

Потешкоћама политичке природе придружиле су се и потешкоће материјалног карактера. Недостајало је средстава за отварање и издржавање конфесионалних школа, а државне основне школе посјећивао је релативно мали број ученика. Највише неписмених је, свакако, било на селу из разлога које смо већ помињали.

У овом поглављу приказаћемо улогу школе и аналфабетских течајева у акцији описмењавања становништва.

Године 1910, када су прављене статистике о стању писмености, у Босни и Херцеговини су још увијек постојали феудални односи. Аграрно питање ријешено је тек 1911. године, и то факултативним откупом кметова. У таквим околностима су и у питањима културе и просвјете имале видну улогу конзервативне снаге. Факултетски образована домаћа интелигенција почела је бројније пристизати тек почетком XX вијека. Тек тада се почело активније, али уз разне потешкоће, радити на народном просвјећивању, сажетије казано на описмењавању становништва. До почетка рата био је то релативно кратак период да би се могли показати неки виднији резултати.

Босанско-херцеговачки сабор заинтересовао се такође за разна питања која су се тицала просвјећивања народних маса. Кочећи владину политику и борећи се са унутарњим супротностима, ни Сабор, какав је по својој структури уопште био, није могао много учинити.

Народне основне (комуналне) школе

Аустро-Угарска је у почетку покушала да организује основне школе таквог карактера у које би родитељи свих конфесија с повјерењем давали своју дјецу.

То су такозване интерконфесионалне основне школе. Земаљска влада је с почетка 1879. године изнијела претходно своје мишљење да је потребно »да буде искључена свака политичка намјера била она турска, српска или хрватска«.[139] (Послије окупације често се у званичним актима Муслимани идентификују, или називају Турцима (нап. аутора.)

Интерконфесионалне основне школе представљале су један смион, да не рекнемо револуционаран покушај организовања основног школства, који би, да је могао бити спроведен, без сумње дао боље резултате у описмењавању становништва него што је то био случај са школама које су постојале до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини.

Интерконфесионалне школе основане су у јуну 1879. године, а одржале су се све до 1882. године, откада са промијењеним наставним програмом раде као државне школе под називом »народне основне школе«, или популарно »комуналне школе«.

Основна карактеристика интерконфесионалних основних школа је у томе што је Земаљска влада за ове школе предвиђала: обавезно похађање, одвајање школе од цркве »јер је вјерски конзерватизам напретку и процвату народних школа на свима, па и на вјерском пољу, са малим изузецима био одувијек кочница«. Признаје се вјерско васпитање у школама, али »требало би да буде препуштено вјерским старјешинама«. У акту Земаљске владе Заједничком министарству финансија не предвиђа се укидање конфесионалних основних школа »које су не смију равнодушно посматрати, али их ваља трпјети«. Тежило се ка »одумирању« конфесионалних школа, како се то види из садржине владине преписке о овим школама. Били су предвиђени и школски инспектори, који би »руководили основним школством и васпитањем народа . . . што би било од користи не само за бољу будућност народа него и за интересе Монархије«, а од дјеце требало би да буду створени »врсни, радени и образовани људи, а не национални подвалације« (»nationale Schwindler«). Предвиђено је школовање мушке и женске дјеце, а плате наставницима су биле врло пристојно одмјерене.[140]

Овај потхват, за који шеф Земаљске владе генерал Херман Дален (Dahlen) каже да није сугерисан ни с чије стране, него

---

[139] АБиХ, ЗВС, бр. 127 рез., 3. II 1879.

[140] АБиХ, ЗВС, бр. 19. 653/I, 16. IX 1879. и ЗМФ, 5031 БиХ, 16. X 1879. Упор. *Богићевић Војислав,* Покушај оснивања интерконфесионалних основних школа у Босни и Херцеговини. Историјски преглед, Загреб, 1963, бр. 1.

да је дјело Земаљске владе, брзо је спровођен. Спроводили су га котарски предстојници често на веома суров и нетактичан начин. У вези са разматрањем о језику и писму у српским конфесионалним школама, видјели смо на какве неприлике су наилазиле православне црквене општине. Дешавало се слично, мада рјеђе, и у основним школама босанских фрањеваца. Фра Доброслав Недић морао се правдати окружном предстојнику у Тузли, јер га је котарски предстојник у Градачцу оптужио да је у школи у Толиси »дао повјесити крст и којекакве вјерозаконске слике«.[141]

Овом потхвату Земаљске владе нарочито се успротивио Тиса, мађарски министар предсједник, који је своје мишљење донио у сагласности са мишљењем свога министра просвјете. Морамо претходно истаћи да је Заједничко министарство финансија, на чијем челу је тада био министар Хофман, дало Земаљској влади начелну сагласност за оснивање интерконфесионалних основних школа, свакако уз извјесне ограде, а ова је не чекајући мишљење мађарског министра просвјете отпочела са оснивањем ових школа. Мађарски министар предсједник, а такође и министар просвјете одлучно су се успротивили оснивању интерконфесионалних основних школа у Босни и Херцеговини. Пошто се у образложењу пројекта Земаљске владе каже да је један од циљева ових школа да у школе привуче што већи број муслиманске омладине, која је дотле похађала само сибјан-мектебе, мађарски министар предсједник наглашава да »хришћанско и муслиманско становништво уз познату вјерску мржњу неће тако лако, или неће никако дозволити да једна и друга дјеца иду у исту школу«. Посебно се противи »одвајању основне школе од цркве« на начин како је то предвиђено у пројекту Земаљске владе. Истиче да муслиманска женска дјеца неће моћи да иду у поменуте школе већ и стога »што би с обзиром на потчињени положај муслиманске жене морале учитељице бити хришћанке, а питање је да ли би родитељи Муслимани хтјели повјерити васпитање своје женске дјеце хришћанкама и обрнуто«. Слаже се са мишљењем свога министра просвјете да се »народно васпитање у Босни и Херцеговини мора препустити конфесионалним школама«. Што се тиче наставника који би имали радити у интерконфесионалним основним школама, како то предвиђа пројекат Земаљске владе, мађарски министар просвјете се нарочито осврће на Србе учитеље, које сматра неповјерљивим елементима, и каже: »Да ли би Земаљска влада у Сарајеву, и када би се међу њима нашао довољан број учитеља, могла да повјери народно васпитање *таквим елементима* (подв. у ориг. тексту — В. Б.), чији би главни циљ у данашњим односима био највјероватније политичка агитација.« Школе типа како их је Земаљска влада предложила одбацио је мађарски министар предсједник. Одбачен је и приједлог о оба-

[141] АБиХ, ЗВС, бр. 3195 ИБ, 12. XI 1880.

везној настави, јер се она не би могла провести с обзиром на муслиманску мушку и женску дјецу.

О истој ствари (налази се у истом акту) изразио је своје мишљење и аустријски министар предсједник. Он сматра да *»интерконфесионално уређење није исто што и одвајање школе од цркве«* (подв. у ориг. тексту — В. Б.), јер се тиме одваја црква од школске управе, али се вјерска настава дозвољава као облигатна. И он сматра да конфесионалне основне школе не само што треба задржати него их треба и помагати. Тако су у Босни и Херцеговини остале конфесионалне основне школе. Аустријски министар просвјете затражио је од Заједничког министарства финансија нови пројекат за оснивање државних основних школа. Тако су основане народне основне школе.[142]

И интерконфесионалну школу, ма колико да је она према своме програму требало да буде напредна, провијавао би аустријски патриотски дух, као што је то до краја било у комуналним школама. На почетку наставе ђаци су пјевали аустријску химну, а кад је почео рат, читали су молитву за побједу аустроугарског оружја.

Љубоје Длустуш ће нешто касније писати: »Циљ је створити такво основно школство које би по квалитету наставе било на висини и привлачило становништво свих конфесија, а уједно би одгајало дјецу у духу лојалности и привржености Хабзбуршкој Монархији.«[143]

Поред дотле већ створених навика и обичаја који су развијани у конфесионалним школама под утицајем вјере и сл., босанскохерцеговачки Срби и Муслимани гледали су у Аустро-Угарској окупатора и нису се лако мирили са његовим циљевима, које су брзо прозрели.

Босански фрањевци

Босански фрањевци су, нешто под притиском окупационе управе која је игнорисала њихов рад у погледу основног школства, а нешто усљед притиска језуита, морали постепено да напуштају свој рад око управљана основним школама босанских Хрвата и бриге о њима. Кад је између Аустро-Угарске и Ватикана склопљен 8. јуна 1881. године уговор о завођењу редовне црквене хијерархије, на чије чело је дошао језуита надбискуп др Јосип Штадлер, фрањевци су убрзо изгубили разне привилегије које су дотле имали, тако да им је био онемогућен рад у

---

[142] АБиХ, ЗМФ, бр. 6502 БиХ, 27. XII 1879. Такође акт: Magyár kyralyi Minister elnök, br. 3191, ME, Budapest, 27. XI 1879.

[143] *Длустуш Љубоје*, о. ц., 56.

погледу бриге о основним школама.[144] Дјеца босанских Хрвата почела су да се уписују у комуналне школе, или да се школују у самостанским школама Милосрдних сестара. Земаљска влада је католичким конфесионалним школама редовно давала пристојну субвенцију за издржавање.

Босанскохерцеговачки Муслимани

Босанскохерцеговачки Муслимани су задржали своје сибјан-мектебе, у којима се није учило писмо ни латиница ни ћирилица, и тако је остало до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини. Неповјерљиви према окупационом режиму, а под утицајем вјерских старјешина (улеме) и беговата, тешко су се прилагођавали новинама које је уносио нови друштвени поредак. У комуналне школе ишао је мали број муслиманске дјеце, већином чиновничке, као што је то био случај и са Србима. Овдје се изузимају школе на селу и мањим мјестима у које су се дјеца послије дужег периода аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини нешто бројније уписивала. То показују и званичне статистике. Сметња је била и у томе што су муслиманска дјеца већ одрасла или прерасла завршавала мектебе, тако да су каснила са уписом у основне школе.

Једна од основних запрека које су у знатној мјери негативно утицале на описмењавање становништва у Босни и Херцеговини јесте и чињеница да све до 1911. године није постојао закон о обавезном похађању основне школе, или како се то уопштено називало, није постојао закон о обавезној настави. Па и кад је тај закон изгласан 1911. године, садржавао је извјесна ограничења, која су у складу са ранијим одредбама Статута за вјерску просвјетну аутономију (санкционисан 1909. године), због којих је муслиманској мушкој, а поготово женској дјеци било готово онемогућено похађање основне школе.

Закон о обавезној настави изгласан је у Босанском сабору тек у фебруару 1911. године, а ступио је на снагу 28. јуна исте године. По томе закону обавезна настава је почињала од навршене седме године живота, а основна настава је трајала четири године. Учињена су извјесна одступања у погледу мушке дјеце која су морала да похађају сибјан-мектебе, па су се ови могли уписати и до навршене девете године. Престарјела, обично су одлазила на занат.

Закон о обавезној настави није се односио на дјецу која су похађала конфесионалне школе. То је био разлог да много дјеце у градовима, а поготово на селу, није завршило основну школу.

[144] *Гаврановић фра Берислав,* Успостава редовне католичке хијерархије у Босни и Херцеговини 1881. године, стр. 238 и д. (Београд, 1935).

Обавеза је била чисто формалног карактера, а многи родитељи, упркос потешкоћа објективног карактера, настојали су да дају дјецу у школу гдје је она постојала.

Приликом изгласавања Закона о обавезној настави, ушао је у Закон и један карактеристичан члан, који дословно гласи:

»Члан 12. Ако у школи преостане још мјеста, пошто су се уписала сва дјеца коју су пријавили родитељи, или њихови замјеници, пријећи ће се према броју непопуњених мјеста на присилно уписивање дјеце у школу — осим муслиманске женске дјеце.«

Законска одредба према којој су муслиманска женска дјеца издвојена из Закона о обавезној настави, изгласана је под утицајем конзервативних елемената у саборском Муслиманском клубу, премда су се неки напреднији саборски посланици Муслимани одлучно противили уношењу овог члана у Закон о обавезној настави.[145] И Земаљска влада је унијела овако формулисан 12. члан у Закон. Није се противила из разлога који су одговарали њеним политичким интенцијама. Свакако је то ишло на уштрб описмењавања муслиманске мушке, а поготово женске дјеце. Какве предности у животу доноси писменост и образовање, најбољи је доказ све оно што у погледу просвјећивања пружа данашњи наш социјалистички поредак.

Др Хамдија Карамехмедовић, саборски посланик, отворено је устао и против одредбе у Статуту за вјерско-просвјетну аутономију Муслимана Босне и Херцеговине, по којој су се муслиманска мушка дјеца могла уписати у основну школу тек кад заврше мектеб. »Муслиманска дјеца су осуђена да им основна школа траје седам година«, рекао је Карамехмедовић. Похађање мектеба је било према поменутом Статуту.

Против члана 12. Закона о обавезној настави оштро је писао и »Глас Слободе«.[146]

Српске конфесионалне основне школе

Српске конфесионалне основне школе бориле су се са потешкоћама материјалне природе и сметњама које су им чиниле аустроугарске власти, које су се плашиле националног карактера ових школа. Још 1879. године писало је у једном акту Земаљске владе да су српске школе послије окупације показале више национални него конфесионални карактер.[147]

---

[145] *Грђић Шћепан,* о. ц., стр. 127. Доноси опсежан приказ како је изгласан чл. 12 Закона о обавезној настави. Упор. и *Богићевић В.,* Историја развитка основних школа, стр. 144.

[146] *»Глас Слободе«,* Сарајево, бр. 78, 20. X 1910.

[147] АБиХ, ЗВС, бр. 127 рез., 3, II 1879.

Конфесионални карактер српских школа осјећала је већина српских учитеља превазиђеним. »Српска школа«, орган Српског учитељског удружења Босне и Херцеговине, донио је 1908. године врло слободоуман чланак, који је наишао на отпор православних вјерских установа под чијим руководством су биле српске основне школе. Чланак у изводу гласи:

»Прошло је вријеме трагизма и фанатизма, а учитељи морају бити посљедњи и данас једини који робују цркви . . . Српска школа треба да буде српска, а не православна, а то је главни и једини узрок зашто српску школу не посјећују и дјеца других вјероисповијести. На српском је учитељу да ли ће и даље трпјети те ланце у XX вијеку.«[148] Српске школе нису промијениле свој конфесионални карактер, али су њени учитељи одиграли врло значајну улогу у акцији ослобођења испод Аустро-Угарске.

Босанскохерцеговачки Јевреји

Јевреји у Босни и Херцеговини задржали су своје вјерске школе какве су биле и под отоманском владавином, али су рад у тим школама прилагођавали друштвеним односима створеним послије окупације. Давали су своју дјецу и у конфесионалне школе Срба и Хрвата да би тамо свладали језик и оба писма, ћирилицу и латиницу. Од 1894. године јеврејска вјерска школа (»Талмуд Тора«) у Сарајеву је реформисана. У школи је упослен учитељ Петар Кушић, који је предавао у I и II разреду српскохрватски језик са оба писма, латиницом и ћирилицом. Касније су образовани и разреди III и IV, а године 1903/1904. отворена је у Сарајеву новосаграђена конфесионална основна јеврејска школа, чији карактер је био сличан српским школама. Ова једина јеврејска школа ове врсте звала се »IV народна основна школа.«[149]

Напомињемо да су аустроугарске статистике што се тиче Јевреја често непотпуне, да их у вези са бројем описмењених или у погледу похађања школа сврставају у рубрику »остали«, а ту спадају школе колониста, неке приватне школе и сл.

Ово је био кратак приказ стања основних школа у Босни и Херцеговини до краја аустроугарске управе у тим земљама с циљем да би, узевши у обзир све потешкоће у раду појединих врста школа, било јасније због чега је број неписмених у Босни и Херцеговини био енормно велик. Видјеће се то и из званичних статистика, које овдје приказујемо у нужном опсегу и броју. На крају овог разматрања доносимо и статистике које приказују стање писмености у Босни и Херцеговини.

---

[148] *»Српска школа«*, Сарајево, 1908, бр. 12, стр. 382—383.
[149] *Богићевић В.*, о. ц., 244—245.

2. БРОЈНО СТАЊЕ СТАНОВНИШТВА И БРОЈНО СТАЊЕ ОСНОВНИХ ШКОЛА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ДО ПОЧЕТКА РАТА 1914. ГОД.[150]

Бројно стање становништва по окружјима 1879. године према званичној статистици

Окружја	Мусл.	Правосл.	Римокат.	Јевреја	Свега
сарајевско	78.344	47.288	21.298	2.216	149.146
травничко	56.243	66.049	59.681	431	184.404
бањолучко	42.042	114.534	33.154	302	190.032
бихаћко	82.305	89.256	5.078	77	176.716
зворничко- -доњотузланско	122.411	115.257	30.312	365	268.345
мостарско	65.268	59.857	59.868	35	185.028
Укупно:	448.613	492.241	209.391	3.426	1,153.671

Бројно стање основних школа по окружјима 1879. године затечених послије окупације Босне и Херцеговине до отварања државних школа

Окружја	Сибјан-мектеби	Срп. прав. школе	Кат.. осн. школе	Свега
сарајевско	100	8	7	115
травничко	100	11	13	124
бањолучко	62	7	7	76
бихаћко	132	10	—	142
зворничко-доњотузланско	77	11	21	109
мостарско	28	9	6	43
Укупно	499	56	54	609

Бројно стање школске дјеце у конфесионалним основним школама које су затечене 1879. године рачунато по окружјима.

Окружја	муслим.		правосл.		катол.		Јевреји	Свега
	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.		
сарајевско	3.541	1.407	320	121	297	247	230	6.163
травничко	2.805	969	255	86	490	234	30	4.869
бањолучко	2.040	1.104	250	89	219	77	—	3.779
бихаћко	3.720	2.169	414	174	—	—	—	6.477
зворн.-тузл.	2.595	1.432	1.051	116	499	28	—	5.721
мостарско	1.527	279	196	186	168	66	—	2.442
Укупно	16.228	7.360	2.486	772	1.673	652	260	29.431

Према наведеним статистикама било је 1879. године у Босни и Херцеговини свега 1,153.671 становник.

[150] АБиХ, ЗВС, бр. 30, 834/I, 20. IX 1880. Такође: ЗМФ, бр. 139 Пр. БиХ, 22. II 1881.

На 448.613 Муслимана отпадало је:

499 сибјан-мектеба, које је похађало 16.228 мушке и 7.360 женске дјеце.

На 492.241 становника Срба отпадало је свега 56 основних школа са 2.486 мушке и 772 женске дјеце. У сваком случају врло лоше просвјетно стање, поготово кад се узме да је претежан број школа био у градовима.

У Босни и Херцеговини било је 1879. године Хрвата католичке вјере 209.391. На тај број отпадале су 54 основне школа, које је похађало 1.673 мушке и 652 женске дјеце.

Јевреји су имали своје чисто вјерске школе, и то у Сарајеву Травнику и још понегдје (статистике то не казују). Број дјеце која су ишла у школу износио је 260. У статистикама није казано да ли се ради само о вјерским школама, или у тај број спадају и дјеца која су похађала и хришћанске конфесионалне школе.

Стање основних школа у Босни и Херцеговини 1899/1900. школске године — двадесет година послије окупације[151]

Како је слабо напредовало основно школство у Босни и Херцеговини, види се из упоређења статистике из 1888/1889. школске године (десет година по окупацији) и статистике 1899/1900. године.

Године 1888/1889. било је у Босни и Херцеговини на 1,336.091 становника свега 216 основних школа, од тога: комуналних 128, српских конфесионалних школа 59, католичких 25, јеврејских 1 и приватних 3.[152]

Школске године 1899/1900. на 1,568.092 становника било је свега 293 школе, од тога: комуналних 193, српских конфесионалних 63, католичких 31, јеврејских 1 и приватних 5.

Број државних основних школа порастао је за десет година за свега 77 школа.

Од укупно 293 основне школе, *комуналне школе* похађао је сљедећи број школске дјеце:

	мушке	женске	Свега
муслиманске	4.874	12	4.886
срп. православне	7.488	942	8.430
католичке	6.551	1.759	8.310
јеврејске	466	377	843
осталих	124	92	216
Укупно	19.503	3.182	22.685

[151] АБиХ, ЗВС, бр. 21. 121, Стат Департемент, 18. III 1901. и ЗМФ, 3732 БиХ, 8. VI 1901.

[152] АБиХ, Инвентар откупа и поклона, II бр. 2915.

Конфесионалне основне школе похађало је у 1899/1900. школској години школске дјеце:

	мушке	женске	Свега
српско-православне	3.237	1.399	4.636
католичке	798	1.634	2.432
јеврејске	151	3	154
друге	59	63	122
Укупно	4.245	3.099	7.344

(Напомена: Земаљска влада није убрајала сибјан-мектебе у основне школе.)

Број становника у Босни и Херцеговни према попису 1895. године:

Срба православних	673.246
католика	334.142
Јевреја	8.213
других	263
протестаната	3.596
Укупно	1,019.460[154]

Према попису становника из 1895. године број становника Муслимана у Босни и Херцеговини износио је 548.632.[153]

Са напријед поменутом цифром Муслимана (548.632) број становника износио је 1895. године: 1,568.092.

С обзиром на то што ове (1899/1900) школске године још није постојао Закон о обавезном похађању основних школа, то је број школске дјеце према броју дјеце дорасле за школовање изгледао овако:

Конфесија	Број дјеце дорасле за школу	Посјећује осн. школу		Не посјећује основну школу	
Муслимани	82.295	4.888	(5,94%)	77.407	(94,06%)
православни	100.987	13.088	(12,96%)	87.899	(87,04%)
католици	50.122	10.597	(21,86%)	39.165	(78,14%)
Јевреји	1.231	1.032	(63,83%)	199	(16,17%)
други	579	406	(70,12%)	173	(29,88%)
Укупно	235.214	30.371	(12,91%)	204.843	(87,09%)

Довољно је на крају ових статистичких података поменути да је у Босни и Херцеговини двадесет година послије окупације било 235.214 дјеце дорасле за школовање, од чега није имало могућности или је изостало од школовања 204.843 или 87%, а у школу је ишло свега 30.371 дијете или 12,91%. У оваквим условима школовања, а они се нису знатно измијенили ни до 1914.

[153] Bericht über die Verwaltung von B. und die H., Wien, 1906, стр. 6 и 8.
[154] Ибид.

године, морао се на крају показати енорман број неписменог становништва свих конфесија.[155]

Стање основних школа у Босни и Херцеговини школске године 1913/1914.

Према попису становништва Босна и Херцеговина су 1910. године имале укупно 1,898.044 становника.

Званични »Извјештај о управи Босне и Херцеговине« за 1914—1916. годину донио је статистику становништва Босне и Херцеговине крајем 1913. године, према којој је било становника:

Срба православних	867.909
Муслимана	634.830
римокатолика	458.999
гркокатолика	8.809
протестаната	6.903
Јевреја (Шпањола)	8.922
Јевреја (Ешкеназа)	3.843
осталих	86
Укупно	1,990.301[156]

Укупан број основних школа је био крајем 1913. године:

народних основних (комуналних) школа	399
конфесионалних	154
приватних	15
Укупно	568

Поменуте школе похађало је 56.605 ученика, од тога мушких 43.776 и женских 12.829.

Према конфесионалној припадности број ученика је изгледао овако:

српско-православних	23.917
римокатолика	19.917
Муслимана	10.270
Јевреја	1.678
других	823
Укупно	56.605

[155] АБиХ, ЗМФ, бр. 3732 БиХ, 2. VI 1901. Такође: ЗВС, бр. 21. 121 од 18. III 1901. (Статист. департм.).

[156] Bericht über die Verwaltung von Bosnien und die Hercegovina. Wien, 1917, Bd. 1914—1916, стр. 1, 101, 102, 103.

Од укупног броја дјеце обавезне за школовање, 1913/1914. школске године обухваћено је свега 35,55%. Према броју становника (1,990.301), број дјеце која су похађала школу износио је 5% муслиманске и 10% остале дјеце. Тако мали број муслиманске дјеце приписује се цитираној законској одредби »Закона о похађању основне школе« од 20. јуна 1911. године, према којој су изузета муслиманска женска дјеца од похађања основне школе »из конфесионалних разлога« (...»mit Ausnahme der moslimischen Mädchen aus konfessionellen Gründen«).

Основно школство у ратним годинама од 1914. до 1918. године развијало се у ненормалним приликама, па се не може говорити ни о утицају школства на описмењавање, нити је у том погледу било каквих акција од стране државе или приватних иницијатива.

Како је поменуто, српске конфесионалне основне школе биле су укинуте, чиме је смањен и укупан број школа у Босни и Херцеговини. Према подацима »Извјештаја о управи Босне и Херцеговине (1914—1916)«, у државним основним школама школске 1915/1916. године било је свега 39.778 ученика(-ца), од тога дјеце према конфесији: православне 11.409, католичке 17.448, муслиманске 8.834, јеврејске 1.296 и остале 791.

Према броју школске дјеце у 1913/1914. школској години (56.605), смањио се број православне школске дјеце 1915/1916. школске године за 12.508, католичке за 2.409, муслиманске за 1.436, јеврејске за 382 и остале за 32.

Број сибјан-мектеба био је 1915. године 1.233 са 53.069 школске дјеце.[157]

3. ОПИСМЕЊАВАЊЕ СТАНОВНИШТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПУТЕМ АНАЛФАБЕТСКИХ ТЕЧАЈЕВА

Из прегледа који смо дали о развитку и дјеловању основног школства у Босни и Херцеговини није било тешко запазити да основно школство, без обзира на квалитет наставе и организације, није могло ни из далека битно утицати на описмењавање становништва Босне и Херцеговине. Потребно је упоредити само пораст броја основних школа па да се види како је у томе погледу мало урадила како државна тако и приватна иницијатива. Десет година послије окупације (школске године 1888/1889) било је на 1,336.091 становника свега 216 основних школа, од тога 128 државних, а осталих 88. Од тога времена порастао је број становника крајем 1913. године на 1,990.301, а укупан број школа је био: 568 (државних и осталих), што значи да је тај број у гра-

[157] Bericht..., стр. 359.

довима и селима порастао за свега 352 основне школе. И број дјеце која су те школе похађала, у односу на број становника, био је такође и сувише мален, нарочито што се тиче муслиманске дјеце. Поред свога образовног карактера, требало је да основне школе одиграју главну улогу у описмењавању становништва. У току нашег излагања довољно је објашњено због чега основне школе нису могле ни из далека да удовоље тој улози.

Кад су почетком XX вијека Срби, Хрвати и Муслимани основали своја културно-просвјетна друштва, која су у почетку имала задатак да помажу школовање сиромашних ученика, настојала су убрзо да свој рад прошире на културно и просвјетно уздизање народних маса. Било је познато да у Босни има велики број неписмених, и то код све три конфесије, и да основна школа на пољу описмењавања не постизава жељене резултате. Стога је одлучено да се отпочне са одржавањем аналфабетских течајева за одрасле неписмене. Та акција била је замишљена у ширим размјерама. Српско културно и просвјетно друштво »Просвјета«, са сједиштем у Сарајеву, чији је дјелокруг рада била цијела Босна и Херцеговина, а које је основано 1902. године, одлучило је на сједници од 21. августа 1906. године да свој рад прошири и на одржавање аналфабетских течајева, а не само помагање школовања сиромашних ђака и студената. »Просвјета« је наишла убрзо на неприлике јер је за шири и организованији рад на течајевима требало више снага, а нарочито за рад на селима.[158]

Како су ствари текле од почетка и у чему се састоје запреке које су од стране аустроугарских власти стављане одржавању течајева за неписмене, види се из једног каснијег акта који је Земаљска влада послала Заједничком министарству финансија 13. јула 1910. године.

Ту се каже да почетак акције за сузбијање неписмености пада у 1906. годину, када је српска интелигенција почела да ради на том пољу. У одлучну фазу ступила је ова акција када је проширени српско-православни Велики управни и просвјетни савјет на сједници од 24. и 25. децембра 1906. године донио закључак да свештенство свих епархија одржава аналфабетске курсеве, које ће Савјет субвенционисати. Колико је влада пратила у почетку ову акцију, каже се даље у владином извјештају, толико је страховала да у вези са тадањом политичком ситуацијом ова акција не добије облик политичких агитација. Стога је влада извијестила Министарство својим актом бр. 7.252 од 4. марта 1907. године, позвавши се на циркуларну наредбу од 20. августа 1904. године број 1.666, која се односи на рад неквалификованих учитеља у приватним и конфесионалним школама одакле се они искључују. Заједничко министарство финансија је с тим у вези

[158] *Грђић Шћепан,* о. ц., 142.

својом наредбом од 23. III 1907. године број 3049 БиХ уважило становиште владе и прогласило аналфабетске течајеве приватним школама, а рад на тим течајевима учинило зависним од квалификација. Тиме је рад на течајевима постао систематски и успјешан, а искоришћавање течајева у политичке сврхе спријечено. Истодобно је влада почела ужурбано да ради на образовању државних аналфабетских курсева и наредила да на њима могу да раде само квалификовани учитељи основних школа. На основу тога издала је Влада уредбу од 6. априла 1907. године број 53.462/I којом је упознала поједина политичка надлештва с овом ствари. Ту је изнесено принципијелно становиште Владе у којем се каже да је борба против аналфабетизма за сваку похвалу и заслужује да је Влада помаже, али да је тај рад подложан извјесном Владином надзору.

»Српској интелигенцији«, каже се даље у Владином акту, »било је више стало да проширује ‚Српску народну организацију' и да врши организовање широких народних маса, него ли да стварно у народу сузбија неписменост, због чега се одмах одупрла наредби од 6. априла 1907. године број 53.462/I и захтијевала путем Главног одбора ‚Просвјете' и ‚Главног управног и просвјетног савјета' да се укине поменута наредба и дозволи одржавање аналфабетских течајева.«

»Ту молбу Влада је одбила својом одлуком од 5. септембра 1907. године, бр. 136.082/I и од 21. новембра 1907. године бр. 177.135/I. Главни управни и просвјетни савјет је тада упутио претставку директно Заједничком министарству финансија од 22. фебруара 1908. године бр. 514/III с тим да се дозволи на течајевима рад и лицима која нису учитељи. Заједничко министарство финансија је својом одлуком од 25. априла 1908. године бр. 3066 БиХ остало при ранијој одлуци да из педагошких разлога не могу на аналфабетским течајевима радити лица која немају стручних квалификација. У истом смислу послала је и ‚Просвјета' претставку Заједничком министарству финансија од 9. априла 1908. године бр. 2207, али је та претставка под бр. 86.397/I од 13. јуна одбијена.«

»Да је циљ српске интелигенције био тежња за агитацијом«, каже се даље у Владином акту, »види се и по томе што је одмах послије доношења уредбе од 1907. године, отворена жестока новинска кампања против Владе, а српски квалификовани учитељи и поред тога нису радили на течајевима.«

»Истом послије анексије и прошлогодишњих догађаја када се потпуно промијенила политичка ситуација, обратио се Велики управни и просвјетни савјет Влади с молбом са своје сједнице од 26. новембра 1909. године да му се дозволи да може упослити три путујућа учитеља за одржавање течајева. Влада је то својим рјешењем од 26. марта 1910. године бр. 3996 дозволила, али

Велики управни просвјетни савјет није у том погледу до данас ништа урадило.«

»Пошто се иза анексије политичка ситуација из основа измијенила и пошто је ступио на снагу Закон о удруживању, отпали су разлози да наредба од 1907. године остане и надаље на снази. Исто тако и што се тиче неквалификованог наставног особља и њиховог рада на курсевима, Влада више не инсистира на томе према принципу volenti non fit iniuria и што ће најзад непедагошки и недидактички рад таквих учитеља углавном погодити приређиваче тих курсева. Али, Влада ће себи задржати право врховног надзора над тим курсевима. Према томе и укидање наредбе од 6. априла 1907. године бр. 53.462/I и пуштање неучитеља на курсеве, неће бити без извјесног ограничења и слободно. Потребно је да се с тим у вези установе слиједеће норме:

1. Учење аналфабета, а ако оно излази из оквира школе, сматра се приватном наставом и као такво (по чл. 13 Земаљског статута) подлеже врховном надзору Владе.

2. Образовање курсева и рад на њима може вршити свако учитељско лице које ради на некој приватној или конфесионалној школи. Неучитељи могу радити на курсевима ако су аустријски и угарски држављани и ако према својој доби и старости, свом сталежу, образовању и моралним и грађанским квалификацијама могу пружити гаранције за успјешан рад.

3. Организатор једног таквог курса мора да га најави 14 дана раније политичкој власти I инстанције и да образложи квалификације и захтјеве који се за то траже.

Податке о курсу ваља писмено доставити и то:

а) уџбенике и наставна сретства;

б) циљ за којим се тежи (наставни програм);

ц) мјесто, локал и вријеме када ће се курс одржавати са назнаком недељног броја сати;

д) да ли је курс бесплатан или није и ако се плаћа навести висину и начин плаћања.

4. У случају да првостепена политичка власт не дозволи одржавање курса, јавити у року од 3 дана пред намјеравани почетак рада разлоге одбијања. Одбијена страна има право жалбе Влади у року од 8 дана, а против одлуке Владе нема жалбе.

5. Влада има право да врши инспекцију курсева путем својих надзорних органа.«[159]

То је дослован извјештај Земаљске владе у Сарајеву Заједничком министарству финансија из кога се види кроз какве је фазе пролазило питање одржавања аналфабетских течајева и

---

[159] АБиХ, ЗВС, бр. 53. 462/I од 6. IV 1907. и бр. 7252 през. од 4. III 1907. Такође: ЗМФ, бр. 3049 БиХ, од 23. III 1907. Упор. *Грђић Ш.*, о. ц., 116.

какво становиште је Влада према тим акцијама заузела. Треба додати да се Министарство финансија потпуно сагласило са становиштем Владе изнесеним у цитираном извјештају.

Земаљска влада је сама дала политички карактер акцији организовања и одржавања аналфабетских течајева, поготово ако је такву акцију покретала која од српских установа. Све се то дешавало у преданексијском периоду 1906—1908. године, или нешто раније. У то вријеме двије политичке организације: Српска народна организација и Муслиманска народна организација водиле су врло жестоку заједничку борбу против проглашења анексије, па се Влада плашила с тим у вези агитације у народу која би могла одвести можда каквим масовним протестима, а можда и бунама. То се, уосталом, види и из Владиног извјештаја Заједничком министарству финансија. Тада је заједнички министар финансија био барон Буријан.

Кад је 7. октобра 1908. године проглашена анексија Босне и Херцеговине, више није било бојазни од каквих политичких ексцеса. Влада је већ прије анексије припремала нормативе за одржавање аналфабетских течајева, који су, како се види, били строги, тако да је одржавање аналфабетских течајева било готово онемогућено у приватној иницијативи. То је потрајало до отворења Босанског сабора 15. јуна 1910. године.

Питање одржавања аналфабетских течајева дошло је пред Босански сабор на VI сједници 25. јуна 1910. године. Интерпелацију су поднијели посланик Љубомир Симић са неколико других посланика. Тражено је да се укине наредба Земаљске владе од 13. јуна 1908. године број 86.397 и да се дозволи да се течајеви могу одржавати без ограничења, као и да се одреде награде за оне који буду одржавали аналфабетске течајеве.

Цитираћемо како је Земаљска влада извијестила Заједничко министарство финансија о тој дебати. Тај извјештај налази се у истом акту о историјату питања одржавања аналфабетских течајева, који смо изворно цитирали. У акту Земаљске владе се износи како је посланик др Љубомир Симић, захтијевајући да Влада укине наредбу о одржавању аналфабетских течајева од 13. јуна 1908. године, »рекао на рачун Владе: ‚Знала је она добро да има мало људи са том педагошком спремом, па да ће тако народ заиста остати без писмености.' Из говора посланика Ђуре Џамоње се види да су и чланови Хрватске народне заједнице у Мостару тражили од генерала Варешанина, поглавара земље и шефа Земаљске владе, да се укине наредба од 1908. године. Посланик Васиљ Грђић навео је неколико примјера како је Земаљска влада неколико људи са вишом школском спремом одбила да не могу одржавати аналфабетске течајеве ‚јер немају педагошке спреме'. Међу овима је поменуо и познатог етнолога дра Јевту Дедијера. Затим се цитира резолуција, коју су предали сви посланици Сабора, а која гласи:

,Позива се Земаљска влада да укине своју наредбу од 13. јуна 1908. године, бр. 86.397 којом се забрањује да аналфабетске течајеве могу одржавати и људи који немају педагошке спреме, те да дозволи слободно одржавање аналфабетских течајева и распише награде за оне који буду успјешно одржавали те течајеве будући да је аналфабетизам код нас и онако јако раширен, те пријети сваком напретку нашега народа, усљед чега наш народ трпи велике штете.' Сарајево, 12. (25.) јуна 1910. Љубомир Симић. Слиједе потписи још 22 посланика.

Прочитавши овај извјештај, барон Буријан га је у цијелости одобрио.

Земаљска влада је обавијестила Сабор на сједници 19. новембра 1910. године да је донијела нову одлуку о одржавању аналфабетских течајева и да члан 2. те нове наредбе гласи:

,Аналфабетске течајеве може према прописима ове наредбе оснивати и на њима поучавати свако наставничко лице, које служи на којој опћој основној, конфесионалној или приватној школи у овим земљама, затим и сваки земаљски припадник, а тако и аустријски или угарски држављанин од кога се може очекивати и успјешан рад према његову узрасту, сталежу, образовању, а тако и моралном и грађанском владању'.«[160]

Тиме је ово питање аналфабетских течајева добило свој епилог, а повлачило се још све до средине 1911. године. Ипак, норме које су биле постављене за одржавање течајева биле су таквог карактера да су организаторима течајева, а то су била културна друштва »Просвјета«, »Гајрет« и »Напредак«, задавале много тешкоћа, успоравајући и ометајући акције на описмењавању.

На крају ћемо само у најкраћим потезима истаћи какви су били резултати аналфабетских течајева. Треба имати у виду да се све ово дешава у вријеме врло бурних политичких догађаја послије којих су слиједили балкански ратови, затим 1913. године у мају, поводом тзв. скадарске кризе, проглашење »изнимних мјера« у Босни и Херцеговини, којом приликом су била српска културна друштва забрањена, а имовина им конфискована итд.

Према извјештајима Земаљске владе Заједничком министарству финансија, Влада је организовала сљедеће аналфабетске течајеве:

школске године 1907/1908. одржано је 106 течајева са 3.324 полазника;

школске године 1908/1909. одржана су 63 течаја са 2.033 полазника;

---

[160] АБиХ, ЗВС, бр. 3977 през., 13. VII 1910, такође: ЗМФ, 1092 Пр, БиХ, 17. VII 1910.

школске године 1909/1910. одржано је 79 течајева са 2.970 полазника.

Све ове течајеве одржавали су учитељи државних основних школа, а Земаљска влада их је финансирала. За три године финансирала је 245 течајева са 8.327 полазника. Ове течајеве посјећивало је: Муслимана 3.861, православних 2.139, католика 2.313 и других 14. Од 8.327 полазника течајеве је са успјехом завршило 6.134 полазника. Земаљска влада утрошила је за одржавање ових течајева 23.565 круна и 50 хелера.[161]

Послије 1910. године опао је број аналфабетских течајева које је организовала Земаљска влада. Школске године 1912/1913. одржано је свега 47 течајева са 1.239 полазника. Пред рат 1913/1914. школске године тај број се смањио на 32 течаја са 1.120 полазника. Посљедњи течајеви, и то свега њих 20, одржани су 1915/1916. школске године са свега 646 полазника.

Земаљска влада у Сарајеву је за девет година (1907—1915) организовала у Босни и Херцеговини 315 аналфабетских течајева, које је полазило 9.139 течајаца.[162]

О значајнијем утицају течајева на смањивање неписмености у Босни и Херцеговини не може се уопште говорити. То говори и сам број полазника који износи свега 9.139 за пет година.

Босанскохерцеговачки Срби развили су акцију описмењавања око Српског културног и просвјетног друштва »Просвјета«, којој су у томе раду били при руци Велики управни и просвјетни савјет, који је основан 1905. године у вријеме санкционисања Статута вјерско-просвјетне аутономије са задатком да обједињује под једну управну школску власт српске школе у Босни и Херцеговини, затим Српско учитељско удружење за Босну и Херцеговину, студенти и сви који су се добровољно јавили за ову акцију. Рад на описмењавању био је организован на добровољној основи. »Просвјета« је финансирала најнужније трошкове и штампање буквара. Готово сва пажња била је посвећена селу.

Због разноврсних запрека које је Влада постављала од 1906. године у погледу организовања течајева за неписмене, акција »Просвјете« на описмењавању могла је да почне тек око 1910. године, односно од ступања на снагу Владине наредбе о аналфабетским течајевима од 13. јула 1910. године.

Познати педагошки стручњаци учитељи Никола Видаковић, Давид Вишњић и Ђорђе Раца саставили су врло практичан »Буквар за неписмене«, који је »Просвјета« штампала у 20.000 примјерака. Буквар је продаван уз врло приступачну цијену или је дијељен бесплатно.

Према подацима Споменице, која је издата поводом 25-годишњице постојања и рада »Просвјете«, организовано је углавном од 1910. до 1913. године, када су објављене »изнимне мјере«, 243

---

[161] Као под 160.
[162] Bericht... (1914—1916), стр. 102 и 103.

аналфабетска течаја, на којима је описмењено близу 5.000 полазника. За одржавање ових течајева »Просвјета« је утрошила 9.638 круна. Пошто је рад био организован на добровољној основи, на течајевима се радило врло марљиво и савјесно, тако да су они који су прошли те течајеве сигурно имали од тога користи. »Просвјета« је свршеним течајцима давала књиге како би могли обнављати стечено знање на течајевима. Учило се писање. читање и основи рачуна. На завршетку течаја одржаван је испит. Полазници који су постигли најбољи успјех на течају добивали су лијепе књиге као награду.

Босанскохерцеговачки Хрвати су радили на описмењавању углавном у Херцеговини, гдје је био врло активан фрањевац фра Дидак Бунтић. У организовању течајева за неписмене помагао му је учитељ Остојић. Земаљска влада је бесплатно давала књиге за полазнике течајева. Фра Дидак Бунтић имао је у раду на течајевима свој посебан метод или систем којим су се фрањевци у Босни и Херцеговини од давнина служили. Он га назива »Bell Lancaster«, а састоји се у томе да они течајци који су свладали вјештину писања и читања уче и друге неписмене. Истим методом служио се и учитељ Остојић, тако да је »сваки ученик морао подучавати своју неписмену чељад уз његово претходно упуство«. У Босни и Херцеговини, а претежно у Херцеговини описмењено је око 20.000 неписмених лица, од тога је само једне јесени описмењено 1.000 полазника течајева и поменутим методом.[163]

Босанскохерцеговачки Муслимани што се тиче акције описмењавања нису на томе самостално радили. Неписмени Муслимани посјећивали су углавном течајеве за неписмене које је организовала Земаљска влада, како је то напријед приказано.

4. СТАЊЕ ПИСМЕНОСТИ СТАНОВНИШТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПРЕМА ЗВАНИЧНИМ ПОДАЦИМА ПОПИСА СТАНОВНИШТВА 1910. ГОДИНЕ

Бројно стање становништва према попису 1910. године:

српско-православни	825.418
Муслимани	612.137
римокатолици	442.197
Јевреји	11.868
евангелисти (протестанти)	6.342
остали	82
Укупно	1,898.044 (100%)[164]

[163] »Напредак« (календар), Сарајево 1932, стр. 14 и за год. 1937, стр. 108 и 126.

[164] Школски Гласник, Сарајево, бр. 6—7, 30. VI 1914, стр. 193—216.

Становништво Босне и Херцеговине према државном припадништву:

домаћег елемента	1,783.453	(93,96%)
аустријских држављана	46.859	(2,47%)
угарских држављана	61.151	(3,23%)
из других страних држава	6.581	(0,34%)
Укупно	1,898.044	(100%)[165]

(Сви статистички подаци које овдје доносимо узети су тачно према објављеним (1912. г.) Резултатима пописа становништва Босне и Херцеговине 1910. године.)

Становништво Босне и Херцеговине према матерњем језику:

српскохрватско	1,822.564	(96,02%)
њемачко	22.968	(1,21%)
пољско	10.975	(0,58%)
Јевреји шпањоли	7.886	(0,42%)
Чеси	7.045	(0,37%)
Мађари	6.443	(0,34%)

У Босни и Херцеговини је још било колониста: Талијана, Русина итд., али их статистичар није обухватио у свом рачуну.[166]

Писменост становништва према годинама старости:

Од укупног броја становника (1,898.044) било је писмених у добу од 7 година па навише:

од 7—20 година	74.940	
од 21—30 година	44.283	
од 30 година навише	57.945	
Укупно	177.168	(11,95%)[167]

Број неписмених становника Босне и Херцеговине према конфесионалној припадности:

	неписмених	
српскоправославних (825.418)	575.152	(89,92%)
Муслимана (612.137)	453.712	(94,65%)
римокатолика (434.061)	264.903	(77,45%)
осталих	8.055	(37,27%)

Од укупног броја 1,898.044 становника Босне и Херцеговине било је крајем 1910. године:

1,301.822	(87,84%)	неписмених
177.168	(11,95%)	било је писмених од 7 година навише
3.082	(0,21%)	знали су само читати.[168]

[165] Резултати пописа житељства Босне и Херцеговине 1910. године у октобру, Сарајево, 1912, стр. LXIV.
[166] Исто, LXVI.
[167] Исто, LIV.
[168] Исто, стр. 14—22.

Стање писмености мушкараца по окружјима:

Окружје	Зна читати и писати	Зна само читати	Потпуни аналфабети	Свега
сарајевско	25.765	297	95.373 (78,54%)	121.435
тузланско	29.272	598	146.596 (87,07%)	176.466
бањолучко	27.303	432	136.371 (83,10%)	164.106
бихаћко	8.149	154	84.625 (91,06%)	92.928
травничко	14.814	288	105.189 (87,44%)	120.291
мостарско	26.067	562	79.307 (74,86%)	105.936
Босна и Херцеговина	131.370	2.331	647.461 (82,89%)	781.162[169]

Стање писмености мушкараца по окружјима и према припадности појединим конфесијама.[170]

Окружја	Зна читати и писати				Зна само читати				Потпуни аналфабети			
	Срби прав.	Мусл.	римо-кат.	други	Срби прав.	Мусл.	римо-кат.	други	Срби прав.	Мусл.	римо-кат.	други
сарајевско	7.169	4.841	10.859	2.896	97	95	103	2	32.073	50.623	11.871	806
тузланско	15.124	5.166	7.484	1.498	451	106	35	6	58.654	70.261	10.038	643
бањолучко	10.070	4.256	11.080	1.897	177	21	204	30	86.285	25.375	22.582	2.129
бихаћко	4.090	2.364	1.590	105	96	45	13	—	46.379	34.989	3.250	27
травничко	3.519	2.778	7.813	704	73	40	174	1	36.625	30.820	37.450	285
мостарско	10.066	5.163	10.642	196	180	58	323	1	24.587	21.292	33.424	4
Босна и Херцеговина	50.038	24.568	49.468	7.296	1.074	365	852	40	284.603	233.360	118.615	3.894

Напомена аутора: У рубрици »Потпуни аналфабети« за римокатолике стоји погрешан број 125.604, умјесто исправног 118.615.

---

[169] Исто као под 168.

[170] Исто као под 168.

Стање писмености жена у Босни и Херцеговини по окружјима.[171]

Окружја	Зна читати и писати	Зна само читати	Потпуни аналфабети	Свега
сарајевско	14.490	179	91.940 (86,24%)	106.609
тузланско	7.866	100	148.190 (94,90%)	156.156
бањолучко	10.602	265	133.726 (92,49%)	144.593
бихаћко	1.807	26	80.816 (97,78%)	82.649
травничко	5.696	75	96.613 (94,67%)	102.384
мостарско	5.337	106	103.076 (94,98%)	108.519
Босна и Херцеговина	45.798	751	654.361 (93,35%)	700.910

Стање писмености жена по окружјима и по конфесионалној припадности.[172]

Окружја	Зна читати и писати				Зна само читати				Потпуни аналфабети			
	срп. прав.	Мусл.	римо-кат.	други	срп. прав.	Мусл.	римо-кат.	други	срп. прав.	Мусл.	римо-кат.	други
сарајевско	2.853	218	9.169	2.250	52	7	116	4	31.348	47.335	12.132	1.125
тузланско	3.237	104	3.249	1.276	60	11	25	4	64.343	64.309	19.232	306
бањолучко	3.041	105	6.111	1.345	45	8	184	28	80.749	24.962	25.632	233
бихаћко	766	58	897	86	10	7	9	—	44.956	32.127	3.690	43
травничко	1.051	54	4.158	433	11	9	50	3	32.734	27.440	36.152	287
мостарско	2.219	98	2.791	229	36	20	50	2	36.419	24.179	42.461	17
Босна и Херцеговина	13.167	637	26.375	5.619	214	62	434	41	290.549	220.352	139.299	4.161

Напомена аутора: У посљедњој колони је погрешан збир, јер мјесто 4.161, треба да буде 2.011.

[171] Исто, стр. 25—33.
[172] Исто, стр. 33.

Мушки и женски аналфабети у Босни и Херцеговини по окружјима и према конфесионалној припадности, изражено у процентима.[173]

Окружје	мушких (%) срп. прав.	Мусл.	римо-катол.	женских (%) срп. прав.	Мусл.	римо-катол.
сарајевско	81,52	91,11	51,99	91,52	99,52	56,65
тузланско	79,02	93,02	69,38	95,12	99,82	85,45
бањолучко	89,38	85,57	66,69	96,32	99,55	80,28
травничко	91,07	91,62	82,43	96,86	99,77	89,58
мостарско	70,59	80,31	75,30	94,17	99,52	93,73
Босна и Херцеговина	84,77	90,35	71,30	95,60	99,68	85,66

Напомена аутора: У првој колони приказан је за Босну и Херцеговину проценат 84,77, а треба да буде 83,88.

Стање писмености у Босни и Херцеговни[174] 1910. године укупног мушког и женског становништва према добу и конфесионалној припадности.

по доби	Зна читати и писати срп. прав.	Мусл.	римо-катол.	др.	Зна само читати срп. прав.	Мусл.	римо-катол.	др.	Потпуни аналфабети срп. прав.	Мусл.	римо-катол.	др.	свега	укупно
7—20 год.	28.713	9.772	31.404	5.051	414	121	324	25	228.666	183.809	103.088	3.407	518.970	594.794
21—30	16.141	7.195	17.948	2.999	355	107	310	17	122.140	94.669	52.892	1.431	271.132	316.184
преко 30 г.	18.351	8.238	26.491	4.865	539	199	652	39	224.346	175.234	108.923	3.217	511.720	571.094
укупно	63.205	25.205	75.843	12.915	1.288	427	1.286	81	575.152	453.712	264.903	8.055	1,301.822	1,482.072

[173] Исто, стр. LXI и LXVI.
[174] Исто, LX.

Довољно је пажљиво размотрити цитиране статистичке податке који говоре о писмености босанскохерцеговачког становништва 1910. године, а 1910. се узима као мјерило, па да се одмах добије јасна слика до које мјере је била дошла неписменост у Босни и Херцеговини за 32 године аустроугарске владавине. Преостало је још свега три и по године до почетка рата, а стање се, како смо већ рекли, могло мало или нимало измијенити. Из таквог стања јављала се непросвијећеност и уопште културна заосталост једног иначе врло даровитог народа. Непросвијећеност и неријешена социјална питања носила су собом сиромаштво, нарочито сеоског становништва, примитивност у обради земље, примитиван начин живота и опште незадовољство. Одатле и често социјалне (аграрне) побуне у Босни и Херцеговини узроковане неријешеним аграрним питањима. Град се налазио у нешто бољим приликама, али је бројни однос градског и сеоског становништва био у корист села веома велик. Неписменост и непросвијећеност остављале су простор разним негативним утицајима, а они су најчешће водили међувјерској и међунационалној мржњи и свима недаћама које су произлазиле из тих супротности.

Осврнућемо се овдје само на кратко разматрање статистичких података који се односе на школе које се сматрају као једини моћан и сигуран расадник писмености. Ово неколико података ће нас увјерити колико се у том погледу било заостало за вријеме аустроугарске четрдесетогодишње владавине у Босни и Херцеговини. У претходном поглављу покушали смо да објаснимо узроке, а сада ћемо се осврнути само на бројке. Ово разматрање се односи само на школе у којима се учила латиница и ћирилица, јер статистике говоре о писмености која се односи на познавање ова два писма. Аустроугарске статистике такође, како је већ речено, говоре о вјерској а не о националној припадности.

Године 1879. било је у Босни и Херцеговини 1,153.673 становника на које је отпадало 110 основних школа које су затечене из времена отоманске владавине. Од укупног броја становника школе је похађало свега 5.583 ученика(-це), од тога 4.159 мушкараца и 1.424 дјевојчице. То је претјерано мали број ученика и ако би се уважиле и све неприлике са којима су се сусретале школе и организатори тих школа.

Отварањем државних (комуналних) основних школа стање школства се врло споро поправља, тако да је то чак и у Бечу запажено, али нису предузете ефикасне мјере да се стање побољша. Тако је трајало све до пред сам почетак рата 1912/1913. школске године из које имамо статистичке податке. Ако имамо у виду да је до почетка рата остала само још једна година, онда ови подаци значе цио биланс који се односи на школство у Босни и Херцеговини под Аустро-Угарском.

Према већ цитираној статистици поменуте године на 1,990.301 становника било је свега 568 основних школа. Босна и

Херцеговина су имале површину 40.060 км², што би значило 1 основна школа на 70 км².

Обавеза похађања школе обухватала је 35,55% мушке и женске дјеце, али је школу могло да похађа, или боље речено похађало свега 5% муслиманске и 10% дјеце других конфесија. На 35.000 становника долазила је само једна школа. Село је, свакако, највише трпјело.

Из оваквог стања није могла резултирати писменост становништва која је била потребна за његово економско и културно уздизање. Кажемо: економско уздизање. Ниска просвијећеност и писменост носили су са собом примитиван начин живота, сиромаштво, а све то, опет, условљавали су и неријешени разни социјални проблеми. Нарочито је била запостављена жена, која се морала потпуно повући у кућу, најчешће уопште несигурна и необезбијеђена у својој животној егзистенцији. Уза све то потпуно неписмена. Није много писменији био ни мушкарац.

Биланс статистике из 1910. је најпоузданији, а он нам каже да је од укупног броја 1,898.044 становника било у Босни и Херцеговини потпуно неписмених 87,84%. Писмених (а ту је највише заступљен град) било је свега 177.168 или 11,95%.

Највећа неписменост владала је међу женама — 93,35%. Рачунајући према конфесионалној припадности, било је неписмених жена: Муслиманки 99,68%, православних 95,60% и католичке вјероисповијести 85,66%; мушкараца: православних 84,77%, Муслимана 90,35% и католика 71,30%. Разлике нису биле велике, али посљедице неписмености су биле тешке: појачане вјерске и националне супротности којим се у миру и рату највише користио окупатор, културна заосталост и опште узевши, низак стандард живота.

СКРАЋЕНИЦЕ

КОЈЕ СЕ ЧЕШЋЕ НАЛАЗЕ У ТЕКСТУ И У НАПОМЕНАМА

АБиХ — Архив Босне и Херцеговине, Сарајево
АГС — Архив града Сарајева, Сарајево
АНУ-БиХ — Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево
АХ — Архив Хрватске, Загреб
АХМ — Архив Херцеговине, Мостар
Бгд — Београд
БХ или БиХ — Босна и Херцеговина
ГЗМ — Гласник Земаљског музеја, Сарајево
ГХЗМ — Гласник Хрватских земаљских музеја, Сарајево (1941—1945)
ГИД, БиХ — Гласник Историјског друштва Босне и Херцеговине, Сарајево
ГКС — Архива аустријског (аустроугарског) Генералног конзула у Сарајеву до 1878. г.
ГНЧ — Годишњица Николе Чупића, Београд
ГСУД — Гласник Српског ученог друштва, Београд
ЕЈ — Енциклопедија Југославије, Загреб (народна)
ЕЛЗ — Енциклопедија Лексикографског завода, Загреб (општа)
Ибид. (Ibidem) — исто
ИНЈ — Историја народа Југославије (I—II), Београд
ИПБ — Императорскаја публичнаја библиотека, Петроград (Лењинград)
ЈАЗУ — Југославенска академија знаности и умјетности, Загреб
ЈФ — Јужнословенски филолог, Београд
Згб — Загреб
ЗВС — Архива Земаљске владе у Сарајеву (у АБиХ)
ЗМФ — Архива Заједничког министарства финансија — за послове БиХ, Сарајево (у АБиХ)
ЛМС — Летопис Матице српске, Нови Сад
нап. — напомена (фуснота)

НД БиХ — Научно друштво Босне и Херцеговине, Сарајево
н. е. — нове ере
НУ — Народна Узданица, Сарајево
о. ц. — opus citatum (наведено дјело)
пр. н. е. — прије нове ере
прес. (präs.) — президијални (повјерљиви) акт у аустроугарским архивама
Пр. БиХ — президијални (повјерљиви) акт у архиви ЗМФ. Ако је ознака уз број акта само БиХ, акт је општег значаја
САН — Српска академија наука, Београд
САНУ — Српска академија наука и уметности, Београд
СДМ — Српски далматински магазин, Задар
СКА — Српска краљевска академија наука, Београд
СКЗ — Српска књижевна задруга, Београд
СТ, НЕ — Станојевић Станоје, Народна енциклопедија (I—IV)
ХАД — Хисторијски архив, Дубровник. У тексту обично: Дубровачки архив. Иста ознака и за остале архиве у СР Хрватској.
ШВ — Школски вјесник, Сарајево
ШГ — Школски гласник, Сарајево

ИЗВОРИ

I. АРХИВСКИ МАТЕРИЈАЛИ ПОЈЕДИНИХ АРХИВСКИХ И СЛИЧНИХ УСТАНОВА

1. *Архив Босне и Херцеговине, Сарајево;* фондови:

а) Генерални конзулат Аустро-Угарске у Сарајеву од 1872—1878 (општа и повјерљива архива),

б) Архива Земаљске владе за Босну и Херцеговину у Сарајеву од 1879—1918 (општа и повјерљива архива),

в) Архива Заједничког министарства финансија за послове Босне и Херцеговине од 1882—1918 (општа и повјерљива),

г) Фонд откупа и поклона,

д) Културно-хисторијска збирка Хрватског културног друштва »Напредак« у Сарајеву,

ђ) Фонд трговачке преписке босанских Срба до 1878. године.

2. *Haus-Hof und Staatsarchiv, Wien* (als Abteilung des österreichischen Staatsarchivs). Protokole des Ministeriums für gemeinsame Angelegenheiten. Politisches Archiv XI (1-a).

3. *Хисторијски архив Задар;* Atti presidiali dall' I. R. Governo della Dalmatia. Anno 1851—1878. Busta unica Fasc. 23: 26/22 (Извјештај потпуковника Стефана Јовановића о бројном стању становништва у Босни и Херцеговини пред окупацију 1878. године).

4. *Хисторијски архив, Дубровник;* Ћирилска преписка од XV—XVIII вијека.

5. *Југославенска академија знаности и умјетности, Загреб;* Рукописна збирка.

6. *Музеј Старе српско-православне цркве у Сарајеву,* Рукописна збирка: разни дефтери (тефтери), сарандари, књиге тепсија и прилога (XVII вијек и даље).

7. *Српско-православна црквено-школска општина у Мостару;* Архива од 1878. године. Налази се у Архиву Херцеговине, Мостар.

8. *Народна библиотека, Сарајево;* Рукописна збирка: разни исписи који се односе на писменост Срба, Хрвата и Муслимана у Босни и Херцеговини. Посебно: Збирка пок. Ристе Шушљића, учитеља из Сарајева.

9. *Земаљски музеј у Сарајеву;* Рукописна збирка: рукописни Буквар за ћирилицу, латиницу и глагољицу из 1834. године и други материјали и раритети у односу на писменост у БиХ.

II. ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРНИ МАТЕРИЈАЛИ

1. Бабић Миливоје, Старе српске биографије, I, Бгд, 1924.

2. Bericht über die Verwaltung von Bosnien und Herzegovine, Wien Band 1913: 1914—1916. K. u. k. Germeinsames Finanzministerium, Wien.

3. Бешлагић Шефик, Стећци, каталошко-топографски преглед, Сарајево, 1971, »Веселин Маслеша«.

4. Bittner Ludwig-Hans Ubersberger, Oesterreich-Ungarns Ausenpolitik von der bosnischen Krise 1908. bis zum Kriegsausbruch 1914, Wien—Leipzig, 1930.

5. Богићевић Војислав, Грађа за проучавање економских односа у БиХ пред устанак 1875, ГИД, БиХ, Сарајево, 1949.

6. Чремошник др Грегор, Канцеларијски и нотаријски списи 1278—1301. Дубровачког архива, СКА, Бгд 1932, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Споменици Дубровачког архива, I.

7. Чремошник др Грегор, Оригинални документи јужнословенских владара у Млетачком архиву, СКА, Бгд, 1940, XCIII.

8. Чремошник др Грегор, Босанске и хумске повеље средњег вијека, ГЗМ, Сарајево, 1948—1952.

9. Чохаџић Димитрије, Путопис Евлије Челебије, САН, Споменик, књ. 42.

10. Ћоровић Владимир, Босанско-херцеговачка писма. Неколико сарајевских писама XVII и XVIII вијека, ГЗМ, Сарајево, 1910.

11. Ћоровић Владимир, Из сарајевске прошлости. Саопштења Косте Хаџи-Ристића, СКА, Прилози . . ., књ. 16, св. I, Бгд, 1936.

12. Ћоровић Владимир, Један српски натпис из XII вијека, ГЗМ, 1911.

13. Ђурић Хајрудин, Прве хрватске новине о школству, просвјетним приликама у БиХ за вријеме Турске, Грађа за историју школства и просвјете у БиХ, »Наша школа«, 9—10, Сарајево, 1953. и 1954.

14. Ђурић Војислав, Вукови записи, Бгд, 1964.

15. Ђурђев Бранислав, Канун-нама босанског санџака 1530, ГЗМ, нова серија III, Сарајево, 1948.

16. Елезовић Глиша, Турско-српски споменици Дубровачког архива, Јужнословенски филолог XI, Бгд, 1931.

17. Ефендић Фехим, Ћирилска преписка босанских Муслимана са Дубровачком републиком, Гајрет, бр. 13, Сарајево, 1939.

18. Fermendžin Eusebie fra, Chronicon observantis provincia Bosna argentina ordinis S. Francisci Seraphini, Starine, Zgb, 1890.

19. Гривец др Франце, Житја Константина ин Методија, Љубљана, 1951.

20. Георгицео Атанасије, Путописни извјештај 1626. године, Старине, Згб, XX (Georgiceo Athanasio, Relatione data all' Imperatore del Sign. Athanasio Georgiceo del viagio l' anno 1626).

21. Гиљфердинг Александар Ф., Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији, Сарајево, 1972, издање »Веселин Маслеша«.

22. Horvat dr Karlo, Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum vicinarum illustrantia, Нови споменици за повијест Босне и сусједних земаља, ГЗМ, 1909.

23. Ивић др Алекса, Писма Хасан-паше Херцеговачког из 1753. године, Споменик СКА, књ. 39, Бгд, 1910.

24. Ивовић Јован, Натпис у селу Паштровићима, Историјски записи, књ. 13, Цетиње, 1937.

25. Јагић Ватрослав, Гршковићев одломак глагољског апостола, Старине, XXVI, Згб, 1893.

26. Јеленић фра др Јулијан, Извори за повиест културног рада босанских фрањеваца, ГЗМ, Сарајево, 1912.

27. Кајмаковић Здравко, Зидно сликарство у Босни и Херцеговини Сарајево, 1971. (Издавачко предузеће »Веселин Маслеша).

28. Караџић-Стефановић Вук, Школе, Српски Рјечник, Бгд, 1896.

29. Караџић-Стефановић Вук, Српске народне пјесме, књ. VI, Бгд, 1899.

30. Кемура Шејх-Сејфудин — Ћоровић Владимир, Прилози за хисториографију православне цркве у БиХ у XVIII и XIX в., ГЗМ, Сарајево, 1912.

31. Кемура Сејфудин, Биљешке о прошлости босанских католика и њихових богомоља по турским документима, Сарајево, 1916.

32. Кемура Сејфудин, Сарајевске џамије и друге јавне зграде турског доба (садржи низ оригиналних вакуфнама), ГЗМ, Сарајево, 1910—1912.

33. Кемура Сејфудин, Из Сејахатнаме Евлије Челебије кроз Босну 1659. и кроз Херцеговину 1663, ГЗМ, Сарајево, 1908.

34. Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци: Ћирило и Методије, Житија, Службе, Канони, Похвале. Приредио Ђорђе Трифуновић, СКЗ, Бгд, 1964.

35. Куљбакин др Ст. М., Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу, Сремски Карловци, 1926, СКА, Београд, књ. II, Философски и филолошки списи, 21—24.

36. Kuripeschitz Benedikt, Itinerarium der Botschafts — reise des joses v. Lemberg und Niklas Jurisghits durch Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530, Leipzig, 1910. У преводу Ђорђа Пејановића, Курипешић Бенедикт, Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530, Сарајево, 1930.

37. Лавров П. А. Материяли по истории возникновения древнейшей славянской письменности, Ленинград, 1932, АН СССР.

38. Матасовић др Јосип, Фојничка регеста, СКА, Споменик, Бгд, 1930, књ. LXII.

39. Матковић др Петар, Путовање по Балканском полуострву у XVI стољећу. Путовање Катарина Зена 1555, Рад ЈАЗУ LXII, Згб, 1882.

40. Матковић др Петар, Путовање Антуна Пигафете у Цариград 1567, Старине, XXII, Згб, 1890.

41. Маринковић Дионизије, Мои доживљаи, приредио Војислав Богићевић, АНУ, БиХ, књ. 10, Сарајево, 1966.

42. Мазалић Ђоко, Неколико старих слика, ГХЗМ, Сарајево, 1942.

43. Мазалић Ђоко, Хришћански нишани у околини Травника, Наше старине, Сарајево, 1957.

44. Миклошић Фрањо, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vienae, 1858.

45. Момировић Петар, Прилог проучавању сарајевских кујунџија, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под Турском, Сарајево, 1954/55.

46. Момировић Петар, Стари рукописи и штампане књиге у Чајничу. Глагољски запис у Чајничком еванђељу, Наше старине III, Сарајево, 1956.

47. Мошин Владимир, Ћирилски рукописи, ЈАЗУ, књ. I, Опис, Згб.

48. Мошин Владимир, Палеографски албум, Скопје, 1966.

49. Новаковић Стојан, Примјери књижевности и језика старог и српскословенскога, Бгд, 1904, III издање.

50. Панић Милорад Суреп, Кад су живи завидели мртвима, СКЗ, Бгд, 1960.

51. Петковић др Владимир, Преглед црквених споменика кроз повесницу српскога народа, Бгд, 1950.

52. Рачки др Фрањо, Рукопис босанског »крстјанина Радослава«, Старине, Згб, 1888.

53. Радојчић др Светозар, Старе српске минијатуре, Бгд, 1950.

54. Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 10. октобра 1910, Сарајево, 1912, документ се налази у Народној библиотеци у Сарајеву.

55. Sammlung der für Bosnien und Herzegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, Wien, 1880, Bd. I: 1878—1880. Налази се у Народној библиотеци у Сарајеву.

56. Савић Саво, свештеник, Необјављени подаци о селу Ловници, срез Власеница, Народна библиотека, Р-390, св. III, Сарајево.

57. Сергејевски Димитрије, Археолошки налази у Сарајеву и околици, ГЗМ, 1947, св. II.

58. Стенографски записник бечко-пештанских делегација, Беч, 1896.

59. Стенографски извјештаји босанско-херцеговачког сабора 1910—1914 (издање Земаљске владе за БиХ у Сарајеву).

60. Стојановић Љубомир, Стари српски записи и натписи, I—VI, Бгд, 1926.

61. Стојановић Љубомир, Стари српски родослови и летописи, Бгд — Сремски Карловци, 1927.

62. Стојановић Љубомир, Старе српске повеље и писма. Зборник за историју, језик и књижевност народа српскога, САН, XIX, Бгд, 1929.

63. Шабановић Хазим (приредио и превео), Евлија Челеби, Путопис. Одломци о југословенским земљама, Сарајево, 1973 (»Веселин Маслеша«).

64. Штефанић Вјекослав, Глагољски запис у Чајничком еванђељу и у Радослављеву рукопису, Зборник Хисторијског института ЈАЗУ, вол. 2, Згб, 1959.

65. Штефанић Вјекослав, Сплитски одломак глагољског мисала, Слово, Згб, 1959.

66. Thallóczy Ljudevit, Istraživanja o postanku bosanske banovine s naročitim obzirom na povelje Körmendskog arhiva, GZM, 1906.

67. Трифуновић Ђорђе (приредио), Ћирило и Методије: Житија, Службе, Канони, Похвале, СКЗ, Бгд, 1964. (Превели: Ирена Грицкат, Олга Недељковић, Ђорђе Трифуновић, обрадио азбучне таблице Владимир Мошин.)

68. Трухелка Ћиро, Осврт на старовјечне културне споменике Босне, ГЗМ, 1912.

69. Трухелка Ћиро, Турско славјански споменици Дубровачког архива, ГЗМ, 1911.

70. Трухелка Ћиро, Тестамент госта Радина, ГЗМ, XXIII, Сарајево, 1911.

71. Трухелка Ћиро, Стари херцеговачки натписи, ГЗМ, 1892.

72. Врана др Јосип, Вуканово еванђеље, САНУ, Бгд, 1962.

73. Вукасовић-Вулетић Вид, Ћирилица као присташа римокатоличке цркве од свршетка XVIII вијека у Босни, Споменик, Бгд, 1903.

74. Вего Марко, Зборник средњевјековних натписа Босне и Херцеговине, књ. I (1962) и II (1964), III и IV (1964 и 1970). Издање Земаљског музеја, Сарајево.

75. Вукићевић Миленко, Из старих Србуља, ГЗМ, 1901.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алауповић др Тугомир, Иван Франо Јукић, Извјештај Велике гимназије у Сарајеву, 1906/7. школске године (сепарат).

2. Анђелић Павао, Доба средњевјековне босанске државе. Писменост. У »Културној хисторији Босне и Херцеговине«, Сарајево, 1966 (издање »Веселин Маслеша«).

3. Атом (Сима Томић), Манастир Озрен, БиХ Источник, Сарајево 1898.

4. Бабић Анто, Средњевјековна босанска држава, ЕЈ, књ. 2, Згб, 1956.

5. Бабић Анто, Хумска земља, ЕЈ, књ. 4, Згб, 1960.

6. Бабић Анто, Дипломатска служба у средњовјековној Босни, НД БиХ, Радови XIII, Сарајево, 1960.

7. Бабић Анто, Босански херетици, Сарајево, 1963.

8. Бабић Анто, О питању формирања средњовјековне босанске државе, НД БиХ, књ. 2, Сарајево, 1955.

9. Бабић Анто, Бан Кулин, ЕЈ, књ. 5, Згб, 1962.

10. Батинић фра Мијо, Фрањевачки самостан у Фојници од стољећа XV до стољећа XX, Згб, 1913.

11. Батинић фра Мијо, Дјеловање фрањеваца у Босни првих шест стољећа, Згб, 1881.

12. Белић Александар, Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције ћирилских споменика, Светосавски зборник, књ. I, Расправе, Бгд, 1936.

13. Белић Александар, Правопис српскохрватског језика СТ, НЕ, III.

14. Белић Александар, Ћирилица, Ст., НЕ, IV.

15. Бенац Алојз и сарадници, Културна историја Босне и Културна историје Босне и Херцеговине, Сарајево, 1966.

16. Бесаровић Ристо, Васо Пелагић, Сарајево, 1951.

17. Bismarck Otto, Eine pädagogische Studienreise, Leipzig, 1898.

18. Блажевић др Фрањо, Почеци и оснутак школе у Варешу, Југословенски Лист, Сарајево, 1932.

19. Богићевић Војислав, Властеоска породица Милорадовића-Храбрена у Херцеговини, ГЗМ, 1952.

20. Богићевић Војислав, Историја развитка основних школа у Босни и Херцеговини 1463—1918, Сарајево, 1965.

21. Богићевић Војислав, Прилог историји основних школа у Босни и Херцеговини, Наша школа, Сарајево, 1951.

22. Богићевић Војислав, Да ли је министар Калај забранио своју »Историју Срба« за подручје Босне и Херцеговине, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, Сарајево, 1955.

23. Богићевић Војислав, Емиграције Муслимана из Босне и Херцеговине у Турску 1878—1918, Хисторијски зборник Повијесног друштва Хрватске, Загреб, 1950.

24. Богићевић Војислав, Покушај оснивања интерконфесионалних основних школа у Босни и Херцеговини 1879. године, Историјски преглед, Загреб, 1963.

25. Богићевић Војислав, »Џулуси хумајун хазрети шерифи«, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, Сарајево, 1969.

26. Богићевић Војислав, Рабош и његова употреба у Босни и Херцеговини, ГЗМ, 1953.

27. Богићевић Војислав, Стање босанске раје пред устанак 1875—1878, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, Сарајево, 1950.

28. Бошковић Хијацинт, Доминиканци, Хрват. енциклоп., Згб, 1954.

29. Бошњак Славољуб (псеуд. Ивана Фране Јукића), Земљопис и повјестница Босне и Херцеговине,, Згб, 1851.

30. Буцоњић Никола, Повијест устанка у Херцеговини и бој код Стоца, Школска обука, Мостар, 1911.

31. Чремошник Грегор, Студије из српске палеографије и дипломатике, Гласник Скопског научног друштва књ. XXI, Скопље, 1940.

32. Чремошник Грегор, Српска дипломатска минускула, Слово, Згб, 1963.

33. Чутурић фра Леонардо, Фрањевци међу хрватским пуком кроз седам стољећа, Сарајево, 1926.

34. Ћирковић Сима, Историја средњовековне босанске државе, Београд, 1964.

35. Ћорић фра Анто, Неке повиестне цртице, Серафински перивој, Сарајево, 1908.

36. Ћоровић Владимир, Хисторија Босне, Београд, 1940.

37. Ћоровић Владимир, Босна и Херцеговина, Београд, 1925, издање СКЗ.

38. Ћоровић Владимир, Херцеговачки манастири I, Требињски манастир Тврдош, ГЗМ, 1911.

39. Ћоровић Владимир, Мостар и његова српско-православна општина, Мостар, 1893.

40. Ћурић Хајрудин, Основне школе Милосрдних сестара у Босни и Херцеговини 1871—1878, Наша школа, Сарајево, 1953.

41. Даничић Ђуро, Почетак српске књижевности. Ситнији списи, САН, LIV, Посебна издања, Београд, 1925.

42. Делић Стеван, Гатачко поље, Школски вјесник, Сарајево, 1904.

43. Длустуш Љубоје, Школске прилике у Босне и Херцеговини од окупације до данас, Школски вјесник, Сарајево, 1903.

44. Дрљић др фра Растислав, Споменици културног рада босанских фрањеваца, Гласник хрватских земаљских музеја, Сарајево, 1941. и 1942.

45. Ђорђевић др Тихомир, Самоучка писменост, Наш живот, Београд, 1931.

46. Ђорђевић др Ђорђе, Матија Дивковић, Глас, Београд, 1896.

47. Ђурђев Бранислав, Османска империја и њено уређење, Историја народа Југославије, Београд, 1960, II.

48. Ђурђев Бранислав, Улога цркве у историји српског народа, Сарајево, 1964.

49. Ђурђев Бранислав, Продаја цркава и манастира у вријеме Селима II, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, Сарајево, 1959.

50. Ђурђев Бранислав, Основна историјско-етничка питања у развитку јужнословеских народа до образовања нација, Преглед, Сарајево, 1960, број 7 и 8.

51. Филиповић Миленко, Православна црква и школа у Модричу, Преглед, VII, Сарајево, 1932.

52. Филиповић Недим, Осврт на неке проблеме историје Босне и Херцеговине, Преглед, Сарајево, 1953.

53. Филиповић Недим, Босна и Херцеговина од XV—XVIII вијека, Енциклопедија Југославије, II, Згб.

54. Филиповић Недим, Босански пашалук, Историја народа Југославије, књ. II, Београд, 1960.

55. Филиповић Недим, Осврт на положај босанског сељаштва у првој деценији успостављања османске власти у Босни. Радови Филозофског факултета у Сарајеву, III, Сарајево 1965.

56. Филиповић Недим, Специфичност исламизације у Босни и Херцеговини, Преглед, Сарајево, 1968. (ванредни број).

57. Гаврановић др фра Берислав, Успостава редовите католичке хијерархије у Босни и Херцеговини 1881. године, Београд, 1935.

58. Главаш фра Радослав, Споменица педесет-годишњице Херцеговачке фрањевачке редодржаве, Мостар, 1897.

59. Грђић Шћепан, Просветне борбе. И Просветна политика босанско--херцеговачке владе (до 1918). Објављено у књизи: Слијепчевић др Перо и сарадници, Напор Босне и Херцеговине, Сарајево, 1929.

60. Грицкат Ирена, Дивошево еванђеље — филолошке анализе, Јужнословенски филолог, Београд, 1961—1962.

61. Гроздановић Цветан, Портретите на Климент Охридски во словенската уметност, Словенска писменост, Охрид, 1966.

62. Грујић др Радослав, Православна црква, Београд, 1920.

63. Грујић Радослав, Српске школе београдске и карловачке митрополије 1718—1738, Београд, 1908.

64. Грујић Радослав, Макарије архиепископ пећки и патријарх српски, СТ, НЕ, II.

65. Грујић Радослав, Дабробосанска епархија, СТ, НЕ, I.

66. Хаџибегић Хамид, Стара православна црква у Сарајеву у турским документима у њеном Музеју, Наше старине, Сарајево, 1954.

67. Хам др Јосип, Старословенска читанка, Загреб, 1940.

68. Хам др Јосип, Глагољица, ЕЈ, књ. 2, Загреб.

69. Ханџић Адем, Постанак и развитак Бијељине у XVI вијеку. Прилог историји насеља и исламизације у сјевероисточној Босни, Прилози за оријенталну филологију, XII—XIII, Сарајево, 1968.

70. Ивић Алекса, Устанак попа Јовице 1864, Загреб, 1919.

71. Иванчевић Петар Ст., Двије три о негдашњој школи у Хргару у бихаћском протопрезвитерату, Источник, Сарајево, 1895.

72. Историја народа Југославије, књ. I, Бгд, 1953, књ. II, 1960. Уређује Редакциони одбор и сарадници.

73. Истрин В. А., 1100 лет славянской азбуки, Академия наук СССР, Москва, 1963.

74. Јагић Ватрослав, Расправе, чланци и сјећања, Згб, 1963.

75. Јагић Ватрослав, Хисторија књижевности народа Хрватскога и Српскога, I Загреб, 1867.

76. Јеленић фра Јулијан, Култура и босански фрањевци, I—II, Сарајево, 1913.

77. Јеленић др фра Јулијан, Споменици културног рада фрањеваца Босне сребреничке, Мостар, 1927.

78. Јеленић фра Јулијан, Латинске школе Босне сребреничке, Годишњак Свеучилишта у Загребу 1924/25. и 1928/29. г.

79. Јиречек Константин — Радонић Јован (превод), Историја Срба, књ. I—IV, Бгд, 1921—1923.

80. Јиречек Константин, Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Праг, 1879.

81. Jireček Konstantin, Die Mittelalterische Kanzlei der Raguzaner, Archiv für slav. Philologie, XXVI.

82. Јукић Франо Иван, Почеци писменства и напомена наука крстјанскога на службу пучких учионицах у Босни, Згб, 1948, III издање.

83. Јукић Франо Иван, Земљописно и повјестно сјећање Босне, Српски далматински магазин, Задар, 1841.

84. Карановић Милан, Некролог Симеону (Сими) Мирковићу, Календар »Просвјета«, Сарајево, 1927.

85. Карановић Милан, Просвјећивање народа, Календар »Просвјета«, Сарајево, 1925.

86. Карановић Милан, Самоучка писменост, Прилози, Бгд, 1929. IX, приказ др Тихомира Ђорђевића са примјерима из књиге.

87. Карановић Милан, Самоучка писменост, »Просвјета« календар 1928.

88. Карањац Душан, Српске конфесионалне школе у Ливну, Школски Вјесник, Сарајево, 1909.

89. Карский Ф. Є., Очерк славянской кирилской палеографии, Варшава, 1913.

90. Капетановић Мехмедбег — Љубушак, Будућност и напредак Мухамеданаца Босне и Херцеговине, Сарајево, 1893.

91. Капиџић др Хамдија, Херцеговачки устанак 1882. године, Сарајево, 1973 (»Веселин Маслеша«).

92. Капиџић Хамдија, Развитак штампарства у Босни за турског времена, »Гајрет«, Сарајево, 1929.

93. Клаић Вјекослав, Повиест Босне до пропасти краљевства, Загреб, 1882.

94. Клаић Вјекослав, Босна. Подаци о земљопису и повиести Босне и Херцеговине, Згб, 1878.

95. Кларић Иван, Судбина једног учитеља, Школски Вјесник, Сарајево, 1900.

96. Кларић Иван, Краљска школа у прво доба школовања, Школски Вјесник, Сарајево, 1895.

97. Конески Блаж, Охридска књижевна школа, Слово, Згб, 1957. бр. 6—8.

98. Костић Драгутин, Тајно писање (криптографија) у јужнословенским споменицима, Бгд, 1913.

99. Костић Драгутин, Тајно писање у споменицима српским, Глас СКА, LIII, II разр. 35, Бгд, 1898.

100. Косановић Саво, Прилози историји старе српске цркве у Сарајеву, ГСУД, Бгд, 1883.

101. Ковачевић Коста, Како су православни Срби у селу Крњеуши добили за цркву земљиште, Источник, Сарајево, 1892.

102. Ковачевић Коста, Српска православна црква и школа у Бихаћу, Први шематизам бањалучко-бихаћке митрополије, Б. Лука, 1911.

103. Крешевљаковић Хамдија, Вилајетске скупштине, Календар »Народне узданице«, Сарајево, 1938.

104. Крешевљаковић Хамдија, Штампарије у Босни и Херцеговини за турског времена 1529—1878, Грађа за повијест књижевности Хрватске, ЈАЗУ, Згб, 1926.

105. Кршић др Јован, Гавро Вучковић-Крајишник, Календар »Просвјета«, Сарајево, 1925.

106. Крушевац Тодор, Сарајево под аустро-угарском управом 1878—1918, Сарајево, 1960.

107. Кулишић Шпиро, Из путописа Алберта Фортиса, ГЗМ, 1950.

108. Куљбакин др Ст. М., Лексичке студије (Глас САН, 1940, САН, CLXXXII).

109. Куна др Херта, Редакција старословенског као литерарног језика Срба и Хрвата, Слово, бр. 13—16, Згб, 1963.

110. Куна Херта, Језик фра Филипа Лаштрића, босанског фрањевца XVIII вијека, АНУ БиХ, Дјела, књ. XXVII, Сарајево, 1967.

111. Куна Херта, О језику Љетописа фра Ловре Ситовића НД, БиХ, књ. 7, Одјељење историјско-филолошких наука, — Грађа, књ. V.

112. Levy dr Moritz, Die Sephardim in Bosnien. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel, Sarajevo, 1911.

113. Мајсторовић Станислав, Нешто из повијести моје школе и аналфабетских течајева, Школски Вјесник, Сарајево, 1908.

114. Максимовић Мирко, Црквене борбе и покрети код православних (у Босни и Херцеговини 1896—1905). Садржано у књизи: Слијепчевић Перо и сарадници, Напор Босне и Херцеговине, Сарајево, 1929.

115. Малбаша Анто, Хрватски и српски национални проблем у Босни за вријеме режима Бењамина Калаја, Осијек, 1940.

116. Мандић фра Доминик, Фрањевци и фрањевачке школе у Херцеговини, Гласник југословенског професорског друштва, Бгд, 1953.

117. Маркичевић др Петар, Сарајевска богословија о 30-годишњици, Братство, Сарајево, 1932.

118. Марковић Стипо, Хрватске католичке школе и учитељи у Ливну за турске управе, Мостар, 1923.

119. Марковић Светозар, Језик Ивана Анчића (босанскога писца XVIII века), САН, Институт за српскохрватски језик, Српски дијалектолошки зборник, књ. XIII, Бгд, 1958.

120. Маслеша Веселин, Млада Босна, Сарајево, 1945.

121. Мазалић Ђоко, Стара црква у Сарајеву ГХЗМ, Сарајево, 1942.

122. Медаковић Дејан, Горажде — штампарија, ЕЈ, књ. 3, Згб.

123. Милаковић Јосип, Споменица 25-годишњице прославе Хрватског пјевачког друштва »Требевић« у Сарајеву, Сарајево, 1919.

124. Мошин др Владимир, Најстарата кирилска епиграфика, Словенска писменост — 1050-годишнина на Климент Охридски. Народни музеј, Охрид, 1966.

125. Мошин Владимир, Методолошке биљешке о типовима писма у ћирилици, Слово, бр. 15 и 16, Згб, 1963.

126. Мошин Владимир, Мирослављево јеванђеље, Енциклопедија ликовних умјетности, MCMLXIV, Згб, 1954.

127. Мулић Хамдија, Вјесници напредног тумачења исламске науке у нас, Сарајево, 1942.

128. Недељковић Олга, Још једном о хронолошком примату глагољице, Слово, бр. 15—16, Згб.

129. Новак др Виктор, Латинска палеографија, Бгд, 1952.

130. Новаковић Стојан, Први основи словенске књижевности, САН, Бгд, 1893.

131. Новаковић Стојан, Буквари за Србе од 1727. и 1734. године, Гласник срп. ученог друштва, књ. 66, Бгд, 1878.

132. Острогорски Георгије, Историја Византије, Бгд, 1969, издање »Просвете«.

133. Пач др Карло, Из пљеваљског санџака, ГЗМ, 1927.

134. Памучина Јоаникије, Пјесма једног Херцеговца, Српски далматински магазин, Задар, 1846.

135. Папић Митар, Из прошлости српскохрватског језика и правописа, Преглед, Сарајево, 1973.

136. Павловић Миливој, Јединство записа Глигорија дијака, Слово, бр. 15—16, Згб, 1965.

137. Павловић Миливоје, Порука са надгробног споменика, Бгд, 1933.

138. Пецо Асим, Јекавске оазе у западној Херцеговини, Јужнословенски филолог, XXVII, Бгд, 1966/67.

139. Пејановић Ђорђе, Становништво у крајевима бивше Босне и Херцеговине (Подаци о становништву узети су из званичних статистика пописа становништва), »Просвјетина библиотека«, Сарајево, 1939.

140. Пелагић Васо, Преображај школе и наставе, Бгд, 1889.

141. Пелагић Васо, Руковођ за српско-босанске, ерцеговачке, старосрбијанске и македонске учитеље, школе и свештенике, Бгд, 1867.

142. Перин Ђоко, Економски развитак села (Босне и Херцеговине) од 1878—1918. (садржано у књизи Слијепчевић Перо и сарадници, Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење), Сарајево 1929.

143. Поленаковић Харалампије, Климентовата традиција во книжевноста, Словенска писменост, Охрид, 1966.

144. Поповић Миодраг, Вук Стефановић Караџић 1787—1864, Бгд, 1964.

145. Поповић Марко, Српске старине, Босанско-херцеговачки Источник, Сарајево, 1892.

146. Поповић Љубомир Дацкал, Школски Вјесник, Сарајево, 1894.

147. Prochaska dr Dragutin, Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und Herzegovina, Zgb, 1911.

148. Рачки др Фрањо, Богумили и патарени, САН, LXXXVII, Бгд, 1931. г.

149. Радојчић Сп. Ђорђе, Карактер и главни моменти из старих српских штампарија, Историјски записи, Цетиње, јули—септембар, 1950.

150. Радојчић Сп. Ђорђе, Апокрифи код Јужних Словена, ЕЈ, књ. 1, Згб, 1955.

151. Радонић др Јован, Римска курија и југословенске земље од XVI—XIX века, Бгд, 1950.

152. Ребац Хасан, Вјерско-просвјетни проблем Муслимана у нашој држави, Просвјетни гласник, Бгд, 1932.

153. Решетар Милан, Издања Дивковићевих Наука крстјанског, Прилози VII, Бгд, 1927.

154. Руварац Иларион, Нешто о Босни, II, Годишњица НЧ, Бгд, 1878,

155. Скарић Владислав, Гробни натпис браће Радиловића у Чадовини, ГЗМ, 1927.

156. Скарић Владислав, Сарајево и његова околина од најстаријег времена до аустријске окупације, Сарајево, 1937.

157. Скарић Владислав, Српски православни народ и црква у Сарајеву у XVII и XVIII вијеку, Сарајево, 1928.

158. Скарић Владислав, Гробни споменик госта Милутина, ГЗМ, 1934.

159. Солојев Александар, Вјерско учење »босанске цркве«, Згб, 1948.

160. Станојевић Станоје, Из српске прошлости, Згб, 1953.

161. Станојевић Станоје, Студије о српској дипломатици, Глас, САН, књ. LIX, Бгд, 1933.

162. Стојачковић Александар, Историја восточно-словенскога богослужениа и кириловског књижества код Словена Западне цркве, Нови Сад, 1877.

163. Стојановски Александар, Македонија — Самуилово царство, ЕЈ, књ. 5, Згб, 1962.

164. Стратимировић Ђорђе, Добрун, ГЗМ, 1893.

165. Сучевић Бранко, Просвјетне прилике у Босанској Крајини, »Учитељ«, бр. 8, Бгд, 1927/28.

166. Šafařik Pavel Josip, Památky dřevniho pisemnictvi (Okázky občanského pisemnictvi), Praha, 1870.

167. Šafařik Pavel Josip, Geschichte der serbischen Schrifttums, Prag, 1865.

168. Шидак Јарослав, О аутентичности и значењу једне исправе босанског дједа, Слово, бр. 15—16, Згб, 1965.

169. Шидак Јарослав, Босански рукописи у Государственој публичној библиотеци у Лењинграду, Слово, бр. 17, Згб, 1969.

170. Шишић др Фердо, Студије из босанске хисторије, ГЗМ, 1903.

171. Шкарпа Фрањо, Рабош у Далмацији, Зборник за народни живот и обичај код Јужних Словена, књ. XXIX, Згб, 1934.

172. Штефанић Вјекослав, Првобитно словенско писмо и најстарата глаголска епиграфика, Словенска писменост — 1050-годишнина на Климент Охридски, Народен музеј, Охрид, 1966.

173. Шурмин Ђуро, Повијест књижевности хрватске и српске, Загреб, 1898.

174. Шушљић Ристо, Српске школе у Босни и Херцеговини за турске владе, Календар »Просвјета«, Сарајево, 1914. (сепарат).

175. Татић Мирјана, Ликовни украси Мирослављевог еванђеља, Посебни прилог »Политике«, Бгд, 29. IX 1970.

176. Thoemmel Gustav-Hauptmann, Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung Vilajet Bosnien, das eigentliche Bosnien nebst türkisch Kroatien, des Herzegovina und Bosnien — Novi Pazar, Wien, 1867.

177. Трухелка Ћиро, Фојничка кроника, ГЗМ, 1909.

178. Трухелка Ћиро, Стари босански писани споменици, ГЗМ, 1894.

179. Водник др Бранко, Повијест хрватске књижевности, Згб, 1913.

180. Врана др Јосип, Западно подручје ћирилице у XII и првој половици XIII стољећа, Слово, бр. 11—12, Згб, 1962.

181. Врана Владимир, Књижевна настојања средњевјековне Босне, Сарајево, 1942.

182. Вукићевић Миленко, Школа и ширење писмености у држави Немањића, ГНЧ, Бгд, 1898, књ. XVIII.

183. Зелић Бенедикта — Бућан, Босанчица у средњој Далмацији, Сплит, 1961, Прилог уз 3. свеску издања Хисторијског архива у Сплиту.

184. Зрнић Васо, Прилог старинским записима, ГЗМ, 1912.

185. Зрнић Васо, Старосрпске књиге у горажданској цркви, Источник, Сарајево, 1892.

ПЕРИОДИКА, ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ, ИЗВЈЕШТАЈИ И СЛ.
(са кратицама у тексту и напоменама)

1. Bericht, Bericht über die Verwaltung von Bosnien und Hercegovina. Wien. Bd 1906—1913 u. 1914—1916 (K. u. k. gemeonsames Finanzministerium, Wien (Извјештај о управи Босне и Херцеговине. Св. 1906—1913. и 1914—1916. (Ц. и кр. заједничко министарство финансија, Беч).
2. Блгарски језик, Софија, Блгарски језик, Софија, орган института за бугарски језик АН.
3. БСЕ, Москва, Бољшаја совјетскаја енциклопедија, Москва, II издање.
4. БВ, Сарајево, Босанска Вила, књижевни часопис, Сарајево (1886—1914).
5. Босански пријатељ, Згб, Босански пријатељ. Уредио Иван Франо Јукић: I — 1850; II — 1851; III годиште према рукопису издала Матица Хрватска, Згб, 1861; IV г. 1871. у Осијеку.
6. Босна, Сарајево, Босна, службени лист Вилајетске владе, Сарајево (1866—1878).
7. Братство, Бгд, Братство, периодични часопис Друштва св. Саве у Београду (од 1878. до 1914).
8. Братство, Сарајево, Братство, власник Српско-православно Братство св. Саве у Сарајеву (1925).
9. Croatia sacra, Zgb, Croatia sacra, архив за црквену повијест Хрвата. Издаје Хрватска богословска академија, Згб (1931—1944).
10. Даница. Нови Сад, Даница, лист за забаву и књижевност, Нови Сад (1860—1871).
11. EJ, Згб, Енциклопедија Југославије, Згб, I (1955); II (1956); III (1958); IV (1959); V (1962); VI (1965); VII (1968).
12. ЕЛЗ, Згб, Енциклопедија Лексикографског завода, Згб, I (1955); II (1956); III (1958); IV (1959); V (1961); VI (1962) и VII (1964).
13. Енциклопедиа славјанскои филологии, Санкт Петерсбург (1911).
14. Гајрет, Сарајево, Гајрет, орган Муслиманског културног друштва Гајрет у Сарајеву (1907—1914).
15. Глас Народа, Н. Сад, Глас Народа, Н. Сад, лист за народне ствари, промет, занатство, трговину, науку и забаву (1871—1876).
16. Глас Слободе, Сарајево, Глас Слободе, орган Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине у Сарајеву (1909—1929).
17. Гласник Просвјете, Сарајево, Гласник Српског културног друштва »Просвјета« за БиХ, Сарајево (1922—1941).
18. ГХДМ, Сарајево, Гласник Хрватских државних музеја, Сарајево (1942—1945).
20. ГИД, Н. Сад, Гласник Историјског друштва, Нови Сад.

21. ГЈПД, Бгд, Гласник Југословенског професорског друштва, Бгд. (1921—1941).
22. ГПД, Бгд, Гласник Професорског друштва, Бгд. (од г. 1930).
23. ГСУД, Бгд, Гласник Српског ученог друштва, Бгд, орган Друштва Српске словесности (1847—1892).
24. ГЗМ, Сарајево, Гласник Земаљског музеја, Сарајево; од I (1889) до XXXIV (1922) и од XXXV (1923) до LIII (1941). Затим од 1945. и даље.
25. ГЗМ, Преглед садржаја, Гласник Земаљског музеја, Сарајево. Преглед садржаја од 1889—1937. (обрадио Рудолф Заплата).
26. Годишњак Завода за заштиту споменика, Сарајево, Годишњак Завода за заштиту споменика и природних ријеткости СР Босне и Херцеговине, Сарајево (1953. и даље).
27. Годишњак СКАН, Бгд, Годишњак Српске краљевске академије наука, Бгд. (1882—1923).
28. ГИД, БХ, Сарајево, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, Сарајево (од 1949. и даље).
29. Годишњак Свеучилишта у Згб-у (1924/25).
30. ГНЧ, Бгд, Годишњица Николе Чупића, Бгд. (1877—1923).
31. ХЕ, Згб, Хрватска енциклопедија, Згб. (1941—1945).
32. ИЗ, Цетиње, Историјски записи, орган Историјског друштва Црне Горе, Цетиње (1948).
33. Источник, Сарајево, Босанско-херцеговачки Источник, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетна питања српско-православног свештенства, Сарајево (1887—1911).
34. Јавор, Нови Сад, Јавор, лист за забаву, поуку и књижевност, Н. Сад (1862—63. и 1867—1893).
35. ЈФ, Бгд, Јужнословенски филолог, повремени спис за словенску филологију и лингвистику Института за српскохрватски језик, Бгд. (1913—1941, САН).
36. Југославенски Лист, Сарајево, Југославенски Лист, демократско-либерално гласило, Сарајево (1918—1941).
37. Календар Просвјета, Сарајево, Календар »Просвјета« (1905—1914. и 1919—1941). Издање Српског културног и просвјетног друштва »Просвјета« за БиХ у Сарајеву.
38. Календар Гајрет, Сарајево, Календар »Гајрет« (1906—1915). Издаје Муслиманско културно друштво »Гајрет« у Сарајеву.
39. Календар Народна узданица, Сарајево, Календар »Народна узданица« (1933—1945). Издаје Муслиманско културно друштво »Народна узданица« у Сарајеву.
40. Књижевник, Згб, Књижевник. Мјесечник за књижевност, умјетност и културу. Згб, I, 1939. г.
41. Књижевност и језик, Бгд, Књижевност и језик у школи. Часопис Друштва за српскохрватски језик и књижевност, Бгд. (1945).
42. Лексикон Минерва, Згб, Лексикон Минерва, практични приручник за модерног човјека, Згб. (1936).
43. ЛМС, Нови Сад, Летопис Матице Српске, Нови Сад. Књижевни и научни часопис (1825—1941. и 1946).
44. Напредак, Сарајево, Напредак, гласило Хрватског културног друштва »Напредак« у Сарајеву (1921—1941).
45. Народно јединство, Сарајево, Народно јединство, службени орган Покрајинске владе за БиХ, Сарајево (1918—1941), а затим: Краљевске банске управе Дринске бановине, Сарајево.

46. Наш језик, Бгд, Наш језик, лист за српски језик, Бгд., САНУ (од 1949).
47. Наша школа, Сарајево, Наша школа, часопис за педагошка питања. Сарајево (1950—60).
48. Народне новине, Згб, Народне новине, новине хрватско-славонско-далматинске, Згб., 1835—1848. и 1936—1941. Службени лист.
49. Наше старине, Сарајево, Наше старине. Годишњак Завода за заштиту споменика и природних ријеткости у Сарајеву (1953).
50. Народно просвјећивање, Бгд, Народно просвјећивање, орган Министарства просвјете Бгд. (додатак »Просветном Гласнику«) (1940—1941).
51. Насеља, Бгд, Насеља, српски етнографски зборник СКАН, Бгд. (1902—1926).
52. Питања књижевности и језика, Сарајево, Питања књижевности и језика — Сарајево. Издаје катедра за југословенску и српскохрватски језик. Филозофски факултет, Сарајево, 1954.
53. Политика, Бгд, »Политика, политички дневни лист, Бгд., 1904—1915; 1919—1941. и од 1945.
54. Преглед, Сарајево, Преглед, часописа за политички и културни живот, Сарајево (1927—1941. и од 1946).
55. Преглед, Сарајево, Преглед, часопис за друштвена питања, Сарајево (1910—1912/13).
56. Прилози, Бгд, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор; стручни научни часопис (Бгд., 1921—1941. и од 1952).
57. Прилози, Сарајево, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под Турском. Сарајево, 1954/55. Издаје Оријентални институт, Сарајево.
58. Просвјета, Сарајево, Просвјета, лист за народно просвјећивање. Сарајево 1907—1914. и 1919—1937. Издаје Српско културно и просвјетно друштво »Просвјета« у Сарајеву.
59. Просвјетни Гласник, Бгд, Просвјетни Гласник, службени лист Министарства Просвјете, Бгд. (1920—1941).
60. Први шематизам, Б. Лука, Први шематизам бањалучко-бихаћке митрополије, Б. Лука, 1903—1911. Редактор Алекса Јокановић.
61. Рад, Згб, Рад ЈАЗУ, разред хисторичко-филолошки и филозофско-јуридички (Згб., 1882—1941. и од 1948. за језик и књижевност).
62. Радови, Сарајево, Радови. Издаје Научно друштво СР Босне и Херцеговине (Сарајево од 1953).
63. Развитак, Б. Лука, Развитак, часопис за просвјету и књижевност. Б. Лука (1910—1941).
64. Рјечник ЈАЗУ, Згб, Рјечник српског или хрватског језика (ЈАЗУ — Згб.).
65. Sammlung, Sarajevo, Sammlung der für Bosnien und Hercegovina erlassenen Gesetze Verördnungen und Normalweisungen. I Bd. 1878. izd. ZVC. Издаје ЗВС.
66. Сарајевски Цвјетник, Сарајево, Сарајевски Цвјетник, полузванични, политичко-књижевни лист. Издавач Босански вилајет, Сарајево (1868/9—1872).
67. Сарајевски лист, Сарајево, Сарајевски лист, званични лист босанско-херцеговачке владе. Сарајево, 1881—1918.
68. »Седам дана«, Сарајево, Седам дана, недјељни лист, Сарајево (1953——1956).
69. Серафински перивој, Сарајево, Серафински перивој, поучни и набожни лист. Издаје Фрањевачки ред у Босни и Херцеговини, Сарајево (1902—1913).

70. Слово, Згуб, Слово, часопис Старословенског института ЈАЗУ, Згб. (од 1952).

71. Словинац, Дубровник, Словинац, лист за књижевност, умјетност и обрт, Дубровник, VII (1884), Уредник Лука Зоре.

72. Српске народне новине, Б. Пешта, Српске народне новине, Будим Пешта (1838—1847); Бгд. од 1948.

73. Српска школа, Сарајево, Српска школа, педагошко књижевни лист; орган Српског учитељског удружења. Сарајево, 1907/8—1912.

74. Споменик, Бгд, Споменик СКАН, научни зборник, Бгд. (од 1888 г.).

75. СДМ, Задар, Српски Далматински Магазин, Задар (1846—1867).

76. Српски Дневник, Н. Сад, Српски Дневник, политички лист, Нови Сад (1852—1864).

77. Ст. НЕ, Бгд, Народна енциклопедија, Бгд. I (1925), II (1926), III (1928) и IV (1929). Уредник др Станоје Станојевић са сарадницима. Ћирилско издање.

78. Старинар, Бгд, Старинар, орган Српског археолошког друштва, Бгд, (1884—1925).

79. Старинар, Бгд, Старинар, орган Археолошког института САН, Бгд. (1950).

80. Старине, Згб, Старине, орган Хрватског археолошког друштва, Згб. (1962, књ. 51).

81. Стенографски извјештаји Бос. сабора Стенографски извјештаји Босанско-херцеговачког сабора 1910—1914. (Земаљска влада у Сарајеву).

82. Стенографски извјештаји бечко-пештанских делегација, Стенографски извјештаји бечко-пештанских делегација, 32 сесија, 11. VI 1896. (Беч, 1896).

83. ШГ, Сарајево, Школски Гласник, школски службени лист. Издаје ЗВС, 1910—1923.

84. ШВ, Сарајево, Школски Вјесник, службени лист ЗВС, Сарајево, 1894—1909.

85. Учитељ, Бгд, Учитељ, педагошко-књижевни лист Југословенског Учитељског удружења, Бгд. 1881—1914. (орган Учит. удружења у Србији) и 1919—1941. (Југ. Учитељ. удружења, Бгд.).

86. Учитељска Зора, Сарајево, Учитељска зора, лист за народно школство. Гласило Савеза учитељских друштава БиХ: Мостар, 1905—1910. и Сарајево: 1910—1921.

87. Видик, Сарајево, Видик, Сарајево (1947—1950). Издаје Народни фронт, Сарајево.

88. Вјесник, Сарајево, Вјесник, званични орган Српско-православних црквено-школских власти у Босни и Херцеговини, Сарајево (1909—1914. и 1917—1921).

89. Записи, Цетиње, Записи, часопис за науку и књижевност. Цетиње, 1927—1948.

90. Застава, Н. Сад, Застава, политички лист. Нови Сад (1866—1925).

91. Зборник ЈАЗУ, Згб, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена. Издаје ЈАЗУ, Згб. (1896).

ПОРИЈЕКЛО ДОКУМЕНТАЦИЈЕ
(Бројеви означавају странице у књизи)

Трифуновић Ђорђе (са сарадницима): Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, ЋИРИЛО и МЕТОДИЈЕ (Одабрао азбучне таблице Владимир Мошин. Издаје СКЗ, Бгд, 1964): 14, 17, 27, 56, 58, 125, 126, 179.

Станче Станков и Вера Ивановна у часопису »Блгарски језик«, књига 2. (Софија, 1955): 23.

Гласник Земаљског музеја, Сарајево: 26, 34, 50, 52, 54, 59, 63, 74, 101, 117, 215.

Лавров Петр Алексејевич, Материали по историји возникновенија славјанске писмености (Лењинград, 1933): 29.

»Слово«, Загреб (1963): 13, 33.

Споменица »La Benevolencije«, Сарајево (1924): 211, 212.

Збирка Војислава Богићевића (факсимили из Хисторијског архива у Дубровнику): 41, 103, 104, 110, 112, 210, 219.

Владимир Мошин, Палеографски албум, Скопје (1966): 62, 65.

Радојчић др Светозар, Старе српске минијатуре, Београд (1952): 67, 69, 71, 76, 81, 139, 141, 143.

Добротом *Милорада Панића-Сурепа,* књижевника, Београд: 84.

Алојз Бенац, Широки бријег, Сарајево, (1952): 88.

ЈАЗУ, Загреб, Рукописна збирка: 106.

Соколовић Осман, Сарајево, збирка: 108, 109.

Народна библиотека, Сарајево, Одјел архивског материјала: 115, 135, 189, 192, 146, 200, 233.

Скарић Владислав, Сарајево и његова околина, Сарајево (1937): 113.

Вего Марко, Зборник средњевјековних натписа (ГЗМ, Сарајево, 1964): 120.

Милорад Панић-Суреп, Кад су живи завидели мртвима, Београд (1960): 123.

Музеј Срба у Хрватској, Загреб: 128.

Музеј примењене уметности, Београд: 130, 136.

»Нада«, часопис, Сарајево (1899): 148.

Календар »Просвјета«, Сарајево (1927): 163.

Костић Драгутин, Тајно писање, Београд (1913): 176.

Земаљски музеј, Сарајево (Рукописна збирка): 182, 234.

»Wissenschftliche Mitteilungen« (Беч), II књига: 186.

Ћоровић Владимир, Мостар и његова околина, Мостар (1893): 233.

»Школски Вјесник«, Сарајево (1908): 237.

Архив Босне и Херцеговине, Сарајево: 258.

Споменица 25-годишњице »Гајрета«, Сарајево (1928): 260.

Добротом Рајка Гаговића, пок. Хамида Кукића и Исламске вјерске заједнице, Сарајево: 261, 262, 263, 264.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

Абдул Меџид, султан, 222
Агић Мехмед-Заим, 241
Ајаз-паша заде, 85
Андраши Јулиус, 216, 247, 250
Андрија, кнез хумски, 45
Анђелић Павао, 31, 46, 61, 92
Антим, митрополит, 137, 138
Анчић Иван, 198, 202, 203, 206
Апел Јохан, генерал, 252
Арсеније, игуман, 173
Асим Мустафа-паша, 223
Атанасије, митрополит, 174
Атанасковић Димитрије, конзул, 216
Атом (Симо Томић), 177
Аџија Адам, учитељ, 169
Ахмед Џевдет-паша (види Џевдет-паша)

Бабић Анто, 10, 15, 37, 39, 40, 57, 77
Бајазид II, султан, 181
Бакачић, јеремонах у Атосу, 151
Бакић Петар-Диодато, бискуп, 63
Барнабај Томас, 92
Басано Људевит, 100
Батинић фра Мијо, 78, 99, 181, 183, 185, 190, 200, 238
Башагић Сафвет-бег, 274
Башескија Мула Мустафа, 114
Башић Миливоје, 54
Батало, тепчија, 57
Беђанић Мартин, 274
Белармино Роберт, 195
Бела II, мађ. краљ, 37
Бела IV, мађ. краљ, 78
Белић Александар, 24, 33, 53, 70, 125
Бенедикт II, папа, 80
Бернард, бискуп, 77
Бесаровић Ристо, 178
Бешлагић Шефик, 49
Бијелић Нико, дубровачки канцелар, 46
Билински Леон, министар, 258, 270, 271
Бизмарк Ото, 266
Битнер Лудвиг, 248
Блажевић Фрањо, 191
Богићевић Војислав, 99, 105, 107, 116, 122, 148, 150, 164, 168, 171, 209, 211, 212, 221, 225, 239, 242, 252, 253, 265, 267, 273, 274, 282
Бодин, краљ, 37
Боранић Драгутин, 275
Борић, бан, 37, 77
Борис I, бугарски кан, 15
Боровинићи, босански феудалци, 46
Бошковић Хијацинт, 79
Бошњак Славољуб (Јукић фра Иван), 118, 217
Брајан, мајстор (клесар), 77
Бранош, дијак, 44
Братен, клесар, 32
Брет, жупан, 28
Броз Иван, 275
Будинић фра Шимо, 194
Будмани Петар, 273
Бујхер Ђуро, 273
Бунтић фра Дидак, 294
Буријан Стефан, 256, 292
Бућанин Томаш, дијак, 44

Варешанин Марјан, генерал, 291
Васић Милан, 102
Вего Марко, 28, 31, 32, 48, 75, 91, 121, 133
Версамелеон, преписивач, 25
Висарион, кир, 144
Виртенберг Вилхелм, генерал, 243
Вишњић Давид, 293
Владоје (Влатко), логотет, 43, 44
Владислав, краљ српски, 44, 72, 73
Владислав, син Херцега Стјепана, 47
Влатковићи, бос. феудалци, 45, 59

Властелиновић Никола, 152
Војислава, жена Кулина бана, 32
Врана Владислав, 61
Врана Јосип, 25, 61, 87
Врчевић Љубиша, 273
Вукосалић Влатко, 42
Вукасовић Вулетић Вид, 201
Вукићевић Миленко, 18, 51, 75, 174, 178, 195, 197
Вуковић Божидар, 129, 131
Вукотић Прибисав, 55, 70
Вукчић Хрвоје, 60
Вукчић Стјепан Косача, 38, 70
Вулетић Фране, 252
Вучковић Гавро-Крајишник, 167, 215

Гаговић Рајко, 11, 259
Габељак фра Анто, 188
Гаврановић Берислав, 280
Гај Људевит, 233, 234
Генадије, игуман, 173
Георгицео Атанасије, 117, 186
Гиљфердинг Александар, 148
Гиздавић Вукашин, 24, 28
Глигорије, дијак, 24, 25, 52
Главаш фра Радослав, 83
Гојковић Вид, самоук, 162
Гојсак, крстјанин, 60
Гонцага Франц, 186
Горажданин Божидар, 27, 153
Грд, требињски жупан, 32, 47, 48
Грк Манојло, 59
Грдеша, судија бана Кулина, 32
Грђић Васиљ, 291
Грђић Шћепан, 281, 288
Григорије, папа, 77
Грицкат Ирена, 58, 86
Грубач Јованка (Сурутка), 167
Грујић Радослав, 61, 135, 137, 152
Гујић фра Мијо, 185, 230
Гутенберг Јохан, 127

Дабиша, бос. краљ, 51, 54
Давид, митрополит манастира Милешева, 70
Дален Херман, 277
Данило, митрополит, 137
Даничић Ђуро, 86, 87, 273
Дедијер Јевто, 291
Делић Стеван, 124
Деса, кнез, 32
Десоје, граматиг, 42
Десисалић Михаило, 146
Дивковић фра Матија, 118, 187, 190, 195
Длустуш Љубоје, 239, 252, 272, 273, 279
Дмитар, син Вуканов, 72
Добретић фра Марко, 205
Добриновић Стипан (Степан), дијак, 40, 43
Драгутин, српски краљ, 72
Дражеслав, дијак, 72
Дрљић фра Растислав, 185, 232
Дукљанин, поп, 75
Душан, цар српски, 90

Ђогић Фрањо, кројач, учитељ, 236
Ђорђић Симеон, дацкал, преписивач, 147
Ђорђевић Тихомир, 165, 168, 170, 195
Ђурђев Бранислав, 110, 131
Ђурић Војислав, 145, 231

Евлија Челебија, 114, 118
Елезовић Глиша, 103, 105
Ефендић Фехим, 103, 105

Завид (Завида), жупан Рашке (Србије), 66, 87
Звијездовић фра Анђео, 180
Зелић Бенедикта-Бућан, 99, 194, 198
Зен Катарин, 132
Змајевић, надбискуп, 183
Зоре Лука, 252
Зоретић Франц, конзул, 185, 216, 239
Зрнић Васо, 124
Зулфикарпашић Хусеин, 259

Ибрахим-паша од Требиња, 103
Иван, капетан, 111
Иван (Теутоникус) бискуп, 79
Иванишевић Јован, 165, 167
Иванчевић Филип, 169
Ивић Алекса, 108, 202, 218
Ивовић Јован, 127
Илић Јовица, поп, 218
Истрин В. А., историчар, 15
Иса-бег, 102

Јабланићи, бос. феудалци, 46, 52
Јагић Ватрослав, 19, 87, 91, 207, 253, 274
Јајчанин фра Стјепан (види Маргитић Стјепан)
Јелена, жена цара Душана, 90
Јелена, мађарска краљица, 37
Јеленић фра Јулијан, 79, 89, 183, 187, 197, 208, 235
Јефимија, монахиња, 179
Јефтановић Антоније, 179, 273
Јоан, митрополит, 144
Јиречек Константин, 18, 72
Јовановић Стефан, генерал, 224, 244
Јукић фра Иван-Франо, 193, 201, 215, 222, 232
Јуришић фра Анто, 181

Кајмаковић Здравко, 24, 31, 47, 70, 72, 74, 83, 98
Кабловић Милутин, ковач, клесар, 48
Кавасила Константин, 22
Калај Бењамин, 247, 252, 262
Калиник, патријарх, 138
Капетановић Мехмед-Љубушак, 253, 273
Капиџић Хамдија, 103, 220, 244, 247
Карагић Лука, 200
Карамехмедовић Хамдија, 281
Капановић Милан, 165, 166, 168
Карањац Душан, 229
Караџић Стефановић Вук, 8, 111, 116, 148, 171, 201, 220, 225, 226, 227, 231, 242, 272, 273
Карски Ф. Е., 51, 53
Караула, фра, 208
Касум-паша, 93
Кашиковић Никола, 273
Кемура-шејх Сејфудин, 83, 111, 113, 114, 116, 118, 137
Кербер Енст, министар, 256, 274
Клаић Вјекослав, 18, 78, 79, 80, 208, 227, 238
Клаић Михо, 250
Кларић Иван, 236
Климент Охридски, 15, 16, 18, 21, 22
Клонимировић Часлав (види под Часлав)
Ковач Карло, 103
Ковачевић Коста, 164, 169
Колендић Петар, 109
Конески Блаж, 10, 16, 22, 33
Константин, апостол (види под Ћирило)
Константин, филозоф, 75, 90
Коркут Дервиш, 115
Костић Драгутин, 89, 90, 177, 178
Косанчић Саво, 133
Косаче, бос. феудалци, 45
Косанчић, 153
Котроманић Стјепан II, бан, 38, 42, 79, 80, 88
Кочић Петар, 274
Краљевић Марко, 101
Касало Мато, 236
Крсмир, жупан, 28
Крешевљаковић Хамдија, 218, 220
Кробатин Александер, генерал, 256, 257, 270
Крушевац Тодор, 222, 232, 249, 273
Крхљевић Вукмир, дијак, 42
Кршић Јован, 167
Кукавица-паша, 175
Кукић Хамид, 11
Кулишић Шпиро, 190
Кулин, бос. бан, 19, 20, 22, 26, 30, 31, 37, 38, 39, 77, 87, 88
Куљбакин Стеван, 24, 87
Куна Херта, 10, 85, 86, 203, 205, 206, 207
Купусац, дијак, 42
Куртћехајић Шаћир, 215, 220
Курипешић Бенедикт, 68, 99, 133
Кушић Петар, 282

Лавров Пјотр Алексејевич, славист, 60
Лазар, кнез српски, 140, 149, 166, 179
Лазаревић Стеван, деспот српски, 57, 70, 73
Лазо, дијак, 147
Латас Омер-паша (види под Омер--паша)
Лаштрић фра Филип, 203, 204, 207
Ледесма Јаков, 195
Леви (Löwy) Мориц, 212
Леви Давид, 211
Лонгин, монах, сликар, 150, 161
Лозић Стипо, 263
Лужац Томаш, дијак (види под Томаш Лужац)

Љубавић Теодор, 141, 142
Људевит Посавски, кнез, 14

Мажуранић Влатко, функционер у влади генерала Јосипа Филиповића, 250
Мазалић Ђоко, 124
Мајсторовић Станислав, учитељ, 230
Макарије, патријарх, 135, 146
Максимовић Мирко, 268
Малбаша Анто, 247
Малешевац Јоан, дијак, 144
Мандић фра Доминик, 188
Мандић Милош, новинар, 273
Манцука Фрањо, оснивач осн. школе у Сарајеву, 209
Мануило (Манојло Комнен, визант. цар) 32
Маретић Томо, 207
Маргитић (такође Јајчанин) Стјепан, 198, 199
Марин, ђакон, 92
Маринковић Дионизије, учитељ. 169, 218
Марјановић фра Миховил, 235
Марковић Светозар, лингвиста, 203, 206, 207, 209
Марковић Стипе, учитељ, 188, 208. 235, 237
Марош Влатко, дијак, 40
Марковац фра Стјепан, 188, 206
Маркичевић Петар, 169
Мартић фра Грга, 185, 215, 232, 250
Мазареки, папски визитатор, 184
Масарик Томаш-Гариг, 253
Маслеша Веселин, 246
Матасовић Јосип, 64, 84, 107, 137, 181, 185, 200
Матковић фра Јакоб, 100, 185, 200
Матковић фра Шимун, 184
Матковић Петар, 132
Махмуд III, султан, 114, 232
Медаковић Данило, 229
Методије, слов. апостол, 15, 16
Медаковић Данило, 229
Методије, слов. апостол, 15, 16
Мехмед ел Фатих, султан, 180
Миклошић Фрањо, 55, 64, 89, 146, 273, 274
Миласовић фра Ђеро, 201
Милетић Нада, 19
Милетић фра Августин, 195, 208, 235, 236
Милорадовић Михаило-Храбрен, 99, 152
Милорадовић Милисав-Храбрен, 133
Милутин краљ српски, 38, 68
Мирослав, кнез Хумски, 20, 23, 24, 32, 37, 45, 55, 66, 74, 87, 92
Мирковић Симеон, самоук, 165
Мис Аделина Павлија Ирби, 228
Мићановић Славко, 10
Момировић Петар, 91, 124, 161
Мошин Владимир, 10, 16, 20, 21, 25, 29, 32, 34, 55, 120, 121
Мудеризовић Ризах, 114
Мулић Хамдија, 242
Мурат II, султан, 102, 110
Мурат I, султан, 110
Мустафа-паша, 146
Мухамед IV, султан, 138

Наум, слов. апостол, 15, 16, 18
Недељковић Олга, 162
Недић фра Мартин, 235
Недић фра Доброслав, 278
Немања Стефан, 20, 23, 25, 32, 35, 72
Немањић Растко (св. Саво), 22, 32, 54, 67, 68
Нешковић Анђелија, даровател земљишта за школу, 209
Никола, писар (назван »Србин«), 145
Николајевић Ђорђе, 273
Нинослав Матеј, бан, 42, 78
Новаковић Стојан, 16, 23, 86, 87
Новак Виктор, 54

Обилић Милош, 140, 149
Оловчић фра Никола, 183
Осман Топал-паша, 218
Омер-паша, 103
Омер-паша Латас, 217
Остоја, бос. краљ, 40, 43, 44, 55, 89
Остојић Стјепан, бос. краљ, 44
Острогорски Георгије, 37

Павловић Леонтије, 127
Павловић Радослав, бос. феудалац, 46, 51
Павловићи, босански феудалци, 45
Пајсије, игуман, 173
Памучина Јоаникије, 167, 170
Папић Митар, 10, 252, 273
Параклатис Матија, 122
Пардо Давид, 213
Пач Карло, 102, 125, 259, 265
Пелагић Васо, 167, 168, 215, 218, 227
Пејановић Ђорђе, 245
Перовић Марија, учитељица, 228
Перин Ђоко, 248

Петковић Владимир, 68, 72, 79
Петрановић Богољуб (Теофило), 215, 223
Петрановић Божидар, историчар, 57
Петрановић Стево, учитељ, 215
Пецо Асим, 116
Пинто Самуел, 211
Поленаковић Харалампије, 22
Понца, бискуп, 80
Поповић Миодраг, 117, 242
Поповић Марко, 159, 160
Поповић Љубомир, 164, 170
Порфирогенет Константин, 13, 14, 18
Посиловић фра Павао, 188, 197, 198
Потјорек Оскар, генерал, 256, 269
Прибоје дијак, 42
Прибисав, дијак, 42
Прохаска Драгутин, 137, 195
Прибило, жупан, 72

Радин, гост, 57, 70
Радојичић Сп. Ђорђе, 10, 16, 25, 61, 127, 130, 194
Радојчић Светозар, 64
Рађен, дијак, 42, 43
Радоје, дијак, 42, 102
Радослав, крстјанин, 25, 60, 92
Радохна, крстјанин, 32
Рајић фра Јуре, 236
Ратко, дјед »цркве босанске«, 60
Раца Ђорђе, 293
Рачки Фрањо, 25, 57, 61
Рестоје, протобистар, 44
Реуф-бег ливањски кајмекам, 222
Решетар Милан, 188, 274
Ризванбеговић Османага, 105
Руварац Иларион, 145

Сава, јеремонах, преписивач, 142
Сава св. (види под Немањић)
Савојски принц Еуген, 138, 158, 183, 211
Савић Саво, 168
Салтиков Шчедрин, 143
Самоуковић Ристо, 229
Самуило, македон. цар, 7, 28, 37
Сандаљ Хранић (под Хранић)
Санковићи, бос. феудалци, 45
Саркотић Стјепан, генерал, 256, 270, 271
Сафвет-паша, 240
Селим I, султан, 110
Селим II, султан, 131
Селим III, 181
Секуловић Твртко, дијак, 44
Сергејевски Димитрије, 16
Силвестер, јеремонах требињски, преписивач, 149, 150
Симеон, бугарски цар, 15, 33
Симић Љубомир, 291
Ситовић фра Ловро, 204, 206
Слијепчевић Перо, 99, 246
Скарић Владислав, 101, 114, 132, 137
Скендерова Стака, 167, 215, 241
Слави Јосип, министар, 250, 264
Соколовић Мехмед-паша, 131, 135, 146, 171
Соловјев Александар, 105
Станојевић Станоје, 13, 15, 89, 92
Стјепан Остојић, бос. краљ (види Остојић)
Стјепан II Котроманић (види под Котроманић)
Стојановић Љубомир, 39, 57, 60, 70, 73, 97, 129, 131, 132, 142, 146, 149, 151, 159, 160, 163, 171, 173, 178, 191
Стојановски Александар, 37
Сулејман II Величанствени (Законодавац), султан, 102, 132
Сучевић Бранко, 164, 169
Сучевић Тодор, учитељ, 164
Сучић фра Мартин, 189

Татић Мирјана, 55
Талоци Људевит, 42
Твртко I (бан и краљ бос.), 37, 40, 42, 43, 51, 55, 70, 81, 92
Твртко II Твртковић, бос. краљ, 44, 89
Теодоровић Светозар, конзул, 216, 223
Теофило, јеремонах, преписивач, 147
Тескерецић, мусл. породица у Травнику, 363
Тит(о) — Титус, римски цар, 92
Томаш Лужац-Босанац, логотет, 43
Томашевић Стјепан, бос. краљ, 44, 84
Требињац Марко, преписивач, 97, 144
Трифуновић Ђорђе, 16, 35, 53, 142
Трухелка Ћиро, 32, 51, 83, 102, 103, 193, 207, 259

Ћамил-паша, 175
Ћирило (Константин), 15, 16, 193
Ћирило и Методије, 53, 85
Ћирковић Симо, 15, 16, 55, 60, 80
Ћоровић Владимир, 34, 57, 66, 67, 68, 70, 97, 116, 127, 129, 132, 150, 171, 175, 195, 211, 274
Ћорић фра Анто, 208
Ћурић Хајрудин, 208, 239, 240

Угљеша, деспот српски, 179
Ускифи Босневиа (види Хеваји)
Урошиц, 72

Ферменџин Еусебије, 80
Филиповић Миленко, 172
Филиповић Јосип, генерал, 244, 249
Филиповић Хуснија, 262
Филиповић Недим, 97, 99, 100
Франциско Флорентинац, 82, 92

Хадум Алибег, 210
Хам Јосип, 24
Хамзабег, 102
Ханџић Адем, 98, 99
Харијадис Мара, 60
Хасан-паша херцеговачки, 108, 202
Хасан ефендија Мисрија, 113
Хашимбеговић Шехада, 260
Хвал, крстјанин, 60, 61, 62
Хеваји (Ускифи Босневиа), 114
Херман Коста, 83, 273
Херцег Стјепан (Стефан), 46, 55, 57, 70, 73
Херцеговић Ахмед, 102
Хорват Карло, 197
Хофман Леополд, министар, 249, 278

Хранићи, бос. феудалци, 45
Хрватин, дијак, 40, 43
Хрватинићи, бос. феудалци, 42
Хризостом Јован, патријарх, 151
Хумо Омер ефендија, 242

Црнојевић Ђурађ, 129
Црноризац (Чрноризац) Храбар, 15, 17

Часлав Клонимировић, српски кнез, 13, 28, 36
Челебија (Челеби) Евлија, 114, 118
Ченгић Махмуд, 261
Ченгић Мухамед, 260
Чохаџић Димитрије, 118
Чремошник Грегор, 10, 20, 39, 40, 43, 44, 49, 53, 55, 88, 89, 92, 102, 107, 259
Чрноризац Храбар (види Црноризац)
Чупић Никола, 151
Чутурић фра Леонард, 84, 85, 180, 186, 232

Џевдет Ахмед-паша, 222

Шабановић Хазим, 114, 118
Шафаржик Павле, Јосип, 66, 72, 157, 171
Шидак Јарослав, 57, 64, 68, 79
Шишић Фердо, 75
Шкаљић Незир, 273
Штадлер др Јосип, надбискуп, 279
Штефанић Вјекослав, 10, 15, 27, 91, 107
Шурмин Ђуро, 60, 188, 193, 196
Шушљић Ристо, 160, 167, 229

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

Арапи (село), 48
Арнаутовићи, 80
Атос (Св. Гора), 119

Бабин До, 165
Бабићи, 165
Бакра (код Читлука), 122
Бања, код Дабра, 135
Бања Лука, 172, 218, 229, 269
Београд, 147 149
Беласица, 37
Беч, 148, 224, 269
Бијело Поље, 24, 32, 68, 74
Бијељина, 83
Билећа, 38
Бихаћ, 79, 83, 164, 172
Бискупи код Коњица, 70
Благај, 32
Бобовац, 39
Борач, 38
Босански Петровац, 165, 167
Босна Аргентина (види Сребреница)
Бродарево, 72
Бреза, 18
Брдо код Сарајева, 79
Брчко, 216, 218

Варцар Вакуф, 238
Ватикан, 184, 194, 199
Венеција (Млеци), 88, 194, 195, 211
Вилхемсхаузен, 79
Vilhemshauzen, 79
Вилна, 131
Високо, 31, 38, 183, 187
Вишеград, 38, 68, 72
Возућа, 135, 140, 171
Врхбосна (Сарајево), 38, 79, 97, 145
Врући (код Сарајева), 79

Габела (види Дријево)
Гацко, 259, 268
Гатачко поље, 125
Герзово, 147
Гламоч, 83
Годуша, 48
Гомионица, 149
Горажде, 11, 38, 57, 70, 97, 127, 129
Горњи Турбет, 39
Гостовић, 139, 140
Градац, 49, 278
Градачац, 232
Градишка Босанска, 30, 238
Градоврх, 187
Грбавица, 167
Гребен, 83
Груж, 194

Дабар, 67, 68
Дебело брдо, 19
Дервента, 183, 215
Добрун, код Вишеграда, 47, 68, 70, 72, 133
Долац, 185, 218
Долно Солан (Доња Тузла), 114
Доњи Вакуф, 48
Драчевица, 74
Дријево (Габела), 38
Дубровник, 18, 43, 44, 51, 55, 92, 102, 105, 107, 155, 207, 211
Дужи, 135
Дукља, 20, 21, 36

Ђаково, 80, 82

Жепче, 183
Живогошће, 99
Житомислић, 99, 138, 147, 151, 154, 160, 178

Завала, 70, 73, 155, 178
Загреб, 10, 68, 273, 275
Задар, 194
Заострог, 99
Захумље, 7, 13, 14, 19, 21, 25, 28, 32, 37, 38, 68
Зворник, 38, 81, 83
Зеница, 183, 267
Зета, 21

Илица код Сарајева, 79
Имотски, 99

Јајце, 16, 83, 183, 187, 206, 235, 238
Јанок, 158
Јелашка, 195

Калесија, 48
Калиновик, 31, 47
Каменград, 129
Кареја, 161
Катун, 35
Кијевци, 30
Кисељак, 79
Клењ код Богатића, 127
Кључ, 38
Кнежпоље, 190
Колунић, 30
Конавле, 74
Коњиц, 70, 83, 187
Косово поље, 110
Краље, 238
Крешево, 38, 81, 83, 185, 187, 232, 239
Крњеуша, 164
Крупа на Врбасу, 83
Кулен Вакуф, 72
Кула, 259
Кутлат, 38

Лазарић код Гацка, 124
Лепеница, 79
Лењинград, 60, 68, 149
Ливно (Хливно, Лијевно), 172, 188, 208, 229, 232, 236
Лим, 66, 67
Липље (Липје), 139, 147, 172
Липе, 202
Локве, 259
Ломница (Ловница), 72, 145, 168

Љубушки, 19, 83, 187

Маглај, 183, 187
Макарска, 99
Мартин Брод, 72
Мачковац, 135
Милешево, 68, 70, 73, 127, 129, 132, 152, 171
Миле, 39
Милошевац, 187
Млеци (Венеција), 129, 204
Модрича, 172, 183
Мостар, 8, 83, 135, 172, 174, 216, 218, 228, 229, 235, 268
Москва, 132, 149, 152
Моштаница, 140
Мујичићи, 16
Мухашиновићи, 31

Невесиње, 268
Нови Сад, 229

Обод, 129
Озрен, 72, 151
Олово, 38, 83, 182, 183
Оращје, 267
Осмача планина, 150
Осредак, 48
Охрид, 22, 37
Oћевија, 203
Оџак, 259
Ошанићи, 299

Папраћа (Папратја), 72, 140, 145, 173
Петроград (Лењинград), 143, 144
Пљевље (Плевље), 38, 56, 152, 157
Подмилачје, 83
Пољице код Требиња, 32
Попово поље, 70, 193
Праг, 157
Превлака, 88
Преспа, 37
Пријепоље, 11, 259, 263
Притока код Бихаћа, 164
Прозор, 68

Равно, 193
Радимља, код Стоца, 99
Рама, 37, 182, 183, 187, 201

Рибићи, 38
Рим, 184, 188, 194, 197
Рмањ (Хрмањ), 70, 133, 136
Рогатица, 11
Ротимља, 79

Салинес (види Соли)
Сарајево, 8, 10, 16, 97, 100, 113, 121, 125, 136, 145, 149, 154, 156, 157, 159, 165, 172, 173, 177, 214, 219, 228, 230, 232, 237, 241, 243, 250, 259, 263, 274, 278
Света Гора (Атос), 151
Својдруг, 146
Соли (Салинес, Тузла), 13, 38, 187
Сопотница, 73
Сплит, 235
Сребреница (Босна Сребрена, Босна Аргентина), 70, 73, 81, 83, 183, 187
Станси (Stancy), 80
Стон, 24, 88
Столац (Радимља и Ошанић), 99
Ступје, 139
Стари Мајдан, 169
Сутјеска, 83, 182, 183, 185, 187, 239
Суха, 38

Тамна (Тавна), 72
Теочак, 83
Тисовац, 150
Травник, 216, 229, 232, 263
Требиње, 36, 73, 74, 144, 151, 161, 171
Тузла, 13, 172, 183, 216, 229, 267
Трњачка (Тобут-Зворник), 49

Усора, 38

Фојница, 38, 78, 81, 83, 107, 137, 181, 182, 183, 187, 197
Фоча, 38, 160, 259

Хилендар, 23
Хливно (Ливно), 38, 113
Ходбина, 92
Хопово, 259
Хум, 7, 26, 38, 39, 46, 68, 89, 90, 92
Хумац, 19, 28

Цариград, 8, 60, 85, 100, 131, 181, 241
Цетиње, 129, 131, 207

Чадовина, 101
Чајниче, 91, 92, 161
Чичево, 75

Ћитлук, 122

Шћепан поље, 70

Рибићи, 38
Рим, 184, 188, 194, 197
Рмањ (Хрмањ), 70, 133, 136
Рогатица, 11
Ротимља, 79

Салинес (види Соли)
Сарајево, 8, 10, 16, 97, 100, 113, 121, 125, 136, 145, 149, 154, 156, 157, 159, 165, 172, 173, 177, 214, 219, 228, 230, 232, 237, 241, 243, 250, 259, 263, 274, 278
Света Гора (Атос), 151
Својдруг, 146
Соли (Салинес, Тузла), 13, 38, 187
Сопотница, 73
Сплит, 235
Сребреница (Босна Сребрена, Босна Аргентина), 70, 73, 81, 83, 183, 187
Станси (Stancy), 80
Стон, 24, 88
Столац (Радимља и Ошанић), 99
Ступје, 139
Стари Мајдан, 169
Сутјеска, 83, 182, 183, 185, 187, 239
Суха, 38

Тамна (Тавна), 72
Теочак, 83
Тисовац, 150
Травник, 216, 229, 232, 263
Требиње, 36, 73, 74, 144, 151, 161, 171
Тузла, 13, 172, 183, 216, 229, 267
Трњачка (Тобут-Зворник), 49

Усора, 38

Фојница, 38, 78, 81, 83, 107, 137, 181, 182, 183, 187, 197
Фоча, 38, 160, 259

Хилендар, 23
Хливно (Ливно), 38, 113
Ходбина, 92
Хопово, 259
Хум, 7, 26, 38, 39, 46, 68, 89, 90, 92
Хумац, 19, 28

Цариград, 8, 60, 85, 100, 131, 181, 241
Цетиње, 129, 131, 207

Чадовина, 101
Чајниче, 91, 92, 161
Чичево, 75

Ћитлук, 122

Шћепан поље, 70

САДРЖАЈ

Предговор 7

I ДИО

ПИТАЊЕ ПОСТОЈАЊА СЛОВЕНСКЕ (ГЛАГОЉСКЕ И ЋИРИЛСКЕ) ПИСМЕНОСТИ У БОСНИ, ЗАХУМЉУ И ТРАВУНИЈИ ДО ПОЈАВЕ ДОСАД ПРВОГ ПОЗНАТОГ ПИСАНОГ И ДАТИРАНОГ ЋИРИЛСКОГ СПОМЕНИКА, ПОВЕЉЕ БОСАНСКОГ БАНА КУЛИНА ДУБРОВНИКУ 1189. ГОДИНЕ

I поглавље

1. Какву писменост су затекли досељени Словени, односно племена народа Срба и Хрвата у Босни, Захумљу и Травунији у VII вијеку 13

2. Христијанизација Срба и Хрвата у Босни и Захумљу 18

II поглавље

Писани и епиграфски споменици босанско-захумског (хумског) поријекла као доказ постојања глагољске и ћирилске писмености у Босни, Захумљу (Хуму) и Травунији до појаве првог босанског писаног и датираног споменика (1189) 21

1. Писани споменици до XII вијека 21

2. Босански и хумски епиграфски споменици као свједоци постојања словенске писмености прије поменуте повеље бана Кулина 26

II ДИО

РАЗВИТАК И ШИРЕЊЕ ПИСМЕНОСТИ У БОСНИ, ХУМУ И ТРАВУНИЈИ ОД XII ДО XV ВИЈЕКА У ВРИЈЕМЕ РАЗВИЈЕНОГ ФЕУДАЛИЗМА

I поглавље

1. Општи поглед на прилике, услове и могућности под којима се у Босни, Хуму и Травунији развијала писменост до пада ових земаља под турску власт 36

2. Босанска државна канцеларија и њена улога у развитку писмености 38

3. Ћирилска писменост и њен развитак у канцеларијама босанског и хумског феудалног племства од XII до XV вијека 45

4. Помени писара и дијака на стећцима 47
5. Средства за израду писаних елабората у државној канцеларији и канцеларијама феудалног племства 49
6. Неколико података о писмености босанских владара и феудалне властеле 54

II поглавље

Улога вјерских организација у Босни, Хуму и Травунији у развитку и ширењу писмености од XII—XV вијека 56
1. Писменост у оквиру дјеловања »цркве босанске« 56
2. Православна црква у Босни, хуму и Травунији од XII—XV вијека и њена улога у развитку и ширењу писмености 66
3. Развитак писмености и описмењавање у оквиру католичке цркве у Босни, Захумљу и Травунији од XII до под крај XV вијека 76

III поглавље

О језику ћирилских споменика од XII до XV вијека 85
1. Језик црквених (литургијских) књига 85
2. Црквенославенски језик 86
3. О језику босанских и хумских повеља средњег вијека . . . 87
4. Криптографија (тајно писање) у Босни, Хуму и Травунији до XV вијека 89
5. Латиница и грчко писмо у Босни и Хуму од XII до XV вијека 92

III ДИО

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА ПОД ВЛАШЋУ ОСМАНСКЕ ИМПЕРИЈЕ (1463—1878). РАЗВИТАК ПИСМЕНОСТИ И ОПИСМЕЊАВАЊЕ СТАНОВНИШТВА У ТОМ ВРЕМЕНУ

I поглавље

1. Општи поглед на просвјетну политику отоманске управе у Босни и Херцеговини до краја XVIII вијека са посебним освртом на развитак писмености и описмењавање 93
2. Босанскохерцеговачки Муслимани и ширење писмености међу њима од пада Босне и Херцеговине под турску власт па до краја XVIII вијека 100
3. Турске власти и пропагирање и увођење арапског писма — Прилагођавање истог писма за српскохрватски језик — Прибор и средства за писање 108

II поглавље

Развитак и ширење писмености код босанскохерцеговачких Срба послије пада Босне под турску власт 119
1. Писмо, његов развој и употреба 119
2. Отварање прве штампарије Срба у Босни 127
3. Преписивачка дјелатност у служби унапређења писмености босанскохерцеговачких Срба. Сметње које су тој дјелатности стајале на путу до краја XVIII вијека 133

4. Криптографија (тајно писање) у ћирилским споменицима босанскохерцеговачких Срба 175

III поглавље

Босанскохерцеговачки Хрвати. — Писменост, развитак и ширење у доба турске владавине до краја XVIII вијека 180

1. Босански фрањевци и однос турске управе према њиховим настојањима око развитка и ширења писмености 180

2. Настојање фрањеваца око ширења писмености путем самостанских школа и ван њих — Самоучко описмењавање — Почеци ширења писмености путем основних школа 184

3. Ћирилица у књижевним радовима и свакидањем животу босанскохерцеговачких Хрвата до краја XVIII вијека 193

4. Латиница у књижевним дјелима босанских фрањеваца и нешто о свакидањој употреби латинице као пословног писма 202

5. Неке напомене у вези са језиком фрањевачких књижевника у доба турске владавине у Босни и Херцеговини 206

6. Почеци основног школства босанских Хрвата до краја XVIII вијека 207

IV поглавље

Јевреји у Босни и Херцеговини — Писменост и школе 209

IV ДИО

РАЗВИТАК И ШИРЕЊЕ ПИСМЕНОСТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ВРИЈЕМЕ СПРОВОЂЕЊА ПРОСВЈЕТНИХ РЕФОРМИ У ТУРСКОЈ У XIX ВИЈЕКУ

1. Просвјетна политика Турске у XIX вијеку с посебним освртом на развитак и ширење писмености у Босни и Херцеговини . . . 214

2. Развитак и ширење писмености код Срба у Босни и Херцеговини у доба спровођења просвјетних реформи од почетка XIX вијека па до окупације Босне и Херцеговине 1878. године 225

3. Босанскохерцеговачки Хрвати и рад на описмењавању у доба спровођења турских просвјетних реформи 231

4. Развитак и ширење писмености код босанскохерцеговачких Муслимана у ери спровођења просвјетних реформи у Турској у XIX вијеку и до окупације Босне и Херцеговине 1878. 240

V ДИО

ПРОСВЈЕТНА ПОЛИТИКА АУСТРО-УГАРСКЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОД 1878. ДО 1918. ГОДИНЕ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ШИРЕЊЕ ПИСМЕНОСТИ

I поглавље

1. Општи поглед на просвјетну политику Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини у времену од 1878. до 1918. 243

2. Аустроугарске власти према питању народног српскохрватског језика у Босни и Херцеговини 248

3. Однос аустроугарске управе у Босни и Херцеговини према писмима латиници и ћирилици 257

4. О правопису у вези са писменошћу у Босни и Херцеговини под Аустро-Угарском 272

II поглавље

Описмењавање и резултати писмености становништва у Босни и Херцеговини под аустроугарском владавином од 1878. до 1918. год. 276

1. Општи поглед на акције описмењавања становништва у Босни и Херцеговини под аустроугарском владавином од 1878—1918. год. 276

2. Бројно стање становништва и бројно стање основних школа у Босни и Херцеговини до почетка рата 1914. године 283

3. Описмењавање становништва у Босни и Херцеговини путем аналфабетских течајева 287

4. Стање писмености становништва Босне и Херцеговине према званичним подацима пописа становништва 1910. године 294

Скраћенице 301

Извори 303

Литература 307

Периодика, енциклопедије, извјештаји 315

Документација 319

Регистар личних имена 321

Регистар мјеста 327

Војислав Богићевић

ПИСМЕНОСТ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Издавач

ИП *»Веселин Маслеша«*, ООУР Издавачка дјелатност
Сарајево

За издавача

Мухарем Скопљак

Рецензенти

Др *Херта Куна*
Проф. *Марко Вего*
Проф. *Славко Мићановић*

Техничка опрема

Ахмед Мухамедагић

Насловна страна

Јурај Најдхарт

Коректор

Брано Ристић

Штампа

НИШП *»Ослобођење«*
Сарајево

За штампарију

Граф. инг. *Петар Скерт*